

Oliver Jens Schmitt

Ballkani në shekullin XX

Një histori post-imperiale

Përktheu nga Gjermanishtja:
Shkumbin Brestovci

Lektor:
Fadil Grajqevci

Botime Artini
Prishtinë, 2021

*Botimi i këtij libri u mbështet pjesërisht
nga Komuna e Prishtinës*

Autori

Oliver Jens Schmitt (*1973 në Basel) studioi Histori të Evropës Juglindore dhe Bizantinistikë, në Basel, Vjenë, Berlin dhe Mynhen.

Nga viti 2005 është profesor i historisë së Evropës Juglindore në Universitetin e Vjenës. Nga viti 2017 është president i klasës filozofike-historike të Akademisë Austriake të Shkencave. Libri i fundit i publikuar Kapitan Kodreanu [Căpitan Codreanu], ngritja dhe rënia e liderit fashist rumun, Vjenë 2016.

Përmbajtja:

1. HYRJE 9

Një histori e shthurjes post-imperiale 15

Problemet metodologjike dhe gjendja e hulumtimit... 19

2. DEKADA E PARË E LUFTËS 1912–1923 23

Tri Luftërat Ballkanike 46

Lufta e Parë Botërore 73

3. BALLKANI NË KOHËN MIDIS DY LUFTËRAVE 113

Shembja e perandorive dhe formimi

i rendit të ri të shteteve 113

Tentimet e rregullimit post-imperial 148

Ballkani i fshatarëve..... 199

Ballkani i periferive të reja..... 216

Shoqëritë post-imperiale të masave 236

4 . DEKADA E DYTË E LUFTËS 1939-1949.....267

Lufta e Dytë Botërore.....	267
Fundi politik i Ballkanit post-imperial: implodimi i Rumanisë së Madhe	268
Lufta konvencionale.....	272
Rirregullimi politik i Ballkanit nga fuqitë e Boshtit	278
Regjimet okupuese në krahasim.....	280
Partnerët rajonalë të Boshtit	311
Rezistenca në krahasim	317

5. HOMOGJENIZIMI POST-IMPERIAL

BALLKANI 1945 - 1989.....327

Ballkani 1945 - 1989: Ritmet e zhvillimit dhe prerjet kohore	327
Dekada staliniste 1945 - 1956	336
Viti kyç 1956	379
Revolucioni stalinist në shoqëri dhe ekonomi	384
Në rrugë drejt njeriut të ri.....	402
Ballkani global	489
Ballkani rajonal	502
Periferitë ballkanike	508
Viti 1968 në Ballkan.....	529

1989 - vetëm gjysmë viti epokal në Ballkan.....	538
Shkaqet e shembjes së komunizmave ballkanikë	544
Shpërbërja e Jugosllavisë	551
 6. Përfundim	563
 Shtojcë.....	579
Veprat themelore	579
Vendet e veçanta.....	579
Pasqyra e literaturës	581
Pasqyra e hartave.....	638

1. Hyrje

Para 100 vjetësh u shpërbënë perandoritë në Evropën Lindore. Midis viteve 1917 dhe 1923 u shpartalluan Rusia, Austro-Hungaria dhe Perandoria Osmane dhe u zëvendësuan me shtete nacionale. Për një kohë të gjatë, këto perandori konsideroheshin si fenomene të një epoke të zbehur paramoderne. Në epokën e unioneve transnacionale si BE-ja, ndërkaq, interesi për to u gjallërua sërish. U bë e qartë se delegjitimimi i perandorive ishte një nga strategjitë e shteteve nacionale, që deshën të zëvendësonin perandoritë e mëdha. Nga ana e jashtme, shtetet nacionale donin të legjitimonin veten duke e paraqitur modelin e vet politik si përparim historik karshi perandorive. Nga brenda, ato bënë gjithçka për të zhdukur trashëgiminë e perandorive. Sepse të gjitha shtetet nacionale në Evropën lindore ishin krijuar përmes secesionit nga perandoritë. Kjo vlen edhe për Ballkanin, rajonin e Evropës Juglindore që definohet si pjesë e perandorive për mijëvjeçarë të tërë, sidomos e Perandorisë Bizantine dhe Osmane, mbi të cilat Perandoria Habsburge kishte ushtruar një ndikim të fortë prej veriu.

Për një kohë të gjatë në kërkimet historike fundi i perandorive është perceptuar si ndërprerje. Mirëpo, kohëve të fundit po shtrohen pyetje të reja. A do të thotë se me zhdukjen e perandorive më 1918/23 kishte filluar diçka thelbësisht e re? A kemi të bëjmë me një thyerje, me

një kufizim epoke? Sepse këtë e lë të kuptohet periodizimi i përbashkët i historisë evropiane. Apo mos vallë vazhdimësia ishte më e fortë, ngaqë donin ta pranonin akterët politikë, apo dhe historianë të shumtë?

Interpretimi që thekson thyerjen dhe fillimin e ri midis perandorive dhe shteteve nacionale nuk është vetëm historik, por edhe politik. Ai duhet të kuptohet si justifikim për rendin e ri komb-shtet, i cili e karakterizon Ballkanin edhe sot. Po aq politik është edhe interesimi për perandoritë dhe trashëgiminë e tyre, që u ringjall gjatë dy dekadave të kaluara: ai pasqyron një të tashme në të cilën sistemet politike mbikombëtare dhe shumetnike nuk konsiderohen më si paramoderne dhe anakronike, por shpesh si model i dëshirueshëm i organizimit politik, nga ana tjetër shteti nacional shihet shpesh me dyshim.

Në këtë kontekst, post-imperial do të thotë dy gjëra: së pari, thjesht përshkruan epokën që erdhi pas perandorive. Prandaj, termi mund të kuptohet thjesht në kuptimin kohor. Përveç kësaj, përmbajtja e tij thelbësore përfshin fenomene që përshkohen nga koha e perandorive në epokën e re të shteteve nacionale dhe që vazhdojnë edhe sot e gjithë ditën. Deri vonë, interesimi për trashëgiminë perandorake ishte shumë i vogël. Nëse kishte interesim për të, bëhej fjalë kryesisht për faktorë kulturorë që historizoheshin si relikte, por kurrsesi si elemente që akoma vazhdojnë të formësojnë shoqëritë, qoftë edhe vetëm si elemente që duhet refuzuar dhe luftuar. Kjo ndodhte edhe për shkak se trashëgimia perandorake perceptohej si e vdekur, e përfunduar njësoj si perandoritë që e kishin krijuar atë. Ndërkaq, kjo trashëgimi është më e larmishme dhe më afatgjatë nga që rëndom supozohet. Lista e mëposhtme

nuk është shteruese. Gjithashtu, jo të gjitha fushat trajtohen në mënyrë të barabartë në këtë libër. Por ajo e jep një përshtypje të parë për shumësinë e fenomeneve. Trashëgimia post-imperiale përbëhet prej njerëzve që janë socializuar në perandori, që kanë mbajtur gjallë dhe kanë trashëguar për gjenerata të tëra vlera dhe qëndrime socio-kulturore, ndonëse në formë të modifikuar; ajo përbëhet prej grupeve post-imperiale që ishin politikisht, ekonomikisht dhe socio-kulturalisht mbizotëruese para vitit 1918, grupe të cilat në kushtet e shtetit nacional u marginalizuan dhe u bënë objekte të politikave nacionale të dhunës (turqit, shqiptarët, hungarezët, gjermanët, rusët, hebrenjtë); por edhe nga institucionet dhe kulturat institucionale (sundimi i ligjit, burokratizimi dhe rregullsia e proceseve administrative, zhvillimi i sistemit juridik, ndarja e pushteteve, profesionalizimi i aparatit të shërbimit civil, inventarizimi i territorit dhe banorëve në formën e regjistrave tatimorë, kadastrave, statistikave të popullsisë dhe hartografisë moderne) dhe, në fund nga trashëgimia materiale, e cila, për dallim nga institucionet, ishte shumë më e hulumtuar (duke filluar nga ndërtesat e kultit deri tek arkitektura administrative, si dhe institucionet kulturore, siç janë universitetet, teatrot, shtëpitë e operës).

Kërkimet për perandoritë kanë lulëzuar në dy dekadat e fundit dhe kanë prodhuar një mori publikimesh teorike. Këto pikënisje tregojnë në veçanti se perandoritë dhe shtetet nacionale nuk mund të ndahen si epoka të dallueshme. Perandoritë nuk ishin parakombëtare dhe shtetet nacionale nuk tejkaluan gjithçka perandorake. Sidomos etnonacionalizmat ishin trashëgimi e perandorive, ashtu siç ishte edhe dimension i ri i

dhunës gjithnjë e më shumë etnike. Në këtë mes Lufta e Parë Botërore pati efekt përshpejtues dhe shpartallues për perandoritë. Logjikat nacionale minuan strukturën mbinacionale të perandorive, kur befas popullsitë besnike zunë të definohen si kundërshtarë dhe të persekutohen nga udhëheqësit ushtarakë dhe politikë të perandorive, përkatësisht, kur perandoritë nisën të përdornin kategori kombëtare për të përcaktuar politikat e tyre të luftës. Perandorakja dhe kombëtarja u ndërthurën në dinamikën e përshpejtuar të dhunës së luftës. Përvojën e të qenit objekt i dhunës, bazuar në përkatësinë etnike, e bënë pothuajse të gjitha ato shoqëri të sunduara nga perandoritë në Evropën Lindore, të cilat, pas vitit 1918, në një proces të gjatë u shndërruan në formacione post-imperiale. Kjo vetëm si rrjedhë e ngjarjeve u zhvillua shpejt, ndërsa në aspektin e strukturës dhe mentalitetit në masë të konsiderueshme nuk ka përfunduar as sot.

Bota e shteteve të Ballkanit që u sajua pas vitit 1918 u përkufizua si nacionale. Strukturat komplekse etnike dhe fetare që kishin lënë pas perandoritë ishin në kundërshtim me përpjekjen për homogjenizim etnik. Këtë kundërthënie vendet e Ballkanit u rrekën ta zgjidhnin me dhunë. Historia post-imperiale e Ballkanit është, pra, në masë të madhe, histori e dhunës. Kjo e karakterizon edhe këtë libër. Libri rreket të tregojë se si shtetet nacionale, në dy dekadat e luftës (1912-1923, 1939-1949), me një pauzë të shkurtër midis dy luftërave, si dhe në sisteme të ndryshme komuniste, donin të arrinin nivelimin dhe homogjenizimin e shoqërive shumëetnike dhe shumëfetare. Epoka komuniste nuk është në kundërshtim me shtetet nacionale, shpesh autoritare të periudhës mes dy luftërave. Përkundrazi, ajo përbën fazën

e dytë të shpërnguljes së njerëzve dhe strukturave, të cilat, përmes ekzistencën së vet, ua përkujtonin perandoritë. Grupet shoqërore si aristokracia e pronarëve të tokave, qytetaria urbane shumetnike, por edhe grupe të tëra etnike, si hungarezët, gjermanët, hebrenjtë, sidomos në ish-perandorinë habsburge, shqiptarët, turqit dhe sllavët myslimanë në hapësirat post-otomane, ia kishin zënë udhën projektit të komunistëve për të krijuar *njeriun e ri*. Edhe diversiteti fetar si trashëgimi e perandorive, e pengonte nivelimin e dëshiruar të shoqërisë. Njerëzit dhe strukturat e cilësuar si *feudale* në Ballkan, sipas teorisë marksiste, vinin nga koha e gjatë e perandorive. *Lufta e klasave* në Ballkan, ngjashëm si në pjesët tjera të Evropës Lindore, shpesh kishte karakter kombëtar, pasi armiku i klasës ishte jo vetëm tjetri në aspektin shoqëror, por shpesh edhe në atë etnik. Kësisoj, represioni social dhe ai nacional ndërthurej në Ballkanin komunist. *Lufta e klasave* shpeshherë vetëm e vazhdonte atë që shtetet nacionale të periudhës në mes dy luftërave e kishin luftuar si trashëgimi kombëtare dhe sidomos atë që grupet fashiste dhe qeveritë ushtarake ultra-nacionaliste kishin dashur të shkatërronin në një fazë të re të dhunës së dalë nga kontrolli në Luftën e Dytë Botërore.

Dy dekadat e luftës, periudha mes luftërave dhe periudha komuniste janë të lidhura në vazhdimësinë e historisë së dhunës që përfshinte eliminimin radikal të trashëgimisë perandorake, trashëgimi kjo që dukej se rëndonte si makth mbi këto shtete nacionale. Kjo histori dhune kishte disa pika kulminacioni: dy dekadat e luftës dhe vitet 1980 dhe 1990 të shekullit XX. Edhe në fund të epokës komuniste, dhuna u drejtua kundër grupeve myslimane post-otomane në Bullgari dhe Jugosllavi; në

Rumani regjimi u kthye kundër hungarezëve, si grupi më i madh që doli nga perandoria habsburge. Në të gjitha rastet, objektet e politikave të dhunës shtetërore qëndronin përballë qëllimit të unifikimit social dhe nacional të shoqërisë.

Ballkani nuk është i vetmuar në këtë histori të hapësirave post-imperiale që nga shtetet baltike e deri te bota arabe. Thyerja me trashëgiminë perandorake ishte më radikale në Evropën Qendrore-Lindore (Poloni, Çeki, Hungari) sesa në Ballkan. Ngaqë, aty, përkundër të gjitha përpjekjeve homogjenizuese të shteteve nacionale në Ballkan, nuk doli asnjë shtet etnik kompakt sikurse në Çeki apo edhe në Anadulli. Përkundrazi, aty trashëgimia socio-kulturore e perandorive, pra larmia etnike dhe fetare, ndonëse e tëholluar, është ruajtur në shumë pjesë.

Të gjitha shtetet e Ballkanit kishin dalë nga të paktën një perandori, disa edhe nga dy ose më shumë sosh. Jugosllavia u krijua në vitin 1918 nga viset post-habsburge dhe post-otomane rreth një shteti në thelb serb, i cili nga ana tjetër fitoi sovranitetin nga Perandoria Osmane tek më 1878. Rumania u krijua gjithashtu rreth një zone qendrore nga Perandoria Osmane, sovranë që nga viti 1878, duke bashkuar provincat e dikurshme osmane, austro-hungareze dhe ruse. Konflikti i traditave dhe strukturave post-imperiale brenda këtyre kompozitave shtetërore që pasuan perandoritë, është një nga temat më të rëndësishme të historisë së Ballkanit të shekullit XX. Termi kompozitë është marrë nga hulumtimet historike të modernitetit të hershëm, të cilat me këtë donin të theksonin heterogjenitetin kushtetues të shteteve paramoderne. Në kontekstin tonë, ai përshkruan kompleksitetin e shteteve post-imperiale,

që përbëheshin nga territore të disa perandorive dhe problemet e integritetit që i shoqëronin ato.

Përdorimi i dimensionit post-imperial si matricë për një histori të Ballkanit në epokën e shteteve nacionale moderne, hap shtigje të reja. Por ai nuk mund të kuptohet si narrativë e re gjithëpërfshirëse. Jo gjithçka që përshkruhet në këtë libër mund të zërthehet në post-imperiale. Prandaj këtu nuk bëhet fjalë për imponimin e një koherence post-imperiale të interpretimit. Libri mëton të përdorë dimensionin post-imperial, për të kapur perspektiva të pazakonta, për të vendosur në plan të parë hapësira dhe grupe të cilat janë marginalizuar dhe anashkaluar në logjikën nacionale-shtetërore dhe nacionale-historike. Kjo gjithashtu do të thotë që ndonjëherë duhet të largohemi nga shtigjet e zakonshme të përshkrimit.¹

Një histori e shthurjes post-imperiale

Ky libër përshkruan Ballkanin e shekullit XX edhe si histori të shthurjes post-imperiale. Me pak ndërprerje perandoritë e kanë formësuar Ballkanin për rrumbullak dymijë vjet. Organizimi i shtetit nacional për këtë rajon nuk ishte vetëm i rishte, por edhe diçka krejtësisht e re. Kështu që viti 1918 paraqet një thyerje kushtetutare. Zhdukja e perandorive paraqet çarjen më të thellë në historinë politike të këtij rajoni. Megjithatë perandoritë u zhbënë si rregullim shtetëror, kjo nuk nënkuptonte se trashëgimia e tyre nuk ekzistonte më.

¹ Von Hirschhausen/Leonhard 2010; Berger/Miller 2015.

Shtetet nacionale të Ballkanit me intensitet të ndryshëm janë rrekur ta çojnë në harresë trashëgiminë perandorake. Ato i kanë marginalizuar grupet dhe pakicat paraprakisht dominuese, i kanë shtrënguar të shpërngulen, i kanë përzënë apo vrarë; i kanë shtyrë në margjina pjesë të padashura të popullsisë (hebrenjtë, myslimanët, romët), i kanë vrarë masivisht, apo janë munduar t'i asimilojnë me dhunë; si dhe kanë nisur programe masive të kolonizimit të brendshëm. Ato i kanë njësuar administratat, kanë ndërruar apo riedukuar personelin e tyre, kanë shpërbërë (administrativisht) rajonet historike, kanë ndërruar emrat e vendbanimeve katërçipërisht, kanë zhdukur monumentet historike si dhe i kanë ndërruar radikalisht strukturat urbane. Kanë përndjekur dhe marginalizuar grupet fetare post-imperiale, apo kanë ndaluar krejtësisht ushtrimin e religjionit. Në kulturat e reja historike dhe të kujtesës gjithçka që çonte mallin e perandorive duhej zhvleftësuar, apo më së miri heshtur fare. Në shtetet nacionale shthurja nga trashëgimia perandorake ishte rezon shtetëror i sistemeve të reja politike. Shteti i ri nacional mund të ishte legjitim vetëm nëse paraqitej si përparim historik kundruall perandorive.

Nocioni i shthurjes vjen në kontekst të metodës së historisë së gërshetimit (*histoire croisée*), në të cilën përfshihet në mënyrë indirekte. Sepse shthurja, përkundër të gjithave përpjekjeve të dhunshme shtetërore, nuk ishte plotësisht e suksesshme, ani pse fjetet perandorake u dobësuan gjithnjë e më shumë gjatë shekullit XX. Shtetet nacionale ndërmorën dy nisma të mëdha të shthurjes: herën e parë nën regjimet autoritare mes dy luftërave botërore dhe më pas me kapjen akoma më gjithëpërfshirëse nën

diktaturat komuniste. Në të dy rastet kjo manifestohej me homogjenizim etnik dhe nivelim social.

Kësisoj, shekulli XX në Ballkan është një shekull post-imperial: megjithatë pas perandorive nuk domethënë njëkohësisht edhe pa perandori. Për më shumë, synimi është të përcillet se në cilët lëmenj kishte akoma ndikim trashëgimia perandorake dhe si bëhej e gjallë ajo në politikë, në shoqëri dhe në kulturë, por edhe në administratë, në ekonomi dhe në dallimet e brendshme ndërmjet rajoneve. Historia post-imperiale e Ballkanit është edhe histori e tëhollimit të trashëgimisë perandorake. Shkëputja nga trashëgimia perandorake u shënua me dy dekadat e luftërave (1912-1922, 1939-1949), përmes të cilave dallohet Ballkani nga pjesët tjera të Evropës: me kohëzgjatjen e dy luftërave botërore, në të cilat strategjitë radikale të homogjenizimit duhej t'ia mundësonin shpërthimin parimit të shtetit nacional.

Një përshkrim që hulumton shthurjen post-imperiale dhe tëhollimin e një rajoni ku kishin sunduar disa perandori, rrezikon që ta stërmundojë këtë qasje të interpretimit. Prandaj duhet pasur parasysh se në ç'masë dhe sa larg mund të shkojë ky lloj interpretimi. Me fjalë të tjera: nuk duhet të harrohet fakti që shtetet nacionale, pas vitit 1918, kanë qenë akterët përcaktues dhe kanë ofruar edhe kornizë interpretuese. Bazuar në këtë, historia e Ballkanit është shkruar shpesh si shtojcë e historive kombëtare. Një libër që mëton të jetë histori e një rajoni të madh duhet të krahasojë shembujt e veçantë kombëtarë, por edhe të përpunojë elemente që janë të, si dhe të arsyetojë faktin që Ballkani mund të merret si njësi kompakte e interpretimit.

Për këtë qëllim do të përdoren metoda të ndryshme: historia e dy dekadave të luftës (1912-1923, 1939-1949), që karakterizohet me kompleksitet të jashtëzakonshëm politik, analizohet si e ngërthyer rajonalisht, për shembull përmes krahasimit të sundimeve okupuese. Çështjet strukturore historike, si shoqëritë agrare, industrializimi apo politikat religjioze, do të trajtohen gjithashtu krahasimisht në tërësinë rajonale. Çështjes së specifikave të zhvillimeve dhe të klasifikimit të tendencave rajonale u shërbejnë sidomos prerjet tërthore kohore të viteve kyçe 1956, 1968 dhe 1989. Ato tregojnë qartë se përtej kufijve të blloqeve, krahasuar me pjesën tjetër evropiane, Ballkani trasoi një rrugë të veçantë – dhe për këtë arsye qasja rajonale ofron një vlerë të shtuar hermeneutike. Ato vërtetojnë se, me gjithë dallimet nacionale, shtetet e Ballkanit, përtej kufijve të dy blloqeve, jetonin shpesh në ritëm të ngjashëm politik dhe socio-kulturor. Këtu përfshihen edhe perspektivat alternative, si për shembull këndvështrimi i periferive. Ato mund të jenë hapësinore por edhe të lidhura me grupe të caktuara. Do të paraqiten hapësirat dhe grupet e kryehershme thelbësore të perandorive, të cilat u marginalizuan pas vitit 1918. Përshkrimi i grupeve post-imperiale, si: hungarezët, gjermanët dhe hebrenjtë, por edhe arumunët dhe romët, si dhe rajonet post-imperiale si Maqedonia dhe Kosova, shpërfaqin fille të pazakonta të zhvillimit të periferive (të reja) të Ballkanit.

Pas vitit 1945 narrativi post-imperial bëhet më i zbehtë. Njerëzit dhe institucionet nga trashëgimia perandorake qenë zhdukur, apo patën humbur nga pesha edhe spikama. Porse momentum i perandorak ishte akoma i pranishëm si konstelacion i pushtetit. Bashkimi Sovjetik

dhe SHBA-ja, si superfuqi të reja, ndikonin edhe në Ballkan. Pushtetmbajtësit në rajon përdornin strategji dhe dredhi karshi superfuqive, që nuk ishin të reja, duke gjetur mbështetje në përvojën e gjatë të tyre kundruall atyre që dukeshin më të fuqishëm se ata. Ato buronin nga përvoja e përfitimit të resurseve perandorake për qëllime rajonale. Sflitet e superfuqive me vasalët e tyre të presupozuar na përkujtojnë rropatjet e Perandorisë Osmane për të kontrolluar periferitë e veta.

Problemet metodologjike dhe gjendja e hulumtimit

Historia post-imperiale e rajonit të madh, krahasimi brendarajonal dhe referencat të historia globale e Ballkanit për kohën komuniste janë pikënisje të këtij libri. Ky dimension i fundit vjen në shprehje sidomos pas vitit 1945, kur shtetet e Ballkanit nga jashtë paraqiten si akterë evropianë. Nga ajo që u tha deri tash bëhet e qartë se shtetet nacionale paraqesin kategori të rëndësishme të interpretimit, por jo edhe kategoritë e vetme. Spikatja e hapësirave të reja kufitare dhe periferive të brendshme u bashkohen atyre. Ato harkohen me përpjekjen e një historie të gërshetimit brendarajonal. Historia e Ballkanit nuk është thjesht një mbledhje e historive kombëtare. Ajo duhet të bëjë më shumë: një krahasim konsekuent strukturor.

Por kjo është më lehtë të kërkohet, sesa të zbatohet, duke qenë se hulumtimet orientohen kryesisht në kufijtë nacionalë. Në vetë rajonin pikënisjet krahasimtare janë pothuajse joekzistente. Si brenda, ashtu edhe jashtë rajonit, barrierat gjuhësore paraqesin vështirësi të madhe sidomos në përpunimin e studimeve të specializuara – pothuajse

asnjë historian nuk i njeh të gjitha gjuhët e Ballkanit. Shumë tema zbulohen rishtas apo rizbulohen: si për shembull historia administrative apo grupet post-imperiale me ndikim. Nëse dikush rreket të studiojë historinë e policisë, të shërbimeve sekrete apo gjyqësisë, has në një arë të punuar vetëm pjesërisht; fenomenet që kapërcejnë kufijtë si kontrabanda, tregtia e paligjshme, dyndja e bagëtive, janë trajtuar vetëm në fillesë. Depërtimi shtetëror në rajonet rurale si temë hulumtimi qëndron gjithashtu në fillesat e tij, njësoj edhe çështja se si pas vitit 1918 shumicat e popullsisë rurale në Jugosllavisë dhe në Rumani (grekët dhe serbët tashmë kishin bërë përvojë) u përfshinë në praktikën politike, në sistemet e reja me të drejtë vote për burrat. Duhet vënë në pah se në tri dekadat e fundit hulumtimi është përqendruar fort në epokën komuniste. Lufta e Parë Botërore u kthye në fokus të historianëve vetëm para katër apo pesë vjetësh – në këtë kontekst krahasimisht pak janë hulumtuar sidomos frontet ballkanike, njësoj siç nuk janë krahasuar kurrë sistematikisht regjimet okupuese (në të dy Luftërat Botërore). Kësaj i shtohet edhe mosbalancimi i shtrimit të temave: shpërbërja e Jugosllavisë në hapësirën gjuhësore gjermanisht-folëse dhe anglisht-folëse ka nxitur një ballafaqim gjithëpërfshirës me Jugosllavinë e Titos, të shumtën nga historianë nga ish-Jugosllavia të ikur në perëndim. Diçka analoge nga shtetet tjera mungon, meqë p.sh. neogrecistika jashtë Greqisë ka orientim kryesisht filologjik. Përfshirjen në debatet teorike evropiane, në dekadat e fundit, e kanë arritur pjesë të rëndësishme të hulumtimeve greke, bullgare, rumune, kroate dhe serbe, ndonëse për shkak të barrierave gjuhësore disa prej tyre padrejtësisht nuk kanë gjetur pranim jashtë vendeve

të veta. Në Shqipëri ky zhvillim mungoi, njësoj edhe në disa vende të tjera të vogla si në Mal të Zi, Kosovë dhe Maqedoni. Kjo paraqitje bazohet në hulumtime të shtrira gjerësisht dhe ka për qëllim të përfshijë sidomos hulumtimet në gjuhët ballkanike. Por, meqenëse ajo nuk mëton të jetë vetëm sintezë, por synon edhe t'i mbërthejë konceptet e përmendura, ajo duhet t'i tregojë edhe kufijtë që ia përcakton gjendja e hulumtimit, përkundër begatisë bibliografike të hulumtimeve të veçanta.

Në aspektin hapësinor, në këtë libër, në fokus janë Shqipëria, Bullgaria, Greqia, Rumania dhe Jugosllavia. Në këtë rast duhet pasur parasysh se, pas vitit 1918, Jugosllavisë dhe Rumanisë iu bashkuan treva austro-hungareze si Kroacia dhe Transilvania, të cilat trajtohen në kontekstin historik ballkanik për shkak se shtetet e reja qendrën e pushtetit e kishin në juglindje të shtetit, pra në Serbi përkatësisht në Regatin e vjetër në Bukuresht. Ndërkaq Hungaria mbeti jashtë kontekstit historik ballkanik për shkak të humbjeve territoriale. Kësisoj, ajo do të trajtohet vetëm marginalisht; pakica hungareze në shtetet post-imperiale, e cila sundohej nga Beogradi dhe Bukureshti, megjithatë është pjesë e analizës.

Edhe dy fjalë për peshimin e materialit. Të dy dekadat e luftërave janë trajtuar hollësisht, gjithashtu edhe periudha mes dy luftërave. Krahësuar me këtë, hapësira që i dedikohet kohës së katër dekadave mes vitit 1945 dhe 1989 mund të duket modeste. Por shekulli i shkurtër XX ndahet në dy pjesë – para dhe pas vitit 1945 – më pak seç mendohet. Shumëçka që u zbatua gjatë kohës së komunizmit kishte zënë fill para vitit 1945: që prej dirigjimit shtetëror të ekonomisë dhe homogjenizimit të

popullsisë deri te kultura e liderit dhe sundimi patrimonial. Edhe kjo është një pikasje e pazakontë. Kësisoj në pjesën e parë hedhen themelet e asaj që do të vlejë për analizën pas vitit 1945.

Falënderim

Marina Cattaruzza, Konrad Clewing, Idris Idrizi, Aleksandar Jakir, Konrad Petrovsky, Robert Pichler, Cyrill Stieger dhe Ioannis Zelepos e kanë lexuar në mënyrë kritike dorëshkrimin në tërësi apo pjesërisht. U jam shumë mirënjohës për këtë. Interpretimet dhe gabimet janë si gjithmonë përgjegjësi e autorit.

Vjenë, më 31 mars 2019

2. Dekada e parë e luftës 1912–1923

Rruga deri te dekada e parë e luftës

Shekulli i shkurtër XX në Ballkan nisi me shembjen e Perandorive në një dekadë luftërash brutale. Dekada e parë e luftës (këtu si demarkacion me dekadën e dytë 1939-1949) paraqet një nga kapitujt më kompleks të historisë së re të Ballkanit. Aty ngërthehen zhvillimet konfliktuale të shteteve nacionale që lindën që nga viti 1830 nëpër zonat paraparakishtë të sunduara nga Perandoria Osmane dhe pozita e Ballkanit në fazën e madhe të luftës në Evropë 1914-1918. Në fillim të kësaj faze (1912/13) shtetet e Ballkanit (Greqia, Bullgaria, Serbia dhe Mali i Zi) për herë të parë u rrekën të shkapen politikisht nga Fuqitë e Mëdha dhe të krijojnë një rregull të ri territorial përmes një koalicioni rajonal. Menjëherë pas kësaj pasoi koha e prezencës së Fuqive të Mëdha në rajon përmes intervenimit dhe okupimit ushtarak, më masivja që kishte ndodhur ndonjëherë (1915-1918). Në fund të vitit 1916 vetëm Bullgaria kontrollonte akoma sovranitetin e shtetit të vet. Serbia, Mali i Zi, Shqipëria Veriore dhe e Mesme, si dhe Rumania Jugore ishin okupuar nga *Fuqitë e Mesme*, Shqipëria Jugore, Greqia Veriore nga *forcat ushtarake të Antantës* [Entente], sovraniteti i pjesës tjetër të Greqisë ishte kufizuar fort nga *Antanta*. Mbresëlënëse ishte edhe ndërrimi radikal nga viti 1918: Rumania dhe Serbia nga kjo kacafytje dolën triumfuese mbi perandoritë e mëdha dhe me përfitime enorme territoriale. Parimi i shtetit

nacional dukej se po triumfonte. I tërë rajoni ishte ndarë, sikurse edhe Evropa, në ngadhënjimtarë dhe humbës.

Fuqia dhe pafuqia e shteteve të reja në dekadën e luftës qëndronin shumë afër njëra-tjetrës. Në hulumtimin e vjetër të shteteve nacionale dhe sidomos në kulturat e kujtesës kombëtare është vizatuar një imazh i qartë i ngjarjeve dhe i interpretimit të tyre. Për t'i dhënë kuptim dhe për të legjitimuar ndarjen e re të botës, shteti nacional paraqitej si progres historik krahasuar me perandoritë. Zhdukja e tyre në shtjellimet e vjetra historiografike kombëtare interpretohej si pjesë e një procesi (teleo)logjik dhe si vërtetim i karakterit anakronik të tyre. Te shtetet fitimtare të rajonit historia ravijëzohej si luftë lineare çlirimtare kundër habsburgëve, osmanëve dhe rusëve, e bartur dhe e udhëhequr nga masat popullore nën udhëheqjen e liderëve të dalë nga populli. Kjo mënyrë e leximit nuk u shpik në komunizëm. Çdo gjë që aludonte dykuptimësi shlyhej me zell. Vetëm rishtazi, nga hulumtimi kritik historia ka filluar të përpunohet, që për bashkëkohësit, edhe në rastin e Luftës së Parë Botërore në Ballkan, ishte proces i hapur dhe jo thjesht një marsh triumfi. Në autoportretet e pushteteve moderne të rajonit nuk përshtatet edhe aq mirë lartësimi i shtetit, shpesh në mënyrë religjioze, sa i përket ndikimit të tyre në zhvillimet politike, kur dihet ndikimi i dofarë grupacionesh qartësisht të emërueshme shpesh para-shtetërore (organizata sekrete, si p.sh. lidhjet e oficerëve në Bullgari, Serbi dhe Greqi).

Dekada e parë e luftës e futi Ballkanin politikisht edhe ushtarakisht në politikën evropiane më fort se kurdoherë më parë, jo vetëm përmes rritjes së fërkimeve që vinin nga ambiciet e këtyre shteteve të vepronin rajonalisht si subjekte

të fuqishme të pavarura nga Fuqitë e Mëdha, por edhe për shkak të interesit të shtuar të faktorëve jashtërajonale. Mënyra e luftës dhe instrumentet e reja për zgjidhjen e konflikteve nuk e bënë rajonin një rast të veçantë, por një model për luftërat e mëdha dhe për shumë krime masive të gjysmës së parë të shekullit XX. Përndjekja sistematike e popullatës civile, shpërnguljet masive të kryera nga shteti, shkatërrimi i vendbanimeve dhe gjenocidi i parë në afërsi të Evropës (gjenocidi i kryer nga Perandoria Osmane kundër armenëve në vitin 1915), krejt këto ndodhën në Ballkan dhe në fqinjësinë kulturore të tij (Anadoll), me qëllim të homogjenizimit etnik të territoreve.

Shtetndërtimet nacionale në ish zonat osmane

Përgjigjet në pyetjen se kur ka filluar faza e konfliktit në Ballkan, që kulmoi më 1912, janë të kontestueshme. Konflikte të shumta zënë fill qysh në shekullin XIX, si: konflikti në mes të bullgarëve dhe grekëve për Maqedoninë, konflikti mes serbëve dhe shqiptarëve për Kosovën, konflikti mes grekëve dhe shqiptarëve për Epirin. Greqia dhe Serbia, dy shtetet më të vjetra të Ballkanit, kishin projektuar, qysh në vitet 1840, programe ekspansioniste nacionale. *Ideja e Madhe* [Megali Idea] qëndronte për rimëkëmbjen e Perandorisë Bizantine në formë të një shteti të ri grek. Programi nacional serb fillimisht synonte Bosnjën e atëhershme osmane dhe Hercegovinën gjithashtu osmane, por edhe serbët në shtetin perandorak austriak (para së gjithash në Hungarinë Jugore dhe në *kufirin ushtarak*, d.m.th. në kufirin mes Kroacisë dhe Bosnjës). Prej vitit 1878 Bullgaria ia kishte

vënë vetes cak që t'i realizonte kufijtë që ishin paraparë për shtetin bullgar në fillim të po atij viti në *Traktatin e Shën Stefanit* – por që kurrë nuk u realizuan – në rend të parë Maqedoninë, por edhe pjesë të Trakës. Bëhej fjalë, pra, për ndarjen e provincave evropiane të Perandorisë Osmane. Kjo Perandori, qysh në vitin 1839, në shërbim të forcimit të ushtrisë dhe të administratës, kishte nisur një politikë reformash (*Tanzimati*), të cilat, që nga viti 1856, synonin trajtimin e barabartë të të krishterëve të diskriminuar me shekuj, popullsi kjo shumicë në Ballkan. Rreth vitit 1900, ky tentim osman i sjelljes së shtetit modern në zonat periferike (para së gjithash në ato shqiptare) duhet të cilësohet si kryesisht i dështuar. Integrimi i popullsisë së krishterë mbeti kryesisht vetëm në letër. Në realitet grupet myslimane të popullatës kundërshtuan çdo ndryshim. Besnikëria e popullatës së krishterë ishte e vogël, në përputhje me paafësinë faktike të perandorisë për të bërë reforma. Për t'i mbajtur besnikë së paku myslimanët jo-turq (në Ballkan para së gjithash shqiptarët dhe sllavët bullgarisht-folës, ndërsa në lindje kurdët, arabët dhe çerkezët), perandoria u mbështet në panislamizëm si ideologji të shtetit, gjë që i largoi edhe më shumë të krishterët.¹

¹ Karpát 2001; Reinkowski 2005; Dogo/Franzinetti 2002, Hacısalıhoğlu 2003; Der Matossian 2014; Clayer 2014; Csaplár-Degovics/Demeter 2014; Gostentschnigg 2018.

Fillimi me krizë i shekullit XX

Dekada e parë e shekullit XX pati disa tronditje të brendshme politike në rajon. Imazhit negativ të Ballkanit në Evropë i kontribuoi sidomos përmbysja e përgjakshme e dinastisë mbretërore serbe Obrenoviq [Obrenović] dhe kapja e pushtetit nga dinastia Karagjorgjeviq [Karadžorđević] më (1903). Në gusht të po atij viti, organizata e fshehtë, padyshim më e madhja në Evropë, Organizata e Brendshme Revolucionare Maqedonaso-Adrianopojase, e themeluar më 1893, ndezi një kryengritje në Ballkanin Qendror Osman, e cila u shtyp brutalisht nga trupat osmane dhe paramilitarët myslimanë ballkanas, duke shkaktuar një katastrofë humanitare (të ashtuquajturën Kryengritje të *Ilindenit*, e cila filloi në ditën e Shën Elisë). Fuqitë e Mëdha dërguan një mision policor ndërkombëtar, instrument që u përdor disa herë në fillim dhe në fund të shekullit XX, kur shtetet e rajonit nuk mund të garantonin më mbrojtjen e popullatës së vet. Megjithatë, stabilizimi i rajonit dështoi. Maqedonia (një konstrukt gjeografik mes Egjeut e Sharrit, dhe Ohrit e Pirinit) shumëllojshmërinë fetare dhe etnike të theksuar të Ballkanit e ofronte sërish në formë të përmbledhur. Mes vitit 1904 dhe 1908 në këtë rajon operonin banda paramilitare që financoheshin nga Greqia, Bullgaria dhe Serbia, si dhe aktivistë nacionalistë të paguar nga Rumania, secila krye në vete për të përfituar popullsinë ortodokse për çështjen e vet kombëtare. Për t'iu kundërvënë shpërbërjes së pushtetit në Perandorinë Osmane, *xhonturqit* më 1908 bënë grusht shteti, i cili u bart kryesisht prej oficerëve të rinj myslimanë të reformuar, të stacionuar në Ballkan. Ata e rikthyen kushtetutën osmane të

miratuar përkohësisht në vitin 1876. Shumë shpejt regjimi xhonturk u shndërrua nga një eksperiment parlamentar në një diktaturë autoritare ushtarake. Në vitin 1908 Austro-Hungaria aneksoi Bosnjën dhe Hercegovinën, të cilën e administronte si protektorat që nga viti 1878. Monarkia danubiane kësisoj donte që, pas *revolucionit xhonturk*, të parandalonte rënien e këtij rajoni në dorën e një Perandorie Osmane të forcuar. Çmimi në politikë të jashtme doli të jetë shumë i lartë – Rusia u ndie e shpërfillur, por akoma më shumë i shpërfillur u ndie kanakari i saj në rajon, Serbia, që tashmë kishte deklaruar pretendimin e vet për Bosnjën. Në vitin 1909 Perandoria Osmane përjetoi një kundër-puç të dështuar nga forcat konservatore kundër *xhonturqve*, si dhe një grusht shteti në Greqi prej oficerëve të pakënaqur. Në pjesën veriperëndimore të Ballkanit, kryesisht në Kosovën e sotme, ishin shtuar kryengritjet e popullsisë myslimane shqiptare, të cilat nuk u shuan përkundër dhunës ushtarake të Perandorisë Osmane. Më 1912 themelimi i një shteti autonom shqiptar me kryeqytet Shkupin dukej i pashmangshëm.²

Kongresi i Berlinit (1878) si prerje

Këtu janë të dhënat kyçe gati telegrafike të historisë së Ballkanit para shpërthimit të Luftës së Parë Ballkanike. Zhvillimet strukturore që pikasen duhet t'i thellojmë më pas. Së pari do të merren në shqyrtim trevat ballkanike, të cilat, pas Kongresit të Berlinit (1878), mbetën nën Perandorinë Osmane. Vendimet e kongresit e kishin trandur

² Adanır 1979; Zelepos 2002; Brown 2013; Yosmaoğlu 2014.

pushtetin osman: perandoria u detyrua t'u jepte sovranitet të plotë shteteve periferike vasale, Serbisë, Malit të Zi dhe Rumanisë; Bosnjën e Hercegovinën t'ia dorëzojë nën protektorat Austro-Hungarisë; me themelimin e principatës autonome bullgare dhe të krahinës autonome të Rumelisë lindore humbi dy zona qendrore të perandorisë; më 1881 u detyra t'ia lëshojë Thesalinë Greqisë. Përveç kësaj, Austro-Hungaria fitoi të drejtën të stacionojë trupa në Sanxhak të Novi-Pazarit. Pjesë të popullatës myslimane të Bosnjës dhe Thesalisë pas kësaj u shpërngulën nga trojet e veta. Sidoqoftë Perandorisë Osmane i mbeti një zonë e gjerë prej Adriatikut deri në Stamboll (Greqia e Sotshme Veriore, Shqipëria, Kosova, Maqedonia, Bullgaria Juglindore, si dhe Turqia e Sotme Evropiane). Këto zona Perandoria Osmane i kishte okupuar qysh në shekullin XIV. Kësisoj, këto zona, të cilat socio-kulturalisht ishin formësuar në atë frymë, bënë pjesë në inventarin bazë të perandorisë. Kjo shpërfaqej me popullsi të rrastë myslimane, e cila në jug (Greqia e Sotshme Veriore) ishte turke, ndërsa në veri (Shqipëria e sotme, Maqedonia dhe Kosova) kryesisht shqiptare. Pranë tyre jetonin edhe grupe të vogla të sllavëve myslimanë, si dhe komunitete të romëve myslimanë.

Etnizimi i bashkësisë ortodokse në Ballkanin Osman

Komuniteti më i madh fetar në pjesën evropiane të Perandorisë Osmane ishin të krishterët ortodoksë, të cilët i nënshtroheshin Patrikut ekumenik të Konstantinopojës. Rreth vitit 1870 shumica e ortodoksëve në viset rurale flisnin dialekte të sllavishtes juglindore (nga të cilat është formësuar maqedonishtja e sotshme); në hapësirat urbane

mbizotëronte greqishtja, që flitej si gjuhë e arsimit edhe prej shumë arumunëve (folës të një gjuhe latine ballkanike). Patrikana ishte mbinacionale, porse përdorte greqishten si gjuhë zyrtare liturgjike dhe dominohej nga klerikët grekë. Që nga vitet 1830 zunë të rriten fërkimet nacionale brenda ortodoksisë ballkanike osmane. Më 1870, Perandoria Osmane ua miratoi ortodoksëve bullgarë mëkëmbjen e një strukture të pavarur kishtare (*Ekzarkati*). Ndarja e kompetencave gjyqësore kishtare në mes të *Ekzarkatit* dhe *Patrikanës* nuk ishte vetëm çështje e brendshme kishtare, por gjithnjë e më shumë edhe çështje nacionale politike. *Ekzarkati* përfaqësonte një lloj proto-shtetësie bullgare brenda Perandorisë Osmane dhe kuptohej si akter qendror në themelimin e shtetit nacional bullgar – dhe, më vonë, në përgatitjen identitare-kulturore për integrim të pjesëve të mbetura osmane në shtetin bullgar të themeluar më 1878. Veprimtarët kombëtarë bullgarë drejtuan strategjinë e tyre kah ato zona që në *Traktatin e Shën Stefanit* mes Rusisë dhe Perandorisë Osmane (në fillim të vitit 1878), të cilat duhej t'i jepeshin shtetit bullgar që po krijoheshin, në rend të parë rajoni historik Maqedonia. Aty kryqëzoheshin interesat bullgare me ato të fqinjëve ortodoksë, Greqisë dhe Serbisë, të cilat gjithashtu e instrumentalizonin kishën për ndikim politik. Kësisoj *patrikanistë* u quajtën ata ortodoksë të Maqedonisë të cilët nuk iu bashkuan *Ekzarkatit* bullgar. Në një shoqëri të tillë fshatare, paramoderne dhe kryesisht analfabete nuk kishte identitete kombëtare siç i dëshironin veprimtarët kombëtarë të Ballkanit dhe ata nga jashtë (ku përfshihen edhe grupet e diasporës si dhe Fuqitë e Mëdha). Në sfond të kësaj indiference identitare të grupeve të synuara nga strategjia kombëtarizuese, përkatësia

imponohej me presion dhe shpesh me dhunë të armatosur, gjë që shkaktoi jostabilitet për dekada të tëra dhe vuajtje të papërshkrueshme njerëzore. Për shkak të konfliktit etnonacional u shpërbë edhe bashkësia fetare ortodokse nën udhëheqjen e patrikut ekumenik të Konstantinopojës. Ashpërsia e konfliktit në mes të *ekzarkistëve* dhe *patrikanistëve* u kuptua vetëm atëherë kur u vu në spikamë roli i kishës në Perandorinë Osmane, shekuj të tërë, në administrimin e bashkësisë ortodokse, si në aspektin e së drejtës kishtare, ashtu edhe të asaj civile, dhe atëherë kur u kuptua se veprimtarët kombëtarë përkatësinë kishtare dhe kombëtare e konsideronin si të njëjtën gjë. Përballë *Ekzarkatit* si përfaqësues i kombit bullgar, *Patrikana* në Konstantinopojë, në hapësirën maqedonase, ndonëse jo në teori, në praktikë i përfaqësonte interesat e elementit grek.

Në Kosovën e sotme, atëbotë gjithashtu territor osman, gjendja e ortodoksëve që jetonin aty ishte edhe më e ndërlikuar: popullsia ortodokse përbëhej prej sllavëve të jugut dhe vllahve. *Ekzarkati* nuk ia doli të shtrihej në këtë rajon, kësioj aty, përbrenda *Patrikanës*, ziheshin mes vete klerikët grekë me ata serbë. Grekëve u shkonte pas sidomos komunitetit i vogël vllah. Në fillim të shekullit XX shtetet fqinje ortodokse, Serbia dhe Mali i Zi, luftonin për të shtrirë ndikimin mbi kishën ortodokse në Kosovë. Në këtë kohë edhe intervenimet ruse e dobësonin ndikimin serb.

2. Dekada e parë e luftës 1912–1923

Harta 1

Kufizimi i pushtetit osman nga Fuqitë e Mëdha evropiane

Kontrolli osman mbi provincat e Ballkanit ishte kufizuar dukshëm për shkak të prezencës së Fuqive të Mëdha. Kësaj iu shtua edhe paaftësia e thellë financiare, duke qenë se shtetet kreditore të Perandorisë, të zhytur në borxhe, ia kishin marrë administrimin e burimit më të rëndësishëm të të hyrave, monopolin shtetëror të duhanit. Fuqitë e veçanta ndiqnin tashmë, për dy shekuj, interesa vetjake në rajon. Rusia, që nga fillimi i shekullit XVIII, e konsideronte veten padron të ortodoksisë në Ballkan dhe këtë ia kishte imponuar Perandorisë Osmane edhe me kontratë (1774). Shtetet e reja nacionale ortodokse-sllave të rajonit (Serbia, Bullgaria, Mali i Zi) me kënaqësi merrnin mbështetje për çështje të veçanta, mirëpo qartazi ndiqnin vetëm interesat vetjake dhe politikën e vet nuk e orientonin doemos prej interesave të Shën Petersburgut. Ç'është e vërteta shteti bullgar u krijua kryesisht falë intervenimit ushtarak rus kundër Perandorisë Osmane, por këshilltarët rusë kaq e kishin tepruar me sjellje koloniale, sa që, mes vitit 1885 dhe 1894, ndodhi thyerja në mes të shtetit të ri ballkanik dhe padronit të tij.

Harta 2

Kishën si levë të ndikimit politik e përdorte edhe monarkia austriake (përkatësisht austro-hungareze, që nga viti 1867), e cila në kuadër të *protektoratit kulturor*

luante rolin e padronit të popullatës katolike në Ballkanin osman. Pas okupimit të Bosnjës dhe Hercegovinës nga monarkia e dyfishtë (1878), ky protektorat përbëhej kryesisht prej shqiptarëve katolikë dhe pak sllavëve të jugut në Shqipërinë Veriore, në Kosovë, si dhe në hapësirën maqedone. Por edhe Italia e Franca rrekeshin t’i përfitonin këta katolikë. Italia si hallka më e dobët e vargut të Fuqive të Mëdha evropiane, tentonte të profilizohej në Mesdhe dhe në Ballkan, gjë që e solli atë në konflikt me Austro-Hungarinë. Politika franceze në Ballkan duhet të shihet në varësi të paktit të lidhur me Rusinë në vitin 1892, përkatësisht në varësi të politikës ruse. Britania e Madhe, ndërkaq, nuk kishte interesa të veçanta në Ballkan, por në Perandorinë e stabilizuar Osmane e shihte një kundërpeshë ndaj Rusisë dhe ekspansionit të saj në jug dhe në Mesdhe. Ky ekspansion kërcënonte lidhjen e Britanisë së Madhe me Indinë përmes kanalit të Suezit, arterien jetike të Perandorisë Britanike. Fuqitë që konkurronin për ndikim ndërtuan rrjete në Perandorinë Osmane, që përfshinin përfaqësi diplomatike, shkolla dhe shoqata.

Shtetet nacionale të rajonit dhe Fuqitë e Mëdha

Shtetet nacionale të rajonit e imituan këtë model, por edhe e zgjeruan me organizata të fshehta dhe politikë të jashtme parashtetërore. Por këto nuk ishin thjesht instrumente të shtetit. Për më tepër ndikimi zhvillohej edhe në anën e kundërt, domethënë pjesëtarët e organizatave të fshehta e diktonin politikën zyrtare të shtetit dhe i sabotonin institucionet shtetërore. Organizata të fshehta, në të cilat mbledhej elita politike, u krijuan në Serbi (*Shoqëria e Shën*

Savës), në Greqi (*Shoqëria Nacionale*) dhe në Bullgari (*Komiteti i Lartë Revolucionar Maqedonas*). Këto shoqata financonin dhe udhëhiqnin bandat e armatosura, të cilat tentonin të realizonin qëllimet e veta nacionaliste në Ballkanin Osman dhe ushtronin presion mbi grupet e popullsisë së papërcaktuar, ngjashëm si në konfliktin mes *ekzarkatistëve* dhe *patrikanistëve* në Maqedoni. Zyrtarisht shtetet e Ballkanit nuk guxonin të përziheshin në punët e Perandorisë Osmane. Nga perspektiva e së drejtës ndërkombëtare Bullgaria ishte shtet autonom, por deri më 1908 akoma pjesë e Perandorisë Osmane dhe nuk kishte konsullata, por vetëm agjenci të tregtisë. Mirëpo agjentët tregtarë dhe konsujt e shteteve të Ballkanit vepronin si udhëheqës të rrjeteve të zgjeruara të shkollave, kishave dhe bandave të armatosura, të cilat duhej të parapërgatitnin aneksimin e trevave osmane përmes etnizimit të popullsisë ortodokse, kryesisht fshatare (gjë që, përveç shkollës, shpesh bëhej edhe me frikësim me armë).

Nga kjo që u tha bëhet e qartë konkurrenca e shteteve rajonale dhe Fuqive të Mëdha për t'i përfituar grupet e popullsisë në Ballkanin e vonshëm osman. Kjo ndërlikohej akoma më shumë nga lidhjet dhe varësitë e shteteve të rajonit me Fuqitë e Mëdha, sidomos me dy nga ato që kishin qasje direkte në rajon, Austro-Hungarinë dhe Rusinë. Ballkani në vitet para 1912-ës u shndërrua në barometër të politikës botërore. Rusia, e mundur më 1905 nga Japonia në Azinë Lindore, po kërkonte rikonfirmim të prestigjit të vet në Evropë, sidomos pas marrëveshjes për ngrirjen e çështjes ballkanike më 1897 dhe pas protokollit të Myrcshtegut [Mürzsteg] më 1903, ku ishte marrë vesh për veprim të përbashkët me Austro-Hungarinë, si pasojë

e kryengritjes së Ilindenit. Ndërkaq Austro-Hungaria, pas daljes nga politika italiane dhe gjermane (1859-1966), po e kërkonte statusin e Fuqisë së Madhe vetëm në Ballkan. Ajo e shihte me dyshim ndërhyrjen e Rusisë në Ballkan dhe sidomos bashkërendimin e saj me Serbinë. Kriza të shumta ndërkombëtare dhe sidomos kriza e aneksimit të Bosnjës (1908) e përforcuan krijimin e blloqeve në Evropë. Rusia në fakt e kishte miratuar aneksimin në Buhlau [Buchlau] (shtator 1908), por më pas ishte tërhequr. Austro-Hungaria nga ana e saj nuk e mbështeste shtrirjen e Rusisë në ngushticat detare (Bosfor dhe Dardanele). Përballë njëra-tjetrës qëndronin, nga njëra anë, *Antanta e Trefishtë* mes Francës, Britanisë së Madhe dhe Rusisë dhe nga ana tjetër, *Lidhja Trepalëshe* mes Perandorisë Gjermane, Italisë dhe Austro-Hungarisë, por që akoma nuk vepronin si blloqe kompakte. Në *Lidhjen Trepalëshe* po rriteshin fërkimet mes monarkisë së dyfishtë dhe Italisë. Këtu bëhej fjalë sidomos për Adriatikut e rëndësishëm për të dyja palët, për rrugën e Otrantos dhe për ndikimin në Ballkanin Jugperëndimor Osman, por natyrisht edhe për kërkesat irredentiste të nacionalistëve italianë për Triesten austriake dhe për bregdetin austriak në Adriatik. Nga ana e *Antantës së Trefishtë* Franca e mbështeste aleatin e saj të rëndësishëm Rusinë, ndonëse vetë nuk kishte interesa të drejtpërdrejtë në Ballkan, ndërkaq Britania e Madhe e konsideronte Perandorinë Osmane si pykë për mosdepërtimin e Rusisë drejt Stambollit dhe Mesdheut. Austro-Hungaria në çerekun e fundit të shekullit XIX kishte mëkëmbur një sistem të lidhjeve me shtetet e reja të Ballkanit në fqinjësi të saj, si me Rumaninë (1883 – klauzolat e kësaj marrëveshjeje të fshehtë ishin të njohura

vetëm për qarkun e brendshëm të pushtetit në Bukuresht) dhe me Serbinë (1881), e cila, pas ndërrimit të pushtetit më 1903, filloi të kërkonte afërsinë me Rusinë. Bullgaria, ç'është e vërteta, autonominë e fituar ia dinte për nder intervenimit ushtarak rus kundër Perandorisë Osmane (1877/78), por elita e saj ishte e përçarë në miq dhe kundërshtarë të Rosisë.

Përhallëzimi i antagonizmave (1908-1912)

Pas vitit 1908, Rusia, e cila ndihej e anashkaluar në çështjen e Bosnjës, në Ballkan zhvilloi politikë aktive kundër Austro-Hungarisë dhe për këtë përfitoi edhe Perandorinë Osmane, që përkrahej nga Gjermania. Perandoria cariste ua ofroi Serbisë dhe Bullgarisë një rend të ri në Ballkan. Afrimi i konkurrentëve sllavë jugorë, të cilët kishin bërë luftë mes vete në vitin 1885, krijonte parakushtin për një bllok brendarajonal nën patronatin rus, por që do të emancipohej shumë shpejt nga Rusia. Mes viteve 1910 dhe 1912 Bullgaria dhe Serbia negociuan intensivisht. Serbia ndiqte dy qëllime: daljen në Adriatik përmes pushtimit të Shqipërisë Veriore (gjë që nënkuptonte konflikt të pashmangshëm me Austro-Hungarinë) dhe aneksimin e Kosovës, si dhe të disa pjesëve të pellgut të Vardarit. Bullgaria ia kishte vënë syrin Trakës në juglindje, trevave të përziera etnikisht (turke, greke dhe bullgare) përreth pjesës evropiane të Stambollit dhe në jugperëndim Maqedonisë, ku ishte përqendruar nostalgjia nacionaliste bullgare. Aty kryqëzoheshin interesat serbe dhe bullgare. Kontestoheshin sidomos rajonet përreth Kumanovës, Shkupit, Tetovës, Ohrit, Strugës dhe Dibrës, ku shpesh

shumicë nëpër minirajone ishin shqiptarët myslimanë, turqit apo sllavët e jugut (pra veriu dhe perëndimi i Republikës së Maqedonisë Veriore të sotshme).

Negociata e shteteve ballkanike qëndronin nën mbresën e një ngjarjeje që e inicioi destabilizimin e sistemit politik evropian. Më 1911, Fuqia më e brishtë evropiane, Italia, e sulmoi Tripolitaninë (Libinë) osmane dhe me këtë dha kushtrimin për copëtimin e Perandorisë Osmane. Shtetet e Ballkanit tash ishin të gatshme, nëse jo për sqarimin e kontesteve të brendshme, së paku t'i linin anash ato, në mënyrë që të mos ua linin në dorë Fuqive të Mëdha provincat ballkanike që i synonin në planet e veta ekspansioniste nacionale, dhe sidomos ta parandalonin realizimin e planit austro-hungarez – të cilin këta e kërkonin intensivisht sidomos nga viti 1896/97 – për themelimin e një shteti autonom shqiptar. Mes 11 marsit dhe 29 prillit të vitit 1912, Bullgaria dhe Serbia, nën patronatin rus, lidhën disa marrëveshje pakti dhe një marrëveshje ushtarake për të pushtuar Ballkanin Osman. Por zgjidhja e kontesteve mbeti pezull. Akoma më e ashpër se kundërthënia bullgaro-serbe ishte ajo greko-bullgare rreth Ballkanit Jugor, e cila mes viteve 1904 dhe 1908 eskaloj në një luftë brutale bandash në Maqedoni. Edhe këtu sulmi italian kundër Perandorisë Osmane dha impulsin për fleksibilitet diplomatik nga të dyja anët. Bullgaria, si kundruall Serbisë, ashtu edhe në negociatat me Greqinë, propozoi një Maqedoni autonome (sipas modelit të Bosnjës para vitit 1908) – ky plan duhej ta mbijetonte dekadën e luftës, por Sofja e shihte atë vetëm si fazë kalimtare deri te aneksimi i plotë (ndërkaq në vetë rajonin koncepti po zhvillohej në një drejtim krejtësisht tjetër). Në marrëveshjen greko-bullgare nuk ishte shkruar

ndarja, por Bullgaria përkrahte aneksimin e Kretës dhe të ishujve osman të Egjeut nga Greqia, gjë që duhej ta orientonte zellin e saj për ekspansion në juglindje (29 maj 1912). Edhe kundruall partnerit të katërt Bullgaria mori qëndrim dominues. Mali i Zi, princi i të cilit në vitin 1910 ishte kurorëzuar mbret, ishte në raporte të tensionuara me Serbinë dhe po kultivonte raport klientelist me fiset shqiptare (kryesisht të krishtera) në alpet veriore shqiptare. Mali i Zi u lidh me Bullgarinë, dhe me Serbinë vetëm pak para shpërthimit të luftës (6 tetor 1912), ku u sqarua vetëm një çështje: ndarja e territorit (Sanxhaku dhe Novi-Pazari), duke lënë çdo gjë tjetër në dorë të fatit të luftës. Krahaskëtyre marrëveshjeve zhvilloheshin negociata bilaterale në mes të Serbisë e Greqisë dhe Greqisë e Malit të Zi. Por qendra e tërë sistemit ishte Sofja. Para dyerve të Austro-Hungarisë Rusia kishte mëkëmbur një sistem të orientuar në luftë, për të cilin në momentin e fundit e njoftoi aleatin e vet më të rëndësishëm, Francën. Por Rusia nuk e kishte dalluar se këto katër shtete të Ballkanit tashmë i kishin dalë kontrollit të saj. *Ballkani popujve të Ballkanit* – kjo zgjidhje që gjatë shekullit XX do të dëgjohej edhe më shpesh, koordinuar me marrëveshje, nënkuptonte shmangien e rajonit nga sistemi klientelist i Fuqive të Mëdha.

Dështimi i përpjekjeve osmane për stabilizim të Ballkanit

Në prag të Luftës së Parë Ballkanike situata etnopolitike në Ballkanin osman ishte ndërlikuar dukshëm. Administrata osmane po ballafaqohej me lëvizjen kombëtare shqiptare, bullgare (kjo me një komponentë autonomiste maqedone),

serbe, greke dhe me një pak më të vogël rumune (arumune). Këto nuk ishin lëvizje masive apo parti të mëdha masash, por kryesisht grupacione të veprimtarëve kombëtarë, të cilët mbështeteshin në infrastruktura të përmendura institucionesh dhe në bandat e armatosura. Prapa veprimtarëve grekë, bullgarë, serbë e arumunë qëndronin shtetet përkatëse të rajonit, ndërsa lëvizja kombëtare shqiptare përkrahej nga Austro-Hungaria dhe, ca më pak, nga Italia. Meqenëse që nga viti 1908 mbaheshin zgjedhje në Perandorinë Osmane, konstelacioni etnik pasqyrohej edhe në aleancat përkatëse. Në këtë kuadër qeveria osmane tentonte të krijonte baraspeshë etnopolitike duke u lidhur me më të dobët. Kështu shpjegohet lidhja e xhonturqve me partinë serbe në Maqedoni, që i kundërvihej rrymës së fuqishme bullgare. Kjo ndërkaq kërkonte bashkëpunim me veprimtarët shqiptarë, të cilët ishin të pakënaqur me politikën represive të xhonturqve. Këto lidhje në rrafsh rajonal paraqisnin aleanca për qëllime të caktuara. Kur konflikti u ngrit në nivel të shtetit, ato fituan dimension të ri. Në vazhdimësi ishin të brumosura me mosbesim të theksuar reciprok, ngase të gjithë ndiqnin interesa që binin ndesh me qëllimet e partnerëve – për shembull Serbia donte ta pushtonte Ballkanin Jugor Osman. Balancimi i aspiratave territoriale shqiptare dhe bullgare ishte pothuajse i pamundur. Krahimisht më së paku mes vete kryqëzoheshin synimet greke dhe serbe. Të dy këto shtetet nacionale, më të vjetrat e rajonit, po negocionin tashmë për dekada të tëra rreth ndarjes së Ballkanit Osman në sfera të interesit. Të gjitha këto konstelacione do të luanin rol të rëndësishëm në historinë etnopolitike të shekullit XX deri në ditët e sotme.

Lufta për trashëgiminë e Perandorisë Osmane u ndez qenësisht rreth çështjes shqiptare. Shqiptarët përbënin grupin më të madh mysliman në Ballkan. Viset e banuara nga shqiptarët shtriheshin prej Adriatikut deri në hapësirën qendrore të Ballkanit (Kosovë, Maqedoni). Derisa në përfundim (në Shqipërinë e sotme) gati 30% e shqiptarëve ishin të krishterë ortodoksë, përkatësisht katolikë dhe një pjesë e konsiderueshme e myslimanëve ishin pjesëtarë të sektit bektashi, në zonat lindore (Kosova e sotme, Maqedonia, Serbia Jugore) ishin kryesisht bashkësi homogjene sunitë. Humbjet territoriale të Perandorisë Osmane nga vitit 1878, trojet e banuara me shqiptarë i kishin shndërruar në kufij karshi shteteve të krishtera ekspansioniste të Ballkanit. Refugjatë myslimanë nga Bosnja dhe Serbia, por edhe nga Perandoria Ruse (çerkezët), autoritetet osmane i vendosën përreth kufirit me Serbinë duke acaruar klimën e mosbesimit ndaj popullatës ortodokse. Myslimanët shqiptarë do të kenë pasur dilema rreth jetëgjatësisë së Perandorisë Osmane, duke pasur parasysh fatin e Bosnjës së aneksuar nga Austro-Hungaria më 1878, si dhe për të ardhmen e tyre si myslimanë në një Evropë të krishterë. Si sunitë, pra, si grup i privilegjuar politikisht dhe ekonomikisht, i pëlqyer nga Sulltani, strategjia panislamiste e të cilëve përkrahej nga myslimanët konservativë, shumë shqiptarë nuk kishin interes ta ndërronin një perandori të madhe me një shtet nacional të vogël të rrethuar me fqinjë armiqësorë. Për këtë shkak, si dhe për shkak të moslejimit të institucioneve në gjuhën shqipe nga ana e shtetit osman, lëvizja kombëtare shqiptare e kishte shumë të vështirë veprimin. Qendrat intelektuale të saj ishin në diasporë, në

Stamboll, në Bukuresht, në Sofje, në Vjenë, në Paris, në Boston dhe në Aleksandri, veprimtarët kryesorë ishin të krishterë, ortodoksë dhe katolikë, të cilët shpresonin se me konstruktimin e një identiteti kombëtar të bazuar në gjuhë dhe origjinë, do ta tejkalonin diskriminimin nga ana e shumicës myslimane. Zgjidhja e ofruar nga veprimtarët kombëtarë – *feja e shqiptarit asht shqiptaria* – më shumë e përshkruante një dëshirë sesa përditshmërinë sociale në praktikë, e cila ishte e mbushur me dallime fetare. Veprimtaria kombëtare shqiptare në Ballkan përkrahej më së shumti nga Austro-Hungaria. Monarkia danubiane, që nga viti 1896, ndiqte projektin e mëkëmbjes së një kombi shqiptar në rast të shembjes së Perandorisë Osmane, për të pamundësuar mbisundimin serb në Adriatikun Jugor, në kërthizën e tregtisë së jashtme austriake me portin kryesor në Trieste. Sidomos në pjesën lindore të trojeve të banuara me shqiptarë ideja kombëtare e diasporës kishte depërtuar fare pak. Aty, të qenët shqiptar definohej përmes përkatësisë në fenë islame, privilegjit të bartjes së armëve, kanunit dhe gjuhës. Pra, ishte shumë më e njëkuptimtë sesa të shqiptarët myslimanë dhe të krishterë në breg të Adriatikut. Qendra politike e shqiptarëve sunitë, të cilët në mes vitit 1909 dhe 1912 nisën disa kryengritje kundër regjimit xhonturk, kryesisht kundër reformave, gjendej në lindje. Kryengritësit kërkonin vetëqeverisje, ruajtje të sheriatit dhe të kanunit, nuk donin të paguanin tatim, nuk donin administratorë të huaj dhe nuk donin të dërgoheshin në shërbim ushtarak në provincat arabe të perandorisë. Shumë më vonë këtyre iu shtuan edhe ankesat për mangësitë e politikave ekonomike e infrastrukturore të perandorisë. Në këtë konflikt u përplasën dy koncepte të sundimit:

ideja paramoderne e një pushteti indirekt të zonave larg shtetit me vetëqeverisje lokale dhe ideja e pretendimit të Perandorisë Osmane për të qeverisur në tërë territorin me kontroll të plotë shtetëror. Perandoria Osmane, përveç kësaj, donte të ndrydhte ambiciet autonomiste të sunitëve shqiptarë, të cilët, si myslimanë, në analogji me kurdët dhe arabët në pjesën aziatike, do të duhej ta mbronin pushtetin perandorak në Ballkan dhe jo ta rrezikonin atë. Kryengritjet shqiptare dhe reagimi jokonsekuent i Perandorisë e kishin dobësuar pozitën osmane deri në gjendjen e vitit 1912: pas represionit (më 1909 nga Xhavit Pasha, 1862–1932, dhe më 1910 nga Shevket Torgut Pasha, 1857–1924) pasuan pagesat e dëmshpërblimit. Më 1911 Sulltani Mehmeti V u shfaq personalisht në Fushë të Kosovës dhe bëri thirrje për solidaritet panislamik. Represioni osman i shtyri rebelët shqiptarë në veriperëndim të pranojnë ndihmë nga Mali i Zi. Në pranverë të viti 1912 prijësit shqiptarë Hasan Prishtina (1873–1933), Bajram Curri (1862–1925) dhe Isa Boletini (1864–1916) filluan një kryengritje të re të madhe me qëllim të themelimit të një Shqipërie autonome brenda Perandorisë Osmane. Kjo do t'i kishte ndërruar raportet e forcave në Ballkan në mënyrë vendimtare dhe do t'i kishte rrënuar planet ekspansioniste të shteteve të Ballkanit. Në nivel të Fuqive të Mëdha do ta kishte forcuar Austro-Hungarinë. Në gusht dhe në shtator veprimtarët shqiptarë të Shqipërisë Lindore ishin krejt afër cakut të tyre. Ky zhvillim i përshpejtoi negociatat e aleancave të shteteve ballkanike: Bullgarisë, Serbisë, Greqisë dhe Malit të Zi dhe nxiti sulmin e tyre kundër Perandorisë Osmane: sepse një Shqipëri autonome, e përkrahur nga Austro-Hungaria prej Adriatikut deri te kufiri i Serbisë dhe i Bullgarisë,

do t'i ndante shtetet e Ballkanit si një pykë. Rusia dhe Austro-Hungaria e kuptuan rrezikun e luftës tepër vonë dhe tentuan ta bindin Perandorinë Osmane të ndërmernte reforma. Më 9 tetor sulmin e nisi Mali i Zi i vogël. Më 12 tetor tri shtetet tjera refuzuan ndërmjetësimin austriako-rus.

Harta 3

Tri Luftërat Ballkanike

Lufta e Parë Ballkanike – Shpërthimi i luftës dhe lufta e rrufeshme

Shtetet e Ballkanit që hynë në aleancë mobilizuan rreth 800.000 trupa. Me përjashtim të Malit të Zi, në vitet paraprake, të gjitha shtetet kishin investuar maksimalisht në ushtritë e veta, Greqia edhe në flotë. Korpuset e oficerëve kishin vizituar shpesh akademitë ushtarake evropiane. Bullgaria dispononte me pushkët më moderne *Mannlicher*, Bullgaria dhe Serbia kishin mitraloza të ri gjermanë. Bullgaria, Serbia dhe Greqia kishin edhe topa francezë. Të tri ushtritë vunë në përdorim për herë të parë edhe aeroplanë dhe, në vazhden e luftës, i zgjeruan flotat e tyre ajrore. Marshi zhvillohej përmes hekurudhës. Kundruall kësaj armata osmane në Ballkan numëronte 290.000 trupa të rregullta bashkë me rezervistët, ndër të cilët, që nga viti 1909, kishte edhe të krishterë. Trupat e rregullta kishin armatim gjerman, ndërsa rezervistët pushkë të vjetruara britanike. Rrjeti hekurudhor osman ishte i mangët, flota ajrore nuk ishte e gatshme për luftë, ndërsa flota detare, pjesërisht e modernizua, ishte e shkapërderdhur në lokacione të ndryshme. Ushtritë e aleatëve ballkanikë u gjetën përballë sfidave të ndryshme. Bullgaria sulmoi Trakën osmane, pararojën e Stambollit, që u mbrojt me vendosmëri nga osmanët. Serbia dhe Mali i Zi kishin epërsi të madhe numerike karshi trupave osmane në Maqedoni, njësoj edhe Greqia, e cila u nis nga Thesalia në drejtim të Selanikut. Mobilizimi osman hasi në rezistencë nga popullsia e krishterë. Shumë ushtarë të

krishterë dezertuan, nëpunësit e krishterë të hekurudhave sabotonin marshimin osman, kurse bandat e krishtera kryenin sulme guerile. Perandoria Osmane po e paguante faturën për shekujt e diskriminimit dhe paafësisë për t'u reformuar; të krishterët nuk kishin arsye të vriteshin për një perandori në të cilën ishin qytetarë të rendit të dytë.

Lufta e Parë Ballkanike ndahet në dy faza: një luftë e rrufeshme [Blitzkrieg] në vjeshtë të vitit 1912 dhe tentimi i kundërsulmit osman në pranverë të vitit 1913. Ushtritë ballkanike, për disa javë, korrën suksese që e rrënuan pushtetin osman në Ballkan. Ushtarët ishin të motivuar nga propagandimi i idesë së hakmarrjes kundër sunduesve të mëhershëm. Sidomos këmbësoria bullgare në sulmet me bajoneta luftoi me një intensitet të tillë, që bashkëkohësit e krahasonin me vetëmohimin japonez, për të cilin kishte dëgjuar mbarë bota nga lufta ruso-japoneze e vitit 1905. Në Evropë u zhvilluan betejat më të përgjakshme që nga lufta gjermano-franceze e vitit 1870/71. Më 22 deri më 24 tetor 1912 bullgarët korrën fitoren shpërthyesë në Kërklarelinë [Kırklareli] trake, që u pasua nga beteja në Lyleburgaz-Pënarhisar [Lüleburgaz-Pınarhisar] (29–31 tetor 1912), në të cilën të dy ushtritë, si ajo bullgare, edhe ajo osmane, i humbën nga 20.000 njerëz. Ushtarakisht, vendimtare në të dyja rastet ishte artileria superiore bullgare. Ushtria osmane u detyrua të tërhiqet në linjën e fortifikuar në Çatalxha [Çatalca], e cila mbronte Stambollin. Njëkohësisht trupat bullgare depërtuan në jug, pushtuan qytezat rodope Smoljan dhe Nevrokop (26/30 tetor 1912) dhe çanë tutje në Drama të fushës maqedone. Në Trakë ushtria bullgare rrethoi fortifikatën më të madhe osmane Edrenenë. Në euforinë e ekzaltimit nacionalist edhe Stambolli dukej

krejt afër për t'u kapur. Nga frika prej pogromit mysliman kundër popullsisë së krishterë, gjashtë Fuqitë e Mëdha, së bashku me Spanjën, Holandën dhe Rumaninë, vendosën flota para kryeqytetit osman dhe, më 18 nëntor, dërguan trupa mbrojtëse. Kësisoj Stambolli u gjet faktikisht nën kontroll ndërkombëtar. Në fund të nëntorit 1912 dështoi depërtimi bullgar në linjën e Çatallxhës; epidemitë dhe artileria më e fuqishme osmane në Stamboll shpjegojnë këtë dështim, që njëkohësisht shënoi kthesën në këtë luftë. Sidoqoftë Bullgaria kishte pushtuar pjesën më të madhe të Trakës, Rodopet dhe Maqedoninë Lindore, si dhe kishte dërguar një kontingjent trupash në Selanik.

Aty, siç edhe pritej, u ndeshën ballë për ballë interesat bullgare dhe greke. Greqia gjatë depërtimit në veri pati punë me trupa më të dobëta osmane. Trupat greke, të ndihmuara nga fitoret serbe dhe bullgare, mbërritën shpejt në fushën jugore maqedone, ku në përleshje të rrepta me trupat osmane afër Janicës ia dolën ta çajnë udhën për Selanik, pak orë para se të mbërrinin njësitet bullgare. Pas kësaj ndërmorën sulme në veri dhe veriperëndim (Florinë 20 nëntor, Korçë dhjetor 1912). Në det Greqia pushtoi ishujt e Egjeut Verior: Tenedos, Lemnos, Thasos, Imbros, Samotrakë, si dhe ishujt e mëdhenj lindorë Lesbos dhe Kios [Chios] (deri më 3 janar 1913).

Armata serbe depërtoi përgjatë pellgut të Moravës dhe Vardarit në drejtim të jugut dhe afër Kumanovës mundi ushtrinë osmane që po mbronte Shkupin, krahas Selanikut, qytetin më të rëndësishëm osman të Ballkanit Qendror (24 tetor 1912). Më 26 tetor 1912 serbët hynë në Shkup dhe vazhduan më tutje në jug, në zonat e kontestuara në negociatat me bullgarët. Meqenëse bullgarët u druhashin

grekëve, si konkurrentë më të rrezikshëm në luftën për Maqedoninë, qeveria bullgare aprovoi depërtimin serb në drejtim të Velesit, Prilepit dhe, më tutje, në kryeqytetin krahinor në Manastir, të cilin serbët e pushtuan më 19 nëntor 1912, pas një beteje disaditëshe kundër mbrojtësve osmanë. Kësisoj Serbia kontrollonte Maqedoninë e Vardarit mes Shkupit, Ohrit dhe Manastirit, domethënë trevat të cilat Bullgaria i reklamonte gjithmonë si të vetat. Sofja shpresonte që pas përfundimit të luftës, për këto treva, ku ishin bërë aq shumë beteja mes bandash bullgare dhe greke, do ta kishte më lehtë të negocionte me Serbinë sesa me Greqinë.

Serbia dërgoi trupa edhe në jugperëndim, në Shqipërinë Veriore dhe në Adriatik. Atje ushtria malazeze, e cila ishte taktikisht e prapambetur dhe e vogël (33.000 trupa), nuk ia kishte dalë ta pushtonte fortifikatën veriore shqiptare Shkodrën. Serbia ofroi ndihmë me armë dhe, më 20 nëntor 1912, doli në bregdet te Lezha. Me këtë Serbia e kishte realizuar daljen në det, të cilën e kishte ëndërruar kaq gjatë. Me sukses më të madh operuan trupat malazeze në Sanxhak të Novi-Pazarit, pjesa perëndimore e të cilit ra në dorë të Malit të Zi dhe në Kosovë, ku malazezët depërtuan në Pejë dhe në Gjakovë. Pjesa lindore e Sanxhakit si dhe pjesa më e madhe e Kosovës ranë në sundim të Serbisë, trupat e së cilës nuk hasën pothuajse në kurrfarë rezistencë të organizuar aty.³

³ Hall 2000; Ivetic 2006; Király/Djordjević 1987; Boeckh 1996; Kennan 1993; Csaplár-Degovics 2008; Petrov/Eldarov 2013; Rudić/Milkić 2013; Vojvodić 2015; Pavlović 2007; Aschenbrenner 2009; Stojančević 2007; Jančev 2012; Tricha 1993; Horel 2014; Bled 2014; Kos 1996; Boeckh/Rutar 2017; Boeckh/Rutar 2018; Ginio 2011.

Rreziku i luftës në Evropë dhe ndërhyrja e sistemit të fuqive evropiane

Me këtë përfundoi faza e parë e luftës. Osmanëve u kishin mbetur vetëm kështjella e Shkodrës në Shqipërinë Veriore, Janina në Epir dhe Edreneja në Trakë. Përveç Trakës dhe këtyre dy çerdheve të rezistencës në Ballkanin Jugperëndimor, pushteti osman kishte kolapsuar krejtësisht. Fronti osman në viset e banuara me shqiptarë në Kosovë dhe Maqedoni u rrënuar edhe për arsye se luftëtarët shqiptarë u organizuan në njësi të parregullta dhe refuzuan t'i shërbenin ushtrisë osmane. Politikanët prijës të shqiptarëve, si Hasan Prishtina dhe Bajram Curri, ranë në burgjet serbe. Trupat serbe, malazeze dhe greke po hynin në trojet e banuara me shqiptarë nga veriu dhe nga jugu. Vetëm disa pjesë të bregdetit të Adriatikut kishin mbetur të pa pushtuara.

Në portin jugor shqiptar, në Vlorë, më 28 nëntor 1912, një asamble e prijësve shqiptarë, e përkrahur dhe e organizuar qenësisht nga Austro-Hungaria, shpalli një shtet të pavarur shqiptar. Udhëheqës kryesor ishte Ismail Qemali (1844-1919), një politikan që ishte mundur për vite të tëra për çështjen shqiptare, në shërbim të disa Fuqive të Mëdha. Shteti i ri as nuk posedonte territor të madh (Greqia kishte pushtuar ishullin përballë Vlorës, Sazanin, më 27 nëntor 1912) dhe as aparat pushteti. Kjo shpallje kishte qenë një thirrje e pashpresë. Prapa saj qëndronin para së gjithash Austro-Hungaria dhe Italia, që donin ta pengonin ndarjen e plotë të trojeve të banuara me shqiptarë ndërmjet tri shteteve ballkanike. Por Vjena dhe Roma ishin edhe

konkurrentë në Ballkanin Jugperëndimor. Shpallja pati si pasojë mosmarrjen në konsiderim të ndarjes së plotë.

Krijimi i një shteti shqiptar u bë çështje evropiane. Për monarkinë danubiane ishte pak më shumë se kaq – ishte test lakmushi për statusin e saj prej Fuqie të Madhe. Shteti shqiptar u bë objekt prestigji për Vjenën, që donte të demonstronte zotësinë e vet për të bërë politikë në zonën e vetme ku kishte hapësirë veprimi, në Ballkan. Mali i Zi dhe Serbia e sfidonin monarkinë. Përballë raporteve të pushtetit, të ndryshuara radikalisht, u aktivizuan Fuqitë e Mëdha, të cilat kishin qenë pasive deri në tetor të vitit 1912. Austro-Hungaria, pozita e së cilës në Ballkan ishte lëkundur thellë, mobilizoi ushtritë kundër Serbisë dhe Ruisë. Për monarkinë danubiane ishte krejtësisht e papranueshme që Serbia të lëshonte rrënjë në Adriatik. Serbia dhe Mali i Zi ishin befasuar nga pasiviteti i Vjenës në javët e para të luftës dhe po mundoheshin ndërkohë të realizonin qëllime maksimaliste. Në pjesën e Kosovës Veriperëndimore, rreth Pejës e Gjakovës, që u organizua si Mali i Zi i Ri, malazezët po i detyronin katolikët që ishin nën protektorat të monarkisë, por edhe myslimanët, të konvertoheshin dhunshëm në fenë ortodoske. Përndjekja e shqiptarëve në pjesën e Kosovës të pushtuar nga serbët, poshtërimi i diplomatëve austro-hungarez, si dhe pushtimi i Shkodrës nga Mali i Zi (22 prill 1913, pas tradhtisë nga fisniku shqiptar Esad Pashë Toptanit, 1863-1920) e vunë Austro-Hungarinë në pozitë të mbështetur për muri. Udhëheqësia ushtarake austriake rekomandoi sulm kundër Serbisë, sulm ky që duhej t'i jepte fund edhe irredentizmit serb në sundimet austro-hungareze që kishte marrë hov që nga viti 1908.

Për ta qetësuar vatrën e krizës në Ballkan, në dimrin e vitit 1912/13, në Londër u zhvilluan negociata paqësore nën patronazh të Britanisë së Madhe. Këto negociata janë tejet interesante për një arsye. Mekanizmat paqësorë të Fuqive të Mëdha që funksionuan aty dështuan një vit më pas, kur shpërtheu Lufta e Parë Botërore. Në *Konferencën e Londrës* (nga 16 dhjetori 1912) u shfaqën çarjet e para në aleancën e shteteve ballkanike. Bullgaria që kishte bartur barrën kryesore të luftimeve, druante se Maqedonia, të cilën e kishte synuar qysh moti, do t'i shkonte Serbisë dhe Greqisë. Për këtë arsye, më 3 dhjetor 1912, ajo nënshkroi armëpushim me Perandorinë Osmane. Por një marrëveshje e plotë mes Sofjes dhe Stambollit dështoi për shkak të kërkesës bullgare për Edrenenë, me të cilën bullgarët donin ta kompensojnë humbjen e tokave në Maqedoni. Greqia nuk iu bashkua armëpushimit, porse vazhdoi rrethimin e fortifikatës së Janinës dhe më 16/17 nëntor 1912 mundi flotën osmane në Dardanele. Derisa Fuqitë e Mëdha po i bënin presion Perandorisë Osmane, oficerët xhonturq, të indinjuar nga humbja e territorit në Trakë, duke vrarë ministrin osman të luftës, bënë grusht shtet nën udhëheqjen e Enverit (1881-1922) dhe Talatit (1874-1921) – të dy këta, pak kohë pas kësaj, u bënë përgjegjësit kryesorë të gjenocidit ndaj armenëve më 1915. Kjo nënkuptonte rifillimin e luftës. Megjithatë *Konferenca e Londrës* dhe, me të, orkestra e Fuqive të Mëdha ia doli të shënonte disa suksese. Me presion të të gjitha Fuqive Serbia u detyrua të tërhiqet nga Adriatiku, por u përkrah nga Rusia në çështjen e kufijve të shtetit shqiptar. Austro-Hungaria donte t'ia jepte shtetit shqiptar edhe viset e banuara kryesisht me shqiptarë në përfundim të

Kosovës (Pejën dhe Gjakovën), si dhe Dibrën dhe Ohrin. Pas negociatave të gjata mes Austro-Hungarisë dhe Rusisë, kufiri shqiptar u shty gjithnjë e më shumë në perëndim. Si përfundim më shumë se gjysma e shqiptarëve mbeti jashtë kufijve të shtetit të shpallur shqiptar, që është një nga hipotekat më të mëdha të historisë së Ballkanit të shekullit XX. Me këta kufij të vendosur nga Franca me insistim të Rusisë në prapavijë, lindi çështja e Kosovës.⁴

Faza e dytë e luftës dhe Paqja e Londrës

Zgjidhja përfundimtare e kontestimeve tjera territoriale u arrit me mjete ushtarake. Këtë fazë të dytë e iniciuan osmanët. Bullgaria e mbrojti me sukses kundërsulmin osman në Trakë (8 shkurt 1913), në të cilin osmanët pësuan humbje të mëdha (24.000 njerëz). Derisa bullgarët po mbroheshin prej sulmit më të madh osman, aleatët ballkanikë po bënë zgjerime të konsiderueshme territoriale. Më 5 mars 1913, pas një rrethimi të gjatë, në duart e grekëve ra fortifikata e Janinës. Pas kësaj trupat greke pushtuan vendbanimet jugore shqiptare Gjirokastrën dhe Tepelenën, d.m.th. atë pjesë, të cilën grekët, nën emërtimin *Epiri Vërior*, e konsideronin të veten. Më tutje, në veri depërtuan trupat serbe deri në jug të Shqipërisë së Mesme (12 prill 1913 pushtimi i Beratit) dhe e kufizuan shtetin e ri shqiptar vetëm në rrethinë të Vlorës.

Në anën tjetër të Gadishullit Ballkanik, trupat bullgare dhe serbe, më 26 mars 1913, sulmuan Edrenenë e mbrojtur rreptas. Si reagim ndaj kësaj, Perandoria Osmane, më 15

⁴ Kambovski 2014; Csaplár-Degovics 2014; Dibane 2000.

prill 1913, nënshkroi një armëpushim në Trakë. Dhe, më 24 prill 1913, në Shkodrën e rrethuar dhe të lënë pa bukë hynë trupat malazeze, përkundër rezistencës së Fuqive të Mëdha, të cilat me notë kolektive, më 28 mars 1913, kishin kërkuar nga Mal i Zi që të tërhiqej. Nën përshtypjen e një kërcënimi luftarak nga Austro-Hungaria, Fuqitë e Mëdha, që po vepronin edhe njëherë kolektivisht për të shmangur një krizë evropiane, i koncentruan anijet luftarake para brigjeve të shtetit të vogël. Në maj të vitit 1913, Mali i Zi iu bind presionit të Fuqive të Mëdha dhe e liroi Shkodrën.

Perandoria Osmane, nga tetori i vitit 1912, e kishte humbur Shkupin, Shkodrën, Janinën, Manastirin, Selanikun dhe Edrenenë, e me to edhe fortifikatat më të rëndësishme në Ballkan, si dhe kishte mbetur vetëm me një pjesë të vogël të Trakës në lindje të linjës Çatalxha. Me këtë, në njërën anë, ishin sqaruar kontestet me Perandorinë, por, në anën tjetër, kishin filluar zënkat në mes të aleatëve ballkanikë. Bullgaria ndihej e mashtruar prej Greqisë dhe Serbisë në çështjen e Maqedonisë. Qeveria në Sofje po e kërkonte limanin e Selanikut. Ajo i zgjati preklat në Vjenë dhe në Berlin, gjë që i kushtoi me simpatinë e Rusisë, dhe paralajmëroi një kthesë vendimtare në politikë të jashtme – ngaqë Rusia e ndante mbështetjen e saj mes dy shteteve rivale sllavo-jugore, Serbisë dhe Bullgarisë. Ndërkohë Serbia ndërroi qëndrimin e saj rreth çështjes së Maqedonisë. Përfitimet territoriale në pellgun e Vardarit, të cilat ishin toleruar si të përkohshme nga Bullgaria, ajo tash donte t'i mbante si kompensim për humbjen e bregdetit në Adriatikun shqiptar dhe e akuzonte Bullgarinë që, nga presioni i Austro-Hungarisë, nuk e kishte ndihmuar politikën serbe në çështjen e Shqipërisë. Serbia thirrej

gjithashtu në ndihmën që trupat e saj ia kishin dhënë Bullgarisë në pushtimin e Edrenesë. Qysh në janar të vitit 1913 Serbia dhe Greqia u afruan, për ta siguruar njëra-tjetrën kundër Bullgarisë. Më 25 maj 1913 ato lidhën një aleancë. Rusia u ofrua si ndërmjetës. Serbia dëshironte një konferencë të Fuqive dhe të katër aleatëve ballkanikë. Me presion të Fuqive të Mëdha, më 30 maj 1913, me *Paqen e Londrës* përfundoi Lufta e Parë Ballkanike. Perandoria Osmane nga provincat e veta evropiane ruajti vetëm Trakën Lindore në lindje të vijës Enez-Midje [Enez-Midyë]. Kontestet e aleatëve ballkanikë mbetën të pazgjidhura.

Lufta e Dytë Ballkanike dhe rregulli paqësor i Bukureshtit

Në fillim të qershorit 1913 dështuan tentimet bilaterale për kompensim mes Serbisë dhe Bullgarisë. Ndërmjetësimi rus në Sofje hasi në veshë të shurdhër. Bullgaria i futi të gjitha në një letër dhe mobilizoi 600.000 ushtarë. Më 30 qershor 1913, komandanti suprem bullgar, pa u konsultuar me qeverinë, nisi sulmin kundër Serbisë. Ky veprim tregon se çfarë ndikimi të fuqishëm kishte armata në politikën bullgare. Më 5/6 korrik 1913 Greqia dhe Serbia i shpallën luftë Bullgarisë. Pasi kolapsi i shpejtë i sulmuesit. Mali i Zi nxitoi t'i ndihmonte Serbisë. Më 8 korrik bullgarët u mundën nga serbët në Bregallnicë [Bregalnica] (me humbje enorme nga të dyja anët, gjithsej rreth 36.000 trupa). Qysh më 4 korrik 1913 një ushtri bullgare kishte pësuar disfatë nga një armatë trefish më e madhe greke në hinterlandin e Selanikut (beteja e Kukush/Kilkis). Bullgarët u larguan nga jugu i Maqedonisë, derisa trupat

greke depërtuan në Rodope dhe në Trakën Perëndimore. Më 3 korrik Rumania mobilizoi trupat e veta, të cilat pa hasur në rezistencë – Bullgaria i kishte trupat e veta në fronte tjera dhe kishte lënë kufirin në Danub të pambrojtur – që nga 14/15 korriku, duke plaçkitur e masakruar popullsinë civile, depërtuan në drejtim të Sofjes dhe me një sulm në juglindje pushtuan Dobrukhën Jugore. Më 12 korrik, perandoria Osmane hapi ofensivën dhe me 23 korrik 1913 kapën Edrenenë. Armata osmane depërtoi tutje në pjesën e Trakës, nga ku ishte larguar ushtria bullgare deri në zonën qendrore të shtetit bullgar. Bullgarisë nuk i ndihmoi shumë ndalimi i marshimit të trupave greke në fushën e Strumës. Katër ushtri armiqësore kishin zaptuar vendin. Bullgaria kapitulloi.

Kësaj radhe paqja u mbërri shpejt, sidomos meqë raporti i fuqisë ishte më i qartë. Negociatat u zhvilluan në Bukuresht, në kryeqytetin e vendit që hyri rishtas në aleancën ballkanike. Rumania nuk kishte ndërhyrë në Luftën e Parë Ballkanike. Ajo kishte kërkuar nga Bullgaria kompensim të luftës, më saktë pjesën e Dobruxhës Jugore, ndonëse aty nuk kishte pothuajse fare rumunë, por vetëm turq, tartarë dhe bullgarë. Bullgaria kishte refuzuar dhe, në kuadër të një konference të thirrur nga gjashtë fuqitë në Shën Petersburg (të përmbyllur më 8 maj 1913), ishte dakorduar vetëm për korrigjime të vogla të kufirit në Danub. Pas kësaj Rumania i ishte afruar Greqisë dhe Serbisë. Në negociata paqësore të Bukureshtit ajo për herë të parë arriti qëllimin e vet: Dobruxha në veri të linjës Tutrakan-Balçik iu nda Rumanisë.

Në negociatat me Greqinë dhe Serbinë, Bullgaria mori mbështetje nga Rusia dhe Austro-Hungaria, të cilat donin

ta forconin klientin e tyre të kamotshëm, përkatësisht të ardhshëm. Franca dhe Gjermania, ndërkaq, mbështesnin Greqinë. Kësaj here Fuqitë e Mëdha nuk u rreshtuan në linjat e *Antantës apo Lidhjes Treshe*. Austro-Hungaria dhe Rusia ia dolën që Bullgaria të mbante pushtimet e veta në Rodope, si dhe një dalje në Egje në Trakën Perëndimore (Dedeagaç/Aleksandrupolis), gjithashtu edhe një pjesë të Maqedonisë rreth vargmaleve Pirineje (fusha e sipërme e lumit Struma). Monarkia danubiane i dha Bullgarisë mbështetje të plotë: kundruall Serbisë që ishte rritur shumë dhe po notonte në ujërat e Rusisë, kundruall Rumanisë, e cila po largohej nga *Lidhja Treshe* dhe po profilizohej si ndërmjetësues në politikat rajonale. Kësisoj, Bullgaria e mundur fitoi rëndësi strategjike në sytë e fuqive evropiane. Përveç kësaj u hap mundësia e koordinimit me elementin shqiptar të mbështetur nga Vjena, si dhe me humbësin e dytë të Luftërave Ballkanike, me Perandorinë Osmane. Nga ana tjetër, Rusia duhej të merrte parasysh interesat bullgare dhe serbe, sado që nuk mund t'i kënaqte të dyja palët njëkohësisht. Më 10 gusht 1913 u përmbyll *Paqja e Bukureshtit*. Maqedonia e Vardarit ra nën Serbi; Maqedonia Jugore mbeti me Selanikun, Hallkidikin, Dramën dhe limanin e kontestuar rreptas, Kavallën, që ranë nën Greqi. Mbrapa vendimit të fundit qëndronte Gjermania, e cila shpresonte ta tërhiqte Greqinë në anën e vet. Demarkacioni bullgaro-osman në Trakë, që u përmbyll më 29 shtator 1913, me marrëveshjen e Stambollit, doli të jetë më i vështiri.

Ndërtimi i shtetit shqiptar

Çështja e fundit e hapur kufitare ishte territori i shtetit shqiptar. Ndërtimi i shtetit më të ri ballkanik dhe sidomos përcaktimi i kufijve të tij u bë çështje ndërkombëtare, e cila më 1913 u mor përsipër nga Fuqitë e Mëdha (më 1920, nga Lidhja e Kombeve). Shkodra po administrohej nga një komision i Fuqive të Mëdha. Motivimi thelbësor për këtë ishte edhe situata e intervenimit humanitar – kështu kemi të bëjmë me modelin e aksioneve të ngjashme multilaterale të fundshekullit XX dhe fillimshkullit XXI. Ndërtimi i shtetit, më saktësisht administrata civile dhe financiare do të mbikëqyrej për një dekadë nga përfaqësues të Fuqive të Mëdha dhe një kontingjent i xhandarmërisë holandeze do të bashkëpërkujdesej për sigurinë e brendshme. Dy Fuqitë, me interesin më të madh për Shqipërinë, udhëhoqën caktimin e kufijve: Austro-Hungaria, në veri, me Serbinë dhe Malin e Zi, ndërsa Italia, në jug, me Greqinë. Pyetja se kush do të bëhej princ i Shqipërisë nxori një numër të madh aventurierësh në sipërfaqe. Fuqitë e Mëdha u dakorduan për princin gjerman Vid [Wilhelm Fürst zu Wied] (1876-1945). Sikurse paraprakisht Greqia, Bullgaria dhe Rumania, edhe Shqipëria do t'i bashkohej ansamblit të shteteve evropiane përmes një familjeje aristokrate gjermane.

Harta 4

Princ Vidi ishte zgjidhje kompromisi, meqenëse kandidatët austriakë, italianë dhe osmanë nuk merreshin në konsideratë për shkak të konfliktit të interesit. Vidi u zgjodh edhe për shkak të konfesionit protestant, meqë kështu do të baraspeshoheshin më së miri ndjeshmëritë fetare të shqiptarëve myslimanë, ortodoksë dhe katolikë. Princi shkeli në tokën shqiptare për herë të parë më 7 mars 1914.

Paraprakisht, Austro-Hungaria, për herë të tretë, i kishte dërguar ultimatum Serbisë (dhe Malit të Zi). Monarkia

danubiane, më 18 tetor 1913, kërkoi nga Serbia tërheqjen e trupave nga territori i Shqipërisë. Në këtë rindezje të konflikt austriako-serb, më fort se në fazat tjera të krizës ballkanike, shfaqeshin çarjet mes *Antantës* dhe *Lidhjes Treshe*. Përbrenda *Lidhjes Treshe* u ashpërsuan tensionet mes monarkisë danubiane dhe Italisë, rreth kontrollit të Adriatikut Jugor. Në këtë kontekst u bë marrëveshja mes Greqisë dhe Italisë. Kur kufijtë e Shqipërisë u përcaktuan përfundimisht në *protokollin e Firencës* (19 dhjetor 1913), brenda kufijve kishte akoma trupa greke. Në mënyrë që të mos gjykohej si prishëse e paqes nga Fuqitë e Mëdha, Greqia ndërmoi aksionin parashtetëror të parapëlqyer nga shumë shtete ballkanike në rast të presionit ndërkombëtar: çeta paramilitare në jug të Shqipërisë shpallën një *shtet autonom të Epirit Verior* (29 shkurt 1914). Shqipëria e dobët u dakordua për autonomi të këtij rajoni në *protokollin e Korfuzit* (maj 1914). Por në fillim të Luftës së Parë Botërore Greqia e pushtoi këtë rajon dhe më 1915 e aneksoi.

Qeverisja e Princit Vid ishte tentimi i fundit i Fuqive të Mëdha për të sjellë rregull në Ballkan para shpërthimit të konfliktit botëror. Si nën llupë spikaten kundërthëniet e acaruara: Austro-Hungaria dhe Italia rrinin përballë të armiqësuar. Nga ana tjetër Fuqitë e *Antantës*, sidomos Rusia dhe Franca, po tregoheshin solidarë. Princit nuk i erdhën kreditë ndërkombëtare të premtuara. Xhandarmëria holandeze dështoi. Bandat paramilitare greke në jug, por para së gjithash Esad Pashë Toptani, po ia nxinin jetën princit. Osmanët, të cilët nuk kishin hequr dorë akoma nga periferia në Adriatik, po ndërsenin kryengritje islamike në Shqipërinë e Mesme, të dominuar nga myslimanët sunitë,

kundër Princit të krishterë (kryengritja e Haxhi Qamilit 1876-1915, në maj 1914). Princi Vid, i cili edhe ashtu ishte i përgatitur dobët për detyrën e tij, më 3 shtator 1914, me të filluar të Luftës së Parë Botërore, u detyra të largohet nga Shqipëria.

Jo paqe, por vatra të reja konflikti

Paqja e Bukureshtit i dha fund gjendjes së luftës në Ballkan po aq pak, sa edhe *Paqja e Londrës*. Për më shumë, marrëveshjet veçse kishin krijuar më shumë konflikte territoriale, të cilat vazhduan për dekada të tëra, madje disa, deri në ditët e sotme. Nga këto marrëveshje prekeshin të gjitha trojet ballkanike që ishin në kuadër të shtetit osman deri më 1912. Material të theksuar konflikti paraqiste sidomos tërheqja e kufirit të shtetit shqiptar kundruall Serbisë dhe Greqisë. Vija kufitare sanksiononte pushtimin ushtarak serb në Kosovë dhe në Maqedoni. Viset kompakte të banuara me shqiptarë në Kosovën Perëndimore, viset me shumicë shqiptare në Kosovën Lindore, si dhe në Maqedoninë Veriore e Lindore ishin objekt i vazhdueshëm i konflikteve etnike.

Në jug, tërheqja e kufirit shqiptaro-grek në Epir çoi deri te një proces i krijimit të dhunshëm të identitetit kombëtar. Epiri ishte zonë komplekse gjuhësore dhe fetare, sidomos brenda komunitetit shumëgjuhësor ortodoks (që fliste shqip, greqisht, arumanisht). Greqia, deri në fund të shekullit XX, akoma pretendonte territorin e Shqipërisë Jugore (*Epiri Vërior*, sipas koncepteve greke). Me aneksimin e Kosovës dhe Maqedonisë së Vardarit, Serbia kishte zgjeruar territorin e saj shumë në jug, por në këto

treva jetonin vetëm pak serbë (në Kosovë më pak se 30%). Politika e Beogradit, e cila mbështetej në represion, në Kosovë, deri në vitin 1966, në Maqedoni deri në Luftën e Dytë Botërore, angazhoi resurse të mëdha shtetërore (ushtri, xhandarmëri, shërbim sekret) dhe rrënoi çdo shans për serbizim, madje edhe të popullatës sllavo-ortodokse të Maqedonisë. Popullata shqiptare, e shpallur armik i shtetit, në vazhdimësi rezistoi rreptas kundër pushtetit serb.

Me *Pagen e Bukureshtit* nuk u pajtua Bullgaria, e cila i mbante të gjalla aspiratat për tërë territorin e Maqedonisë. Ndër veprimtarët maqedono-bullgarë u etablua ideja irredentiste, e cila gjallëron edhe sot, e Maqedonisë së ndarë në tresh: Maqedonia serbe e Vardarit, Maqedonia greke e Egjeut dhe Maqedonia bullgare e Pirinit.

Bullgaria nuk e pranoi as aneksimin e Dobrukhës Jugore nga Rumania. Më së shpejti u pashit kundërthënia bullgaro-turke në Trakë. Greqia, njësoj si Serbia, e kishte dyfishuar territorin e vet, por kishte zënë shumë pjesë në të cilat grekët ishin minoritet. Kufiri me Shqipërinë mbeti çështje e hapur konflikti, njësoj i pasigurt ishte kufiri me Bullgarinë, akoma më i tendosur ishte raporti me Perandorinë Osmane, në trevat e së cilës në Egje jetonin rreth një milion banorë të përkatësisë greko-ortodokse, të cilët u shndërruan në cak të represionit dhe përndjekjes masive.⁵

⁵ Iordachi 2017.

»Provincat e reja« dhe modelet e reja të politikave demografike

Provincat e dala nga Perandoria Osmane u aneksuan nga ngadhënjimtarët, duke ua imponuar, në të shumtën e rasteve, rregullin e tyre administrativ. Por sundimi faktik deri në shpërthimin e Luftës së Parë Botërore ishte në duart e ushtarakëve. Kundërthëniet mes autoriteteve civile dhe ushtarake shënjonin marrjen e pushtetit nga shtetet e Ballkanit. Në rastin e trevave të aneksuara nga Serbia dhe Mali i Zi, në Kosovë dhe Maqedoni, shënjohej edhe një trajtim i ashpër i pjesëve të mëdha të popullsisë: Mali i Zi, deri në ndërhyrjen protestuese ndërkombëtare, zbatoi masën e konvertimit të dhunshëm në fenë ortodokse, si të shqiptarëve myslimanë, ashtu edhe të atyre katolikë. Autoritetet serbe dhe malazeze shquheshin për korrupsion dhe shpërdorim të pushtetit, kishte edhe mungesë të personelit të shkolluar. Pasiguria e përgjithshme dhe rezistenca e pjesëve të mëdha të popullsisë i frikësonin zyrtarët e kualifikuar. Krahas ushtarakëve që vepronin brutalisht, paraqiteshin edhe aventurierë dhe kriminelë, të cilët donin të pasuroheshin përmes posteve në administratë. Pjesëtarë të bandave paramilitare, që kishin luajtur rol të rëndësishëm në luftë, jo rrallë përbënin shtyllën kryesore të administratës. Ngjashëm ishte ndërtuar edhe administrata bullgare, sidomos në Trakë. Aty mbledheshin paramilitarët bullgarë dhe turq, të cilët përgatiteshin për t'u hakmarrë ndaj shteteve ngadhënjimtare. Në kushte të tilla nuk kishte shans të konsolidohej një administratë e mirëfilltë. Në Rodopet, të banuara në shumicë nga popullata myslimane, ndërhyri edhe armata, kisha, si dhe paramilitarët e

Bullgarisë, për t'i konvertuar dhunshëm pomakët bullgarisht-folës, gjë që u kthye mbrapsht pas disfatës bullgare në Luftën e Dytë Ballkanike. Edhe për shkak të konsideratës së politikës së jashtme kundruall Perandorisë Osmane, me të cilën Bullgaria tentonte të bënte revizion të rregullimit paqësor, Sofja kërkonte të bënte kompensim me popullsinë myslimane bullgarishtfolëse por edhe turke në jug, kështu që u siguroi liri fetare dhe barazi para ligjit. Dëbimi masiv apo rilokimi i dhunshëm nuk vinin më në shprehje. Në Bullgari dhe në Serbi, myslimanët sllavë vlenin si pjesëtarë (potencialë) të kombit titullar, për dallim prej myslimanëve jo-sllavë (shqiptarë, turq). Kësisoj ata trajtoheshin, gjithnjë e më shumë, ndryshe.

Faza ndërmjet verës së vitit 1913 dhe kolapsit të Serbisë në vjeshtë të vitit 1915 ishte tepër e shkurtër, gjysma e saj binte në Luftën e Parë Botërore. Qëndrueshmëria e masave serbe, si dërgimi i kolonëve në zonat e reja në jug, nuk ishte e madhe. Pjesa më e madhe e popullatës së krishterë në Maqedoninë serbe të Vardarit u orientua nga Bullgaria. Në viset kufitare të Bullgarisë me Serbinë, ku po qëndronin dhjetëra mijëra refugjatë nga Maqedonia, e të cilët ishin deklaruar për shtetin bullgar, mezi prisnin të ktheheshin. Që nga viti 1913, rreth 120.000 njerëz kishin ikur në Bullgari. Autoritetet dhe paramilitarët serbë vepronin me ashpërsi të theksuar kundër mësuesve në shkollat bullgare dhe klerikëve të kishës ortodokse bullgare (*Ekzarkatit*). Në vitin 1912, me të hyrë të trupave serbe, ishin mbyllur edhe shkollat, edhe kishat bullgare.

Autoritetet serbe, në Kosovë dhe në Maqedoni, nuk ndiqnin ndonjë politikë koherente kundruall myslimanëve jo-sllavë. Shumë turq dhe shqiptarë dëshironin të

shpërnguleshin në Perandorinë Osmane. Shtroheshin çështje të pronësisë, por edhe çështje afatshkurta, si ushtrimi i prodhimit bujqësor. Sipas statistikave turke, rreth 400.000 myslimanë ishin larguar nga ish trevat osmane të Ballkanit, kryesisht si pasojë e dhunës së hapur dhe të strukturuar nga ana e shteteve të reja nacionale. Për historinë mbarë-evropiane të shekullit XX ka rëndësi të veçantë modeli i shkëmbimit (gjoja) vullnetar të popullsisë, i cili, gjatë përballimit të Luftërave Ballkanike, në marrëveshje ndërshtetërore u përcaktua si instrument i zgjidhjes së konflikteve. Përmes shpërnguljes së pjesëve të padëshiruara të popullsisë duhej të mbërrihej homogjenizimi etnik i shtetit nacional. Në këtë kuptim Perandoria Osmane dhe Bullgaria nënshkruan një protokoll shtesë në marrëveshjen e tyre (të datës 29 shtator 1913); edhe Greqia nxori një marrëveshje me Perandorinë Osmane (5 korrik 1914). Komisione lokale duhej të kujdeseshin për zbatimin teknik (të përcaktonin se kush duhej të shpërngulej dhe çështjet pronësore). Lufta e Parë Botërore nuk e pengoi realizimin e këtyre planeve, por vetëm e shtyri atë – realitet ato u bënë me pak vonesë, pesë vjet më pas.

Dhuna dhe dëbimi nuk e goditi vetëm popullsinë myslimane. Në Perandorinë Osmane u rrit presioni ndaj popullsisë greke dhe armene – rreth 150.000 grekë u dëbuan nga Traka Lindore, që kishte mbetur nën Perandorinë Osmane, disa mijëra grekë të Azisë së Vogël u dëbuan në brendësi të Anadollit. Përderisa shtetet e Ballkanit para vitit 1914 akoma nuk kishin ndërmarrë deportime masive të organizuara, në horizont po dukej se Perandoria Osmane do të vepronte më radikalisht. Kësisoj

ishte trasuar udha deri te gjenocidi ndaj armenëve dhe zhdukja e krishterimit të Anadollit. Sado e dënueshëm që ishte dhuna ndaj myslimanëve në Ballkan, islami nuk u zhduk në shtetet e reja: Serbia, Greqia dhe Bullgaria morën përsipër pjesë të konsiderueshme të popullsisë myslimane. Mbijetesa e islamit në Ballkanin Jugor deri sot, ka të bëjë edhe me faktin që shtetet e krishtera të Ballkanit, me gjithë politikatat e dhunshme, nuk u lëshuan në gjenocid, siç bëri Perandoria Osmane në vitin 1915 me armenët e krishterë.⁶

Lufta e Tretë Ballkanike

Fuqitë ngadhënjimtare, Serbia, Greqia, Mali i Zi dhe Rumania krijuan një aleancë jo fort stabile për ruajtjen e status quos. Humbësit, Bullgaria, Perandoria Osmane dhe veprimtarët kombëtarë shqiptarë ishin vetëm përkohësisht të mundur, vetëm në luftë konvencionale. Konflikti vazhdonte me karakter të ndryshuar: nga lufta e rregullt të mundurit u kthyen te traditat e organizatave të fshehta dhe luftërat e bandave, për çka, ndërkohë, u quajt edhe *Lufta e Tretë Ballkanike*. Nocioni *Lufta e Tretë Ballkanike* në hulumtime gjendet në dy variante. Në variantin e parë përdoret për Luftën e Parë Botërore. Këtu i referohet faktit se konflikti i madh u ndez në Ballkan jo vetëm për shkasin e tij (vrasjen e trashëgimtarit të fronit austro-hungarez Franc Ferdinandit [Franz Ferdinand] (1863-1914), më 28 qershor 1914, në Sarajevë, nga ekstremistët serbë), por për shkak të shkaqeve më të thella: kundërthënies austriako-

⁶ Kieser/Öktem/Reinkowski 2015; Gingeras 2009.

serbe, që ashpërsohej edhe nga konkurrenca ruse në rajon karshi monarkisë danubiane.

Pornocionimundtëkuptohetedhendryshe. Ai referohet kësisoj luftërave të bandave në hapësirën maqedone dhe shqiptare që ndodhën pas *Pages së Bukureshtit* (10 gusht 1913). Këto u injoruan një kohë të gjatë. Ato ndiqnin një logjikë tashmë të njohur. Akterë të rëndësishëm kalonin nga politika e dukshme zyrtare në nëntokë dhe në diplomaci të fshehtë, ku në një zonë të hirtë operonin organizata shtetërore dhe parashtetërore. Të mundurit nga viti 1912/13 u bashkuan në një aleancë interesi, aleancë kjo që nuk ishte bashkëpunim me mirëbesim. Kjo vlen në rend të parë për humbësin e madh, Bullgarinë. Ndonëse e mundur rrastë, ajo posedonte armatim të mjaftueshëm, por para së gjithash kishte edhe një organizatë të themeluar më 1893, e cila kishte ndërruar emrin disa herë dhe tash, që nga viti 1905, quhej *Organizata e Brendshme Revolucionare e Maqedonisë dhe Odrinit* (që është Edreneja/Adrianopoja). Kjo organizatë kishte ndërtuar një rrjet të gjerë të lidhjeve në tërë rajonin. Ky rrjet i veprimtarëve dhe kontakteve maqedono-bullgare, i cili kishte depërtuar thellë në elitat osmane dhe shqiptare, ishte mobilizua sërish. Pala bullgare ofronte eksperiencën e vet të madhe në luftën moderne të bandave dhe mbështeste sidomos përgatitjet shqiptare për kryengritje kundër pushtimit serb. Në Perandorinë Osmane pjesë të rëndësishme të elitave përbëheshin nga myslimanë të Ballkanit, të cilët pas disfatës traumatike po kërkonin hakmarrje. Akterët maqedono-bullgarë dhe ata shqiptarë mund të thirreshin në aleanca më të vjetra interesash të përbashkëta. Në pranverë të vitit 1912, udhëheqësi kosovar Hasan Prishtina kishte kërkuar

mbështetjen e forcave të afërta me bullgarë për përgatitjen e kryengritjes së tij kundër osmanëve. Edhe pse të dyja palët ishin pozicionuar qartas kundër Greqisë dhe Serbisë, mosbesimi ndaj njëra-tjetrës mbetej i madh, për shkak se raporti shqiptaro-bullgar ishte i trazuar nga aspirata konkurruese për territore të caktuara. Qysh në fillim të vitit 1913 Bullgaria kishte propozuar ndarjen e Shqipërisë. Sofja edhe ashtu pretendonte për shtetin Bullgar në zonat kufitare etnikisht të përziera mes Serbisë dhe Shqipërisë (Ohrin, Strugën, Dibrenë). Akterët bullgarë negocionin në lindje edhe me Perandorinë Osmane – siç u cek më herët, Traka bullgare u bë një pikë takimi për paramilitarët.

Në shtator të vitit 1913, në Ohër, Dibër dhe në Kosovë shpërthyen kryengritje kundër pushtimit serb, të cilat nuk ishin as lokale as spontane. Këto kryengritje duhet të shihen si pjesë e një boshti shqiptaro-bullgar, për të cilat ishte në dijeni qeveria bullgare (por jo edhe ajo austro-hungareze) e që po viheshin në jetë nga VMRO-ja dhe një komitet kryengritës shqiptar. Rol kyç mori Petar Çaulev (1882–1924), një maqedono-bullgar, revolucionar prej profesioni dhe anëtar i Komitetit Qendror udhëheqës tre-anëtarësh të VMRO-së. Diplomati bullgarë në shtetin e ri shqiptar ofronin ndihmë diskrete. Për kohë të shkurtër pushteti serb u lëkund, por më pas ushtarakët dhe paramilitarët serbë sulmuan ashpër duke i shkretuar tërësisht zonat malore përgjatë kufirit shqiptar. Por kryengritja çoi direkt në luftimet e vitit 1914 dhe 1915, si pjesë të Luftës së Parë Botërore. Bullgaria dhe Serbia, duke i përdorur shqiptarët, po bënë luftë me zëvendës kundër njëra-tjetrës. Ashtu siç e përdorte Bullgaria rrjetin e vet të VMRO-së për t'i mobilizuar pushtetarët krahinorë shqiptarë, edhe Serbia

po e financonte një fraksion serbofil nën udhëheqjen e Esad Pashë Toptanit, i cili në vitin 1912 e kishte minuar me sukses mbrojtjen osmane dhe më pas e kishte sabotuar shtetin e ri shqiptar nën Princ Vidin. Kësisoj, Esadi nuk i mbështeste kryengritësit shqiptarë, por këtë gjë nuk e bënte as qeveria shqiptare, e cila po përgatitej për një konflikt me Esadin.

Në prag të Luftës së Parë Botërore, Ballkani ishte gjithçka tjetër, pos i stabilizuar. Marrëveshjet paqësore shiheshin nga humbësit - osmanët, bullgarët dhe shqiptarët - vetëm si provizore. Në nëntokë po përgatitej revanshi. Akoma më shumë rëndohej ky konstelacion nga kundërshtitë e Fuqive të Mëdha, të cilat ishin thelluar edhe më tej gjatë trajtimit të krizës ballkanike, përkundër disa sukseseve të përbashkëta (bllokada e Shkodrës me flotë të përbashkët, *Paqja e Londrës*), të cilat bënë një shpresë të vogël se orkestra e Fuqive të Mëdha do të ishte në gjendje që me veprim të përbashkët ta tejkalonte këtë krizë të rëndë. Fuqive të moderuara në të dy blloqet (Britanisë së Madhe dhe Gjermanisë) gjithnjë e më shumë u mungonte fuqia e veprimit, përkatësisht në rastin e Gjermanisë po rritej brenga për aleatin më të rëndësishëm Austro-Hungarinë. Politikisht monarkia danubiane ishte humbësi më i madh. Shkatërrimi i Perandorisë Osmane kishte forcuar me Serbinë dhe Rumaninë dy shtete me aspirata irredentiste që nga Adriatiku e deri në Bukovinë. Tash, sidomos Serbia zuri ta orientojë vëmendjen e vet në perëndim.⁷

⁷ Grebenarov Georgiev 2014; Kitanov 2009; Demeter/ Csaplár-Degovics 2013; Georgiev 2019.

Dimensioni ushtarak dhe demografik i Luftërave Ballkanike

Luftërat Ballkanike nuk e kishin ndryshuar vetëm hartën politike, por edhe atë etnike. Shtetet ballkanike kishin bërë luftë ideologjike, me motiv kryesor çlirimin dhe hakmarrjen. Mobilizimi enorm kishte çuar te integrimi kombëtar, te një përjetim i bashkësisë kombëtare të qindra mijëra ushtarëve fshatarë. Ushtarët serbë hynë në Kosovë me vetëdijen se po merrnin hak për poshtërimin në Betejën e Kosovës (1389) dhe për disfatën e shtetit mesjetar serb nga Perandoria Osmane. Në Bullgari elitat po ëndërronin pushtimin e Kostandinopojës, gjë të cilën nuk ia kishte dalë Cari bullgar Simeoni (839-927). Zelli i bashkimit dhe motivimi i madh i trupave shpjegohet me këtë indoktrinim ideologjik. Kjo luftë solli homogjenizim etnik të trupave edhe në radhët e ushtrisë osmane: meqë trupat e krishtera dezertuan, ushtria u bë sërish krejt myslimane dhe, meqë shumë shqiptarë myslimanë luftonin për hesape të veta, ajo u bë etnikisht kryesisht turke. Rezistenca e ashpër osmane në Trakë ndodhi për shkak të ngjizjes myslimano-turke të ushtrisë. Por edhe fortifikatat e mëdha ballkanike u mbrojtën me këmbëngulje nga osmanët.

Tërë kjo pasqyrohet në shifrat e humbjeve: Në Luftën e Parë Ballkanike Bullgaria shënoi 25% të ushtarëve të mobilizuar si humbje (14.000 të rënë, 50.000 të plagosur, 19.000 të vdekur nga epidemitë); humbjet në Luftën e shkurtër të Dytë Ballkanike ishin katastrofike (18.000 të vrarë, 60.000 të plagosur dhe 15.000 të vdekur prej epidemive). Kësisoj armata pësoi humbje prej 176.000 trupash (nga 4,3 milion banorë në vitin 1910). Serbia

numëronte rreth 91.000 trupa humbje, shumica e të cilëve kishin rënë në Luftën e Dytë Ballkanike kundër Bullgarisë. Greqia humbi 55.000 trupa, Mali i Zi, i vogël, rreth 10.000 (një të tretën e ushtrisë). Nga ana e kundërt Perandoria Osmane ishte dobësuar shumë (rreth 100.000 viktime). Matja e forcave ushtarake tregoi epërsinë e shteteve të reja nacionale kundruall perandorisë. Ushtria ishte një nga fushat e pakta, në të cilat shtetet e Ballkanit ishin modernizuar për një kohë shumë të shkurtër – që Bullgaria të marrë guxim për të nisur luftë kundër fqinjëve, ndodhi për shkak të vetëdijes jo të pabazuar të kapacitetit tekniko-ushtarak. Observuesit ndërkombëtarë kishin konsideratë të lartë për ushtrinë bullgare. Të gjitha shtetet e Ballkanit mblodhën përvoja të rëndësishme luftarake më 1912/13 – gjë që në rrjedhën e menjëhershme në Luftën e Parë Botërore tregoi pasoja të rënda. Ishin ushtruar sistemet e reja të armëve, korpusi i oficerëve ishte provuar në praktikë, njësitë e armatimeve të ndryshme ishin koordinuar mes vete. Sisteme të gjera të istikameve me gjemba, përdorimi i forcave ajrore – në Luftërat Ballkanike ishin provuar të gjitha teknikat e Luftës së Parë Botërore.

Gjithashtu, si pjesë e ardhmërisë aludonte udhëheqja e luftës pa kufizime. Të gjitha palët u lëshuan në krime kundër popullatës civile. Sidomos luftëtarët malazezë gjymtonin kundërshtarët myslimanë të zënë rob. Ekzekutimi masiv i të zënëve robër, vrasja sistematike e civilëve (sidomos e njerëzve me ndikim politik, si mësuesve dhe klerikëve) dhe shkatërrimi i qëllimshëm i vendbanimeve të tëra, ishin pamje të zakonshme të këtyre luftërave. Në propagandë kundërshtarët paraqiteshin të dehumanizuar, veçanërisht hapur bëhej kjo nga propaganda greke kundër Bullgarisë,

e cila e portretizonte luftën si betejë të civilizimit helen kundër barbarisë sllave. Të gjitha vendet e Ballkanit propagandonin mision civilizues karshi Perandorisë Osmane të demonizuar si aziatike. Në parafytyrimin e çlirimit bënte pjesë edhe dëbimi i popullatës myslimane dhe zhdukja e tërësishme e trashëgimisë kulturore osmane.

Luftërat Ballkanike dhe imazhi i Ballkanit

Luftërat Ballkanike fituan rëndësi të madhe edhe për shkak të vëmendjes ndërkombëtare. Gazetarë nga shumë vende evropiane, mes tyre edhe Leo Trocki (1879-1940), po i ndiqnin zhvillimet e këtij konflikti tepër brutal. Me porosi të fondacionit amerikan Karnegi [Carnegie], një komision ekspertësh ndërkombëtarë përmbledhi krimet e luftës dhe shkeljet e Rregullores së plotësuar të Luftës Tokësore të Hagës (1907). Në raportimet spektakulare të mediave kjo dhunë portretizohej si specifike për Ballkanin – *Balkan atrocities* kontribuan qenësisht në imazhin negativ të Ballkanit në shekullin XX. Është një ironi e historisë që shtetet e Ballkanit pretendonin se po vepronin në emër të një civilizimi më të lartë, duke e parë veten si pararojë të tij në juglindje. Ky mision dështoi përfundimisht më 1913; ajo që do të duhej ta theksonte përkatësinë evropiane përfundoi në përjashtimin diskursiv të Ballkanit nga bota e qytetëruar, siç e konsideronin veten Fuqitë e Mëdha. Vetëm pak muaj më pas ato u gjetën midis një lufte botërore, në të cilën u vazhdua në shkallë shumë më të madhe ajo që ishte skicuar si mënyrë moderne e luftës radikale në Ballkan.⁸

⁸ Müller 2015.

Lufta e Parë Botërore

Kalimi në Luftën e Parë Botërore: Austro-Hungaria, Serbia dhe Rumania

Perandoria Osmane u zhduk nga Ballkani më 1913. Si fitimtarë territorialë nga ky konflikt dolën Serbia dhe Greqia, ndërsa si fitimtar gjeostrategjik Rumania. Dinamika e shtetit nacional u kthye tash nga perandoria e dytë shumëkombëshe në Evropën Juglindore, nga Austro-Hungaria. Shteti nacional serb tash ishte zgjidhur nga varësia politike e ekonomike prej monarkisë danubiane. Siç u tregua, Serbia e kishte përjetuar aneksimin e Bosnje-Hercegovinës nga Austro-Hungaria si një goditje të drejtpërdrejtë kundër interesave të saj ekspansioniste. Serbia ndihej e ngushtuar nga monarkia edhe në përprjekjen e saj për të depërtuar në Adriatik, përmes Shqipërisë Veriore. Pas depërtimit të suksesshëm në luginën e Vardarit, Serbia e orientoi politikën e saj ekspansioniste në veri dhe në perëndim. Në territor të monarkisë, në të dy anët e perandorisë danubiane jetonin serbë ortodoksë: në Hungarinë Jugore, përgjatë kufirit ushtarak, në mbretërinë e Kroacisë, e cila, që nga viti 1868, ishte në një sistem (sub-)dual me Hungarinë (analog si dualizmi austriako-hungarez), si dhe në Dalmaci, e cila ndodhej në pjesën perëndimore («austriake») të monarkisë së dyfishët. Në Bosnje-Hercegovinë, pas disa valëve të shpërnguljes së myslimanëve, që nga viti 1878, popullata ortodokse paraqiste grupin më të madh relativ të popullsisë. Ideja kombëtare serbe përvetësonte parimisht çdo folës të dialektit shtokav (sllavishtja jugperëndimore ndahej në

dialektet kajkave, čakave dhe shtokave), pra edhe katolikët dhe myslimanët i konsideronte serbë. Sipas këtij koncepti Serbisë i takonin edhe Dalmacia, Bosnja dhe Hercegovina, Sllavonia; »Kroacia« barazohej me përhapjen e dialektit kajkav, d.m.th. në hapësirën e zgjeruar përreth Zagrebit. Krahës kësaj ideje kombëtare serbomadhe, në hapësirën jugperëndimore sllave ishin zhvilluar edhe disa koncepte të tjera: nga i ashtuquajturi ilirizëm nga koha e para revolucionit (1848) në Mbretërinë Kroato-Sllavone u krijua jugosllavizmi. Ai mori dy forma: njëra kroate, e cila i përfshinte të gjithë sllavët jugorë të monarkisë (Kroacinë, Sllavinë, Dalmacinë, Bosnjën, Hercegovinën) dhe një tjetër që kapërcente kufijtë e monarkisë, e cila dëshironte bashkimin me mbretërinë e Serbisë, ndonëse modalitetet ishin të paqarta. Ideologjemave jugosllaviste i kundërvihej nacionalizmi kroat, caku kryesor i të cilit ishte bashkimi i njërive shtetërore ekzistuese, Kroacisë, Sllavisë dhe Dalmacisë, ndonëse në plane shpesh shtoheshin edhe Bosnje-Hercegovina.

Në pjesën lindore të monarkisë po rriteshin tensionet mes veprimtarëve jugosllavistë dhe qeverisë hungareze në Budapest, e cila qeveriste Kroacinë përmes një bani (guvernatori). Në Dalmaci dhe Kroaci, më 1905, kundër qeverisë në Vjenë, në një koalicion të *kursit të ri*, u lidhën jugosllavistët kroatë dhe ata serbë. Veprimtarët kombëtarë kroatë angazhoheshin për një riorganizim të gjithmbarshëm të monarkisë, sipas modelit të *trializmit*. Ata pretendonin në njësinë e tretë të monarkisë si shtet sllavojugor i dominuar nga kroatët. Ky model ishte kundër Budapestit. Ndjekësit e tij shpresonin sidomos në mbështetjen e trashëgimitarit të fronit, Franc Ferdinandit

[Franz Ferdinand], i cili në *Qarkun Belvedere* (i njohur, sipas rezidencës së tij vjeneze në kështjellën Belvedere) mbliidhte reformues të shtetit, kritikë ndaj hungarezëve.

Në këtë qark nuk bënë pjesë vetëm kroatë besnikë ndaj monarkisë, por, krahas sllovakëve, edhe shumë rumunë. Edhe rumunët jetonin në dy pjesë të monarkisë. Në Bukovinën austriake, me kryeqytet Çernovicin [Czernowitz/Cernăuți], ata ishin të lirë të zhvilloheshin në politikë nacionale dhe në arsim. Por aty rumunët ishin vetëm një grup nga shumë grupe të tjera. Ndërkaq shumica e rumunëve jetonin në mbretërinë e Hungarisë, në krahinat historike Transilvani, Banat dhe Partium (komitatet në perëndim të Transilvanisë nga Marmaroshi në veri, deri te Lugoshi dhe Karansebeshi në jug). Principata e madhe e Transilvanisë juridikisht u bë pjesë e Hungarisë më 1867, pra nuk kishte status subdualist në vete si Kroacia dhe Sllavonia. Pas marrëveshjes austro-hungareze, nga njëra anë Hungaria intensifikoi politikën e saj të hungarizimit të popullatës johungareze, ndërsa nga ana tjetër udhëheqësit politikë të rumunëve në pjesën hungareze, të cilët kishin llogaritur tek bashkëpunimi me Vjenën, u ndanë të zhgënjyer. Interesat e tyre politike përfaqësoheshin nga *Partia Nacionale Rumune*, e themeluar në 1881 (me dy degë në Transilvani dhe Banat). Në prag të Luftës së Parë Botërore, udhëheqës të rinj politikë rumunë në Hungari, ngjashëm si veprimtarët kombëtarë kroatë, vendosën shpresat e tyre te reformimi i shtetit që do të vinte nga Vjena. Në *Qarkun Belvedere*, intelektualë si Aurel Popovici (1863-1917) propagandonin idenë e një shteti federalist austriak. Presioni i autoriteteve hungareze

mbi rumunët në Hungari rëndoi raportin e Rumanisë me *Lidhjen Treshe* (që nga viti 1883).

Në vitin 1914, Rumania bëri një kthesë spektakulare në politikën e jashtme, duke iu afruar Perandorisë Ruse. Relacionet me të ishin të rënduara për shkak të çështjes së Besarabisë: Më 1812 perandoria cariste e kishte aneksuar pjesën e principatës moldave mes lumenjve Prut dhe Dnjestër. Vetëm për një kohë shumë të shkurtër, me *Paqen e Parisit* të vitit 1856, pjesa jugore e Besarabisë ishte kthyer nën Moldavi (që nga viti 1859, së bashku me Vllahinë, iu bashkuan principatës së Rumanisë), por më 1878 u detyruan ta kthejnë sërish nën sundimin e Carit. Çështja e Besarabisë rëndonte mbi raportin midis dy fqinjëve të pabarabartë, meqë autoritetet ruse popullsinë ortodokse që fliste rumanisht filloi ta rusizonte. Politika e jashtme rumune duhej të merrej me çështjen e popullatës rumune në dy perandoritë fqinje. Si opsione, ajo mund të ndiqte me shikim në lindje bashkëpunimin me *Lidhjen Treshe*, duke pranuar politikën hungareze ndaj rumunëve, apo të hiqte dorë nga Besarabia, duke u pajtuar me Rusinë që aspironte zgjerim në llogari të Austro-Hungarisë.

Në monarkinë danubiane, në prag të Luftës së Parë Botërore, nuk kishte interesa unike rreth politikës ndaj Evropës Juglindore. Në shtabin e përgjithshëm, një grup i rëndësishëm rreth liderit Franc Konrad fon Hëcendorf [Franz Conrad von Hötzendorf] (1852-1925), armiq të kryesorë të monarkisë i shihte në Serbi dhe në Itali. Çështja e sllavëve të jugut, kërcënimi i jugosllavizimit të provincave juglindore duhej të zgjidhej me një luftë parandaluese. Me tri ultimatumë gjatë krizës në Ballkan, monarkia u gjend në prag të luftës me Serbinë. Por,

njëkohësisht, u bë e qartë se kjo do të nënkuptonte edhe një konflikt me Rusinë, fuqinë mbrojtëse të Serbisë. Një vlerësim krejtësisht i ndryshëm i situatës mbizotëronte në Budapest: këtu çështja rumune, e cila nuk ishte aspak e rëndësishme nga perspektiva e Vjenës, u vlerësua si shumë më e rrezikshme se ajo jugosllave/serbe. Popullata serbe e monarkisë e konsideronte Budapestin shumë më besnik ndaj perandorisë sesa që e merrnin qarqet vjeneze. Vetëm më vonë, në prag të Luftës së Parë Botërore, elita politike hungareze zuri të zhvillojë një orientim vetjak të politikës së jashtme. Në Ballkan, politikanët dhe shkencëtarët hungarezë u përfshinë në administrimin e Bosnjës dhe Hercegovinës, si pjesë e diplomacisë perandorake dhe në ndërtimin e një kombi shqiptar bazuar në modelin e Bosnje-Hercegovinës. Sidoqoftë, shumica e politikanëve të Budapestit e kundërshtonin veprimin ofensiv kundër Serbisë duke pasur parasysh problemin rumun, i cili, siç u pa, u përkeqësua nga aleanca rumune me Rusinë, më 1914.⁹

Ballkani dhe shpërthimi i Luftës së Parë Botërore

Por kriza nuk shpërtheu në kufirin lindor të Hungarisë, por në Bosnjën e aneksuar nga monarkia e dyfishtë, më 1908. Organizatat tashmë të përmendura parashetërore kishin peshë edhe në Serbi. Organizata serbe e themeluar

⁹ Schödl 1990; Veliz 2012; Rumpler 1997; Rumpler 2012, 425–445; Cornwall 2010, 239–270; Rauchensteiner 2013; Bischof 2014; Jeřábek 1991; Ress 2012; Leidinger u. a. 2014; Dornik 2 2013; Hall 2010; Dutton 1998; Salonica Theatre 2005; Borodziej/Górny 2018.

më 1911 *Bashkim ose Vdekje* kishte grup udhëheqës tipik për rrethanat ballkanike: oficerë, diplomatë dhe gazetarë. Në këto organizata ngërtheheshin veprimtari shtetërore dhe parashetërore në një mënyrë që ishte vështirë të dallohej njëra prej tjetrës. Në Bosnje agjitonin ultra-nacionalistë kundër administratës austro-hungareze dhe kundër popullatës myslimane dhe kroate, shumica e së cilës e refuzonte bashkimin me Serbinë. Ata planifikonin shumë atentate kundër përfaqësuesve të lartë të monarkisë dhe ishin përgjegjës për atentatin ndaj trashëgimtarit të fronit Franc Ferdinandit dhe gruas së tij, më 28 qershor 1914. Shkas ishin manovrat e ushtrisë austro-hungareze, të cilat ishin caktuar në një ditë simbolike për nacionalizmin serb, në ditën e Betejës së Kosovës (1389). Fakti që politikës së jashtme të Austro-Hungarisë iu desh një muaj (23 korrik 1914) për t'i dërguar Serbisë një ultimatum si reagim ndaj vrasjes, kishte të bënte me konfliktin e përcaktimit të qëllimeve në elitën e perandorisë – misioni sekret (*misioni Hoyos*) që përmbante lutjen e Vjenës për ndihmë nga Berlini ishte mbajtur sekret madje edhe nga Budapesti. Në këtë ultimatum kërkohej, mes tjerash, që autoritetet hetuese austro-hungareze të kenë qasje edhe në territorin e shtetit serb. Kjo tregonte këmbënguljen e Vjenës në përgjegjësinë e Serbisë për atentatin.

Kjo çështje i preokupon historianët, por edhe e opinionin e gjerë, deri në ditët e sotme, siç tregojnë edhe reagimet në Serbi në vitin 2014, kur interpretimet e reja e cilësuan Serbinë si shtet që eksporton terrorizëm, kurse qeverinë e saj si mbështetëse politike prapa atentatit, ndonëse një dëshmi përfundimtare për këtë nuk mund të sillet. Meqë faji i luftës pas vitit 1918 nuk është veç çështje

morale, por ka edhe një dimension juridik (reparacion, dorëzim të territoreve, përligjje të rregullimit të ri politik), ai u diskutua në mënyrë kontroverse sidomos në periudhën mes dy luftërave. Sidoqoftë, është e sigurt se pas fitoreve të viteve 1912/13 qarqe udhëheqëse në Serbi, sidomos në armatë, silleshin në mënyrë provokuese karshi monarkisë danubiane dhe se terrori kishte origjinën brenda kufijve të Serbisë. E sigurt është gjithashtu përfshirja e organizatës terroriste përgjegjëse në qarqet elitare serbe. Por një porosi direkte nga qeveria e Serbisë nuk mund të dëshmohej. Nga ana tjetër është shumë e qartë që atmosfera politike në Serbi favorizonte aktet e dhunshme kundër monarkisë danubiane. *Kriza e korrikut*, d.m.th. sjellja e Fuqive të Mëdha dhe dështimi i orkestrës evropiane të fuqive për të tejkaluar një krizë të re ballkanike, tashmë është përshkruar mjaft shpesh. Shumë faktorë çuan deri te shpallja e luftës së Austro-Hungarisë kundër Serbisë: Që nga viti 1912 monarkia mezi e mbante statusin e saj si Fuqi e Madhe në fushëveprimin e saj të fundit të politikës së jashtme në Ballkan, karshi Serbisë. Në Vjenë një grup i të fortëve po këmbëngulte në zgjidhje luftarake. Politika e ultimatumëve, për shkak të mobilizimit të trupave, kishte kosto jashtëzakonisht të lartë. Ajo as që do ta kishte përmirësuar pozitën e monarkisë. Madje edhe Perandori Franc Jozef [Franz Joseph], që njihej si shmangës i konfliktit, ishte i mendimit se, edhe pa u futur në luftë, veç mobilizimi i tretë i armatës, do të kishte kosto të papërballueshme, si financiare, ashtu edhe politike. Që konflikti nuk mbeti në kufijtë rajonalë, ndodhi për shkak të involvimit të fuqive të jashtme. Rusia, e armatosur nga Franca, konsideronte se duhej të mbronte prestigjin e saj në

Ballkan. Pjesë të diplomacisë, si për shembull ambasadori rus në Beograd, ndërsenin Serbinë që të mbante qëndrim të fortë ndaj monarkisë. Gjermania i druhej dobësimit të aleatit të vetëm të mbështetshëm që i kishte mbetur. Udhëheqja e saj ushtarake mendonte se do të bëhej luftë në dy fronte dhe po ngutej t'i përfundonte planet e marshimit. Britania e Madhe nuk u angazhua në mënyrë mjaftueshëm energjike për të ndërmjetësuar. Pasi që Austro-Hungaria përgjigjen e Serbisë në ultimatumit e saj e kishte vlerësuar si të pamjaftueshme, asaj, më 28 korrik 1914, i shpall luftë. Ishte kjo, siç e quan historiani austriak Helmut Rumpler, »përgjigje vrastare në një provokim vrastar.«¹⁰

Në hulumtim ndërkohë ka një unitet se shkaqet e Luftës së Parë Botërore nuk duhet kërkuar ekskluzivisht në Ballkan. Mirëpo edhe pohimi që të shtënat në Sarajevë ishin vetëm shkas për një konflikt që s'kishte të bënte fare me Ballkanin, është gjithashtu i pasaktë. Konfliktet austriako-serbe dhe austriako-ruse ishin ngatërruar tepër mes vete në korrik të vitit 1914, me një fazë të acarimit të thellë që nga vjeshta e vitit 1912. Ajo që bie në sy, ndërkaq, është mosinteresimi i hulumtimit për Ballkanin pas shpërthimit të luftës. Nuk ka hulumtim të themeltë as për zhvillimin e luftës as për regjimet okupuese, aq më pak nga një perspektivë krahasimtare.

Udhëheqja e luftës dhe politika

Procedimet ushtarake strukturohen si vijon: lufta austriako-serbe (verë 1914 – vjeshtë 1915); pushtimi

¹⁰ Rumpler 1997, 573.

hap pas hapi i Shqipërisë nga Greqia, Italia, Franca dhe Austro-Hungaria (nga vjeshta 1914); ofensiva e *Antantës* kundër Perandorisë Osmane në Trakë (shkurt 1915 – janar 1916) dhe kundër Bullgarisë në Greqinë Veriore (fronti i Selanikut, nga tetori 1915); sulmi i Italisë në bregdetin austriak (Fronti Isonzo, 1915); fushata austro-hungareze kundër Malit të Zi (nëntor 1915 – janar 1916) dhe pushtimi i Shqipërisë Veriore dhe të Mesme; sulmi rumun kundër Austro-Hungarisë, lufta e Rumanisë kundër *Fuqive të Mesit* (gusht 1916 – janar 1918); kapitullimi i Bullgarisë në frontin e Selanikut (shtator 1918).

Konflikti u zhvillua si ushtarakisht, ashtu edhe politikisht, ndërkohë që frontet nuk ishin vetëm mes Fuqive të *Mesit* dhe *Antantës* dhe aleatëve të tyre përkatës, por edhe brenda vetë blloqeve. Kjo gjë politikisht kishte pasoja në disa nivele: a) konfliktet e brendshme politike në çështjen e hyrjes në luftë apo të mbajtjes së neutralitetit; b) rivalitetet në mes të aleatëve dhe caqeve luftarake; c) tensionet gjatë koordinimit të ndërmarrjeve ushtarake; d) konfliktet në mes të aleatëve rreth administrimit të zonave të pushtuara. Si shumë i rëndësishëm doli edhe dallimi në mes të shteteve, të cilat ndiqnin caqe të qarta luftarake dhe atyre që ishin vetëm nën presionin e dinamikës së luftës apo nuk ishin fare në gjendje të përcaktoheshin për caqe strategjike.

Në fillim të luftës, prej shteteve ballkanike, vetëm Serbia ishte përfshirë në fushata luftarake. Në vjeshtën e vitit 1914 ky shtet ballkanik e mundi ushtrinë ballkanike të Austro-Hungarisë (Beteja e Cerit 16–24 gusht dhe ajo e Kollubarës 16 nëntor–15 dhjetor 1914). Shkaqet ishin të shumëfishta: marshimi i papritur dhe i shpejtë rus kishte

prishur planet e monarkisë danubiane (ndonëse kishin paraparë luftë kundër Ruisë edhe në Ballkan). Fitoret e shpejta ruse në Galici e kishin shkundur monarkinë. Si gabim doli edhe sulmi në Serbi përmes Bosnjës Lindore, që kishte infrastrukturë të pazhvilluar, në vend se të depërtonin prej veriut drejt hapësirës së Beogradit. Tentimi për të hapur një front tjetër në Shqipërinë Veriore dhe me këtë ta vazhdonin *Luftën e Tretë Ballkanike* dështoi: Serbia përmes ryshfetit kishte përfutur në anën e saj shumë prijës rajonalë shqiptarë. Ushtria serbe qëndronte më mirë për shkak të udhëheqjes më të mirë (nën Radomir Putnikun, 1847-1917), përvojës disavjeçare në luftë të oficerëve dhe të ushtarëve, armatimit modern dhe motivimit të madh. Armata perandorake nga ana tjetër ishte e motivuar gjithashtu. Por komandanti i saj, Oskar Potiorek (1853-1933), ndiqte kryekëput caqe politike dhe simbolike (pushtimi i Beogradit për ditëlindje të Perandorit Franc Jozef [Franz Joseph]) dhe i stërmundonte trupat e veta, të cilat, për shkak të dështimit të logjistikës, kohë pas kohe luftonin të paushqyera, pa këpucë dhe pa municion. Oficerët dhe ushtarët nuk kishin përvojë lufte. Ata pësuan humbje të mëdha gjatë sulmeve të këmbësorisë kundër pozicioneve të mitralozëve serbë dhe nuk dinin të shërbeheshin mirë me armët e reja, sikurse granatat e dorës. Në shtator dhe nëntor 1914, Serbia madje nisi kundërofensivë dhe depërtoi thellë në Bosnje. Austro-Hungaria, nga ana tjetër, pushtoi Beogradin për dy javë, në dhjetor 1914. Por më pas ushtria austro-hungareze kolapsoi. 60 % e ushtrisë ballkanike të Austro-Hungarisë ishte eliminuar: në numra 275.000 prej 450.000 ushtarëve, 7.600 prej 12.000 oficerëve. Këta bënë 0,5 % të popullsisë

së monarkisë para luftës. Shumë të rënda ishin edhe pasojat mentale të kolapsit. Edhe Serbia pagoi një çmim të lartë prej 130.000 ushtarësh. Ky sukses doli shumë shpejt të jetë një fitore e Pirros, ngaqë Serbia nuk ishte e aftë për aksione ofensive; politikisht Serbia fitoi reputacion të lartë të *Fuqitë e Antantës*. Luftimet u karakterizuan nga të dyja anët për brutalitet të skajshëm.

Fuqia e dytë ballkanike që hyri në luftë, ishte Perandoria Osmane. Më 2 gusht 1914, ajo nënshkroi një marrëveshje me *Fuqitë e Mesit*. Perandoria, e lodhur nga Luftërat Ballkanike, pas arritjes së ndihmës gjermane në fund të tetorit 1914, hapi frontin me një aksion të flotës kundër Rusisë në Detin e Zi. Sulltani proklamoi *Luftën e Shenjtë* dhe si Kalif thirri kushtrimin të të gjithë myslimanët e botës. Perandoria shpresonte të arrinte një rishikim të kufijve në Ballkan.

Pas disfatës austro-hungareze në Ballkan faza e ardhshme e konfliktit ishte luftë diplomatike në mes të dy blloqeve për të përfutur aleatë rajonalë. *Antanta* ishte në pozicion më të dobët strategjik, ngaqë u detyrua të krijojë një bllok për të përkrahur Serbinë kundër monarkisë danubiane dhe të siguronte lidhjen nëpër ngushticat detare deri në Rusi. Objekte të joshjes ishin Greqia, Bullgaria dhe Rumania. Dy fitimtarët e Luftërave Ballkanike ndjeheshin të rrezikuara nga Bullgaria dhe donin t'i siguronin përfitimet territoriale të vitit 1913. Të dyja shpresonin në përfitime të reja, Greqia në Azinë e Vogël Perëndimore, Rumania në Transilvani, Banat dhe Bukovinë.

Mirëpo, në të dyja vendet elitat grindeshin se cilën strategji ta zgjidhnin. U krijua një hendek i thellë i brendshëm, i cili në Greqi krijoi një *përçarje kombëtare*

që zgjati për disa dekada. Ndarja e thellë e elitës në Rumani u fshi nga kujtesa pas vitit 1918. Në të dy këto vende sundonte një monark gjermanofil që nuk donte të luftonte kundër Gjermanisë: në Rumani Karoli I [Carol] (1839-1914), nga një lozë katolike e Hohencollerëve [Hohenzoller]; në Greqi Konstantini I (1868–1923) nga dera danezo-gjermane Zonderburg-Glycksburg [Sonderburg-Glücksburg]. Rumania kishte një marrëveshje sekrete me *Fuqitë e Mesit*, për të cilën dinte vetëm rrethi i ngushtë i mbretit. Karoli I deklarohet për neutralitet të Rumanisë. Edhe pjesë të rëndësishme të elitës intelektuale të Rumanisë, shumë prej tyre me shkollim gjerman, e shihnin rrezikun kryesor nga Rusia. Ata parapëlqenin rifitim të Besarabisë në aleancë me *Fuqitë e Mesit* para variantit tjetër që synonte aneksimin e Transilvanisë në aleancë me *Antantën*, meqë kjo ishte e mundshme vetëm me Rusinë. Në rast të një fitoreje ruse, perandoria cariste do të kishte kërkuar Stambollin dhe ngushticën detare për vete, gjë që do ta bënte Rumaninë shtet vasal të Rusisë. Si shtet i vogël në mes të dy perandorive, që lakmonte territoret e tyre, Rumania ishte në dilemë.

Pjesa më e zëshme e establishmentit rumun u mobilizua kundër mbretit dhe për një sulm kundër Austro-Hungarisë. Këtu u shpërfaq admirimi për Francën, i përhapur që nga shekulli XIX në shoqëritë qytetare, si dhe parafytyrimi i ngulitur në nacionalizmin rumun për solidaritetin roman. Të dy taborret joshnin opinionin publik dhe përdornin shuma të mëdha ryshfeti. Kryeministri Jon Brëtianu [Ion I. C. Brătianu] (1864–1927) u orientua nga *Fuqitë e Antantës*. Ai kishte nxjerrë nga parlamenti autorizimin për të negociuar. Për shkak të pozitës strategjike në mes të

dy blloqeve, Rumania kërkonte nga *Antanta*, madje edhe vetëm për neutralitet, kufirin deri në Tisë, pra në mes të Hungarisë. Në Rumaninë e qeverisur nga oligarkët, ku më 1907 ishin rebeluar fshatarët kundër monetarizimit dhe ekonomisë së tregut për latifondet e mëdha, debati politik u kufizua vetëm te popullsia qytetare. Shumica e popullsisë fshatare nuk kishte të drejtë vote dhe përcillte çështjen e aleancës dhe hyrjes në luftë – së paku sipas hulumtimeve deri sot – vetëm në mënyrë pasive.

Nga ana tjetër, në Greqi, ku e drejta universale e votës për burra praktikohet tashmë për disa dekada dhe kishte sjellë një politizim të lartë të popullatës mashkullore, dilema mes neutralitetit dhe hyrjes në luftë e ashpërsoi konfliktin në mes të mbretit dhe kryeministrit karizmatik Eleutherios Venizelos (1864–1936). Venizelosi ishte me prejardhje nga Kreta, që kishte qenë nën osmanët deri më 1913, dhe synonte pushtimin e Azisë së Vogël Perëndimore, Smirnës (Izmirit) dhe Kontantinopojës (Stambollit). Për këtë ishte i gatshëm të bënte koncesione në Ballkan, për shembull kundruall bullgarëve rreth çështjes së Kavallës, si dhe revizion me osmanët rreth provincave të sapo pushtuara në veri. Greqia nuk e kishte mbështetur aleatin e vet Serbinë me shpërthimin e luftës në korrik 1914. Ajo llogariste në revizionin bullgar dhe osman të provincave veriore, të cilat sapo i kishte pushtuar. Pjesë të opinionit, si diktatori i mëvonshëm Janis Metaksas [Ioannis Metaxas] (1871–1941, diktator 1936–1940), druhej nga një katastrofë në rast të sulmit në ngushticat detare. Përveç kësaj, edhe Rusia i kundërshtonte pretendimet greke në ngushticat detare të Dardaneleve. Si në rastin e Rumanisë, edhe këtu, mbreti dhe kryeministri i vlerësonin ndryshe

shanset e fitores së blloqeve të mëdha. Kur *Fuqitë e Mesit*, në maj 1915, mundën rëndë Rusinë në Galici, mbreti ia doli ta imponojë politikën e neutralitetit. Ai mbështetej nga të gjitha forcat që e kundërshtonin kursin nacionalist të Venizelosit, ndër ta edhe socialistët, si dhe popullata myslimane dhe çifute në trevat veriore të pushtuara më 1912. Aty bënë pjesë edhe bujqit e vegjël në Greqinë Jugore, në pjesën thelbësore të shtetit të rritur shumë që nga viti 1912, të cilët ishin tradicionalisht besnikë ndaj monarkisë. Ata kishin mbajtur barrën kryesore ushtarake të luftës, por edhe pasojat ekonomike të strategjisë modernizuese të Venizelosit. Te mbështetësit e neutralitetit, njësoj si në Rumani, numëroheshin edhe intelektualët, të cilët e admironin Gjermaninë si superfuqi shkencore dhe ekonomike dhe, në analogji me debatin në Gjermani, e refuzonin përfundimin si shoqëri të masave, materialiste dhe pa vlera. Shoqërinë greke e kishin përçarë elemente kulturore, botëkuptimore, socio-politike, ekonomike dhe shtetërore-politike. Venizelosi përkrahej nga borgjezia dhe ndërmarrësit të cilët donin të përfitonin nga zgjerimi i tregut dhe të cilët modelin për Greqinë e shihnin në Britani të Madhe.

Fitorja gjermano-austriake kundër Rosisë në Galici (maj/qershor 1915) përcaktoi përpjekjen e blloqeve rreth Bullgarisë. Aty kishte tradicionalisht forca pro-ruse që rrekeshin për lidhje me *Antantën*. *Lidhja Popullore Fshatare* me orientim agrar-socialist nga ana tjetër, për kohë të gjatë mbështeste një politikë pacifiste kundër pushtimeve ushtarake. Meqë Serbia nuk pranonte të bënte koncesione ndaj Bullgarisë me tokat e pushtuara, hapësira për manovrim për *Antantën* ishte tejet e kufizuar, oferta

e Kavallës greke – Greqia si kompensim do të merrte pjesë në Anadulli – ishte tepër e vogël. Mbreti Ferdinand (1861–1948, princ përkatësisht mbret 1887–1918) dhe Kryeministri Vasil Radoslavov (1854–1929), më 6 shtator 1915, lidhën një marrëveshje me *Fuqitë e Mesit*, e cila i jepte Bullgarisë tërë Maqedoninë, Serbinë në lindje të lumit Morava, si dhe rajonin serb të Vranjës. *Fuqitë e Mesit* aranzhuan edhe një korrigjim të kufirit në Trakë me Perandorinë Osmane. Tentimi i *Fuqive të Mesit* që pos Bullgarisë të tërhiqnin në anën e tyre edhe Rumaninë – duke ofruar Besarabinë dhe Bukovinën Jugore austriake – dështoi, por Rumania lejoi eksportin e drithërave në Austri, si dhe livrimin e mallrave teknike për në Perandorinë Osmane. Qeveria vjeneze e kishte konsideruar drithin më të rëndësishëm se aleancën, meqë furnizimi në qytetet e mëdha ishte bërë tejet i vështirë.

Antanta e filloi luftën në Ballkanin Jugor, në shkurt të vitit 1915, me një ofensivë ushtarake në Egje. Flota e *Antantës*, mes së cilës kishte edhe njësi nga dominionet e Australisë dhe Zelandës së Re (ANZAC), dështoi në Dardanele. Në betejën e Gallipolit armata osmane (me ndihmë gjermane) ndaloi, ndonëse me humbje të mëdha, depërtimin në Stamboll (tërheqja e flotës së *Antantës* në janar 1916). Në Greqi kryeministri Venizelos po nxiste për hyrje në luftë. Mbreti Konstantin, në mars të vitit 1915, e shkarkoi atë dhe inauguroi një qeveri pakice të udhëhequr nga Dimitrios Gunaris (1867–1922), duke bërë që për herë të parë të qeveriste një qeveri pa shumicë parlamentare, një trandje e rëndë për sistemin politik. Venizelosi i fitoi sërish zgjedhjet në maj 1915 dhe vazhdoi të kërkojë aleancë me *Antantën*. Para se mbreti ta detyronte të jepte

sërish dorëheqje, më 5 tetor 1915, Venizelosi kishte lejuar zbarkimin e një ushtrie britanike-franceze në Selanik, duke shpërfillur neutralitetin formal të vendit.¹¹

Fitorja e Fuqive të Mesit në Ballkan

Nga ky sfond duhet të shikohet faza e dytë ushtarake në Ballkan. Pas disfatës së *Antantës* në Gallipoli, *Fuqitë e Mesit* vendosën ta sulmojnë Serbinë. Udhëheqjen ushtarake e kishte marrë përsipër Gjermania. Debakli i ushtrisë së saj ballkanike i kishte dhënë fund pretendimeve austro-hungareze si fuqi në fushëveprimin e fundit të rëndësishëm të saj të politikës së jashtme. Edhe armata bullgare udhëhiqej operativisht nga gjenerali gjerman August fon Makenzen [von Mackensen] (1849–1945). Ky e sulmoi Serbinë nga veriu (5 tetor 1915). Më 9 tetor 1915 ra Beogradi, më 14 tetor Bullgaria i shpalli luftë Serbisë. Më 16 tetor armata bullgare kishte mbërritur te transversalja hekurudhore veri-jugore dhe me këtë kishte prerë mundësinë e ndihmave të *Antantës* nga Selaniku. Një sulm lehtësues francezo-britanik Bullgaria e mbrojti me sukses. Terreni i pakalueshëm dhe moti i keq e pamundësuan rrethimin e armatës serbe, e cila nga mesi i dhjetorit 1915 shpëtoi duke ikur përmes Shqipërisë në Adriatik; rreth 95.000 ushtarë nuk i mbijetuan marshit, në të cilin serbët – mbreti, udhëheqja e shtetit dhe armata – po tërhiqeshin bashkë me 125.000 robër lufte austro-hungarezë. Në vetëdijen kombëtare serbe kjo tërheqje

¹¹ Lyon 2015; DiNardo 2015; Mitrović 2007; Živojinović 2015; Crna gora 2015.

mitizohet si heroike dhe popullsia shqiptare akuzohet se nuk e ka ndihmuar. Ndërkaq aty nuk përmendet që trupat serbe pak kohë më parë kishin bërë zullum të madh në popullsinë civile shqiptare. Ushtarakisht kjo tërheqje e suksesshme u tregua me pasoja të rënda: trupat serbe u evakuuan nga *Antanta* në Korfuz, që ishte zënë ushtarakisht dhe, më pas, u sollën në frontin e Selanikut. Ç'është e vërteta *Fuqitë e Mesit* kishin ngadhënjyer, por sërish u bë e qartë se opinioni i përgjithshëm në Austro-Hungari e kishte nënvlerësuar luftën në Ballkan, aftësinë rezistuese të Serbisë, reliefin, logjistikën. Si në vitin 1914, nga të dyja anët u luftua në mënyrë mizore. Brutaliteti i luftimeve ishte shpërdorur masivisht në propagandë nga të dy anët.

Pas mposhtjes së Serbisë, *Fuqitë e Mesit* hapën ofensivë të re në Adriatik. Aty, që nga vjeshta, ishte zhvilluar një *drôle de guerre* (luftë pasive). Në fillim të shtatorit 1914 Princ Vidi kishte ikur nga Shqipëria. Shqipëria ekzistonte vetëm në hartë. Për të siguruar neutralitetin e Italisë, Gjermania insistonte që aleati i saj austriak të ofronte koncesione në Shqipëri, projektin e fundit të prestigjit që i kishte ngelur monarkisë danubiane. Më 6 shtator 1914 Vjena u dakordua me pushtimin italian të ishullit strategjikisht të rëndësishëm, atij të Sazanit. Gjatë dimrit 1914/15 *Fuqitë e Mesit* u përpoqën me çka kishin që ta pengonin kalimin e Italisë në anën e *Antantës*. Monarkia tregohej e rezervuar kundruall pretendimeve të mëdha territoriale të Italisë në Tirol, Trieste dhe Dalmaci. Ajo së paku e ofroi Trentinon në Tirolin Jugor dhe ishte e gatshme ta dorëzonte edhe Shqipërinë. Kësisoj, në maj të vitit 1915, Austro-Hungaria jo vetëm kishte humbur luftën

kundër Serbisë, por edhe kishte hequr dorë nga Shqipëria, për ekzistencën si shtet të së cilës, më 1912/13, kishte nxjerrë tri ultimatumet.

Në marrëveshjen sekrete të Londrës (26 prill 1915), Italia kishte nxjerrë nga *Antanta* shumë më shumë koncesione: kufirin e Brennerit [Brenner], Triesten dhe Istrën, Dalmacinë Veriore dhe të atë Mesme, si dhe kontrollin e politikës së jashtme të Shqipërisë. Shqipëria, përveç një pjese të cinguar përreth Durrësit, duhej të ndahej në mes të Greqisë, Serbisë dhe Malit të Zi. Serbia kishte marrë vesh shumë shpejt për këto plane, që ishin diametralisht të kundërta me caqet e saj luftarake. Kësisoj, në taborin e *Antantës* u krijua kundërthënia serbo-italiane në Ballkan.

Elita politike serbe, pas sukseseve të mëdha ushtarake të vitit 1914 dhe fillimit të vitit 1915, kishte formuluar një cak të qartë: krijimin e një shteti të madh të sllavëve jugorë me të gjitha viset e banuara me sllovenë, kroatë dhe serbë, ku Serbia do të bëhej forca nxitëse, siç kishte qenë dikur Piemonti për unifikimin e Italisë (deklarata e Nishit, 7 dhjetor 1914). Shteti i ri do të duhej të kufizohej në veri me Karantinë [Kärnten] Jugore dhe Stirinë [Steiermark] dhe të përfshinte pjesë të mëdha të Hungarisë Jugore, në perëndim viset e pretenduara nga Italia që nga Istra deri në Dalmacinë e Mesme. Ky koncept duhej t'i përfitonte sllavët jugorë të monarkisë danubiane dhe t'u kundërvihej koncepteve të mundshme austro-jugosllave që do të përjashtonin Serbinë. Ndërkohë Italia rrekej më kot pas hyrjes së saj në luftë, në maj 1915 dhe tetor 1917, që të merrte Triesten dhe nga aty, përmes Lubjanës, të depërtonte në hapësirën kryesore të monarkisë danubiane (Betejat e Isonzos).

Në Adriatikun Jugor, më 5 tetor 1914, Mali i Zi i shpall luftë Austro-Hungarisë. Në qershor 1915 trupat malazeze hynë në Shqipërinë formalisht neutrale dhe pushtuan Shkodrën për herë të dytë. Njëkohësisht kishin hyrë edhe trupat serbe në Shqipërinë e Mesme dhe kishin shpartalluar grupin rebel sunit të Haxhi Qamilit. Shpejt dolën në pah kundërthëniet mes Malit të Zi dhe Serbisë, sikurse edhe më 1913, për primatin në Shqipërinë Veriore. Në jug të Shqipërisë gjendeshin trupat okupatore greke, në zonën rreth Vlorës njësitë italiane. Aty diku ndërmjet lëviznin komandantët shqiptarë.

Disfata serbe e ndërroi situatën: Në fillim të vitit 1916 Austro-Hungaria e mundi Malin e Zi (Beteja e malit Llovqen [Lovćen]) dhe trupat e saj depërtuan në Shqipërinë Veriore dhe atë të Mesme (Shkodër 23 janar 1916); nga lindja marshuan trupat bullgare deri në zonën e Tiranës. Në jug, si pasojë e përçarjes kombëtare në Greqi, trupat franceze i zëvendësuan ato greke dhe proklamuan në Shqipërinë Juglindore një Republikë Autonome të Korçës (10 dhjetor 1916); Shqipëria Jugperëndimore u okupua nga italianët. Kësisoj Shqipëria ishte pushtuar nga *Fuqitë e Mesit*, Austro-Hungaria dhe Bullgaria, si dhe nga *Fuqitë e Antantës*, Italia dhe Franca, të cilat ishin të rivalizuara mes vete, por pretendime kishte edhe politikani shqiptar i përkrahur nga Serbia, Esad Pasha, por gjithashtu edhe dy taboret greke (Mbreti Konstantin dhe Venizelosi) kishin shfaqur pretendime. Në fillim të vitit 1916 *Fuqitë e Mesit* e kishin vënë pothuajse tërë Ballkanin nën kontroll: Serbia dhe Mali i Zi ishin pushtuar plotësisht, Shqipëria në pjesën më të madhe.

Sikurse Shqipëria, si vend i ri, pa institucione, që ishte pushtuar shumëfish, edhe Greqia, si shteti nacional më i vjetër i Ballkanit, e pati të njëjtin fat: në vjeshtë të vitit 1915 në Selanik u vendos armata lindore e *Antantës*, dhe menjëherë, më pas, edhe në Korfuz. Në maj të vitit 1916 britanikët zbarkuan në ishullin Thasos. Gjithashtu, në maj 1916, trupat gjermane dhe bullgare depërtuan në Maqedoninë greke dhe e morën pa luftë fortifikatën Rupel. Në shtator 1916 bullgarët pushtuan Kavallën, që ishte diskutuar tash sa kohë, ku armata greke nuk bëri rezistencë në kuptimin mbretëror të neutralitetit. Me këtë Greqisë i kërcënohej me së paku humbja e Maqedonisë Juglindore nga Bullgaria. Konflikti në mes të mbretit Konstantin dhe Venizelosit mbërriti kulminacionin, kur ky i fundit, në gusht të vitit 1916, në Selanik themeloi një kundërqeveri të mbrojtjes kombëtare, e cila mbështetej nga popullsia greke e provincave veriore të pushtuara më 1912, por jo edhe nga myslimanët, hebrenjtë dhe sllavët. *Antanta* kërkoi nga mbreti demilitarizim të gjerë të jugut të kontrolluar nga ai dhe, në nëntor të vitit 1916, tentoi ta zbatonte këtë përmes intervenimit të trupave franceze në Athinë. Trupat besnike të mbretit dhe paramilitarët nën udhëheqjen e Janis Metaksasit (1871–1941) kundërsulmuan këtë intervenim; në jugun e kontrolluar nga mbreti me përkrahje të kishës ortodokse ndodhën represalie të rënda kundër ithtarëve të Venizelosit. Greqia u gjet në situatë të luftës qytetare. Në maj të vitit 1917, pas depërtimit të suksesshëm të francezëve në Athinë, mbreti Konstandin u detyra të largohet nga vendi dhe t’ia lëshojë fronin të birit Aleksandrit (1893–1920).

Në verë të vitit 1916, në Ballkan, vetëm Rumania nuk ishte futur ende në luftë. Hyrja e saj në luftë duhej të përcillej nga disa ofensiva të *Fuqive të Antantës*: Bullgaria duhej të lidhej nga armata e orientit, Austro-Hungaria nga një sulm rus në Galici (ofensiva Brusilov me pasoja katastrofale për monarkinë danubiane) dhe ofensiva italiane në Isonzo. Edhe Rumania, ngjashëm si Italia një vit më parë, kishte bërë një marrëveshje me *Antantën* (Bukuresht, 17 gusht 1916), përkundër aleancës mbrojtëse akoma të vlefshme me *Fuqitë e Mesit*, e cila Rumanisë i premtojte tërë Hungarinë Lindore nga Karpatet deri te Tisa, si dhe Banatin dhe Bukovinën Jugore. Meqë për Banat kishte pretendime edhe Serbia – pozita negociuese e së cilës më 1916 ishte tejet e dobët – edhe këtu parashihej shpërngulja e minoriteteve. Rumania sulmoi Austro-Hungarinë më 27/28 gusht 1916 me një forcë gati dhjetëfish me të madhe. Ç’është e vërteta, disa veprimtarë të çështjes rumune dolën t’i përsëhëndesin trupat rumune në Transilvani, por shumica e popullatës rumune ishte e rezervuar. Në asnjë moment nuk kishte rrezik të kryengritjes kundër sulmuesve. Për befasi të rumunëve trupat bullgare dhe gjermane nën komandën e August fon Makenzenit depërtuan shpejt në Danub dhe i shkaktuan armatës rumune një disfatë të thellë te Tutrakani [Turtucaia] (6 shtator 1916). Armata rumune u detyrua të largohet nga Transilvania. Pas luftimeve të ashpra, më 6 dhjetor 1916, kryeqyteti rumun, Bukureshti, ra në dorë të armatës së *Fuqive të Mesit*, të udhëhequr nga Erih fon Falkenhajn [Erich von Falkenhayn] (1861–1922). Qeveria dhe shumë njerëz në panik, ikën në Moldavi. Shkaqet e disfatës rumune ishin, krahas udhëheqjes superiore luftarake të

Fuqive të Mesit, edhe përgatitja e mangët e armatës, si dhe dështimi i shumëfishtë i udhëheqjes. Si në rastin e Serbisë, *Fuqive të Mesit* prapë nuk u shkoi për dore ta rrethonin armatën rumune. Ajo, nën udhëheqjen franceze, ia doli të riorganizohej më 1917. Qeveria rumune u vendos në metropolin lindor rumun Jashi [Iași]; në Moldavi ishin vendosur trupa të shumta ruse. Faktikisht Rumunia ishte ndarë në jug, në një zonë të kontrolluar nga *Fuqitë e Mesit* dhe në lindje, një zonë të dominuar nga rusët. Një ofensivë rumuno-ruse, në korrik 1917, u zbuja nga *Fuqitë e Mesit*, por kundërofensiva nuk solli depërtim (Oituz, Mërashti [Măraști] dhe Mërëseshti [Mărăsești], korrik–shtator 1917). Këto beteja, pas debaklit të vitit 1916, ishin psikologjikisht të rëndësishme për Rumaninë. Por situata strategjike e vendit u përkeqësua jashtëzakonisht shpejt. Rumania ishte ushtarakisht plotësisht e varur nga Rusia, së cilës ia kishte dorëzuar thesarin e shtetit (i cili deri më sot nuk është restituar). Shpërthimi i revolucionit të shkurtit, dhe para së gjithash dështimi i ofensivës Kerenskij (korrik 1917), në kontekst të së cilës bënë pjesë edhe betejat e Moldavisë, e destabilizuan Rusinë. Me revolucionin bolshevik të tetorit për Rumaninë ra aleati nga lindja. Për më shumë revolucioni kërcënonte ta kapte edhe vetë Rumaninë, ku nuk kishin kaluar dhjetë vjet nga kryengritja fshatare. Në Moldavinë rumune qëndronin qindra mijëra ushtarë rusë. Qeveria rumune në këtë situatë të zorshme ndërmori disa masa radikale. Ushtarëve fshatarë u premtoi reformë gjithëpërfshirëse agrare dhe të drejtën e votës. Një tentim bolshevik të përmbysjes qeveria e shoi me sukses. Me *Fuqitë e Mesit* bëri armëpushim. *Fuqitë e Mesit* tash e tërëhoqën Rumaninë kah lindja, në Besarabinë

revolucionare, të cilën e pushtuan trupat rumune në janar të vitit 1918.

Ballkani si zonë okupimi

Në fund të viti 1916 të gjitha shtetet ballkanike, me përjashtim të Bullgarisë dhe Perandorisë Osmane, kishin humbur sovranitetin dhe kontrollin mbi territorin shtetëror kundër Fuqive të Mëdha dhe Bullgarisë. Këto vise të Ballkanit ishin nën administratë okupuese të fuqive fituese: Serbia, e organizuar si *qeveri e përgjithshme ushtarake* [Militärgeneralgouvernement MGG], Serbia me një komisar shtetëror civil (hungarez) nën kontroll të Austro-Hungarisë, gjersa Gjermania në frontin maqedon mori një *zonë të administrimit ushtarak* (MGG); Mali i Zi administrohej gjithashtu nga një MGG austro-hungareze; Shqipëria Veriore dhe e ajo Mesme ishin nën komandantin e Korpusit XIX të armatës austro-hungareze, si dhe një *komisari shtetëror civil*. Pjesa jugperëndimore e Serbisë, në lindje të lumit Morava, Maqedonia e Vardarit, e aneksuar nga Serbia më 1912, si dhe jugperëndimi i Kosovës ishin nën administratën bullgare. Rumania Jugore administrohej nga *Fuqitë e Mesit* në mënyrë të përbashkët, ku personeli ishte ndarë me përqindje: Gjermania 40 %, Austro-Hungaria 30 %, Perandoria Osmane dhe Bullgaria nga 15 %. Dobruxha Veriore, e kontestuar nga Bullgaria dhe Perandoria Osmane, u shndërrua në kondominium të të gjitha *Fuqive të Mesit*, ndërsa Dobruxha Jugore, e aneksuar më 1913 nga Rumania, u okupua vetëm nga Bullgaria.

Në këtë kuadër *Fuqitë e Mesit* nuk vepronin të bashkuara; përkundrazi, aty, përbrenda aleancës hapeshin konflikte të vjetra dhe të reja. Fërkimi më i vogël ishte akoma në mes të Gjermanisë dhe Austro-Hungarisë. Gjermania nuk ndiqte pretendime territoriale, por interesa ushtarake (rrugë komunikimi, resurse). Sidomos Rumania zgjoi interesimin e Gjermanisë, për shkak të drithërave dhe naftës. Meqë monarkia danubiane nuk ishte më në gjendje të zhvillonte luftëra të mëdha në hapësirën e saj juglindore (fushata e Serbisë dhe e Rumanisë u udhëhoqën dhe u fituan ushtarakisht nga Gjermania, po ashtu edhe fushatat kundër Rusisë), në komandën e lartë (AOK) të armatës austro-hungareze u krijua një atmosferë e irrituar e pafuqisë.

Si konkurrent i drejtpërdrejtë i monarkisë danubiane në Ballkan u shpërfaq Bullgaria, e cila nuk mjaftohej më veç me Maqedoninë, por ishte hapur edhe në Kosovë dhe në Shqipërinë e Mesme. Në kohë të caktuara Sofja ndiqte planin që princin bullgar Kirilin (1895–1945) ta shpallte Monark të Shqipërisë. U bë e qartë se Austro-Hungaria dhe Bullgaria po luftonin për hegjemoni në Ballkan. Akoma më të ndërlikuar e bënte situatën fakti që Perandoria Osmane nuk kishte hequr dorë përgjithmonë nga provincat e veta evropiane dhe kësisoj në rajonet me përbërje të fuqishme myslimane (Dobrukhë, Trakë, pjesë të Maqedonisë, Kosovë, Shqipëri e Mesme) bënte propagandë sidomos kundër interesave bullgare, por në rend të dytë edhe kundër atyre austriake. Gjermania në këtë mes e shihte veten si fuqi ndërmjetësuese, që duhej ta mbante zotësinë luftarake të aleatëve në frontet e jugut dhe të juglindjes. Në dimrin e vitit 1915/16, Austro-Hungaria dhe Bullgaria

u gjendën në një luftë të ftohët, e cila për pak sa nuk shpërtheu në konflikt të hapur rreth kontrollit të pjesëve të kontestuara të Kosovës. Në Vjenë po planifikohej luftë kundër Bullgarisë në rast të një fitoreje të përbashkët në Luftën Botërore. Në prill të vitit 1916 këto diferenca të rënda u lanë përkohësisht mënjanë.

Zgjidhja e këtyre kundërthënieve nuk lehtësohej as nga caqet strategjike të ndryshme dhe jo-unike të aleatëve. Bullgaria la pezull për kohë të gjatë situatën juridike ndërkombëtare të zonave të okupuara dhe zyrtarisht fliste për vende të *pushtuara* apo të *çliruara rishtazi*. Por një aneksim formal nuk ndodhi. Faktikisht, në këto vende vlenin ligjet bullgare. Qëllimi i saj ishte integrimi i këtyre territoreve dhe bullgarizimi i popullatës serbe, sidomos në zonën e Moravës. Qeveria bullgare synonte zhdukjen e plotë të shtetësisë serbe. Kjo përputhej me planet e komandës së lartë ushtarake austro-hungareze, e cila po ndiqte aneksimin e trevave ballkanike (Serbinë, Malin e Zi, Shqipërinë). Sidomos në Serbi komanda e lartë e armatës donte ta themelonte një shtet administrativisht mbinacional, i cili do ta luftonte irredentizmin dhe nacionalizmin serb si fenomen kulturor. Kësaj i kundërvihej qeveria hungareze. Ajo i druhej rritjes së problemit serb brenda monarkisë, por edhe mundësisë së një shteti jugosllav brenda saj. Ministria e jashtme nga ana tjetër, në krijimin e një shteti satelit shqiptar dhe të një blloku mysliman nën kontroll austriak, shihte instrumentin më të qëlluar për të siguruar hegjemoninë në Ballkan. Monarkia danubiane donte të përdorte sukseset e ndërtimit në Bosnje për t'u ofruar si fuqi mbrojtëse e myslimanëve shqiptarë, turq e sllavë – si kundër aleatit të vet bullgar, ashtu edhe kundër

revizionizmit osman. Edhe në Gjermani po ziheshin plane për rregullim të ri; ishte konsideruar madje që tri shtetet e okupuara të Ballkanit të bashkoheshin nën një dinasti malazeze.

Në Rumaninë e okupuar u kryqëzuan interesat gjermane dhe austriake. Fuqitë okupuese i plaçkitnin resurset e pasura agrare të këtij vendi për shoqëritë e veta të uritura. Në tetor të vitit 1917 erdhi deri te një balancim i interesave, balancim ky që do t'i jepte Austrisë epërsi në Poloninë Ruse, ndërsa Gjermanisë në Rumani. Më 7 maj 1918, *Fuqitë e Mesit* arritën një paqe me Rumaninë (që nuk u pranua zyrtarisht nga mbreti rumun Ferdinand), që parashihnte disa korrigjime kufijsh në favor të monarkisë danubiane, dorëzimin e Dobruhës Bullgarisë dhe, para së gjithash, kontrollin gjerman të industrisë rumune të naftës për 90 vjet. Rumania, që kishte një elitë gjermanofile, do të ekzistonte akoma si shtet, madje edhe të zgjerohej (në llogari të Rusisë në Besarabi), por ekonomikisht të integrohej në një rregullim të ri gjerman.

Kundërthënia në mes të administratës ushtarake dhe civile, e cila ekzistonte edhe në sistemin politik të Bullgarisë, edhe në atë të Austrisë, u aplikua edhe në sistemet e okupimit. Në Bullgari, konfliktit të vazhdueshëm mes qeverisë dhe komandës së lartë të armatës, i shtoheshin edhe interesat vetjake të veprimtarëve, shpesh jashtëzakonisht të dhunshëm, të VMRO-së, si dhe të akterëve të tjerë lokalë. Në rastin e Austro-Hungarisë këto kundërthënie shfaqnin pasoja negative sidomos në zonat shqiptare të okupimit: ministria e jashtme donte të mbështeste një klientelë lokale politike, ndërsa armata i trajtonte këto zona si okupime. Në armatë oficerët austro-

sllavë (çekë, polakë, kroatë) ushqenin paragjykimet për shqiptarët, gjersa administrata civile austro-hungareze në radhët e veta kishte numër të konsiderueshëm të njohësve dhe miqve të Shqipërisë. Në MGG të Serbisë kryqëzoheshin jo vetëm interesat civile dhe ushtarake, por edhe interesat e dy pjesëve të perandorisë. Hungaria ngulte këmbë jo vetëm kundër aneksimit, por edhe kundër strategjisë kroate të ndjekur nga politikanë kroatë të Partisë së Pastër të Drejtësisë për një njësi territoriale jugosllave të dominuar nga kroatët, si dhe kundër politikës së deserbizimit kulturor (zëvendësimi i shkrimit cirilik me atë latin). Hungaria ia doli në krye që ta fusë nën kontroll administratën civile të MGG-së së Serbisë, si balancim për primatin austriak në zonat e okupuara në Poloninë Ruse; por në MGG-në e Serbisë dominonte elementi ushtarak më shumë se ai civil.

Kundërthënia e administratës civile dhe asaj ushtarake në politikën okupuese austro-hungareze në Ballkan lexohet nga personazhet markante të kësaj politike. August Kral (1869–1953), komisar i shtetëror civil në Shqipëri, kishte shërbyer për shumë vite si diplomat në Ballkanin Perëndimor Osman dhe kishte një rrjet të gjerë kontaktesh; Lajosh Talloçi [Lajos Thallóczy] (1857–1916), homologu i Kralit në Serbi, ishte jo vetëm njohës i shkëlqyeshëm i Bosnjës dhe Shqipërisë, por edhe një nga historianët më të arrirë të Mesjetës. Krali dhe Talloçi duhej të ballafaqoheshin me ushtarakë, të cilët s’kishin haber për rajonin dhe të cilët orientoheshin shpesh kryekëput nga rezoni ushtarak: Viktor Veber fon Vebenau [Viktor Weber von Vebenau] (1861–1932) ishte i mbingarkuar në Mal të Zi dhe mbase edhe korruptuar; Ulrih fon Zalis-Zevis

[Ulrich von Salis-Seewis] (1862–1940), i cili vinte nga një familje zvicerane, por që ishte socializuar si kroat, në Serbi sidomos, nga qeveria hungareze konsiderohej si tepër sllavofil. Në Luftën Ballkanike në margjina të armatës austro-hungareze operonin edhe paramilitarë: Leon Ghilardi (1881–1935), një oficer i larguar nga armata për shkak të shkeljes së kurorës, organizonte xhandarët dhe paramilitarët shqiptarë dhe luftonte me sukses në Shqipërinë e Mesme, në frontin që po përhapej drejt jugut.

Administratat e *Fuqive të Mesit*, në rastin e Rumanisë dhe të Shqipërisë mbështeteshin më shumë në elitat vendore, se sa në rastin e Serbisë dhe Malit të Zi. Në Serbi, vetëm myslimanët dhe një grup i vogël i austrofilëve i ishin gëzuar okupimit. Në Rumani qeveria kishte ikur në Iași, në lindjen e paokupuar, por në Ministri kishin lënë sekretarët e përgjithshëm me porosinë që ta vazhdonin administrimin edhe nën okupim. Si simbol i bashkëpunimit që tejkaloi kufirin e mbështetjes, mbahet sekretari i përgjithshëm i ministrisë së brendshme Lupu Kostake [Costache]. Në këtë mënyrë katër fuqitë okupuese dispononin me një aparat funksional të pushtetit dhe përkraheshin, përveç kësaj, edhe nga politikanë gjermanofilë (Aleksandru Marghiloman [Alexandru Marghiloman] 1854–1925, Petre P. Karp [Carp] 1837–1919), të cilët e kishin refuzuar hyrjen e Rumanisë në luftë, më 1916. Kësisoj nuk pati nevojë që të krijoheshin administratë e re civile. Edhe udhëheqësi i kishës ortodokse, mitropoliti Konon [Conon] (1837–1922), i përkrahte *Fuqitë e Mesit*. Në hapësirën shqiptare, gjatë dy dekadave intenzive, monarkia danubiane kishte mëkëmbur një shpurë përkrahësish të politikanëve dhe veprimtarëve intelektualë kombëtarë.

Mirëpo Komanda e Lartë e Armatës refuzonte që viset shqiptare në Kosovë, të aneksuara më 1912 nga Serbia dhe Mali i Zi, t'i bashkoheshin Shqipërisë Veriore dhe të Mesme, të administruar nga Austro-Hungaria. Edhe një delegacion i madh shqiptar që shkoi te Perandori Karli I (1917) nuk e ndërroi këtë situatë – pasojë e kësaj ishte një zhgënjim i madh i shqiptarëve besnikë ndaj Austrisë. Në Serbi dhe në Mal të Zi Austro-Hungaria duhej ta ngrinte një rregull administrativ pas ikjes, përkatësisht kolapsit të rregullit të vjetër administrativ, që ndërhyri thellë në jetën ekonomike për të plotësuar ekonominë luftarake, gjë që bëri që bashkëkohësit të flisnin për socializëm shtetëror.

Pas përfundimit të aksioneve të rregullta luftarake, deri pak kohë para përfundimit të luftës, monarkia danubiane nuk u ballafaqua me guerilë. Në Shqipëri popullata malësore rezistonte kundër konfiskimit dhe numërimit të bagëtisë. Në Serbi çetnikët kryenin akte të vogla sabotimi, të cilat nuk kishin ndonjë efekt; ndërsa në Rumani ishte pothuajse qetësi e plotë. Vetëm në Mal të Zi ndryshoi situata, kur ish-gjenerali Radomir Veshoviq [Vešović] (1871–1938) organizoi aradhet luftarake. Më 1918 këto banda u zgjeruan (rreth 1.100 luftëtarë) dhe i bënë të pasigurta rreth 40.000 trupa okupatore dhe 3.000 xhandarë – krahasuar me numrin e banorëve, forca okupuese në Mal të Zi ishte dy herë më e madhe se në Serbi. Më 1918 ato humbën kontrollin jashtë vendbanimeve të mëdha. Për të qetësuar zonat e okupimit, Austro-Hungaria deportoi (shpesh në Austri të Ulët [Niederösterreich]) pjesë të popullatës së klasifikuar si armiqësore, nga Shqipëria, Mali i Zi dhe veçanërisht nga Serbia (rreth 40.000 njerëz; rreth 10.000 u burgosën në kampe, në Serbi). Gjatë kohës

së okupimit nuk vërehet ndonjë brutalizim i luftës, siç kishte ndodhur në frontin lindor – përkundër luftës së rregullt, tejet të ashpër nga të dyja anët (1914/15), si dhe përkundër reprezaljeve të mëdha austriake menjëherë pas përfundimit të luftimeve.

Krejt ndryshe u zhvillua situata në zonën e okupuar bullgare, aty ku autoritet dhe paramilitarët serbë, gjatë viteve 1912–1915, kishin bërë zullum ndaj veprimtarëve kombëtarë bullgarë. Bullgaria u hakmor. Ajo ndiqte politikë të bullgarizimit; në Maqedoni, dekada me radhë, përmes shkollave bullgare dhe kishës bullgare (*Ekzarkatit*), organizoi veprimtari të ndryshme kulturore. Mirëpo në Serbinë e Moravës kjo strategji dështoi për shkak të ndjenjës së zhvilluar kombëtare serbe të popullsisë. Kundruall popullatës shumicë shqiptare myslimane administrata bullgare veproi me brutalitet të madh. Futja e detyrimit të përgjithshëm për punë u zbatua me ashpërsi të madhe. Në zonën e Moravës kjo shkaktoi një kryengritje të bandave (shkurt 1917), e cila u shua dhunshëm (rreth 20.000 viktima) dhe gjatë këtyre represioneve binin në sy sidomos kuadrat e VMRO-së. Austro-Hungaria dyshonte se rekrutimi i myslimanëve në punë të detyruar (ndërtim i rrugëve, mbrojtje ushtarake) po bëhej me qëllim të eliminimit fizik – edhe nocioni gjenocid përdorej nga observuesit austro-hungarezë, të cilët te myslimanët shihnin klientelën e vet. Politika ushqimore e Bullgarisë në Maqedoni çoi te një mungesë ekstreme, e cila u ashpërsua edhe më shumë nga mobilizimi i 120.000 trupave për ushtrinë bullgare. Bullgaria deportoi rreth 46.000 serbë në brendësi të Bullgarisë, përveç tyre edhe shumë përfaqësues të elitës greke; deri në fund të vitit 1916 u dëbuan rreth

43.000 myslimanë për në Perandorinë Osmane, edhe meqë Stambolli, nga zonat e okupuara bullgare, po kërkonte rekrutë myslimanë për ushtrinë e vet. Administrata ushtarake bullgare nën gjeneralin Nikolla Zhekov [Nikola Žekov] (1865–1949) realizoi një sundim gjithëpërfshirës të armatës, i cili mori viktimat të shumta nga popullsia civile, sidomos me punë të detyruar. Qëllimshëm duhej eliminuar elitat që ishin të afërta me shtetet konkurrense ballkanike, Serbinë dhe Greqinë. Veprues të kësaj politike të dhunshme ishin ushtarët dhe paramilitarët e VMRO-së, por shpesh nuk shquhej dallimi mes tyre.

Në territorin e shtetit shqiptar dy taboret luftuese ishin në konkurrencë të drejtpërdrejtë: Franca në Shqipërinë Juglindore, Italia në Shqipërinë Jugperëndimore dhe Austro-Hungaria në Shqipërinë Veriore dhe të Mesme. Ato po i bënë njëra-tjetrës presion me skica për ardhmërinë e shtetit që ekzistonte vetëm në hartë, shtetit që po i rrezikohej ekzistenca. Për monarkinë danubiane u dëftua si e jo e favorshme këmbëngulja e armatës për t'i mbajtur si kufi administrativë kufijtë e demarkuar më 1912 – shqiptarët në Malin e Zi të Ri (Kosova Perëndimore) dhe në Serbinë e Re (Kosova me përjashtim të zonës bullgare; Maqedonia Perëndimore) mbështeteshin në aspekt kulturor, por u zhgënjyen në shpresën e tyre për t'u bashkuar me Shqipërinë. Në vend të kësaj monarkia danubiane investoi në ndërtimin e strukturave administrative. Shtetësia shqiptare brenda kufijve shtetërorë të definuar më 1913, u krijua mes viteve 1916 dhe 1918, kryesisht në zonën e okupuar nga Austro-Hungaria: infrastruktura e rrugëve, numërimi i popullsisë, xhandarmëria, sistemi i shkollimit, kodifikimi i gjuhës së shkruar. Si në Shqipëri, edhe në Mal

të Zi, administrata austro-hungareze nënkuptoi kalimin në infrastrukturë moderne (rrugë, puse, cisterna, ura, teleferikë). Prapë, si në Shqipëri, mungesa e caqeve të qarta politike pengonte strategjinë okupuese: armata donte aneksim, ministria e jashtme një shtet vasal, formalisht të pavarur, por pa bregdetin Adriatik dhe dy zonat myslimane.

Sidomos shtetet e mundura, si pasojë e sundimit okupues, Serbia dhe Rumania u detyruan të paguajnë një çmim të lartë ekonomik dhe demografik. Në dhjetor të vitit 1915 Serbia u pllakos nga një epidemi e rëndë e tifos, e cila shkaktoi 150.000 viktima. Në dimrin e ardhshëm mbretëroi uria. Ekonomia e shteteve të okupuara rregullohej nga fuqitë okupuese në mënyrë të centralizuar shtetërore. Të dy shtetet detyroheshin të livronin produkte agrare dhe bagëti në sasi të mëdha për *Fuqitë e Mesit*, të cilat bllokada britanike i kishte sjellë buzë urisë. Megjithatë, furnizimi i popullatës në Beograd ishte më i mirë se në qytetet e mëdha të monarkisë danubiane; mungesë kishte gjithandej, ndërsa në zonat malore të Malit të Zi dhe të Shqipërisë kishte edhe uri. Kjo gjendje me furnizim nuk ishte politikë e qëllimshme e okupatorëve, të cilët mundoheshin t'i furnizonin sidomos zonat malore, por pasqyrë e krizës ushqimore në tërë monarkinë.¹²

¹² Lalkov 1985; Friedrich 1985; Hall 2005; Opfer 2002/2003; Vălkov 2015; Barrett 2009; Solomon/Cuşco/ Ceaşu 2016; Heppner 2016; Cain 2018; Mayerhofer 2010; Scheer 2009.

Politika e Ballkanit në luftë

Lufta Botërore në Ballkan ishte vendosur ushtarakisht, por përveç kësaj edhe politikisht. Udhëheqja e Austro-Hungarisë u tregua jo unike jo vetëm në politikë të okupimit. Ajo nuk ia doli të gjejë zgjidhje as për çështjen rumune dhe as për atë të sllavëve të jugut. Në të dyja rastet elita hungareze doli si forcë frenuese: ajo nuk ishte e gatshme të bëjë koncesione as në Transilvani dhe as në avancimin e elementit jugosllav. Në pjesën e parë të vitit 1914 dështoi një dakordim hungarezo-rumun. Veprimtarë më radikalë të çështjes rumune, siç ishte poeti kombëtar Oktavian Goga [Octavian Goga] (1881-1993), në fillim të luftës ikën në Rumani. Më 1914 u rekrutuan në mënyrë të rregullt rreth 72.000 rumunë të Transilvanisë në ushtri të monarkisë. Irredentistët rumunë ishin pakicë e vogël në Transilvani. Gjatë sulmit ndaj Rumanisë, më 1916, paria e rumunëve ortodoksë të Transilvanisë u deklarua besnike ndaj Monarkisë (kështu, patriarku i parë i mëvonshëm i ortodoksisë rumune, Miron Kristea [Cristea] trupat rumune i quajti vëllavrasës). Më 1916 udhëheqjen fetare të rumunëve në Transilvani e mori Mitropoliti i ri, Vasile Mangra (1850–1918). Mangra kishte mbështetur për vite të tëra lëvizjen kombëtare rumune, por në luftë mbante qëndrim të theksuar besnik ndaj shtetit, për çka në Rumani, pas vitit 1918, u cilësua si tradhtar dhe mandati i tij si Metropolit u shpall i pavlefshëm. Ndër rumunët besnikë ndaj Austro-Hungarisë theksohej sidomos rreziku i pansllavizmit për popujt josllavë, siç ishin rumunët dhe hungarezët. Propaganda hungareze e luftës, qysh më 1914, proklamonte besnikërinë e ushtarëve rumunë. Me hyrjen

e Rumanisë në luftë ajo u vu në sprovë të rëndë, gjë që nga rumunët u perceptua si luftë vëllavrasëse. Ngjashëm u erdhi puna edhe polakëve, ukrainasve, gjermanëve të Rusisë dhe të tjerëve që luftonin në tabore të ndryshme. Që shumica e rumunëve mbetën besnikë ndaj monarkisë u tregua kur Rusia, për të luftuar kundër Monarkisë, tentoi të krijonte një legjion rumun nga 120.000 robërit austro-rumunë të luftës, e në të cilin u bashkuan vetëm 8.500 trupa. Shumë oficerë austro-rumunë e tregonin besnikërinë e vet ndaj perandorit në mënyrë demonstrative. Zhgënjimi u përhap më 1917, kur të liruarit nga qeveria revolucionare sovjetike që kishin rënë në kontakt me parullat bolshevike u dërguan sërish në front dhe kur doli në pah se Hungaria nuk e shpërbleu politikisht besnikërinë rumune.

Qeveria hungareze, pas rikthimit të Transilvanisë më 1916, ndërmori veprime të ashpra represive kundër tradhtarëve të vërtetë apo të dyshuar. Rreth 1.000 rumunë u internuan. Në kohë të caktuara Budapesti shprehej për aneksim të Rumanisë Jugore, për të krijuar një bllok hungarezo-rumun kundër Rusisë sllave. Pas ndërrimit të qeverisë, ministri i kulturës Albert Aponji [Apponyi] (1846–1933), i cili para luftës kishte bërë politikë hungarizuese në arsim, në viset e banuara me rumunë krijoi një zonë kulturore, ku shtypej shkollimi në gjuhën rumune. Deri në fund të luftës qeveria hungareze nuk i ofroi popullatës rumune kurrfarë reforme të besueshme.

Edhe në provincat jugosllave mobilizimi i vitit 1914 shkoi pa fërkime. Në Bosnjë, pas atentatit në Sarajevë u acaruan marrëdhëniet ndëretnike. Pjesë të popullatës kroate dhe myslimane ushtruan dhunë mbi serbët. Gjatë luftës autoritetet ndiqnin politikë të ashpër kundër

popullatës serbe. Komanda e Lartë e Armatës deportoi disa mijëra serbë në punë të dhunshme në Hungari dhe në llogore në Bosnje. U shpërbë parlamenti boshnjak dhe u krijua një qeveri ushtarake. Si figurë qendrore, guvernator dhe gjeneral u emërua Stefan Sarkotiq [Stefan Freiherr Sarkotić von Lovćen] (1858–1939), i cili si nacionalist kroat refuzonte idenë jugosllave dhe angazhohej për themelimin e një shteti kroat (bashkimin e Dalmacisë me Kroaci-Sllavoni) në kuadër të monarkisë (trializmi). Si në rastin e rumunëve, edhe jugosllavët përfunduan si robër lufte në Rusi (reth 200.000 trupa), të cilët pas kthimit u radikalizuan. Ndër ta ishte edhe pushtetari i mëvonshëm komunist jugosllav Josip Broz Tito (1892–1980). Rusia tentoi të nxirrte edhe nga sllavët e jugut një trupë vullnetarësh kundër monarkisë, por edhe këtu me sukses modest (rreth 13.000 trupa në Odesë). Trupat jugosllave shërbyen me besnikëri të theksuar sidomos në frontin Isonzo, ku po mbronin vendet e origjinës kundër pushtimit italian. Në fillim të vitit 1918, uria dhe lodhja e madhe nxitën rebelime, siç ishin ato në bazën e flotës në Kotor (në shkurt 1918) dhe, më vonë, në Judenburg të Stirisë dhe në Mostar të Hercegovinës.

Politikisht, çështja jugosllave ishte nënvlerësuar nga elitat austro-hungareze për kohë të gjatë. Kur në maj të vitit 1917, pas konstituimit të parlamentit, deputetët jugosllavë kërkuan bashkimin e të gjitha trevave kroate, serbe dhe sllovene në një shtet demokratik nën kurorën e dinastisë habsburge-lotringeze (e ashtuquajtura deklarata e majit), Vjena dhe Budapesti reagues në mënyra të ndryshme. Hungaria, e cila e kishte ndrydhur çështjen e nacionaliteteve, deri në vjeshtë të vitit 1918 donte të

përfshinte Dalmacinë në Kroaci-Sllavoni në sistemin dual (Kroacia-Sllavonia që nga viti 1868 si njësi e shtetit të Hungarisë), si dhe riorganizimin e Bosnjës si corpus separatum. Qeveria në Vjenë favorizonte zgjidhjen trialiste, pra një pjesë të tretë të perandorisë nën udhëheqje kroate. Trevat e banuara me sllovenë (Kranjska, Trieste me bregdet, Karintia Jugore dhe Lindore, Stiria e Ulët) nuk do të bënin pjesë në të, ndonëse pjesë të mëdha të elitës sllovene, të udhëhequr nga besniku monarkist Ivan Shustershiç [Šusteršič] (1863–1925), deri në verë të vitit 1918 përfaqësonin një zgjidhje austro-sllovene (përfshirjen e trevave të banuara me sllovenë brenda Monarkisë), si dhe një trializëm të zgjeruar (bashkimin e të gjitha trevave jugosllave në një Austro-Jugosllavi). Së pari, në gusht 1918, me themelimin e këshillit popullor slloven nën Anton Koroshecin [Korošec] (1872–1940), fituan peshë ato qarqe që konsideronin se një Jugosllavi ishte e mundshme edhe jashtë ombrellës shtetërore austriake. Kundër tendencës gjithnjë e më të hapur të çekëve dhe të sllavëve të jugut, që të zgjidheshin nga lidhja me monarkinë, qeveria Vjeneze ndërmoi një kurs përmes të cilit do t'i mblidhte të gjithë elementët besnikë sllavë brenda zonës thelbësore gjermanisht-folëse. Pozicionet e politikanëve austro-jugosllavë ishin gjithçka tjetër, pos të definuara; ata i adaptoheshin ndërrimit të shpejtë të situatës në politikën e brendshme dhe të jashtme. Një zgjidhje jashtë monarkisë as që merrej në konsideratë nga shumica e protagonistëve deri në vjeshtë të vitit 1918.

Në një retrospektivë, të cilën hulumtimet më të reja e vënë në pikëpyetje, rol qendror në “çlirimin” e sllavëve të jugut patën akterët austro-jugosllavë në ekzil. Pas

shpërthimit të luftës u krijua një diasporë, si në rastin rumun nga renegatët: ish-deputetë kroatë nga Dalmacia me orientim jugosllavist, si Ante Trumbiq [Trumbić] (1864–1938) dhe Frano Supilo (1870–1917), themeluan në Londër, më 30 maj 1915, Komitetin Jugosllav. Këta filluan bisedime me qeverinë serbe në ekzil, në Korfuz, e cila ndërkaq këmbëngulte në një Serbi të zgjeruar dhe nuk dëshironte Jugosllavi të negociuar politikisht me kroatë dhe sllovenë. Së pari, më 20 korrik 1917 politikanët kroatë në ekzil dhe qeveria serbe në ekzil (Deklarata e Korfuzit) u dakorduan për planin e një mbretërie të serbëve, kroatëve dhe sllovenëve (dhe jo për Jugosllavi, siç dëshironte Komiteti), e cila që në emër spikaste pretendimin serb të mbisundimit. Komiteti kishte pozitë dukshëm më të dobët kundruall serbëve; parakusht për realizimin e planit ishte shkatërrimi i monarkisë danubiane. Nuk u sqarua në detaje forma e saktë e shtetit – shtet centralist apo federal. Deklarata e Gjenevës, në nëntor 1918, që u bë nga dy shtetet anëtare (Serbia dhe Austro-Jugosllavia), u anulua nga ana e Serbisë. Me këtë u mboll fara e konfliktit të vazhdueshëm në shtetin e përbashkët, në rend të parë në mes të federalistëve kroatë dhe centralistëve serbë.

Pa vullnetin e qëllimshëm të *Fuqive të Antantës*, për ta shpërbërë Austro-Hungarinë, këto qarqe të ekzilit do të mbeteshin pa kurrfarë efekti. Shpërbërjen e Austro-Hungarisë Fuqitë e *Antantës* e bënë cak të luftës shumë më vonë. Kësaj i kontribuoi disfata e Italisë në Kaporeto [Caporetto/Karfreit] (frontet në Bovec-Tolmin) në fund të tetorit 1917, por edhe besnikëria e Monarkisë ndaj Gjermanisë. Kjo e fundit e shtyri Britaninë e Madhe dhe, para së gjithash, SHBA-në, që ta ndërrojnë politikën:

Austro-Hungaria duhej të shpërbëhej në shtete nacionale. Italia, që kishte frikë nga një Rusi super e fuqishme në Evropën Qendrore dhe Lindore, shumë para shpërbërjes së Monarkisë më 9 prill 1918, thirri një kongres të kombeve të shtypura të Austro-Hungarisë. Me këtë, Fuqia më e dobët e *Antantës* i hapi udhë shpërbërjes së një rendi shumëshekullor perandorak në hapësirën danubiane. Në Britani të Madhe vepronte një grup i vogël por medialisht dhe politikisht i fuqishëm për një rregullim të ri të kësaj hapësire (Alfred Harmsuërth [Harmsworth], 1865–1922, 1. Viskaunt Northklif [Viscount Northcliffe], pronar i gazetës *Tajms* [Times] dhe *Mançester Gardian* [Manchester Guardian], si dhe disa publicistë, si Robert Uilliam Seton-Uatson [Robert William Seton-Watson], 1897–1951 dhe Henri Uikhem Stid [Henry Wickham Steed], 1871–1956), gjersa Forin Ofisi [Foreign Office] mbeti skeptik për një kohë të gjatë. Ky grup propagandonte idenë se monarkia danubiane ishte “burg i kombeve” dhe se “çlirimi” i popujve të skllavëruar, parimi i demokracisë dhe i shtetit nacional do të thoshin përparim. Çështja e rregullimit të ri politik mori një shtytje vendimtare përmes katërmbëdhjetë pikave të presidentit amerikan Uodrrou Uillson [Woodrow Wilson], më 8 janar 1918. Ai u premtoi popujve të Monarkisë »shansin e lirisë më të madhe për zhvillim autonom«, restaurimin e Rumanisë, Serbisë (me dalje në Adriatik) dhe Malit të Zi, si dhe për Italinë në kufij etnik.¹³ *Katërmbëdhjetë Pikët*, të cilat parimisht qëndronin për mbajtjen e shtetit austro-hungarez, ndikuan në politikën

¹³ Teksti i fjalimit të Wilsonit http://avalon.law.yale.edu/20th_century/wilson14.asp (qasja e fundit më 13.5.2019).

e monarkisë danubiane nga jashtë dhe nga brenda, ashtu që ajo deklaroi përmbajtje në përmbylljen e paqes me Rumaninë në maj 1918. Heqja dorë nga paqja e fituesit duhej ta rriste prestigjin e Vjenës në SHBA.

3. Ballkani në kohën midis dy luftërave. Dështimi i rregullimit të ri post-imperial

Shembja e perandorive dhe formimi i rendit të ri të shteteve

Shembja e Austro-Hungarisë dhe krijimi i rendit post-imperial në hapësirën sllavo-jugore

Fundi i Luftës së Parë Botërore filloi në Ballkan. Në shtator të vitit 1918 *Antanta* hapi një ofensivë të madhe në Frontin e Selanikut, ku morën pjesë edhe ushtria serbe e evakuuar më 1916 dhe ajo greke. Armata bullgare, pas gjashtë vjetësh luftë, psikologjikisht e demoralizuar dhe e pafurnizuar me veshmbathje e ushqime, u batërdis nga goditjet e rënda (Beteja e Dobro-Polës, 15–18 shtator 1918). Trupat e *Antantës* depërtuan shpejt nëpër hullinë e lumenjve Vardar e Moravë në drejtim të Beogradit (marshimi serb më 4 nëntor 1918) dhe Hungarisë Jugore. Përballë kishin një ushtri austro-hungareze që po shpërbëhej. Jo vetëm rebelimet, por edhe shumë dezertime e kishin dobësuar këtë armatë. Në pyjet e Sllavonisë po fshiheshin mijëra dezertorë si kuadër i gjelbërt, kundër të cilëve nuk kishin efekt bastisjet. Si armata, ashtu edhe shoqëria civile ishte dërmuar nga lufta, uria dhe skamja. Valë të grevave dhe rebelimeve, që nga fillimi i vitit 1918, trandën trevat qendrore të Austrisë dhe Hungarisë, ndër to kryeqytetet dhe qendrat industriale. Besnikëria në

periferitë jugore dhe lindore kishte rënë përtokë pas vdekjes së Perandorit Franc Jozef (1916), i cili për dekada të tëra ishte konsideruar si garant. Lodhja nga lufta, por edhe më shumë paaftësia e shtetit për t'i furnizuar qytetarët e vet, minuan në masë të madhe autoritetin dhe legjitimitetin e monarkisë danubiane.

Në aspekt të politikës së brendshme Monarkia ishte totalisht e bllokuar, ristrukturimi i shtetit në drejtim të federatës kishte dështuar. Në tërësinë shtetërore kishte dështuar për shkak të rezistencës hungareze, ndërsa në pjesën austriake të perandorisë për shkak të rritjes së dyshimit nga ana e popullatës jo-gjermane, si dhe për shkak të ngurtësimit nacional të pjesëve të rëndësishme të gjermano-austriakëve. Shpërbërja e monarkisë u shpejtua me manifestin e popujve të perandorit Karli I (16 tetor 1918), me të cilin ai paralajmëroi riorganizimin federalist të Austrisë (vlen të theksohet pa përfshirë Hungarinë). Që nga vera ishin formuar kuvende kombëtare (në gusht 1918 në Lubjanë, në shtator në Bosnjë, më 5/6 tetor në Zagreb). Më 6 tetor 1918, në Zagreb, si bashkim i kuvendeve rajonale, u formua kuvendi i sllovenëve, kroatëve dhe serbëve, i cili mori përsipër të drejtën ekskluzive të përfaqësimit të sllavëve jugorë habsburgian edhe kundruall komitetit të Londrës.

Monarki u shpërbë jo vetëm në perferi, por edhe në qendër. Në zonat qendrore gjermane dhe hungareze sërish plasën trazira të rënda. Hungaria shpalli më 20 tetor 1918 pavarësinë (duke mbajtur dinastinë, e cila duhej të mbetej lidhja e vetme me shtetet tjera). Shthurja e armatës, e cila u sulmua befas nga Italia më 24 tetor 1918 dhe kthimi masiv i ushtarëve e thelluan edhe më shumë krizën. Manifesti

i popujve në shumë pjesë të perandorisë u kuptua si shenjë për riorganizim politik. Mes 28 dhe 29 tetorit 1918 kuvendet kombëtare të Sllovenisë dhe Kroacisë shpallën largimin nga Monarkia, ndërsa ai i Bosnjës bashkimin me Serbinë. Në pjesën hungareze të perandorisë, politikanë rumunë, më 31 tetor 1918, në Budapest (atëbotë me seli në Arad) themeluan një kuvend kombëtar rumun. Kuvendet kombëtare të Zagrebit dhe Aradit, pas përfundimit të luftimeve (3 nëntor 1918), ngulmonin për një rregullim të ri politik. Partnerë të bisedimeve në këtë punë ishin kryesisht qeveritë tashmë të rimëkëmbura në kryeqytetet përkatëse të Serbisë dhe Rumanisë, kurse qeveritë në Vjenë dhe Budapest shumë pak. Tentimet hungareze për t'i ofruar modele federaliste (Federata e Danubit) rumunëve të Hungarisë erdhën tepër vonë.

Serbia dhe Rumania në këtë kohë dispononin, që të dyja, me armatë funksionale dhe me diplomaci të gatshme për veprim, gjë që në të dyja rastet doli të jetë vendimtare. Armata serbe, më 6 nëntor 1918, pushtoi Sarajevën, më pas edhe Mostarin, kryeqytetin malazez Cetinjen, si dhe qytetet jugore hungareze, Suboticën dhe Somborin, domethënë edhe vise të cilat kuvendi kombëtar në Zagreb i konsideronte të vetat. Për të situata në veriperëndim zuri të bëhej e rrezikshme, trupat italiane kishin depërtuar thellë në viset (pjesërisht) sllavo-jugore të monarkisë së shpërbërë. Ato zunë Triesten, bazën e flotës Pulën, Istrën bashkë me Rjekën, si dhe limanet Zarë dhe Shibenik. Me këtë shpërtheu fuqishëm kundërthënia që kishte vluar ngadalë tash një kohë të gjatë mes Serbisë bashkë me sllavët jugorë habsburgian jugosllavistë nga njëra anë dhe Italisë nga ana tjetër. Kuvendi kombëtar zagrebas u

fut në një krizë të shumëfishtë, ngase po kërcënohej prej Italisë nga jashtë, ndërsa nga brenda prej trazirave sociale nga forcat besnike habsburge. Lëvizja jugosllaviste ndër kroatë në Kroaci-Sllavoni përkrahej nga një pakicë e vogël qytetare, ndërsa në Dalmaci nga një pjesë më e madhe e borgjezisë qytetare. Austro-serbët këmbëngulnin në bashkim me Serbinë. Më 24 nëntor 1918, kuvendi kombëtar mori vendim për bashkimin e trevave të pretenduara me Mbretërinë e Serbisë. Më 1 dhjetor, në Beograd, në praninë e një delegacioni zagrebas, u proklamua *Mbretëria e Serbëve, Kroatëve dhe Sllovenëve* (SKS). Ky proklamim bazohej në një vendim zagrebas për bashkim, i cili ishte legjitimuar dobët në pikëpamje demokratike (pa zgjedhje paraprake dhe pa referendum) dhe me vendime përkatëse të kuvendarëve serbë (d.m.th. jo të krejt popullatës) në Srem dhe në Hungarinë Jugore (*asambleja e madhe popullore e serbëve, bunjevacëve dhe sllavëve tjerë në Baçkë, në Banat dhe në Baranjë*, 24/25 nëntor 1918). Këta të fundit u premtuan mbrojtje »minoriteteve« – duke pasur parasysh që popullsia serbe në Baçkë numëronte mezi 18 %, kjo jep një pasqyrë të qartë të rrethanave reale. Çështjen e pushtetit nuk e vendosi vullneti demokratik legjitim, por okupimi prej trupave franceze dhe serbe.

Në Mal të Zi kishte ndodhur një puç i forcave serbofile, meqë mbreti Nikolla (1841–1921, princ, përkatësisht mbret 1860/1910–1921) nga Parisi u pengua të kthehet nga ekzili francez. Një kuvend i zgjedhur në rrethana të kontestuara shkarkoi mbretin (26 nëntor 1918) dhe mori vendim për bashkim në mbretërinë e re. Kësisoj Mali i Zi u zhduk nga harta pa një marrje qëndrimi nga Fuqitë e Mëdha. Por rezistencë pati edhe nga kundërshtarët e bashkimit, të gjelbrit, të cilët nisën një luftë guerile.

Konflikti i dhunshëm përfundoi vetëm pas vdekjes së mbretit Nikolla. Qeveria në ekzil, në krye me Jovan Plamenacin (1873–1944), mbeti e parëndësishme. Ndarja shoqërore-politike ndërmjet *të bardhëve* proserbë dhe *ithtarëve* të mëvetësisë shtetërore malazeze (*të gjelbërve*) ka mbetur gjallë deri sot.

Popullata e madhe josllave e shtetit të ri jugosllav – gjermanët, hungarezët, shqiptarët, turqit – nuk u përfshi fare në themelimin e shtetit që u zhvillua në pak ditë. Por kjo vlente edhe për shumicën e kroatëve. Kuvendi zagrebas po vepronte nga frika prej italianëve, fshatarëve kryengritës dhe oficerëve besnikë ndaj Austrisë. Armata marshuese serbe në Kroaci u perceptua shumë shpejt si trupë okupatore. Ndryshe ishte në Dalmaci, ku popullata kroate dhe serbe në të shihte mbrojtjen nga Italia. Mirëpo armata serbe u shndërrua gjithandej në forcë të rendit: kundër fshatarëve kroatë, kundër gardistëve të kuq nga Hungaria revolucionare, si dhe kundër komunistëve vendorë. Më 1918/19 erdhi jo vetëm deri te një përmbysje nacionale, por edhe deri te trazira të shumta sociale, si në Bosnjë nga fshatarët serbë kundër çifligarëve myslimanë. Shtetet fitimtare post-imperiale u krijuan në prapavijë të frikës që po mbretëronte në shumë pjesë të Evropës, se revolucion i bolshevik do të përhapej edhe në vende të tjera. Jo vetëm në rastin e sllavëve të jugut krijimi i nxituar i shteteve mbolli në vete farën e konflikteve të shumta: ndërtimi i shtetit, kushtetuta, rregullimi politik dhe shpërndarja rajonale e forcave, roli i jo sllavëve – të gjitha këto ishin të pasqaruara.¹

¹ Cornwall 2004; Cornwall 2000; Cornwall/Newman 2016; Haslinger 1993; Štambuk-Škalić/Matijević 2008; Troch 2008.

Krijimi i shtetit të dytë kompozit post-imperial: Rumanisë së Madhe

Në fillim të vitit 1919 Ballkani përbëhej prej dy shteteve të reja kompozite post-imperiale (Mbretëria SKS dhe Rumania e Madhe), si dhe prej tri shteteve tjera tashmë ekzistuese, prej të cilave Greqia e rritur shumë, Bullgaria e zvogëluar dhe Shqipëria e rrezikuar në ekzistencë. Shtetet kompozite post-imperiale, pra shtetet që kishin dalë nga disa perandori, karakterizonin hartën e Evropës Lindore: Polonia (nga viset ruse, austriake dhe gjermane); mbretëria SKS nga trashëgimia osmane, austro-hungareze; Rumania e Madhe nga përbërja perandorake austro-hungareze, ruse dhe osmane, Çekia fundja kishte dalë nga vetëm një perandori, por nga dy gjysma strukturalisht të ndryshme (Austria dhe Hungaria).

Krahas mbretërisë SKS, mbretëria e Rumanisë së Madhe ishte shteti i dytë post-imperial dhe kompozit. Paralelet dhe dallimet me mbretërinë SKS janë mjaft të rëndësishme. Pasi që në Hungari në pushtet erdhi një qeveri revolucionare nën Mihal Karolin [Mihály Károlyi] (1875–1955) – ishte vrarë kryeministri shumëvjeçar Ishtvan Tisa [István Tisza] – Budapesti shpresonte të bënte negociata me Kuvendin Rumun, i cili ndërkaq këmbëngulte në vetëvendosje dhe kërkonte shtet të pavarur.

Harta 5

Në një tubim popullor, të ndjekur nga dhjetëmijë rumunë, në Alba Julia [Karlsburg/Alba Iulia] (1 dhjetor 1918), ndryshe nga fqinjët sllavo-jugor, u premtua *për të gjithë popujt bashkëjetues... liri e plotë kombëtare dhe një autonomi provizore*². Arsimi, administrata dhe gjyqësia do të mbaheshin në gjuhë amtare, të gjitha feve do t'u lejohej zhvillim i lirë; në një regjim plotësisht demokratik me të drejtë vote edhe për gratë. Ky proklamim ishte një kompromis brenda politikanëve rumunë në mes të ithtarëve të bashkimit të pakusht me Rumaninë dhe atyre që shtetin mbarërumun donin ta ndërtonin mbi një themel kushtetutar. Këto premtime u kërkuan më pas në vazhdimësi nga hungarezët, shvabët dhe saksonët, derisa centralistët rumunë arsyetoheshin me karakterin provizor të *deklaratës së Karlsburgut*.

Rumunët e Hungarisë themeluan një qeveri të veten në Sibiu [Hermannstadt], si dhe një legjislativ. Atyre u shkoi për dore ta përfitonin popullatën gjermane të Transilvanisë, e cila ishte zhgënjyer nga politika hungarizuese. Në besë të premtimit rumun, më 8 nëntor 1918, kuvendi qendror sakson dhe kuvendi kombëtar gjermano-sakson votuan për bashkim me Rumaninë. Nga ana tjetër popullata gjermane e Banatit, e cila kishte përvojë tjetër historike (ajo kishte emigruar në shekullin XVIII, ishte në shumicë katolike, besnike ndaj Hungarisë me një elitë pjesërisht të hungarizuar) dhe e cila u mblodh në kuvendin kombëtar shvab (4 nëntor 1918), u tregua e përmbajtur njësoj si popullata hebraike, e cila frikësohej nga antisemitizmi shumë i përhapur në Rumani. Shumë hebrenj iu betuan

² Wagner 1976, 265–266.

shtetit rumun vetëm pas dorëzimit të territoreve sipas të drejtës ndërkombëtare me traktatin e Trianonit (1920).

Edhe në Bukovinën austriake ballafaqoheshin rumunët centralistë me ata federalistë dhe, edhe aty, bëhej fjalë për një bashkim me apo pa kushte. Kjo provincë kontestohet nga rumunët dhe ukrainasit. Më 5/6 nëntor 1918 trupat ukrainase marshuan në Bukovinën Veriore, ndërsa në jug, me lutjen e Kuvendit Kombëtar Rumun, më 11 nëntor hynë njësitë rumune. Nacionalitetet e veçanta u futën nën okupim ushtarak: Këshilli Kombëtar Gjerman u deklarua për bashkim me Rumaninë, Këshilli Kombëtar Hebre kërkonte njohjen e hebrenjve si komb dhe autonomi sipas parimit individual (dhe jo territorial). Meqë pala rumune refuzoi, hebrenjtë bojkotuan Kongresin Kombëtar të Bukovinës, i cili, më 28 nëntor 1918, vendosi bashkimin e pakusht me Rumaninë (me 74 vota rumune, pak gjermane, polake dhe ukrainase).

Njësoj, me plot probleme u zhvillua bashkimi i Besarabisë me Rumaninë. Kjo provincë ruse ishte përfshirë nga të dy revolucionet ruse, derisa ai social (nga shkurti 1917) kishte ndodhur para atij kombëtar. Pas mbi një shekulli të sundimit rus (nga 1812), vetëm një grusht veprimtarësh ushqenin ndjenja kombëtare rumune. Jo më kot pjesa kryesore e veprimtarëve të lëvizjes kombëtare rumune në Besarabi ishin me origjinë nga monarkia danubiane (Onisifor Gibu [Ghibu], 1883–1972, nga Transilvania, Jon Nistor [Ion Nistor], 1876–1962, nga Bukovina). Në prill të vitit 1917 u themelua një parti nacionale në Moldavi. Por deri te konstituimi i kuvendit (21 nëntor 1917) dhe proklamimi i Republikës Demokratike të Moldavisë, si pjesë e federatës ruse, kaluan

disa muaj, përkundër dinamikës skajshmërisht të nxituar të ndërrimeve politike. Politikanë udhëheqës rumanishtfolës nuk e përkrahnin Partinë Qytetare Kombëtare, e cila nuk kishte fare mbështetje në masa, por Partinë Agrare-Socialiste të Revolucionit Social, e cila ishte e suksesshme në mbarë Rusinë. Krahas kuvendit vendor si parlament, i cili ishte caktuar nga organet rajonale dhe profesionale (pra jo me zgjedhje të përgjithshme), Besarabia krijoi edhe qeverinë e vet, këshillin e drejtuesve të përgjithshëm. Grupeve të popullsisë jorumune – rusëve, ukrainasve, hebrenjve, gjermanëve dhe bullgarëve – iu premtuan të gjitha të drejtat. Situata eskaloj pas Revolucionit Bolshevik të tetorit: ushtarët rus vërshuan mbrapa nga Rumania Lindore, bolshevikët bënë puç në kryeqytet, në Kishinev [Chișinău] (janar 1918). Këshilli Rajonal thirri trupat rumune në ndihmë, të cilat hynë me rezistencë të bolshevikëve. Më 5 shkurt 1918, Këshilli Rajonal, i cili u bojkotua nga shumë deputetë të majtë, shpalli pavarësinë. Më 9 prill 1918, Këshilli Rajonal i Republikës së Moldavisë shpalli bashkimin me Rumaninë, por formuloi kushte të qarta, të cilat shfaqnin frymën e revolucionit të shkurtit në Rusi: autonomi rajonale, sovranitet buxhetor, vetëqeverisje rajonale (zemstva) dhe të drejtë të votës për gra. Mirëpo trupat rumune në vazhdim i eliminuan shumë prej politikanëve opozitarë (ndër ta hebrenj dhe sllavë lindorë) dhe e shpërbënë këshillin rajonal. Ai u mbledh sërish në nëntor 1918 dhe vendosi, prapë vetëm me shumicë rumune, tash bashkimin e pakusht me Rumaninë (27 nëntor 1918).

Në të dyja rastet, në Rumani, si dhe në mbretërinë SKS, rol vendimtar pati armata e pjesës qendrore –

të Rumanisë (para viti 1914), përkatësisht Serbisë. Trupat serbe, përkatësisht ato rumune okupuan zonat e kontestuara (Besarabinë, Dobrukhën, Bukovinën, vise paraprakisht hungareze, Malin e Zi, Bosnje-Hercegovinën, Kroacinë, vise hungareze jugore), për t'u paraprirë shteteve konkurrencte (Italisë, Ukrainës, Rusisë sovjetike) për t'i dëbuar sundimet ekzistuese (Hungarinë) dhe për t'i shuar trazirat sociale. Fakti që në Zagreb, Sibiu, Çernovic dhe Kishinev kishte parlamente kombëtare dhe shpesh, madje, edhe qeveri që ushtronin pushtet politik në këto rajone post-imperiale, nuk merrej aspak seriozisht në Bukuresht dhe Beograd. Negociata të vërteta rreth bashkimit apo shtetndërtimit nuk pati. Në të dyja rastet mbisundoi ai që kishte aparatin e pushtetit më funksional. Këto procese të nxituara të unifikimit rënduan shtetet post-imperiale jo vetëm brenda grupeve të reja hegemoniale – serbët, kroatët, sllovenët, boshnjakët myslimanë, përkatësisht rumunët qendrorë, si dhe ato të viseve paraprakisht hungareze dhe austriake – por edhe të grupeve të tjera etnike, që ishin të shumta, e të cilat me pak përjashtime (gjermanët e Transilvanisë dhe Bukovinës) nuk ishin pajtuar me bashkimin. Transilvanasit jorumunë shumë shpejt u zhgënjyen me mosmbajtjen e premtimit të Karlsburgut. Që Bukureshti dhe Beogradi nuk ishin të gatshëm t'u jepnin të drejta të ashtuquajturave minoritete, doli në pah në Konferencën e Paqes në Paris.³

³ Basciani 2018; Suveică 2012; Boia 2001; Kührer-Wielach 2014; Roth 1995; Roth 1993; Schmidt-Rösler 1994.

Shqipëria si shtet post-imperial

Shteti shqiptar i krijuar më 1912, në periudhën ndërmjet viteve 1914–1920, u bë zonë shumëfishtë e marshimit dhe okupimit nga *Fuqitë e Mëdha* dhe ato rajonale. Pas vitit 1918 pretendime shfaqti Greqia për Epirin Verior (Shqipërinë Jugore), Serbia (përkatësisht mbretëria SKS) për Shqipërinë Veriore (rajonin e Shkodrës), por para së gjithash Italia për sundim direkt apo indirekt. Italia instaloi një qeveri vasale në portin e Durrësit, kundër së cilës u mblodhën politikanët shqiptarë në Lushnjë (janar 1920). Qeveria e Lushnjës me ndihmën e diasporës amerikane mundi trupat italiane që ishin të demoralizuara nga malaria dhe nga trazirat e brendshme në Itali. Në stabilizimin e mëtejshëm të Shqipërisë rol të rëndësishëm pati *Lidhja e Kombeve*, në të cilën Shqipëria u pranua me insistim të Britanisë së Madhe (1921). Londra këtu kishte parasysh interesat e industrisë britanike të naftës. Megjithatë sovraniteti i Shqipërisë mbeti i brishtë. Sepse *Lidhja e Kombeve* ia njihte Italisë të drejtën e mbrojtjes dhe të intervenimit. Edhe mbretëria SKS e destabilizonte fqinjin e ri me sa kishte mundësi. Vetëm pas vrasjes së politikanit proserb Esat Pashë Toptanit (1920) dhe shuarjes së një kryengritjeje të ndërsyer nga SKS në zonën malore katolike të Shqipërisë së Mesme, në Mirditë – ku ishin hakërruar edhe paragjykimet fetare ndaj qeverisë së Lushnjës në shumicë myslimane – në dukje u krijua një qetësi. Shqipëria u formua si republikë parlamentare. Mirëpo shumë institucione ekzistonin veç në letër, përkatësisht vetëm në qytetëzë e përcaktuar si kryeqytet, në Tiranë. Njeriu i fortë u bë Ahmet bej Zogolli

(1895–1961) nga zona malore e Matit në Shqipërinë e Mesme. Zogolli synonte një shtet të qeverisur në mënyrë centraliste, në sfondin e partikularizmave të fortë fetarë në veriun e bashkëkarakterizuar katolik dhe në jugun ortodoks. Në politikë të jashtme ai kishte hequr dorë nga aksionet irredentiste kundër mbretërisë SKS, politikë kjo që përputhej me raportin bilateral të forcave, por që diasporën kosovare, politikisht të fuqishme në Shqipëri, e pozicionoi kundër tij. Udhëheqësit e saj, Bajram Curri dhe Hasan Prishtina u bënë kundërshtarë të ashpër të tij. Kur, për kohë të shkurtër, u detyrua t'i lëshonte udhë Fan Nolit (1882–1965), një peshkopi ortodoks që rrekej për reforma sociale, në pushtet u kthye sërish me ndihmën jugosllave.

Zogu e shndërroi Shqipërinë kujdesshëm në një shoqëri post-otomane. Të pushtetshmit e vërtetë në vend, familjet çifligare sunite të Shqipërisë së Mesme dhe Jugore (Vërlaci, Toptani, Libohova, Vlora) kultivonin një stil jete që pasqyronte tranzicionin post-imperial. Shefqet bej Vërlaci (1877-1946), për shembull, i shfaqej ambasadorit të Republikës së re të Turqisë si osman i shkollës së vjetër, që i mbante gratë e veta të mbyllura në harem. Por, njëkohësisht, ai jetonte me qejf në Itali dhe bashkëpunonte politikisht me ta; ai vdiq në ekzil në Cyrih [Zürich] të Zvicrës. Eqrem bej Vlora (1885-1964), i cili kishte shkruar kujtime mbresëlënëse në gjermanisht, vepronte gjithashtu, edhe në hapësirën kulturore shqiptare osmane, edhe në atë euro-perëndimore. I ungji i tij ishte vezir i madh osman, ai vetë bënte pjesë në grupin e çifligarëve konservatorë, simpatizoi fashizmin italian dhe në Luftën e Dytë Botërore shërbeu si ministër i Kosovës së bashkuar me Shqipërinë. Vlora ishte martuar me një shqiptare të një familjeje

aristokrate sunite, por kishte edhe një marrëdhënie intelektualisht të rëndësishme me konteshën bavariane Mari Ameli fon Godin [Marie Amelie von Godin], e cila kishte bërë nam si shkrimtare dhe aktiviste e të drejtave të grave (1882–1956). Një stil post-otoman të jetës kultivonin edhe kryeparët e krishterë, sikurse kapidani i Mirditës, Prenk Bib Doda (1860–1919).⁴

Shteti shqiptar mbështetej fillimisht në një numër të vogël zyrtarësh që kishin shkollë dhe adete osmane. Lidhjet me Turqinë kemaliste mbetën të ngushta në nivel personal dhe kulturor. Por refuzimi i Ataturkut për ta njohur vetëshpalljen e Zogut mbret (1928) çoi deri te ftohja e marrëdhënieve. Për të majtën shqiptare Ataturku ishte model i modernizimit të vendit. Si në shtetet tjera post-imperiale, thyerja me të vjetrën ishte vendimtare. Kjo në Shqipëri ndodhi qenësisht vetëm pas vitit 1945. Por Zogu ndërmoi hapa të rëndësishëm: kodi civil i vitit 1928, i cili nisi thyerjen me trashëgiminë osmane, ndiqte shembullin e Republikës së Turqisë, nga e cila, mes tjerash, në Shqipëri, në mënyrën më të drejtpërdrejtë, vinin edhe modelet perëndimore.

Intelktualëve radikalë Shqipëria nën Zogun u dukej akoma tepër osmane dhe orientale. Në Shqipëri, mes luftërave, gjatë ndërtimit të institucioneve u rrit rëndësia jo vetëm e zyrtarëve post-otomanë dhe shikimit nga Ankaraja (tash jo më nga Stambolli), por edhe rëndësia e historisë së relacioneve të vjetra me austro-hungarezët. Aparati shqiptar i sigurisë ishte mëkëmbur qenësisht nga oficerët e monarkisë, ekspertët post-imperialë që i përshtateshin

⁴ Egro 2012.

rrethanave të reja. Në ngritjen e xhandarmërisë kishin vepruar në mënyrë vendimtare Gustav fon Myrdac [von Myrdacz] (1874–1945) dhe Leon Gilardi [Ghilardi], krahas oficerëve britanikë. Të dy kishin shërbyer në Shqipëri gjatë Luftës së Parë Botërore dhe aty, pas vitit 1918, gjetën një fushë veprimi të re. Myrdaci u pushkatua nga komunistët, më 1945, për shkak të bashkëpunimit me oficerin SS austriak Jozef Fictum [Josef Fitzthum] në administratën okupuese që u themelua më 1944; Gilardi u vra më 1935, në luftime kundër rebelëve.

Kështu, kultura institucionale në Shqipërinë, në periudhën midis dy luftërave, u zhvillua nga trashëgimia osmane dhe austriake dhe nën ndikimin perëndimor kryesisht të ndërmjetësuar nga Turqia kemaliste. Në sferën socio-kulturore trashëgimia osmane ndikonte dukshëm më fuqishëm. Meqë Shqipëria ishte i vetmi vend i Evropës me shumicë myslimane, elitat dëshironin, kush më pak e kush më shumë, që observuesit evropianë të shihnin sa më pak gjëra orientale dhe sa më shumë perëndimore dhe ndiqnin një politikë të evropeizimit të butë. Vetëm pas vitit 1945, komunistët me dhunë masive do të rrekeshin ta bënin thyerjen me të kaluarën që e konsideronin orientale-aziatike.

Paqja e Parisit: Ballkani si fushë eksperimentimi i të drejtës ndërkombëtare dhe etnopolitikës

Ballkanin e preknin Traktati i Paqes me Austrinë (Sen-Zhermen [Saint-Germain], 10 shtator 1919), ai me Bullgarinë (Nëji [Neuilly], 27 nëntor 1919), ai me Hungarinë (Trianon, 4 qershor 1920) dhe ai me

Perandorinë Osmane (Sevrë [Sèvres], 10 gusht 1920). Ato vulosën në aspekt të së drejtës ndërkombëtare fundin e sundimit perandorak në Ballkan dhe krijuan një situatë si në vijim: Austria u detyrua t'ia jepte Rumanisë Bukovinën; mbretërisë SKS Kranjskën, Stirinë e poshtme, fushën e Misit në Karinti, bregdetin dhe Dalmacinë; Bullgaria humbi qasjen në Egje kundër Greqisë, një zonë në kufirin perëndimor (viset perëndimore rreth Caribrodit) ndaj mbretërisë SKS si dhe Dobrukhën ndaj Rumanisë. Vendi u demilitarizua pothuajse plotësisht (20.000 trupa) dhe duhej të paguante reparacione shumë të larta (400 milion dollarë). Me Greqinë Bullgaria bëri një marrëveshje për *shpërngulje vullnetare* (pa të drejtë kthimi) të minoriteteve të ndërsjella. Hungaria u detyrua t'ia dorëzojë dy të tretat e territorit, së bashku me një të tretën e popullsisë hungareze, Çekoslovakisë, mbretërisë SKS, Rumanisë dhe Austrisë.

Mbretërisë SKS iu bashkuan territorialisht Kroacia, Sllavonia, zona mbi lumin Mur, Baçka, Baranja Jugore, si dhe Banati Perëndimor, Transilvania me Partiumin (komitatet kufitare në perëndim të Transilvanisë) ranë nën Rumani. Limani i Rjekës u bë shtet i lirë. Edhe Hungaria u detyrua ta reduktojë armatën në 35.000 trupa, pa artilleri të rëndë dhe pa aviacion. Traktati i Sevrës parashihte që, në hapësirën e Ballkanit dhe të Egjeut, Traka Lindore t'i ndahej Greqisë; Smirna (Izmiri) e Azisë së Vogël të binte nën administratën greke dhe pas pesë vjetësh të vendosej për përfshirjen e saj në shtetin grek.

Konferenca e Parisit u rëndua nga disa kundërshti: në mes të *Fuqive të Antantës*, në mes të aleatëve të Ballkanit dhe *Fuqive të Antantës*, si dhe në mes të vetë aleatëve ballkanikë. Sidomos të tendosura ishin kundërshtitë

mes italianëve dhe serbëve/kroatëve rreth Istrës dhe Dalmacisë. Më vonë, ngadalë u shpërfaq edhe rivaliteti mes Britanisë së Madhe dhe Francës e Italisë në relacion me Anadollin. Nga ana tjetër u bë i qartë zhgënjimi i Italisë, e cila ndihej si fuqi fitimtare e dorës së dytë kundruall Francës dhe Britanisë së Madhe sa i përket Mesdheut. Serbia dhe Rumania grindeshin rreth Banatit. SHBA-ja ndërmjetësonte në çështjet e kontestuara në mes të fuqive fitimtare (në Istër/Dalmaci, ndërmjet Italisë dhe mbretërisë SKS), por para së gjithash këmbëngulnin në parimin e proklamuar të së drejtës së popujve në vetëvendosje. Por kjo e drejtë nuk u zbatua nga fuqitë fitimtare, sepse ishte e pamundur kur kemi parasysh strukturën e popullatës në rajon. Kjo mënyrë e veprimit në tërë Evropën Lindore i la konfliktet etnonacionale të vazhdohen, por edhe, veç kësaj, krijoji konflikte të reja.

Në hulumtime akoma është e kontestuar përgjegjësia e Fuqive fitimtare dhe pyetja nëse do të ishte e mundshme një paqe më e mirë. Në Ballkan Fuqitë imponuan paqen e fituesit. Ato, me politikën e tyre, krijuan shtete të reja, Rumaninë e Madhe, një Greqi të Madhe dhe mbretërinë SKS, të cilat duhej t'i zëvendësonin perandoritë. Franca planifikonte krijimin e një aleance të Danubit, të kontrolluar nga ajo, për të mbajtur shtetet e mundura, Gjermaninë, Austrinë dhe Bashkimin Sovjetik në shah. Tek pasi që në Hungari, më 1921, dështoi tentimi habsburgian i restaurimit dhe shtetet pasuese refuzuan bashkimin e Hungarisë në një sistem të ri të sigurisë, u formua një rrip i karantinës (cordon sanitaire) nga ngadhënjimtarët rajonalë, nga Baltiku deri në Detin e Zi.

Shtetet e reja duhej jo vetëm t'i mbanin të mposhtura shtetet e mundura post-imperiale, por edhe të fuqizoheshin nga brenda. Këtu ideja e shtetit homogjen nacional gjeti zbatime fatale. Ballkani, gjatë viteve 1912-1923, përjetoi një dekadë të dhunës ekstreme, me shpjegimin dhe kontekstualizimin e së cilës akoma po merren hulumtimet. Në asnjë rast nuk kemi të bëjmë vetëm me specifikë rajonale. Me përjashtim të dy principatave vasale, Vllahisë dhe Moldavisë, të gjitha shtetet nacionale në Ballkan, që nga viti 1821, ishin krijuar në kriza dhe luftëra, përmes lëvizjeve të armatosura secesioniste. Të gjitha zhvilluan strategji agresive ekspansioniste në politikë të jashtme, ndërsa trojet e synuara ishin etnikisht heterogjene (Ballkani osman deri më 1912; viset austro-hungareze nga Bosnja deri te Bukovina; Besarabia). Në Ballkan shpesh përputheshin përkatësitë konfesionale/fetare dhe nacionale; dhuna e përditshme me konotacion apo motivim fetar, që ushtrohej kryesisht prej myslimanëve, karakterizonte sidomos Perandorinë Osmane. Kalimi nga dhuna fetare në atë nacionale u bë rrjedhshëm. Qysh në kryengritjet serbe dhe greke (1804-1815, 1821-1830) erdhi deri te masakrat dhe shpërnguljet e myslimanëve osmanë, me qëllim të krijimit të hapësirave etnikisht homogjene. Ky veprim u vazhdua në të gjitha konfliktet deri në shekullin XX. Larushia e theksuar etnike nga njëra anë dhe vullneti i ndezur për unifikim etnik nga ana tjetër shpjegojnë shfrenimin e dhunës dhe sidomos përfshirjen e civilëve si viktima dhe dorasë (paramilitarët). Ushtrimi i dhunës së qëllimshme kundër civilëve në Ballkan dhe shfrytëzimi i paramilitarëve patën efekt në zhvillimin e së drejtës ndërkombëtare të luftës, duke filluar me luftën ruso-

osmane (1877/78). Krimet në masë në Luftërat Ballkanike u përmblodhën nga komisioni Karnegi, hulumtimit të parë të pavarur ndërkombëtar të krimeve të luftës, raporti i të cilit nxiti dukshëm krijimin e një gjykata penale botërore.

Ballkani jo vetëm që u bë laborator i së drejtës ndërkombëtare, por edhe fushë eksperimentale e një politike të re etnike të shthurjes hapësinore, ku, pjesërisht, si model shërbenin shembujt kolonialë të zbatuar nga Britania e Madhe, madje në gjysmën e parë të shekullit XX ishin pikërisht përfaqësuesit e elitave britanike ata që i përshëndesnin shpërnguljet si mjet të shmangies së konfliktit.

Dekada e luftës ribrazdoi thellë demografikisht hapësirën e Ballkanit, siç e kishte bërë këtë vetëm pushtimi osman në shekullin XIV/XV. Këtu duhet kuptuar Ballkanin dhe Anadollin si një hapësirë të njëjtë (post-)otomane të dhunës. Në krahasim bëhet e qartë se dhuna e ushtruar nga qeveria osmane në Anadoll tejkaloi gjithçka që kishte ndodhur në Ballkan. Qysh gjatë Luftërave Ballkanike qeveria osmane kishte shpërngulur 200.000 ortodoksë nga bregdeti aziatik i Egjeut dhe në vend të tyre kishte vendosur refugjatë myslimanë nga Ballkani. Gjatë luftës botërore u shpërngulën edhe 300.000 ortodoksë të tjerë në drejtim të Anadollisë Qendrore. Akoma më i tmerrshëm ishte fati i armenëve osmanë, të cilët nga viti 1915 u bënë viktimë e një gjenocidi me paramendim. Vrasje në masë, deportime në shkretëtira të pajeta, dhunë seksuale, plaçkitje, konvertim i dhunshëm i fëmijëve dhe dhënia e tyre në familje myslimane bëhej nga dorasë shtetërore dhe paramilitare (turq dhe kurdë myslimanë). Viktima të politikës shtetërore shfarosëse u bënë edhe kishat orientale

të Anadollit. Elita xhonturke ia kishte vënë vetes për qëllim krijimin e një Anadollit homogjen turk-myslimanë. Kjo kishte ndodhur nga mbresa e ikjes dhe dëbimit të myslimanëve ballkanas dhe të rezistencës së (një pakice) armenëve kundër administratës diskriminuese osmane që vepronte njësoj si në Ballkan kundër të krishterëve. Në fund të dekadës së luftës, pas shkëmbimit të popullsisë me Greqinë (1923), në Anadoll nuk jetonte më pothuajse asnjë i krishterë.

Ndryshe ndodhi në Ballkan: fitimtarët e Luftës së Parë Ballkanike kryen masakra dhe dëbuan shumë myslimanë. Në Rodope dhe në Kosovë u zbatua edhe konvertimi i dhunshëm (i cili më vonë u kthye mbrapshtë). Vlerësohet se gjatë dekadës së luftës nga Ballkani në drejtim të Anadollit kishin ikur si refugjatë apo emigrantë rreth 1,2 milionë myslimanë. Por shtetet nacionale të Ballkanit nuk bënë një vrasje të organizuar masive në shkallë krahinore në analogji me gjenocidin ndaj armenëve dhe ndaj të krishterëve të Anadollit. Më 1923 në Ballkan jetonin akoma miliona myslimanë që nga Bosnja (në mbretërinë SKS 10 % myslimanë) deri në Greqi (2 %) dhe Bullgari (12–13 % të popullsisë) dhe sidomos në Ballkanin Jugor ata ishin minoritet i spikatur. Me Shqipërinë madje u krijua shteti i parë evropian me shumicë myslimane (69 %). Por kjo nuk do të thotë se shtetet nacionale e kishin pranuar popullsinë myslimane me dëshirë. Një sërë masash të ndërmarra duhej ta zvogëlonin numrin e myslimanëve të padëshiruar. »Të padëshiruar« këtu është një kategori qendrore: ngase bëhej dallim në mes të myslimanëve, të cilët konsideroheshin si të integrueshëm në kombin titullar, dhe të tjerët, të cilët nuk mbaheshin të adaptueshëm. Në mbretërinë SKS

myslimanët sllavë (boshnjakët, myslimanët e Sanxhakut të Novi-Pazarit, myslimanët sllavë të Maqedonisë) vlenin si pjesë të konstruktit identitar sllav. Aty vihej theksi te gjuha dhe prejardhja. Konvertimi në islam në rastin e tyre konsiderohej si gabim historik i ndreqshëm. Myslimanët shqiptarë, turq dhe romë si joslavë nuk i plotësonin këto kriterë. Por dëbimi dhe shpërngulja sistematike e tyre në mbretërinë SKS, menjëherë pas Luftës së Parë Botërore, akoma nuk ishte çështje debati. Edhe elita në Bullgari bënte dallim në mes të myslimanëve bullgarishtfolës (pomakëve) dhe turqve e romëve joslavë.

Por në rastin e Greqisë, e cila që prej themelimit të shtetit, përmes përfitimit suksesiv të territoreve numëronte popullsi turke, shqiptare dhe një sasi të vogël të grekëve myslimanë brenda kufijve të vet, negociatat për shkëmbim të popullsisë me Perandorinë Osmane i kishte filluar qysh para Luftës së Parë Botërore. Pas disfatës ushtarake të Greqisë nga Turqia (1922) këto plane u rimorën dhe u zbatuan. Radikalizimi i etnopolitikës këtu duhet të shihet në kuadër të dhunës së shfrenuar të Luftës së Parë Botërore. Grekët në Turqi dhe turqit në Greqi definoreshin jo sipas gjuhës, por sipas religjionit. Kësisoj nga Anadulli Qendror u shpërngulën edhe ortodoksët që flisnin turqisht (Karamanlidët). Shkëmbimi i popullsisë në mes të Greqisë dhe Turqisë shpërfaqti një rast krejt të veçantë që s'kishte ndodhur ndonjëherë në historinë evropiane, një emigrim masiv të kontrolluar dhe të detyruar nga shteti, si dhe të siguruar në aspekt të së drejtës ndërkombëtare me traktatin e Lozanës (Lausanne) (1923). Ai preku rreth 1,2 milionë ortodoksë dhe rreth 400.000 myslimanë. Përrjashtim bënte vetëm popullsia ortodokse e Stambollit dhe e dy ishujve,

si dhe popullsia myslimane e Trakës Perëndimore. Traktati i Lozanës sanksiononte edhe një lëvizje tashmë të ndodhur të popullsisë, e cila kishte ikur apo ishte dëbuar më parë. Të shpërngulurve, për t'ua pamundësuar kthimin, u hiqej shtetësia paraprake. Logjikën e njëjtë të homogjenizimit shtetëror të shoqërisë ndiqte edhe shkëmbimi i popullsisë së krishterë ortodokse mes Greqisë dhe Bullgarisë në traktatin e Nëjisë [Neuilly] (1919), i cili në rastin e bullgarëve të Greqisë preku fillimisht Maqedoninë, pastaj (nga 1923) Trakën Perëndimore, ndërsa brenda territorit të shtetit bullgar popullsinë greke të qyteteve në limanet e Detit të Zi. Vetëm në perëndim të Maqedonisë greke ngelën pjesë të popullsisë sllave (gjithsej rreth 160.000 njerëz).⁵

Shtete refugjatësh Greqia dhe Bullgaria

Krahas migrameve masive të dhunshme, të siguruara me traktate (përkatësisht të sanksionuar më pas), periudhën e luftës e karakterizojnë edhe ikje të tjera të popullsisë. Bullgaria pranoi jo vetëm refugjatë dhe të shpërngulur nga Greqia dhe Traka Lindore turke, por edhe nga Maqedonia e Vardarit që ishte përfshirë në luftime (vetëm në vitin 1913 përmbi 100.000, pas vitit 1918 sërish rreth 107.000 refugjatë). Njëkohësisht nga këto dy shtete ikën qindra mijëra myslimanë. Nga viti 1880 deri në vitin 1940, nga Bullgaria u larguan rreth 570.000 turq për në Turqi, prej tyre, rreth 116.000 ndërmjet vitit 1927 dhe 1940, pas marrëveshjes së miqësisë bullgaro-turke. 62.000 grekë u larguan nga limanet bullgare në Detin e Zi.

⁵ Skordos 2016; Troebst 2016; Kontogiorgi 2006.

Bullgaria dhe Greqia mund të quhen shtete refugjatësh për shkak të rëndësisë së numrit të refugjatëve, dimensionit humanitar dhe ndikimit politik të refugjatëve në jetën partiake dhe të asociacioneve. Në Greqi refugjatët përbënin për kohë të gjatë pjesën thelbësore të venizelistëve, pra të ithtarëve të Eleutherios Venizelosit, meqë e fajësonin qeverinë antivenizeliste të Dimitrios Gunarit për disfatën në luftë; përveç kësaj, ata sollën mendësinë socialiste në Greqi. Në Bullgari refugjatët maqedonas themeluan vëllazëri të vetat, të cilat me krahët e vet të armatosur morën ndikim enorm në jetën politike të vendit.

Integrimi ekonomik, social dhe politik i refugjatëve i solli këto vende para sfidave të rënda. Sidomos në Greqi, pjesë të popullatës vendëse zunë të kultivojnë një urrejtje raciste kundër ardhacakëve, të cilët i shanin si hashishthithës dhe turkoshakë, ata paraqisnin edhe konkurrencë profesionale dhe dallonin nga grekët e Greqisë edhe në mentalitet dhe kulturë të përditshme (p.sh. në muzikën rembetiko). Kundërshtia politike e thelloi jotolerancën edhe më tej. Parullat kundër refugjatëve nga antivenizelistët vazhduan deri në Luftën e Parë Botërore. Greqia ia doli ta përballojë integrimin e refugjatëve që mblihdeshin kryesisht në hapësirën Athinë-Pire dhe Selanik vetëm me ndihmën e *Lidhjes së Kombeve*. Në Maqedoninë greke u vendosën rreth 600.000 refugjatë, në vendbanime të reja, emrat e të cilave shpesh kujtonin vendin nga i cili kishin ardhur muhaxhirët. Një reformë agrare u dha përparësi në rend të parë refugjatëve dhe më pak vendësve të varfër, pa dallim grekëve apo sllavëve, duke krijuar kështu pakënaqësi. Në fshatrat me sllavë në Greqinë Veriore u krijuar një situatë konfliktuoze në mes

të vendësve dhe ardhacakëve. Grindja për tokë u etnizua nga të përfshirët, meqë refugjatët e traumatizuar shpesh nga pasiguria bëheshin përfaqësues agresivë të shtetit të ri në një hapësirë kufitare të re. Edhe Bullgaria vendoste refugjatët në zona kompakte kufitare; të tjerë erdhën në vend të grekëve të përzënë nga qytetet bregdetare.

Shtetet fitimtare dhe çështja e minoriteteve

Shtetet fitimtare, Serbia dhe Rumania nuk kishin probleme me refugjatë në këto përmasa. Ato kishin më shumë probleme me çështjen e mbrojtjes së minoriteteve dhe të shtetësisë. Traktatet e paralagjeve të Parisit, si dhe traktati i Lozanës kishin vënë në Ballkan jo vetëm standarde të reja të së drejtës ndërkombëtare në çështjen e migrimit të dhunshëm të dirigjuar nga shteti. Fuqitë fitimtare rregullonin bashkëjetesën në shtetet post-imperiale edhe përmes tentimit të imponimit të të drejtave të minoriteteve. Me këtë u bë kalimi nga parimi i së drejtës së popujve për vetëvendosje, që propagandohej nga faza e fundit e luftës, në një model i cili detyroi pranimin e kufijve të rinj, përkundër refuzimit të grupeve të caktuara.

Shtetet fitimtare post-imperiale në rajon ishin gjithçka tjetër përpos shtete nacionale etnikisht homogjene. Vetëm humbësit dhe Greqia, për shkak të humbjes së territoreve dhe pranimin të refugjatëve, kishin një popullatë paksa më homogjene në krahasim rajonal (sidomos Shqipëria dhe Greqia). Serbia dhe Rumania u bënë shtete shumetnike që vazhduan kompleksitetin etnik të perandorive, por me parashenjë të shteteve me kushtetutë nacionale. Të dy këto shtete u ndihmuan në politikat e tyre etnike përmes

shpërnguljes së gjermano-austriakëve dhe hungarezëve menjëherë pas përfundimit të luftës, të shumtën si familjarë të aparatit ushtarak dhe administrativ, si dhe të disa mijëra shqiptarëve në rastin e mbretërisë SKS.

Në të dyja këto shtete Fuqitë fitimtare ushtronin presion për pranimin e të drejtave të minoriteteve. Instrumenti thelbësor për këtë ishte traktati i mbrojtjes së minoriteteve më 1919, një kornizë ligjore e cila i prekte edhe shtetet fitimtare, Rumaninë, mbretërinë SKS dhe Greqinë. Me këtë kategoria e minoriteteve me pompozitet të madh u bë instrument i së drejtës ndërkombëtare. Lidhja e porsaformuar e Kombeve me seli në Gjenevë duhej ta mbikëqyrte respektimin e të drejtave. Aty, në periudhën në mes të luftërave, me peticione, drejtoheshin minoritete të shumta të Ballkanit – vetëm nga Rumania kishin ardhur 81 sosh, shumica prej hungarezëve. Por Rumania refuzonte kategorikisht t'i pranonte të drejtat e minoriteteve, madje kryeministri i saj Jon Brëtianu [Ion I. C. Brătianu] dha dorëheqje më 1919, në shenjë proteste për këtë shkak. Rumania nuk miratoi ligj për mbrojtjen e minoriteteve. Përveç kësaj, Rumania nuk donte t'ua njihte shtetësinë 60.000 hebrenjve, të cilët ishin vendosur në Rumani duke ikur gjatë luftës, që nga viti 1918, nga Evropa Lindore, si dhe, po aq pak, hebrenjve të shpërngulur në shekullin XIX nga Perandoria Ruse (më 1930 rreth 4 % e popullatës). Vetëm me kushtetutën e vitit 1923 dhe me një ligj të miratuar më 1924 hebrenjtë fituan shtetësinë rumune, përkundër rezistencës së ashpër të shumë qarqeve të popullatës.

Edhe Mbretëria SKS rezistonte ndaj të drejtave të njeriut dhe ua njihte ato vetëm gjermanëve dhe hungarezëve,

por jo edhe shqiptarëve. Koncepti i pakicës etnike dhe mbrojtjes së sanksionuar me të drejtën ndërkombëtare u ankorua nga fuqitë ngadhënjimtare në Evropën Qendrore-Lindore dhe në atë Juglindore – por jo edhe në Britani e Francë. Franca, në kohën në mes të dy luftërave botërore, ndoqi një politikë të brendshme, veçanërisht strikte dhe armiqësore kundër pakicave. Elitat nacionaliste centraliste të shteteve të reja tregonin me të drejtë qasjen joparimore të fuqive të mëdha perëndimore, të cilat predikonin në Ballkan atë që nuk e zbatonin në shtëpitë e tyre. Shtetet ngadhënjimtare në Ballkan nuk ishin të prira të zbatonin imponimin e perëndimit në politikën e tyre të brendshme. Ligji i minoriteteve acaronte edhe një mekanizëm tjetër, i cili ishte vënë në lëvizje nga fundi i shekullit XIX: njerëzit duhej t'i takonin patjetër qartë një grupi sipas kategorive, në përcaktimin e të cilave nuk kishin pasur ndikim. Në negocimin e përkatësisë, vetëm në raste të veçanta mund të kishte hapësirë të vogël manovruese. Kategoria pakicë duhej të ofronte mbrojtje. Por faktikisht ajo, në vend se të krijonte më pak, krijoi më shumë konflikte, meqë pakicat si grup i siguruar juridikisht, shpesh, perceptoheshin si rrezik në shtetet nacionale në proces të homogjenizimit. Mundësia e kërkimit të të drejtave grupore në rrafshin ndërkombëtar nuk ishte baraspeshë e mjaftueshme. Krijimi i pakicave i bënte ato të dukshme, çonte në barrikadimin e tyre dhe rriste vulnerabilitetin e njerëzve të prekur. Ajo vizatonte vija ndarëse, aty ku më parë kishte pasur hapësira gri. Shtetet nacionale të Ballkanit ishin të shumtën armiqësore ndaj pakicave. Grupeve të deklaruara si pakica u mbetej të shpërnguleshin (po qe e mundur), të asimiloheshin,

ose, nëse ishin politikisht e demografikisht të fuqishme, të orientoheshin nga një fuqi e jashtme mbrojtëse.

Lufta e gjatë e Parë Botërore 1918-1923

Në vitet e fundit hulumtimet kanë nxjerrë në pah se Lufta e Parë Botërore në Evropë nuk ka përfunduar me pushimin e veprimeve ushtarake në përfundim dhe as me traktatet e paralagjeve të Parisit. Sidoqoftë lufta vazhdoi në lindje dhe në juglindje: si luftë qytetare ruse, si luftë revolucionare të Hungarisë me fqinjët, si luftë greko-turke, si trazira të rënda të brendshme, shpesh me orientim komunist në shumë shtete, si luftë guerile kundër rregullit paqësor në Kosovë dhe në hapësirën maqedone, si mbrojtje nga sulmet sllovene në Karinti [Kärnten/Koroška]. Hapësira e Ballkanit në këtë kontekst u përfshi nga zhvendosje të mëdha të popullsisë dhe valë të arratisjes, të cilat krijuan mjerim të paimagjinueshëm njerëzor dhe probleme të rënda të integritetit. Vetëm nga fundi i viteve 1920 hapësira ballkanike erdhi deri te një stabilizim i shkurtër politik. Në këtë sfond, fuqitë ngadhënjimtare, Serbia dhe Rumania, i shihnin përfitimet e veta të rrezikuara dhe angazhoheshin për një centralizim politik dhe administrativ, si dhe sundim ushtarak e policor, me të cilin synonin ta mbanin në kontroll rrezikun.

Në mars të vitit 1919, bolshevikët, nën udhëheqjen e Béla Kunit (1886-1938), kishin themeluar një qeveri revolucionare në Hungari. Në politikën e brendshme ajo imitonte terrorin e bolshevikëve rusë dhe shpresonte në ndihmën e Bashkimit Sovjetik, si dhe në një revolucion të përgjithshëm në mbarë hapësirën panonike. Kur i erdhi puna

të mbrojtë kufijtë e jashtëm të Hungarisë, asj iu bashkuan edhe oficerët nacionalistë. Në prill të vitit 1919 filloi lufta hungarezo-rumune rreth Transilvanisë, e përcjellë nga një sulm më i dobët sovjetik kundër Besarabisë. Ndërmjetësimi i fuqive ngadhënjimtare dështoi, sidomos për shkak se SHBA-ja po tërhiqej gjithnjë e më shumë nga Evropa. Franca ishte qartë në anën e shteteve të përkrahura nga ajo: Çekosllovakisë, Mbretërisë SKS dhe Rumanisë. Në verë të vitit 1919 trupat rumune e mundën ushtrinë hungareze, të dobësuar nga dezertimi i njësive antikomuniste dhe okupuan Budapestin (gusht 1919), për ta liruar në nëntor 1919, pasi që e kishin plaçkitur. Me këtë, çështja e Transilvanisë ishte përmbysllur ushtarakisht.

Mbretëria SKS u ballafaqua me disa kriza të vogla ushtarake dhe politike. Kundërshtia me Italinë u shpërfaq në tërë ashpërsinë e saj në Konferencën e Paqes në Paris, ku Franca përkrahte pikënisjen e SKS-së. Prestigji ushtarak serb qëndronte përballë disfatës italiane të vitit 1917 dhe faktit që Italia kishte shmangur kolapsin vetëm me ndihmën e trupave të *Antantës*. Qeveria e dobët italiane, e cila po ballafaqohej nga brenda me trazira sociale, toleronte sulmet irredentiste të ushtruara nga komitë (legjionarë) nacionalistë radikalë që udhëhiqeshin nga shkrimtari dhe piloti i Luftës Botërore Gabriele Danuncio [Gabriele d'Annunzio] (1863–1938). Në portin e kontestuar të Adriatikut Verior, Fiume/Rijeka, këta shpallën një shtet të lirë proto-fashist (shtator 1919 – dhjetor 1920), që u shndërrua në një laborator të kapjes së pushtetit nga fashistët më 1922 dhe i cili u lirua përmes trupave italiane. Por, shumë shpejt, Rijeka u pushtua sërish nga fashistët, u italianizua politikisht dhe iu bashkua formalisht Italisë me

Traktatin e Romës (27 janar 1924). Viset përreth mbetën në Mbretërinë SKS.

Fashizmi italian u formua në fakt në viset paraprakisht austriake (Tirol Jugor, Bregdet), ku po mblidheshin ultranacionalistët e demobilizuar, të cilët nuk po e gjenin veten në jetën civile. Në Itali u përhap parafytyrimi i *pages së gjymtuar*, meqë *Traktati i fshehtë i Londrës*, i vitit 1915, nuk po zbatohej nga Fuqitë e *Antantës*. Italia mori vetëm Istrën dhe Zarën, si dhe disa ishuj para tyre dhe jo tërë Dalmacinë deri në Split, siç kishte qenë marrëveshja. Istra ishte etnikisht komplekse, pjesët bregdetare ishin italiane, ndërsa pjesët e brendshme ishin kroate e sllovene. Një numër i madh i sllovenëve jetonte në rrethinën e Triestes (rreth 25%), përreth zonës së Goricës [Gorizia]. Që nga viti 1922 qeveria fashiste ndiqte politikë të italianizimit. Marrëdhëniet mes Romës dhe Beogradit u rënduan vazhdueshëm shkaku i çështjes së kufijve dhe minoriteteve. Në shumëçka Italia mori përsipër trashëgiminë gjeostrategjike të monarkisë habsburge. Kjo ndodhi sidomos në Ballkan, ku Roma vazhdoi luftën me Serbinë, tash në formë të Mbretërisë SKS, rreth mbizotërimit të Adriatikut.

Kundruall Austrisë, Mbretëria SKS përfaqësonte interesat e nacionalizmit slloven, që synonte bashkimin e të gjithë sllovenëve në një shtet. Para vitit 1918 pothuajse të gjithë sllovenët kishin jetuar brenda Austro-Hungarisë, ndërsa më pas u shpërndanë në disa shtete. Plani i një Austro-Sllovenia nuk ishte konsideruar asnjëherë seriozisht në Vjenë. Në *Traktatin e Sen-Zhermenit* [Saint-Germain] Austria u obligua të mbajë referendum në zonat e pretenduara nga Mbretëria SKS. Kësaj i parapriu

tentimi i luftëtarëve sllovenë, së bashku me trupat SKS, që të krijonin fakte të kryera me dhunë ushtarake. Kjo u shkoi për dore në Styrinë Jugore (Maribor / Marburg an der Drau), por jo edhe në Karinti (dhjetor 1918 – qershor 1919), ku, pas rezistencës së popullatës dhe presionit të *Fuqive të Antantës*, u lirua Klagenfurti i pushtuar. Më 10 tetor 1920 në Karantinë Jugore u mbajt një referendum, në të cilin 59% u deklaruan për Austrinë (70% e votuesve ishin sllovenë). Vendimi popullor në pjesën sllovene të Mbretërisë SKS u përjetua si një katastrofë. Shumë sllovenë të Karintisë nuk kishin votuar me logjikën e nacionalizmit gjuhësor, por kishin krahasuar dy sisteme shtetërore dhe dy hapësira kulturore.⁶

Vendimi popullor i Karintisë u bashkohet votimeve të ngjashme në Shlezinë Jugore dhe në Prusinë Lindore, ku gjithashtu sllavët kishin votuar për një shtet josllav. E drejta e vetëvendosjes së popujve, në të cilën thirrreshin fituesit, mbështetej në një koncept të kombit të cilin, siç doli në pah, nuk e përkrahnin shumë prej të prekurve – identitetin e shumë njerëzve në këto zona e përcaktonte jo vetëm gjuha dhe prejardhja (e menduar), por edhe kriteret shtetërore-politike, kulturore jogjuhësore (p.sh. fetare, ideore) dhe ekonomike. Referendumet në Banat, Transilvani, Besarabi e Dobrukhë Jugore, me gjasë, do ta kishin vënë në pikëpyetje zgjidhjen centraliste të realizuar me dhunë ushtarake që u sanksionua në *Traktatet e paralagjeve të Parisit*.

Në jug të Mbretërisë SKS, pas vitit 1918, u ndezën sërish konfliktet e vjetra. Në fund të vitit 1918 Maqedonia

⁶ Suppan 1996.

e Vardarit, e përzier etnikisht, si dhe Kosova, me një popullatë prej afër 68% shumicë shqiptare, sërish u pushtuan nga ushtria serbe. Deri në vitin 1924, në raste të veçanta deri më 1927, kaçakët shqiptarë (rreth 10.000) luftuan kundër administratës serbe, e cila nga ana tjetër rekrutonte paramilitarë nga radhët e popullatës serbe dhe deportonte me të madhe gra dhe fëmijë shqiptarë. Beogradi nuk kërkonte zgjidhje politike, por ushtarake: 22.000 të burgosur, 12.400 të vrarë dhe rreth 6.000 shtëpi të shkatërruara, ishte bilanci i konfliktit etnik në gjasim të luftës qytetare.

Edhe në Maqedoninë e Vardarit ripushtimi serb nënkuptonte vetëm një rrotullim të ri në spiralen e eskalimit ndërmjet nacionalizmit serb dhe atij bullgar. Rajoni i frontit të Selanikut ishte rrënuar keqas në luftë: në dy banorë aty kishte ardhur një ushtar (rreth 600.000 ushtarë në 1,2 milionë banorë). Bujqësia ishte rrënuar krejtësisht, popullsia ishte dobësuar nga uria dhe epidemitë. Administrata bullgare e kishte vënë shoqërinë e rajonit nën një presion të madh ekonomik dhe nationalist, kështu bashkërendimi i bullgarizmit me eksploatim ekonomik kishte forcuar rrymën maqedone, d.m.th. rrymën regionaliste të popullatës sllave-ortodokse. Organizata e Brendshme Revolucionare Maqedonase (VMRO), e rithemeluar, nisi një luftë guerile kundër administratës serbe. Si në rastin e Kosovës, qeveria e Beogradit reagoi me kundërdhunë. Ushtria, xhandarmëria dhe kundërbandat e komitëve, shpesh të rekrutuara dhunshëm nga popullata rurale vendase, e shndërruan këtë pjesë edhe ashtu të dobët në një zonë ushtarake. Kufiri me Bullgarinë u mbyll hermetikisht.

Mbretëria SKS kishte raporte të tendosura edhe me Rumaninë, meqë të dy vendet kishin shpallur aspirata rreth Banatit. Tek në vitin 1923, kjo çështje u rregullua me ndarjen e Banatit, duke ia dhenë Timishoarën Rumanisë, ndërsa komitatet tjera paraprakisht hungareze Temeshi dhe Torontali Mbretërisë SKS.

Edhe Rumania kishte konflikte me pothuaj të gjithë fqinjët. Hungaria nuk ishte e gatshme që, pas *Traktatit të Trianonit*, përgjithmonë të hiqte dorë nga trojet e humbura. Bashkimi Sovjetik po kërkonte Besarabinë për vete dhe, përmes shërbimit të vet sekret, mbështeste aksione komitësh (1924 kryengritja e Tatarbunarit) dhe, më 1924, në bregun e majtë të lumit Dnjestër, themeloi *Republikën Autonome Socialiste Sovjetike të Moldavisë*. Vetë emri shprehte strategjinë sovjetike, pretendimin e një kombi moldavian, pjesa rumanisht-folëse e të cilit duhej ndarë qartas nga Rumania në perëndim të lumit Pruth (lum kufitar deri më 1918). Në jug i vështirësonte raportet me Bullgarinë çështja e Dobrukhës. Ndërmjet viteve 1912 dhe 1918 dy fqinjët kishin luftuar disa herë kundër njëri-tjetrit për këtë rajon. Më 1919 Rumania kishte pushtuar tërë Dobrukhën bashkë me jugun (katërkëndëshin) që banohej me 98% nga bullgarët, turqit dhe tartarët. Si Rumania, ashtu edhe Bullgaria, në zonën kufitare vendosën refugjatë nga Maqedonia, vlleh rumanishtfolës në anën e Rumanisë dhe veprimtarë kombëtarë bullgarë në anën e Bullgarisë. Këta të fundit sollën me vete taktikën e luftës së nëntokës dhe e çuan në anën rumune. Dobruxa Jugore mbeti për Rumaninë njësoj si Besarabia zonë e krizave të vazhdueshme.

Greqia, më 1919, quhej gjithashtu njëri nga fitimtarët, duke qenë se kishte fituar tërë Trakën dhe Shqipërinë Jugore. Por ishte akoma në luftë. Zbarkimi i trupave greke në Smirnë (Izmir), në maj të vitit 1919, nisi fazën e fundit të një lufte 10 vjeçare. Intervenimi në Azinë e Vogël synonte realizimin e *Idesë së Madhe*, të programit të formuluar botërisht më 1843 për rilindjen e Perandorisë Bizantine, në formë të një shteti të zgjeruar nacional grek, siç ishte quajtur 70 vjet më vonë *Greqia e Madhe e dy kontinenteve dhe pesë detrave*. Në përpjekjet e para ngadhënjimtare, madje edhe Konstantinopoja, dukej e kapshme. Por gjendja e Greqisë, si në lëmin e politikës së brendshme, ashtu edhe në atë të jashtme, u përkeqësua shumë shpejt. Franca dhe Italia mbështesnin rezistencën nationale turke kundër okupimit grek, të cilën në Anadollin Qendror e mëkëmbi Kemal Pasha (Ataturku i mëvonshëm, 1881-1938). Fuqia mbrojtëse e Greqisë, Britania e Madhe, refuzoi mbështetjen, meqë në Greqi sërish kishte ardhur në pushtet Mbreti Konstantin, i cili në Londër vlente si njeriu i *Fuqive të Mesit*. Venizelosi i kishte humbur zgjedhjet që i kishte caktuar vetë në nëntor të vitit 1920. Kundërshtari i tij, Dimitrios Gunaris, udhëheqës i Partisë *Popullore*, u kishte premtuar votuesve të tij paqe dhe fund të *venizelizmit* autoritar, mirëpo luftën kundër nacionalistëve turq e vazhdoi edhe më tej. Në mes të verës 1921 fronti grek në Anadollin Qendror u ndal te lumi Sakarja [Sakarya] dhe në gusht të viti 1922 u rrënu plotësisht. Disfata e Greqisë së izoluar në politikë të jashtme erdhi si pasojë e rrugëve të stërgjata të furnizimit, lodhjes së trupave dhe e spastrimit politik të korpusit të oficerëve, ku humbën pozitat shumë *venizelistë* me

përvojë të madhe luftarake. Përveç kësaj, Turqisë i erdhën ndihma në armë nga Bashkimi Sovjetik. Në verë të vitit 1922 Kemali nisi ofensivën vendimtare, e cila u hapi rrugë trupave të tij deri në Smirnë (Izmir), të cilit i ishte vënë flaka dhe ishte shkatërruar pothuajse krejtësisht. Pamjet apokaliptike të rrënimit, të mbuluara me një shtyllë tymi, u thadruan thellë në mbamendjen kolektive greke. Fundi i grekësisë anadollake u quajt *katastrofa e Azisë së Vogël*, me çka u shfaqësua elita politike dhe ushtarake, meqenëse nocioni katastrofë implikon forcë madhore përtej ndikimit njerëzor. Disfata i dha fund irredentizmit grek, i cili humbi bazën e vet demografike, për shkak të arratisjes masive, vrasjes dhe shpërnguljes së grekëve anadollakë.⁷

Hapësira ballkanike e ndarë më dysh: e rrënuar dhe e paprekur nga lufta

Ballkani mund të pasqyrohet hartografikisht jo vetëm duke e ndarë në ngadhënjimtarë dhe të mundur, por edhe duke e ndarë në zona të rrënuara dhe zona të paprekura nga lufta. Kësisoj do të bëhej një gjë e qartë: zonat qendrore të shteteve kompozite post-imperiale – Serbia në rastin e SKS-së, Vllahia dhe Moldavia në rastin e Rumanisë së Madhe – kishin këto tipare të përbashkëta: Ato ishin zona luftimi, dhe më pas zona pushtimi të *Fuqive të Mesit* dhe kësisoj kishin pësuar dëme të mëdha demografike, ekonomike dhe infrastrukturore. Në këtë kategori bënte pjesë edhe hapësira maqedone (sidomos në pjesën e

⁷ Banac 1983; Gerwarth 2017; Gerwarth/Horne 2013; Kailitz 2017; Pupo 2018; Smith 1973.

frontit përgjatë kufirit serbo-grek). Më pak e rrënuar ishte Shqipëria – e cila ç’ është e vërteta edhe ashtu kishte pasur infrastrukturë modeste. Nga luftimet mes viteve 1914-1918 nuk u prekën pothuajse aspak (sipas kufijve të rinj) tërë zona e Sllovenisë deri te Bosnja-Hercegovina, tërë Hungaria deri te Karpatet, si dhe Greqia Qendrore dhe ajo Jugore në Ballkanin Jugor. Kjo nuk do të thotë se popullsia në këto pjesë nuk u dëmtua nga uria dhe epidemitë. Me rëndësi politike është se zonat thelbësore politike në shtetet kompozite post-imperiale ishin shkatërruar në masë të madhe dhe se me këtë ato implikonin të drejtën e dominimit mbi pjesët tjera të vendit që kishin pësuar më pak dëme dhe që, përveç kësaj, ishin *çliruar* nga ushtria serbe dhe rumune. Në këtë kuptim rindërtimin duhej ta financonin në masë të madhe përfituesit e kësaj lirie. Kjo pikënisje nuk përkrahej në Kroaci dhe Transilvani, gjë që shkaktoi krizë të thellë deri te shpërbërja e shtetit.

Shifrat e humbjeve në shumicën e vendeve të Ballkanit ishin shumë të larta dhe ato flasin për fillimin e vështirë pas vitit 1918. Bullgaria kishte mobilizuar 850.000 trupa, që ishin 15% e popullsisë së gjithmbarshme, përkatësisht shumica e popullsisë mashkullore të aftë për punë. 30% e të mobilizuarve (apo 5% e popullsisë) nuk i mbijetuan luftës. Edhe qindra mijëra gra ishin mobilizuar, të cilat u detyruan të bënin punët e burrave në procese të prodhimit. Më 1918 Bullgaria numëronte dhjeta mija invalidë dhe qindra mija refugjatë. Në bazë të këtyre shifrave mund të maten dy gjëra: angazhimi i përbindshëm i një shoqërie të tërë për të arritur statusin e një superfuqie rajonale, si dhe rënia e saj, pas së cilës pasoi një depresion politik, ekonomik dhe, para së gjithash, mental. Serbia kishte

humbur gati një çerek të popullsisë së para luftës; qeveria kishte llogaritur se ishte shkatërruar gati gjysma e pasurisë popullore. Rumania kishte mobilizuar 11% të popullsisë, d.m.th. 814.000 trupa. Humbjet ishin 335.000 ushtarë dhe 650.000 civilë; rreth 75.000 ishin evidentuar si invalidë të luftës. Vargjet e refugjatëve, si dhe vazhdimi i luftimeve (në Transilvani), përkatësisht betejat guerile dhe luftimet e vogla (në Kosovë, në Serbinë Jugore, në Mal të Zi, në Shqipëri), rëndonin akoma më shumë mbi këto rajone të dërrmuara. Rrënimi i sistemit të trafikut dhe komunikimit e bënte rregullin e ri shtetëror akoma më të vështirë.

Tentimet e rregullimit post-imperial

Perandoritë e vogla dhe shtetet nacionale

Nga masa trashëgimtare e perandorive të mëdha dolën mbretëri të vogla në Ballkan, Mbretëria SKS dhe Rumania e Madhe. Nga struktura e popullsisë, nga heterogjeniteti socio-ekonomik dhe nga problemet integruese ato ngjanin shumë me perandoritë e rëna. Grupe të reja qendrore (elitë beogradase dhe bukureshtase) u gjendën përballë detyrave, në të cilat kishin dështuar elitat shumë më të rryera të Vjenës, Budapestit dhe Stambollit. Ç'është e vërteta këto dy shtete ngadhënjimtare nuk e shihnin veten si konstrukte post-imperiale, por si shtete nacionale. Dhe, meqenëse homogjeniteti i mëtuar nacional nuk përputhej me realitetin shoqëror, në këto shtete ishte paraprogramuar që në nismë një potencial i madh konflikti, i cili gjatë Luftës së Dytë Botërore u kanalizua në luftë qytetare dhe dëbime masive. Një dimension i ri i dhunës u bart aty nga jashtë, në formë të

Shoahsë nga nacional-socializmi, i cili gjeti përkrahje tek karakterët vendorë. Shteteve ngadhënjimtare post-imperiale u rrinin karshi vendet si Shqipëria, Bullgaria dhe Greqia, të cilat, për shkak të humbjes së territoreve dhe/apo imigrimit masiv, ishin kryesisht (Bullgaria) apo pothuajse tërësisht (Shqipëria, Greqia) etnikisht homogjene dhe duhej ta zëvendësonin trashëgiminë me struktura të reja nacionale shtetërore nga vetëm një perandori – ajo osmane.

Nga një makro-perspektivë, zhvillimi i politikës së brendshme të hapësirës ballkanike në kohën ndërmjet luftërave paraqitet si vijon:

1918-1923:	Konsolidim me plot konflikte i shteteve kompozite post-imperiale, si edhe i Shqipërisë, Bullgarisë dhe Greqisë.
1923-fillimi i viteve 1930:	Tentim i rirregullimit politik rajonal dhe rindërtimit shtetëror dhe ekonomik.
1928/29-1938:	Kalim në sisteme autoritare të sundimit (fillimisht në Shqipëri dhe SKS, në fund në Rumani).

Një analizë krahasimtare e zhvillimit të brendshëm politik duhet të bëjë dallimin në mes të shteteve kompozite post-imperiale dhe atyre nacionale. Në Mbretërinë SKS dhe në Rumaninë e Madhe elitave politike u dëlnin pyetje të

ngjashme rreth shtetndërtimit dhe përbashkimit të pjesëve ekstremisht heterogjene të vendit. Në ekonomi, në struktura shoqërore, në nivel të arsimit dhe formimit kulturor, Sllovenia dhe Maqedonia e Vardarit në Mbretërinë SKS, njësoj si Bukovina Austriake dhe Dobruxha Osmane në Rumaninë e Madhe, ishin dy botë të ndryshme që s'kishin asgjë të përbashkët historikisht. Si në Mbretërinë SKS, ashtu dhe në Rumaninë e Madhe, ideologjia shtetërore insistonte në gjuhë dhe vetëdije kombëtare si lidhje kulturore, e cila duhej të ndikonte më fort se mungesa e zhvillimit të përbashkët. Në të dyja shtetet pushtetin e mbanin elitat e shteteve që kishin ekzistuar para vitit 1914: në Rumani ishte mbretëria e vjetër (*Regati*, d.m.th. Vllahia dhe Moldavia), kurse në SKS pushteti ishte në Beograd.

Dallimeve strukturore historike u shtohesh edhe fërëkimi në mes të rajoneve të rrënuara dhe atyre të paprekura nga lufta, si dhe në mes të elitave strukturalisht të ndryshme. Kroatët dhe rumunët post-habsburgianë sillnin me vete një shtresë të mesme, të arsimuar mirë, fuqi të konsiderueshme ekonomike, si dhe përvojë në parlamentarizmin austriak dhe hungarez, ndërsa kishin përballë elita të ndërtuara krejtësisht ndryshe. *Regati* sundohej nga një shtresë e hollë e pronarëve të tokave dhe ndërmarrësve me prejardhje aristokrate. Serbia në anën tjetër nuk kishte aristokraci, elita e saj përbëhej nga nëpunës, oficerë dhe biznesmenë të afërt me shtetin. Përderisa elita politike në Regat ishte një me shtetin, në Transilvani elitat rumune definoeshin pikërisht si opozitë ndaj shtetit hungarez dhe fuqinë e tyre e mbështesnin në sistemet vetjake të partive, bankave dhe shoqatave etnike. Vetorganizimi politik, shoqëria civile (shoqatat dhe asociacionet),

opinionit politik, gazetaria, si dhe shkalla e alfabetizimit në përgjithësi, në ish trevat e Austro-Hungarisë ishin dukshëm më superiore se në mbretëritë e vjetra (Serbi dhe *Regat*). Kufijtë e vjetër shtetërorë u shndërruan në kufij të brendshëm socio-kulturorë, të cilët, ç'është e vërteta, u fshinë administrativisht përmes rregullimit të ri rajonal, por strukturalisht vazhduan të ekzistojnë.

Kundërshtit të mëdha ndërmjet pjesëve të vjetra dhe të reja të vendit kishte edhe në strukturën etnike: Para vitit 1914 Serbia dhe *Regati*, në masë të madhe, etnikisht ishin homogjene. Vetëm Rumania Lindore kishte një pakicë hebraike jidishtfolëse (e cila, ç'është e vërteta, nëpër qytetet e kësaj pjese ishte shumicë). Bukureshti, para vitit 1914, kishte qenë qytet fort i përzier etnikisht, me popullsi të madhe hungareze, gjermane dhe hebraike. Pas vitit 1918, shoqëritë e këtyre dy shteteve bërthamë u detyruan të ballafaqohen me eksperiencën e re të shumëllojshmërisë etnike. Pas numërimit të popullsisë, të vitit 1930, Rumania (18,05 milionë banorë) kishte 71,9 % rumunë, 7,9 % hungarezë, 4,13 % gjermanë, 4,03 % hebrenj, 3,22 % ukrainas, 2,26 % rusë, 2,03 % bullgarë, 1,45 % romë, si dhe turq, serbë, polakë dhe grekë. Në shtetin SKS populli shtetformues, zyrtarisht i propaganduar në *emrin e trefishtë* (serbët, kroatët, sllovenët), në vitin 1931 përbënte 85,16 % të 13,9 milionë banorëve; nga popujt josllavë u regjistruan 3,59 % gjermanë, 3,36 % hungarezë dhe 3,63 % shqiptarë, si dhe, krahas tyre, edhe rumunë, turq dhe italianë. Meqë populli shtetformues ishte vetëm në letër, ka më shumë kuptim të ndahet në serbë, kroatë dhe sllovenë – kësisoj, serbët me 42 % ishin shumica relative, por jo edhe ajo absolute. Në të dy shtetet pjesëtarët e minoriteteve shpesh

jetonin të përqendruar në rajone të caktuara, ku përbënin shumicën relative apo edhe absolute. Rumunët etnikë në Transilvani përbënin 57 % të popullsisë. Në Sikuli [Ținutul Secuiesc, Székelyföld], në rrëzë të Karpateve, jetonte një shumicë kompakte hungareze. Në Mbretërinë SKS, vetëm Sllovenia ishte krahasimisht etnikisht homogjene. Përzierja nga ana tjetër ishte e madhe në Bosnjë, në Maqedoni, në Dobrukhë, në Banat dhe në Besarabi.

Në aspektin socio-kulturor i theksuar ishte dallimi qytet-fshat: deri në Luftën e Dytë Botërore qytetet e provincave të reja rumune mbetën jorumune. Timishoara [Timișoara] numëronte vetëm 25 % rumunë, në metropolën transilvanike Kluzh-Napoka [Cluj-Napoca, Klausenburg] ishin mezi 35 %. Një vijë tjetër ndarëse krijohej nga dallimet fetare: veriperëndimi i SKS-së ishte kryesisht katolik, jugu (Maqedonia dhe Kosova) kishte regjionalisht shumicë myslimane; në Bosnjë bashkëjetonte kisha ortodokse dhe katolike me islamin. Në Rumani, me kushtetutën e vitit 1923, primati iu dha kishës ortodokse, para kishës uniate (ortodokse, e cila, në vitin 1701, kishte njohur Papën si kryeparë). Në viset habsburge, kisha katolike, ajo luteriane dhe ajo e reformuar kishin pasur pozitë dominuese. Në Dobrukhë jetonin si trashëgimi e Perandorisë Osmane myslimanë turq dhe tartarë.

Në të dy këto shtete post-imperiale shtetndërtimi po zhvillohej në kushte shumë të vështira. Rumania ishte e rrethuar me shtete të trazuara nga revolucionet dhe luftërat qytetare. Rumania intervenoi në Hungari dhe vetes ia njohu meritën e mundjes së bolshevizmit panonik. Në luftën qytetare ruse, ndërkaq, Rumania mbeti observues i brengosur, njësoj si në trazirat e rënda në Bullgari

gjatë qeverisë së *Unionit Agrar*. Nga brenda, qeveritë që ndërroreshin shumë shpesh përballeshin me trazira të rënda sociale. Revolucioni bolshevik rrezikonte të hynte brenda. Valë të grevave e kishin tronditur tërë vendin. Trazimi social i popullsisë rurale u kanalizua përmes paralajmërimit të reformës agrare dhe të drejtës së përgjithshme të votës për burra. Ishin ushtarët fshatarë ata që kishin mënjeluar rrezikun e revolucionit në vend dhe në Hungari. Armata rumune, e prirë nga Aleksandru Averesku [Alexandru Averescu] (1859–1938), e shpëtoi situatën. Averesku, i adhuruar nga shumë fshatarë si mesia, themeloi *Partinë Popullore* dhe ia doli t'i fitojë zgjedhjet. Si kryeministër (1919-1921) Averesku e stabilizoi Mbretërinë e Rumanisë së Madhe. Porse ylli i tij u shua shpejt dhe nga viti 1922 pushtetin e mori *Partia Nacional-Liberale*, d.m.th. dinastia më e fuqishme politike rumune (familja Brëtianu [Brătianu]). Me këtë dukej sikur vendi po lidhej sërish me strukturat e rregullta të kohës së paraluftës.

Akterët politikë jugosllavë, para vitit 1918, kryesisht i ishin shmangur çështjes së trajtimit të dallimeve socio-kulturore. Protagonistët rumunë as që kishin kërkuar përgjigje dhe u zunë në befasi kur u realizuan ëndrrat irredentiste. Në të dy këto shtete u shpërfaqën dy alternativa: vazhdimi dhe transmetimi i modelit centralist të zonave thelbësore në provincat e reja dhe një rregullim federal, përkatësisht instalimi i elementeve të një autonomie rajonale. I lidhur ngushtë me këtë ishte kuptimi i kombit.

Elitat serbe lëkundeshin në mes të parafytyrimit të një Serbie të zgjeruar dhe një Jugosllavie të dominuar nga serbët. Ato pjesë të elitave kroate që e miratonin bashkimin në një shtet, e përkrahnin jugosllavizmin, por donin ta

negocionin ndërtimin e shtetit. I kuptuar si jugosllavizëm integral, ai kuptohej si parafytyrim i një populli me tri versione rajonale (dhe tre emra). Serbët, kroatët dhe sllovenët, sipas këtij kuptimi, ishin pjesë me emra të ndryshëm të një kombi (apo *fisi/pleme*), përkatësisht tri fise (*plemena*) të një kombi. Qysh më 1916, kroati Frano Supilo ishte grindur me kryeministrin serb Nikolla Pashiqin [Nikola Pašić] rreth *aneksimit* apo *bashkimit* të viseve austro-jugosllave me Serbinë dhe kishte dalë nga *komisioni jugosllav. Deklarata e Korfuzit* (1917) e shtyu këtë çështje deri në një kuvend kushtetutëvënës. Sidoqoftë Serbia e bëri të qartë se nuk do të toleronte kurrfarë autonomie dhe kurrfarë shtetesh historike. *Kuvendi popullor i serbëve, kroatëve dhe sllovenëve* në Zagreb, pra austro-jugosllavët, e vazhduan grindjen. Lideri slloven, Anton Korosheci [Korošec] dhe kryetari i *Partisë Popullore Kroate*, Stjepan Radiqi [Stjepan Radić] (1871–1928), angazhoheshin për një sistem federal, ndërsa përfaqësuesi më i rëndësishëm i austro-serbëve, Svetozar Pribiçeviqi [Pribičević] (1875–1936), për një sistem centralist. Zgjedhjet u mbajtën në vitin 1920. Më e fuqishmja doli Partia Demokratike (Pribiçeviqi, Lubomir Davidoviq [Ljubomir Davidović] 1863–1940), e cila fitoi 92 mandate; këta përfaqësonin *jugosllavizmin integral*. Qëllimin e bashkimit të të gjithë serbëve në një shtet, me vetëqeverisje lokale, e ndiqte Partia *Radikale-Nacionale* e Nikolla Pashiqit (91 mandate). Partia Popullore Fshatare e Stjepan Radiqit kërkonte republikë kroate fshatare më vete në një shtet federal, duke shprehur kështu një kërkesë sociale dhe nacionale. Para Partisë Fshatare, e cila shumë shpejt u shndërrua në parti të unitetit kombëtar kroat,

kishin dalë komunistët me 58 mandate. Partitë nacionale, përkatësisht fetare-nacionale, dominonin në Slloveni (*Partia Popullore*, 27 mandate) dhe në Bosnje (*Organizata e Myslimanëve Jugosllavë*, 24 mandate).

Radikalët dhe Demokratët, të dy partitë serbe nga provincat e vjetra dhe të reja, duke vënë në pah sakrificën e Serbisë në luftë, sollën një kushtetutë centraliste (*Kushtetuta e Vidovdanit*, që u shpall në datën simbolike të Shën Vidit më 28 qershor, datën e Betejës së Kosovës). Ata niseshin nga ajo, se tre popujt e mëdhenj jugosllavë (boshnjakët nuk vlenin si etni në vete) do të shkriheshin në një komb jugosllav. Kushtetuta centraliste parashihte 33 distrikte, që qëllimisht i fshinin kufijtë e mëhershëm të provincave. Shtylla e shtetit të unifikuar ishte monarkia; ndërsa vetëqeverisja e menduar si komplementare në shtresat më të ulëta, për shkak të nivelit të ulët të shkollimit dhe konceptit paramodern të ligjit (e drejta zakonore), sidomos në pjesët serbe, ishte pothuajse e pazbatueshme. Sidomos serbët habsburgianë, kundërmodelin e centralizmit austro-hungarez e shihnin në modelin centralist, trashëgiminë e të cilit donin ta tejkalonin sa më parë. Mbreti Aleksandër Karagjorgjeviqi [Aleksandar Karađorđević] (1888–1934) ishte ithtar i modelit centralist-unitar, model ky që serbëve u siguronte pozitë hegjemoniale në shtet. Jugosllavizmi duhej të nënkuptonte asimilimin e jo-serbëve në modelin serb të shtetit dhe kombit. Polin e kundërt e përfaqësonte udhëheqësi kroat i fshatarëve, Stjepan Radiqi. Në kampin kroat ai kishte marginalizuar nacionalistët besnikë ndaj Austrisë, Partinë e Pastër të Drejtësisë (të ashtuquajturit frankistë, sipas themeluesit të tyre Josip Frank 1844-1911).

Partia e tij, pas të drejtës së përgjithshme të votës për burra, fitoi një masë të gjerë. Radiqi propagandonte shtet fshatar, si dhe përkrahte idealet, ndonëse jo edhe metodat e revolucionit rus. Sulmet e tij drejtoheshin me vetëdije vetëm kundër elitave politike serbe dhe jo kundër serbëve si komb. Përveç kësaj ai ishte edhe pacifist i deklaruar. Në vitin 1920 ai e publikoi propozimin e tij të Kushtetutës së Konfederatës së Kroacisë me pjesët tjera të vendit, e cila bazohej në demokraci direkte (referendume, detyrim të zgjedhjeve të reja, shkarkim të presidentit përmes peticionit me 100.000 nënshkrime) dhe subsidiaritet, si dhe në egalitarizmin e vet shoqëror që orientohej nga Zadrugat, familjet e mëdha komplekse në zonat rurale.⁸

Një model të tretë ofroi *Klubi Jugosllav*, të cilin e udhëhiqte politikanin kulmor sloven Koroshec [Korošec]. Organizimi i tij territorial i merrte parasysh pjesërisht rajonet historike, dhe ishte treshtresor (Krahinë-Qark-Komunë), me vetëqeverisje të gjerë në çdo nivel. Kuvendet krahinore duhej të organizoheshin si parlamente rajonale legjislative dhe të kishin kompetenca të gjera fiskale. Në nivelin më të lartë ky propozim parashihte një sistem me dy dhoma, ku dhoma e dytë duhej të përbëhej nga përfaqësuesit e asociacioneve korporativiste. *Klubi Jugosllav* parashihte ruajtjen e veçorive rajonale, por herë-herë ndërhynte me të madhe në përbërjen e tyre, si për shembull me propozimin për bashkimin e Bosnjës dhe Dalmacisë.

⁸ Biondich/Radić 2000.

Përfaqësuesit boshnjakë të *Organizatës Myslimane Jugosllave* (JMO) donin para së gjithash ta ruanin Bosnjën si njësi administrative, meqë i druhashin shpërbërjes në një njësi serbe (më pak në një kroate). Udhëheqësi i saj, Mehmed Spaho (1883-1939) në propozimin e tij ngulte këmbë në rajonet historike. Ndarja e qarqeve duhej t'i mbante bashkë para së gjithash vendbanimet myslimane. Komunistët, të cilët shumë shpejt u detyruan të veprojnë në ilegalitet, përkrahnin revolucionin social; në çështjen e kombeve ata u pozicionuan si jugosllavistë integralë. Opsioni që fitoi më 1921, që ishte ai centralist me vetëqeverisje të qarqeve, nuk i zgjodhi kundërshtitë, por ishte fillimi i konfliktit, që shumë shpejt u kanalizua si konflikt etnik në mes të serbëve dhe kroatëve.

Edhe në shtetin tjetër kompozit post-imperial shumë shpejt u hap hendeku në mes të pjesëve të vjetra dhe atyre të reja të vendit. Për dallim nga SKS-ja, kjo kundërtënie brenda kombit titullar rumun nuk ishte e etnizuar. Pjesa e elitave rumune të Transilvanisë, që kishin orientim autonomist, i druhashin revizionizmit hungarez dhe, përkundër ndjeshmërive regjionaliste, veten e kuptonin si pjesë të kombit të bashkuar rumun. Mbreti rumun, më 1919, kishte emëruar një qeveri nën udhëheqjen e transilvanasit Aleksandru Vajda-Vojvod [Alexandru Vaida-Voevod] (1873–1952), gjë që shkaktoi rezistencë nga elita e *Regatit*. Paralelisht me këtë, hap pas hapi, u krasitën kompetencat e qeverisë rajonale të Transilvanisë. Që nga dhjetori i vitit 1919 u ndërpre ligjvënja rajonale, kurse në prill të vitit 1920 *këshilli qeveritar* u zëvendësua me qeveri centraliste. Më 1922 u shuan edhe *drejtoritë* administrative. Edhe në Besarabi, nën presion të administratës qendrore, u zhduk

qeveria rajonale, parlamenti, si dhe organet vetëqeverisëse të trashëguara nga perandoria cariste (zemstva). Qeveria qendrore vepronte me dekrete të cilat zgjeronin ligjin e mbretërisë së vjetër në provincat e reja. Këtë homogjenizim administrativ e zbatonin të ashtuquajturat *komisione unifikuese*. Si mjeti më i fuqishëm i pushtetit vlente ligji i luftës që u zbatua në provincat jostabile në kufi me Hungarinë dhe Bashkimin Sovjetik. Qeveria qendrore rrekej t'i likuidonte traditat administrative të komiteteve hungareze, qarqeve austriake dhe zemstvave ruse. Këshilltarët komunalë u zëvendësuan me xhandarmëri. Kushtetuta e dekretuar më 1923, të cilën e përcaktoi Partia Nacional-Liberale, që përbëhej nga elitat e mbretërisë së vjetër, definonte Rumaninë si *shtet unitarist nacional*. Regjionalistët transilvanas rreth Juliu Maniut [Iuliu Maniu] kërkonin një *Alba-Julia të dytë*, pra një kuvend popullor të Transilvanisë. Kritika kundruall elitave të Bukureshtit u bë shumë e ashpër. Njësoj si kroatët në SKS, edhe rumunët habsburgianë të bashkëvendësit të vetë rinj të mbretërisë së vjetër e shihnin tjetrin kulturor (*ballkanas, bizantin, levantin, oriental*). Orienti faktik brenda dhe orientalizimi në diskurs i pjesëve të vendit si mjet lufte, ishte mjaft i popullarizuar në epokën e teorive të qarqeve kulturore (Spengler, Toynbee). Më 1922 shumë rumunë të Transilvanisë e bojkotuan kurorëzimin e mbretit Ferdinand në Alba Julia, që ishte menduar si përvetësim simbolik i Transilvanisë nga shteti rumun.⁹

⁹ Maner 1996; Buruiană 2013a; Buruiană 2013b; Hausleitner 2014; Müller 2009; Petrucescu 2016; Radu 2005; Radu 2004; Șerban 2006. Jakir 1999; Jakir 2018; Ferhadbegović 2008; Djokić 1997, 73–127.

Unifikimi administrativ në praktikë: Aparatet administrative post-imperiale

Centralizmi ishte përgjigja e elitave beogradase dhe bukureshtase, si dhe e përkrahësve të tyre në pjesët e reja të vendit (në rend të parë serbët habsburgianë në SKS, transilvanasit centralistë dhe bukovinasit në Rumuninë e Madhe). Në të dyja këto vende, përgjatë kufijve të paraluftës, edhe më tutje vazhdonin t'i përshkonin vijat ndarëse politike, socio-ekonomike e kulturore-mentale. Vendimtare duhej të bëhej shkrirja e sistemeve të ndryshme administrative në praktikë. Çuditërisht shumë pak dihet rreth kalimit nga kushtetuta imperiale në atë post-imperiale. Hulumtimi shtetëror nacional donte t'i fshinte gjurmët imperiale njësoj sikurse vetë shteti nacional.

Shtetet e reja shtruan pyetje të rëndësishme: Si duhet të vepronin me aparatet e nëpunësve administrativë, sidomos me nëpunësit që kishin qenë besnikë ndaj perandorisë? Si duhet të vepronin ndaj ligjeve dhe strukturave ekzistuese në sistemin financiar, në valutë, tatime, në të drejtën ekonomike dhe atë të trashëgimisë? Qëllimi ideologjik i tejkalimit të perandorive ishte i qartë, por praktika nuk ishte aspak e tillë. Deri te *Traktati i Trianonit*, më 1920, shumë nëpunës hungarezë refuzonin betimin para shtetit rumun, ngjashëm silleshin funksionarët caristë në Besarabi. Në Transilvani edhe dhjetë vjet pas shpërbërjes së Austro-Hungarisë administrata lokale mbahej në gjermanisht apo hungarisht, sepse thjesht mungonin nëpunës kompetentë rumunë, përkatësisht njohuritë e rumanishtes të nëpunësve lokalë ishin të mangëta. Një studim i rastit të qarkut verior transilvanas Bistrica-Nësëud

[Bistritz-Nussdorf/Bistrița-Năsăud] tregon dilemën e administratës qendrore: nëpunësit vendorë rumunë i kishin shërbyer besnikërisht shtetit hungarez deri më 1918 dhe njëkohësisht ishin angazhuar në shoqatat kulturore rumune. Në diskursin nacionalist këta vlenin si tradhtarë, por ishin të pazëvendësueshëm në administratë. Njësoj fragjile ishte administrata rumune edhe në Besarabi. Edhe aty shumë prej nëpunësve e refuzonin betimin para shtetit rumun dhe rrallë ndonjë nëpunës e kuptonte gjuhën e re të shtetit. Ç'është e vërteta shteti filloi t'i shkarkojë rusët etnikë, mirëpo detyrohej të bënte kompromise, kur nuk gjendej zëvendësuesi rumun. Në shkurt të vitit 1924 u dekretua provimi i gjuhës për nëpunës, nën kërcënimin e pushimit nga puna, ndërsa në janar të vitit 1925 kriteri i parë për punësim ishte njohja e gjuhës rumune, por në praktikë bëhej fjalë më shumë për besnikërinë e zyrtarëve jo-rumunë ndaj shtetit. Megjithatë, në provincat e reja shpejt zunë të shpeshtohen ankesat kundër zënies së posteve kyçe nga zyrtarë të pakualifikuar të mbretërisë së vjetër, përderisa rumunët nga provincat e reja nuk ishin fare të përfaqësuar në administratën qendrore. Në Transilvani, ndërkaq, tranzicionin po e bartnin kryesisht zyrtarë të trashëguar nga administrata hungareze. Zyrtarë nga mbretëria e vjetër u vendosën në numër të madh vetëm në pjesët e banuara me shumicë hungareze, si në Sikuli [Ținutul Secuiesc/Székelyföld], në harkun e Karpateve. Shpesh në këto pozita vendoseshin ish oficerë të ushtrisë. Shumë shpejt u zhvillua një hierarki e atraktivitetit të lokacioneve të punësimit, në fund të së cilës ishin rajonet e varfra me infrastrukturë të pazhvilluar dhe me siguri të brishtë politike, si Besarabia dhe Dobruxha. Në vitin 1928,

në qarkun dobruxhas, Durostor, në breg të Detit të Zi, asnjë nga kryetarët e qarkut nuk kishte më shumë se shkollë të mesme. Gradualisht (1925-1930) shteti rumun mëkëmbi një shkollë të lartë të administratës. Ligji i administratës, i vitit 1925, përcaktoi kërkesat e shkollimit për personelin e lartë dhe nisi një akademizim të administratës së lartë sipas modelit francez. Përkundër kësaj, Rumania e Madhe, edhe në mes të viteve 1930, kishte mungesë të zyrtarëve të kualifikuar dhe të pakorruptuar.

Një problem i ngjashëm u paraqit edhe në Mbretërinë SKS. Në pjesët e reja të vendit shumë shpejt u krijua ndjenja se aparati administrativ po mbizotërohej nga serbët e Serbisë Qendrore. Frustrimet e karrierave të prishura u gërshetuan me dallimet brenda-kulturore në mentalitet. Në Rumani dhe në SKS, zyrtarët nga mbretëritë e vjetra sollën praktikat e veta administrative (korrupsionin, shpërfilljen e rregullave dhe ligjeve, te organet e sigurisë dhunën fizike), të cilat në pjesët habsburge të popullsisë ishin irrituese dhe përjetoheshin si regres civilizues. Xhandari rrahës, në të dyja këto shtete, u bë simbol i pushtetit të ri homogjenizues. Në të dy këto shtete, kushtetutat (1921 SKS, 1923 Rumani) imponuan një ndarje tjetër territoriale: përmes krijimit të qarqeve të reja administrative, duhej të zhdukeshin provincat dhe rajonet e vjetra.

Irritimet mes pjesëve të vjetra dhe atyre të reja të vendit ndodhnin gjithmonë në nivelin e kombeve titullarë, dhe jo në atë të minoriteteve – njësoj edhe në armatë. Sepse edhe armatat pas vitit 1918 ishin kompozite, të përbëra nga korpuset e oficerëve, që pak kohë më parë kishin luftuar kundër njëri-tjetrit. Për dallim nga Polonia dhe Çekosllovakia, armata e SKS-së ndërpreu të gjitha

traditat austriake, çfarëdo manifestimi zi-verdh (ngjyrat e Habsburgëve) ishte i ndaluar. Armata e re pranoi gjithsej 2.590 oficerë nga radhët e ish-armatës habsburge. Shumë oficerë kroatë austro-besnikë nuk iu bashkuan ushtrisë SKS, ose nuk u lejuan që t'i bashkohen. Oficerë austriakë të rangut të lartë shkarkoheshin dhe shpeshherë maltretoheshin, siç ishte rasti i feldmareshalit austro-serb Svetozar Boroević nga Bojna (1856–1920), i cili ishte spikatur në betejat e Isonzos. Ndihmësi i tij, kroat i Slavko Kvaternik (1878-1947), që kishte luajtur rol udhëheqës në MGG (administratën ushtarake) të Serbisë, u radikalizua dhe në diktaturën *Ustashe* përkohësisht shërbeu si ministër i luftës (1941/42). Ai ishte njëri nga oficerët e shumtë austro-besnikë që refuzonin shtetin e ri. Më 1918 dhe 1919 ky grup ishte akoma shumë i dobët për të realizuar grusht-shtet. Stigmatizimi i çdo gjëje që përkujtonte Austro-Hungarinë në armatën SKS tëhuajësoi pjesë të mëdha të korpustit të oficerëve kroatë. Këtë nuk ia doli ta baraspeshojë as rekrutimi i qëllimshëm i kuadrove të reja. Armata SKS ishte në thelb vazhdim i armatës serbe, njësoj siç edhe tërë shteti që gjithnjë e më shumë po shndërrohej në një Serbi të zgjeruar – dhe që, si i tillë, kuptohej edhe nga monarku.

Në Rumani, ku më 1924 u miratua ligji i organizimit të armatës, u themeluan komisione kontrolli nga armata, të cilat duhej ta hulumtonin jetën paraprake politike të oficerëve që vinin nga armata cariste dhe ajo austro-hungareze. Integrimi u zhvillua me vështirësi të mëdha, problemet gjuhësore, kulturat e ndryshme ushtarake, konkurrenca në promovim shkaktonin shumë fërkime, njësoj sikurse parapëlqimi i oficerëve që kishin dezertuar

nga armatat imperiale, para atyre që kishin qenë besnikë ndaj Carit, përkatësisht Kajzerit. Megjithatë, shumë ish-oficerë nga armata austro-hungareze, por pothuajse asnjë nga ajo cariste, bënë karrierë deri në Luftën e Dytë Botërore, madje edhe mbanin pozita komanduese; kështu Joan Boeriu [Ioan Boeriu Baron de Polichna] (1859–1949), toger-feldmareschal dhe pjesëmarrës i Kuvendit Popullor të Karlsburgut [Alba Iulia], komandant në luftën e Transilvanisë (1919) dhe komandues ushtarak i Këshillit Qeveritar të Transilvanisë; apo Josif Jakobiçi [Iosif Iacobici] (1884–1952), oficer i Shtabit të Përgjithshëm Austro-Hungarez dhe ministër i mëvonshëm i luftës nën kryeministrin Jon Antonesku [Ion Antonescu], bashkëfajtor në *Shoah*. Nga ushtria rumune nuk janë të njohura fërkimet etnike, ndërsa kundërshtitë rajonale nuk janë hulumtuar akoma. Në Rumani, për dallim nga SKS-ja, mungesa e etnizimit të konfliktit brenda kombit titullar shprehej edhe në Armatë.

Po aq të rëndësishme dhe të dukshme, sikurse armata, ishin edhe universitetet – në të gjitha shtetet e Ballkanit, ato, për dallim nga shkollimi bazë, ishin të privileguara. Në shtetet kompozite post-imperiale, SKS trashëgoi Universitetin e Zagrebit, integrimi i të cilit në aspektin nacional-politik shkoi me më pak konflikte se sa në krahasim universitetet në Rumaninë e Madhe. Rumania e Madhe fitoi me Kluzhin [Cluj-Napoca, Klausenburg] një universitet hungarez (të themeluar më 1872) dhe me Çernovicin [Cernăuți] një universitet austriak (të themeluar më 1875). Kundërshtia hungareze-rumune u acarua në mënyrë dramatike në hapësirën universitare të mbushur me simbole. Profesorët hungarezë të Kluzhit

refuzonin t'ia jepnin betimin shtetit rumun, rektori bëri vetëvrasje. Refuzimin e betimit rumunët e shfrytëzuan për ta zëvendësuar personelin universitar. Shumë mësimdhënës universitarë hungarezë ikën në Hungari, sidomos në Seged [Szeged], që u bë vend ekzili për ta. Në Bukovinë, ku Çernovici kishte një universitet prestigjioz, spastrimi kishte karakter të fortë antisemit. Universiteti lindor rumun Jashi (Iași) pati një detyrë tjetër integruese, kyçjen e studentëve të shumtë besarabianë, shumë prej tyre hebrenj dhe rusë, përkatësisht kulturalisht rusë dhe të brumosur nga revolucioni. Kundërshtitë etnike, antisemite dhe ideologjike u shpërfaqën në një lëvizje studentore (*Gjenerata 1922*). Prej aktivistëve radikalë-nacionalistë dhe antisemitë të kësaj lëvizjeje doli fashizmi rumun.

Potencial të madh konflikti bartnin edhe valutat e ndryshme që gjendeshin paralelisht në qarkullim në hapësirat post-imperiale. Pjesë të mëdha të popullatës u prekën nga unifikimi fiskal dhe valutor, që në pjesët e reja të vendit u përjetua si humbje, përkatësisht dëmtim i qëllimshëm. Unifikimi valutor në SKS u bë me një kurs, të cilin pronarët e parave në valutën austro-hungareze (krona) e morën si shpronësim të ftohtë. Në Rumani unifikimi valutor (1920) u shkoi për shtati sidomos bankave të mëdha dhe spekulantëve. Për këtë unifikim shteti, që kishte buxhetin 7,4 miliardë lei, përdori 5,5 miliardë për t'i ndërruar 1,2 miliardë rubla dhe 4,3 miliardë krona, gjë që u realizua me një inflacion enorm. Pasojat ekonomike të unifikimit janë hulumtuar vetëm në nismë. Në to bënte pjesë edhe shkatërrimi i hapësirave të forta ekonomike përmes kufijve të rinj shtetëror dhe doganorë, apo periferizimi i vendeve paraprakisht qendrore, por edhe pasojat e fazës

së luftës në ekonomi: gjatë viteve 1921-1925 Rumania realizoi vetëm 67,6 % të prodhimit të drithërave nga vitet 1901-1913; prodhimi industrial ishte vetëm 47,2 % nga gjendja para vitit 1913.¹⁰

Shteti, armata, organizatat e fshehta

Greqia në mes të luftërave përshkruhet si *shtet pretorian*. Faktikisht, ushtria ishte faktor qendror dhe i dukshëm politik jo vetëm në Greqi; kjo vlente edhe për Bullgarinë (deri më 1934), përderisa në shtetet post-imperiale armatat qëndronin nën kontrollin e monarkut dhe dilnin më pak në pah si faktor të mëvetësishëm politikë. Në Shqipëri akoma duhej të krijohej një ushtri e vogël. Fakti që ushtria dominonte jetën politike mu në shtetet që kishin humbur luftën, mund të tingëllojë paradoksal. Por oficerët në Greqi dhe në Bullgari paraqiteshin me pretendimin e stabilizimit të jetës politike dhe ruajtjes së kombit nga rreziqet e brendshme – pasi që në ato të jashtmet kishin dështuar.

Në Greqi, puçet e shumta duhet parë në kontekst me *përçarjen kombëtare*, por edhe në sfond të luftës për karrierë. Oficerët më të rinj, të cilët e gjenin veten të penguar në avancim, shfrytëzonin puçet për t'i larguar konkurrentët nga aparati ushtarak. Spastrime të tilla e kishin dobësuar armatën qysh në luftën kundër Turqisë. Oficerët *venizelistë* (Stilian Gonatas [Stylianos Gonatas], 1876–1966; Nikolaos Plastiras, 1883–1953), për t'i gjykuar ushtarakët përgjegjës për katastrofën kombëtare dhe për t'i

¹⁰ Popovici 2016; Sora 2012; Florin Müller 2014; Murgescu 2010.

dënuar ata me vdekje, mes tjerësh edhe kryeministrin e mëhershëm Dimitrios Gunaris, në një proces të montuar (*procesi i gjashtës*), e morën si shkas disfatën luftarake. Kjo vrasje gjyqësore helmoi atmosferën politike në Greqi për shumë vite. Oficerë radikalë këmbëngulnin në zhbërjen e monarkisë dhe themelimin e një republike, gjë që nxiti një kundërpuç rojalist (1923) të oficerëve të prirë nga Janis Metaksasi. Puçi u shtyp nga oficerët Theodoros Pangalos (1878–1952) dhe Georgios Kondylis (1878–1936), të cilët e përzunë jashtë vendit mbretin (Georg II., 1890–1947), spastruan korpusin e oficerëve dhe, duke ushtruar presion te deputetët, shtynë proklamimin e republikës (1924). Ligje të ashpra të sigurisë kufizonin tej mase jetën demokratike dhe sidomos veprimtarinë opozitare. Gjeneralët shfrytëzonin ngritjen e komunistëve për të justifikuar ndërhyrjet në jetën parlamentare. Në qershor të vitit 1925, për herë të parë, jo vetëm rrëzuan një qeveri, por edhe morën pushtetin (Theodoros Pangalos, qershor 1925–gusht 1926). Kësaj diktature të parë ushtarake i dhanë fund një grup tjetër ushtarakësh konkurrentë (grupi rreth Kondylisit) përmes një kundërpuçi. Deri më 1936, grupe të ndryshme oficerësh, përmes puçeve, fituan ndikim enorm në jetën e trazuar politike dhe parlamentare të vendit të përçarë. Në nëntor të vitit 1935, puçisti i shumëfishtë, Kondylis organizoi një referendum të manipuluar për të rimëkëmbur monarkinë. Më 4 gusht 1936, Janis Metaksasi shpërndau parlamentin që e urrente dhe themeloi një diktaturë afatgjate, në të cilën mbreti, për dallim nga vendet tjera të Ballkanit, mbeti në sfond.

Oficerët i ngjanin gardës perandorake të pretorianëve në Romën e vjetër, të cilët merreshin me politikë të brendshme dhe fare pak me detyrat e tyre të mirëfillta. Pretorianët ishin të armiqësuar mes vete dhe politikisht aspak të unifikuar. Kondylisi dhe Metaksasi, nga mesi i viteve 1930, parapëlqenin modelin fashist të *shtetit korporatist*, për t'iu kundërvënë mobilizimit komunist të punëtorëve. Në përgjithësi, ushtria, duke angazhuar resurse të mëdha shtetërore, me intervencionizmin e vet në politikë të brendshme, pengoi balancimin edhe ashtu të vështirë ndërmjet taborrit të venizelistëve dhe atij të antivenizelistëve, taborre këto që intern thelluan akoma më shumë hendekun mes vete.

Në Bullgari, pas vitit 1918, korpusi ushtarak kishte humbur krejtësisht prestigjin. Partia Fshatare (BNZS) në qeveri 1919-1923, e udhëhequr nga Aleksandër Stambolijski (1879-1923), e bëri korpusin ta ndjejë qartë mosrespektin. *Traktati i Njëj [Neuilly]* e detyronte Bullgarinë ta zvogëlonte armatën, gjersa Partia Fshatare paralelisht ndërtonte njësitet e vet paramilitare të quajtura *Garda e Portokalltë*. Oficerët, të cilët para vitit 1918, si specialistë të paguar mirë, gëzonin autoritet dhe pushtet, u gjetën krejtësisht të marginalizuar. Si në Greqi, edhe në Serbi e në Bullgari ishte krijuar tradita e lidhjeve (gjysmë) të fshehta të oficerëve. Një *Lidhje Ushtarake/Voenen Sajuz* u themelua në tetor 1919 nga oficerët aktivë dhe rezervë. Aty merrnin pjesë, krahas 1.650 oficerëve, edhe figura kyçe të politikës së brendshme (Ivan Vëlkov, 1875–1962; Damjan Velçev, 1883–1954; Kimon Georgiev, 1882–1969). *Lidhja Ushtarake* u bashkua me *Lidhjen e Oficerëve Rezervë në Unitetin Kombëtar/Naroden Sgovor*. Së bashku

me VMRO-në këto dy lidhje ushtarake bënë puç kundër qeverisë fshatare dhe sollën një qeveri konservatore nacionaliste në pushtet, në të cilën Vëlkov merrte pjesë si ministër i luftës – për vite të tëra ai mbeti eminenca gri e politikës bullgare. Gjithashtu, më 1923 armata shoi një kryengritje komuniste. Ngjashëm si në Greqi, korpusi i oficerëve u përça në shumë grupe. Në jetën politike bullgare, të përfshirë nga dhuna dhe shoqëritë e fshehta, spikatej Damjan Velçevi si një konspiracionist profesional, duke themeluar 1929/30 një *Lidhje të fshehtë ushtarake/Taen voenen sājuz*, në të cilën, më 1934, bënë pjesë 814 nga 3.000 oficerët e karrierës. Nga kjo lidhje rekrutoheshin puçistët (rreth organizatës Zveno) të vitit 1934.

Këto lidhje të fshehta ngërtheheshin me dy organizata tjera parashitetore, VMRO-në dhe Lozhat e Muratorëve të Lirë. Lozhat ishin themeluar në Bullgari pas vitit 1878. Më 1922 ato numëronin rreth 300 anëtarë, mes tyre politikanë udhëheqës, ushtarakë dhe shkencëtarë. Ato funksiononin si hapësirë e shoqërimit të elitës, si vend ku negociohej politika. Lozha e Madhe bullgare u themelua sipas modelit francez dhe ishte në nivel personal e lidhur me *Lidhjen Ushtarake*, me *Lidhjen e Oficerëve Rezervë*, me *Zvenon* dhe me VMRO-në. Në qeverinë e Aleksandër Cankovit (1879–1959) ishin pesë ministra muratorë të lirë (bashkë me kryeministrin). Në qeverinë e mëpasshme nën Andrej Lapçevin (1866–1933) poste ministrore mbanin gjashtë muratorë të lirë. Pas puçit të majit 1934 pothuajse tërë qeveria përbëhej nga muratorët e lirë (mes tyre edhe mjeshtri i madh Petër Midilevi). Pas një presioni të madh të Fuqive të Boshtit, Lozha u shpërbë më 1940 nga një qeveri

e cila kishte akoma tre muratorë të lirë në radhët e veta, mes të cilëve edhe historianin e artit dhe kryeministrin Bogdan Filov (1883-1945).

Ngatërrimi i elitës politike bullgare me organizatën nëntokësore maqedonase VMRO çoi te një mjedis i përfshirë skajshmërisht nga dhuna. VMRO-ja, mes viteve 1923 dhe 1934, u zhvillua në shtet brenda shtetit, *faktor pa llogaridhënie*. Më 1918 ajo ishte riformuar me një komitet tre-anëtarësh në krye – njëri nga anëtarët, Aleksandër Protogerovi (1867-1928), ishte gjithashtu murator i lirë. Protogerovi është shembulli më i mirë i alternimit nga politika e dukshme dhe ajo e fshehtë: si oficer bullgar kishte hyrë në VMRO dhe në fillim të shekullit XX ishte aktiv si prijës i bandave në Maqedoni; që nga viti 1903 udhëhiqte lidhjen ombrellë të *vëllazërive maqedonase* në Bullgari. U angazhua me krahun e majtë në grindjet e brendshme të VMRO-së. Më 1911 u bë anëtar zëvendës i Komitetit Qendror të VMRO-së. Më 1912/13 luajti rol të spikatur në Luftërat Ballkanike. Pas disfatës u fut në klandestinitet. Më 1915 sërish hyri në shërbim të rregullt ushtarak. Kultivonte kontakte të ngushta në Vjenë dhe Berlin (edhe me industrinë gjermane, si me koncernin *Mannesmann*) dhe ishte përgjegjës për shtypjen e kryengritjes serbe më 1917. Pas disfatës bullgare, Protogerov fillimisht shtypi një puç ushtarak dhe sërish u kthye në klandestinitet, rithemloi organizatën (tash me emër të ri: Organizata e Brendshme Revolucionare Maqedonase VMRO) dhe deri kur u vra, mbeti anëtar i Komitetit Qendror. Oficer, prijës bandash, organizator i lëvizjes më të madhe terroriste në Evropën mes dy Luftërave, i besueshëm i *Fuqive të Mesit* dhe në fund viktimë e konflikteve interne, Protogerovi

simbolizon gërshetimin e fushëveprimtarive shtetërore dhe parashtetërore, të cilat ishin tipike sidomos në shtetet humbëse të Luftës së Parë Botërore, shtetet me sovranitet të kufizuar dhe me radius të vogël të veprimit zyrtar.

VMRO mbështetej në Bullgari të lobi ekzistues maqedonas si dhe të dhjeta mija refugjatë nga Greqia dhe Maqedonia e Vardarit (origj. Bullgaria). Nga kjo bashkësi e rrezikuar nga varfëria, pa-perspektiva dhe deklasimi rekrutoheshin bandat, që bënë luftë guerile në SKS. Por prapë hapeshin përçarje të thella, si edhe para vitit 1918, të cilat përcilleshin me dhunë dhe e ngarkonin jetën politike bullgare. Qeveria fshatare angazhohej për ulje tensionesh me SKS-në dhe kësisoj vepronte kundër VMRO-së. Që nga vjeshta e vitit 1922, VMRO-ja zhvilloi një mini-luftë kundër agrarianëve, vrau ministrin e brendshëm dhe eliminonte të ashtuquajturit *federalista*, d.m.th. pjesëtarë të një grupi të majtë brenda VMRO-së të mbështetur nga agrarianët. VMRO mori rol udhëheqës në puçin kundër agrarianëve dhe ishte përgjegjëse për vrasjen nën torturë të kryeministrit Stambolijski. Kur, më 1924, Komiteti Qendror i VMRO-së u lidh me përfaqësuesit e *internacionales komuniste*, ministri i luftës, Vëlkovi, nisi një fushatë spastrimi, në të cilën ranë viktimë prijësi i bandave që nderohej hero legjendar, Todor Aleksandrovi (1881-1924), si dhe një anëtar tjetër i Komitetit Qendror. Gjatë kacafytjeve të dhunshme interne kontrollin e organizatës e mori Ivan Mihajlovi (1896-1990). Nën udhëheqjen e tij VMRO hoqi dorë nga luftërat e bandave dhe nisi sulmet terroriste. Mihajlov e financonte organizatën me një model të ri: përmes territorializimit të organizatës së fshehtë. Ndërmjet viteve 1923 dhe 1934, VMRO sundonte

Maqedoninë e Pirinit (Bullgarinë Jugperëndimore), plaçkiste fshatarët e rajonit dhe financonte anëtarët e vet me tregti të duhanit dhe drogës. Mihajlov u shndërrua në prototip të terroristit evropian të shekullit XX, ndërsa VMRO mund të krahasohet me organizatat si PLO dhe FARC-un kolumbian, sa i përket luftërave të fraksioneve, ndërthurjes me elitat e shtetit, tregtinë me armë dhe drogë, si dhe me organizim dhe zbatim të akteve terroriste. Në puçin ushtarak të vitit 1934 – të bërë nga lidhja e fshehtë *Zveno* – i dha fund parastetit dhe e dëboi VMRO-në në ilegalitet. Megjithatë VMRO-ja ishte në gjendje të organizonte në Marsejë [Marseille], në tetor të vitit 1934, së bashku me organizatën nëntokësore kroate Ustashët, vrasjen e mbretit jugosllav Aleksandër Karagjorgjeviqit. Sipas shembullit të VMRO-së vepronin edhe bandat në Dobrukhë. Më 1929 u themelua Organizata Revolucionare e Brendshme e Dobrukhës VDRO, e cila, njësoj si VMRO-ja, kishte një krah nationalist bullgar dhe një komunist internacional; njësoj si VMRO-ja, edhe VDRO-ja, më 1934, hoqi dorë nga lufta e armatosur. Më të dobëta ishin organizatat e fshehta në Trakë dhe në viset perëndimore (pjesët që iu ndanë SKS-së më 1919, rreth Pirotit dhe Caribrodit). Organizata Revolucionare e Brendshme Trakase, pas ndjekjes dhe shpërnguljes së bullgarëve trakas, nuk kishte më mbështetje rajonale. Ndërsa organizata *Vartop*, që ishte aktive në pjesët perëndimore, merrej kryesisht me të drejtat e pakicave.

Në Rumani nuk kishte traditë të puçeve të oficerëve si në Greqi. Siç u tregua më herët, në vitet kritike të konsolidimit, në krye të qeverisë ishte një gjeneral. Por kalimi në një sistem – ndonëse jostabil – shumëpartiak, ishte i suksesshëm. Vetëm më 1934, një oficer transilvanas

ndërmori një tentim puçi, edhe ky i organizuar në mënyrë diletante. Një grusht-shtet i suksesshëm u ndërmor më 1940, nën përshtypjen e humbjes pa luftë të një të tretës së territorit shtetëror të Bashkimi Sovjetik, Hungaria dhe Bullgaria. Nga ana tjetër korpusi i oficerëve ishte i përçarë rreth çështjes së korrupsionit endemik; dallohej edhe një opozitë e brendshme nën Jon Antoneskun [Ion Antonescu] (1882–1946) në vitet 1930, si dhe simpati të forta për *Lëvizjen legjionare* me orientim nacional-ortodoks dhe fashist. Rumania kishte paralele me Bullgarinë sa i përket strukturave para-shtetërore. Shumë politikanë ishin anëtarë të lozhave muratorike dhe sidomos pjesëtarët e partive nacionaliste-konservatore dhe të atyre radikale-antisemite. Ndikimi i tyre akoma nuk është hulumtuar sistematikisht. Ai ka zanafillën në lidhjet e fshehta liberale, të cilat që nga gjysma e dytë e shekullit XIX përpiqeshin për ndërrimin e sistemit politik. Muratorët e lirë dhe ndikimi i tyre politik janë subjekt i teorive të konspiracionit, të cilat në rastin e Rumanisë propagandoheshin nga *legjionarët* antimasonikë. Një analizë e esëllt duhet ta ketë këtë aspekt gjithsesi parasysh, por para së gjithash duhet të trajtojë seriozisht si fenomene politike dy rrymat kryesore të muratorëve të lirë rumunë – liberal/kozmpopolitët dhe nacionalistët. Kjo e fundit planifikonte, më 1934, një diktaturë së bashku me *legjionarët* fashistë dhe armatën, një kombinim ky që mund të kuptohet vetëm me zhveshjen përmbajtjesore të kësaj rryme të muratorëve të lirë. Bie në sy numri i madh i politikanëve (ultra-)nacionalistë me ndikim të madh në lozha, si: eminenca gri e politikës rumune dhe autori i ditarëve të famshëm Constantin Argetoianu (1871–1955), kryeministri në disa mandate Aleksandru Vaida-Vojvod (1872–1950, nga 1935 udhëheqës i *Frontit Rumun*),

poeti kombëtar dhe njeriu i kontaktit me Adolf Hitlerin, Oktavian Goga, apo George Kuza [Gheorghe Cuza] (1896–1950), sekretari i përgjithshëm i *Partisë Nacional-Kristiane* ekstremisht antisemite.

Në shtetin më të ri nacional të rajonit, në Shqipëri, lidhjet e oficerëve dhe të muratorëve të lirë nuk kishin pothuajse fare ndikim. Ndikim të madh kishin ato nacionaliste. Siç u tregua, aparati shtetëror tek duhej krijuar me ndihmën e specialistëve post-imperialë austriakë. Xhandarmëria dhe armata ishin të vogla dhe përdorshin kryesisht kundër trazirave të vogla lokale dhe rajonale, që në fakt ishin të shumta. Fërkimet në mes të këshilltarëve të huaj dhe oficerëve vendorë ishin të shpeshta. Armata, në fund të viteve 1920, gëlltiste rreth 48 % të buxhetit të shtetit. Shqipëria hyri në varësi të ndihmave financiare nga Italia. Frika e presidentit, përkatësisht, që nga 1928, mbretit Zog, nga puçi ushtarak ishte e madhe, për çka garda mbretërore punësonte (bjello)rusë antikomunistë.

Përgjithësisht armata dhe korpuset e oficerëve ishin faktorë qendrorë politikë. Që nga shekulli XIX oficerët gëzonin jo vetëm autoritet të lartë shoqëror, por kishin edhe rroga të larta, duke bërë që në Greqi dhe në Bullgari ata të numëroheshin ndër qytetarinë e pasur. Gjithandej oficerët kultivonin një vetëbesim politik që veçohej nga partitë, për çka armata shihej si shtyllë e kombit. Por kjo nuk e pengoi politizimin e madh të korpusit të oficerëve, veçanërisht në Greqi dhe Bullgari.¹¹

¹¹ Daskalov 2005 Bd. 2, 243–244; Troebst 2004; Todorovski 1997; Biljarski 2000; Micheva 2009, 80–97; Jovanović 2018; Bjelajac 2004; Veremis 1997.

Para-shteti dhe para-ushtarakët

Analiza e forcave të armatosura nuk shteron me trajtimin e armatave. Si dorë e zgjatur e lëvizjeve politike, por edhe si fenomene në vete, në Ballkan u krijuan formacionet para-ushtarake. Këto udhëhiqeshin nga njëra anë nga tradita e bandave politike (apo të politizuara), te të cilat shpesh është vështirë të ndahen veprimtaria etnonacionale dhe kriminaliteti. Nga ana tjetër edhe Ballkani ishte pjesë e një fenomeni mbarevropian të pasluftës: shumë ushtarakë të demobilizuar nuk e gjenin veten në jetën civile, por aktivizoheshin si aktivistë në korpuse të lira apo në legjione. Shoqatat e veteranëve shumë shpejt e kanalizuan dhe intensifikuan dhunën. Tipit të luftëtarëve banditë që operonin në zonat malore, të cilët me mënyrën e vet të jetës dhe luftës vazhdonin traditën shekullore të hajdukëve, i përkisnin luftëtarët guerilë në Kosovë që udhëzoheshin politikisht nga qarqet kosovare në Shqipëri. Në *Mbrojtjen Kombëtare të Kosovës* ishin bashkuar politikanë post-osmanë si Hasan Prishtina dhe Bajram Curri. Edhe bandat e VMRO-së në Maqedoninë e Vardarit ndiqnin mënyrat e provuara të taktikës dhe logjistikës, edhe ato udhëhiqeshin politikisht nga një vend fqinj (Bullgaria).

Qeveria SKS i luftonte bandat me banda të veta, që rekrutoheshin nga popullsia rajonale, përmes armatosjes së serbëve në Kosovë dhe, pjesërisht, përmes rekrutimit të dhunshëm në Maqedoninë e Vardarit. Veteranët e luftës përdoreshin si shtyllë e pushtetit sidomos në SKS, ndërsa më pak në Rumani. Te serbët ishin çetnikët ata të cilët kishin marrë pjesë në Luftën Botërore dhe, pas vitit 1918,

në Kosovë dhe në Maqedoni, si banda të udhëhequra nga *Vojvodët*. Shumica e tyre kishin orientim serbomad, mirëpo kishte ndër ta edhe tendenca jugo-integraliste. Ata lëviznin nga veprimtaria e dukshme në atë të fshehtë, që në Serbi vazhdonte një traditë të vjetër (kujtojmë organizatat e fshehta para vitit 1914). Në vitin 1938 çetat e tyre numëronin rreth 500.000 anëtarë. Udhëheqësit e tyre pjesërisht kaluan në politikë, si Punisha Raçiq [Puniša Račić] (1886–1944), udhëheqës i lidhjes së çetnikëve »Petar Mërkonjiq [Petar Mrkonjić] « *për mbretin dhe atdheun dhe Rinisë Nacionale Serbe* (SRNAO), e cila ishte e afërt me *Partinë Radikale* të Nikolla Pashiqit. Raçiqi u etablua si deputet në Tetovë, ku terrorizonte popullsinë me dhunë dhe mblidhte pasuri. Në qershor të vitit 1928, gjatë një seance parlamentare, vrau tre deputetë kroatë, ndër të cilët edhe prijësin fshatar Stjepan Radiq. Paramilitarët serbë ishin shumë të lidhur mes vete. SRNAO (në vitin 1920 numëronte 200.000 anëtarë) vepronte së bashku me *Organizatën e Nacionalistëve Jugosllavë* (ORJUNA), e cila ishte themeluar më 1921 në Split, në afërsi të Partisë Demokratike të Pribiçeviqit. Krahasimisht më e vogël (5-6.000 anëtarë) ishte *Lëvizja Kombëtare Jugosllave Zbor*, e orientuar nga fashizmi dhe nacionalsocializmi nën udhëheqjen ish-pjesëtarit të Partisë Radikale, Dimitrije Lotiq [Ljotić] (1891–1945). Të gjitha këto grupe frikësonin kundërshtarët e sistemit centralist të sunduar nga serbët. SRNAO dhe ORJUNA operonin si milici e dhunshme partiake.

Kundër tyre në Kroaci u mëkëmb një rezistencë e gjatë defanzive dhe jo e dhunshme. Partia Fshatare ndiqte një rrugë pacifiste. Nacionalistët radikalë, ndërkaq, me shtytje

të ish oficerëve austro-hungarezë, të cilët jetonin kryesisht në Vjenë (para të gjithëve Konti Sarkotiq [Freiherr von Sarkotić]), si dhe të frankistëve (ithtarëve të *Partisë së Pastër të Drejtësisë*), u bashkuan më 1931 për të themeluar një organizatë të fshehtë, të gatshme për dhunë, me emrin *Ustashët [Ustaša] – Organizata Revolucionare Kroate*. Më 1932 kjo organizatë sulmoi një postë të policisë në Likë, në hinterlandin karstik dalmat. Më 1933, organizata e ndërroi emrin në *Lëvizja Ustashe*. Ajo përkrahej nga Italia fashiste, por, deri më 1941, mbeti një grupacion i vogël. Bazë shumë më të gjerë demografike kishte Partia Fshatare, si parti e unitetit kombëtar kroat. Pas vrasjes së Radiqit, lideri i ri, Vladko Maček [Vladko Maček] (1878–1964), mbante lidhje të fshehta me udhëheqësin e *Ustashëve*, Ante Paveliqin [Ante Pavelić] (1889–1959), por pas luftimeve në Likë angazhohej për një riorganizim paqësor federalist të Jugosllavisë. Për shkak të dhunës shtetërore në rritje, përreth Partisë Fshatare, nga viti 1931/32, zunë të krijohen grupe të vetëmbrojtjes. Dhe, pas një vale të re të dhunës qeveritare, Partia Fshatare u largua nga pacifizmi strikt dhe lejoi krijimin e milicisë vetëmbrojtëse. Ajo u stërvit nga ish-oficerët e Austro-Hungarisë dhe në janar të vitit 1937 numëronte 14.000 anëtarë. Ç’ është e vërteta qeveria ndërmori masa kundër kësaj milicie, por nga ana tjetër u krijuan formacione të reja si Mbrojtja Fshatare dhe Mbrojtja Qytetare, anëtarët e të cilave, më 1941, pjesërisht kaluan te Ustashët.

Në Rumani, asociacionet e veteranëve patën rëndësi më të vogël. Sidoqoftë, nën ndikimin italian dhe sipas shembullit italian zunë të krijohen shoqata fashiste rumune, por të cilat u shpërbënë nga mesi i viteve 1920.

Dhuna politike para-shtetërore në Rumani buronte nga ithtarët e armatosur dhe të gatshëm për dhunë të Partisë Nacional-Liberale. Radikalizimi i jetës politike nën mbresën e krizës ekonomike, në vitet 1930, krijoi njësitë të fuqishme paramilitare. Jetë të shkurtër pati Garda e Hekurt (1930-1933), pjesë e Partisë Lëvizja Legjionare, e cila ushtroi akte të shumta të dhunës kundër rivalëve politikë, sidomos në vitin 1933, si dhe vrau një kryeministër (të ashtuquajturit *këmishëgjelbërit*). Garda u ndalua dhe Lëvizja Legjionare nuk krijoi më milici të veten deri më 1938. Sipas shembullit të SA [Sturmabteilung (departamenti i sulmit)] ishte organizuar milicia numërmadhe antisemite e pogromit nga *Lidhja e mbrojtjes nacional-kristiane* e themeluar më 1923 – këto njësitë të quajtura heshtarë apo *këmishëkaltër* ushtronin, sidomos në Rumaninë Lindore, dhunë antisemite dhe që nga viti 1940 morën pjesë në pogrome dhe më vonë në Shoah. Shpesh ndodhnin përplasje të përgjakshme brenda taborit të së djathtës ekstreme në mes të *këmishëkaltërve* dhe gardistëve të *hekurt/legjionarëve*. Kundër aktivistëve të dhunshëm të djathtë, Partia Nationale Fshatare me orientim demokratik themeloi *Gardën Fshatare* (nga 1934), që kishte karakter mbrojtës, ngjashëm si Rajhbaner [Reichbanner] e SPD-së në Gjermani. Në fund të viteve 1930 edhe jeta politike e Rumanisë dominohej nga milicitë e uniformuara partiake.

Edhe Bullgaria në vitet 1930, nën mbresën e krizës politike dhe ekonomike, përjetoi, njësoj si Rumania, një paramilitarizim të spektrit nacionalist. Kurs fashist ndiqte Lëvizja Nacional-Sociale e themeluar nga Aleksandër Cankovi, e cila numëronte rreth 120.000 anëtarë dhe

mbështetëj nga gazeta si Atë Paisij (e emërtuar sipas autorit të kronikës më të rëndësishme bullgare të epokës së re të hershme, Paisij Hilendarski, 1722-1773). Më e vogël ishte Lidhja e Legjioneve Nacionale Bullgare, e themeluar më 1933 nga Ivan Doçev. Më 1934, ajo numëronte rreth 10.000 anëtarë, por gjatë Luftës së Dytë Botërore u rrit në 75.000 anëtarë. *Luftëtarët për Përparimin e Bullgarizmit* ishin një grupacion i vogël, por anëtarët e tij u bënë të rëndësishëm gjatë Luftës së Dytë Botërore. Shqipëria, nga ana tjetër, në strukturat e veta politike-sociale ishte akoma post-otomane dhe nuk kishte krijuar milici të tilla para invazionit italian. Edhe në Greqi ky fenomen mbeti i dobët, por organizata para-shtetërore *Unioni Nacional Grek*, më 1931, bëri një pogrom kundër hebrenjve në Selanik. Grupi kishte elemente fashistoide në vete, por antisemitizmi i tij ushqej nga venizelizmi radikal. Popullsia hebreje e qytetit mbështeste në shumicë partitë *antivenizeliste*.

Formacionet paramilitare ishin shprehje e jetës politike të ngarkuar me tensione në shtetet e Ballkanit, në shtetet kompozite post-imperiale edhe me probleme të integritetit; ato nuk janë fenomen rajonal, por u krijuan sipas shembujve dhe pjesërisht edhe shtytjeve nga jashtë – Italia dhe Gjermania naziste i përkrahnin grupacionet ekstremisht të djathta. Modelin e një armate intervenuese në politikë të brendshme Ballkani e ndante me shumë shtete të Evropës Jugore dhe Qendrore-Lindore, njësoj sikurse edhe tendencën e qeverisjes autoritare. Por më e brumosur se tjetërkund ishte tradita e lidhjeve të fshehta ushtarako-politike, që marrin ndikim në politikë. Shikuar së bashku me grupacionet para-shtetërore si kamarilla mbretërore

rumune, ato qesin në pah dobësinë e institucioneve parlamentare dhe ligjore.

Çështja e organizatave para-shtetërore prek një nga pikat kyçe të historisë së Ballkanit, raportin në mes të shtetit, kushtetutës së tij, institucioneve të tij dhe pranimi të tyre. Shtetndërtimi në shekullin XIX ndiqte qëllimin e përshtatjes në Evropën Perëndimore dhe Qendrore – kësajsoj shumë e fortë ishte tendenca për t'i marrë në mënyrë mekanike modelet e institucioneve bile deri te kushtetutat. Kjo krijoi një hendek mental në mes të shumicës rurale të popullsisë dhe elitave të reja funksionale që po krijoheshin. Në gjyqësi binin ndesh konceptet e së drejtës zakonore dhe ndjenjës së drejtësisë me sistemin e importuar të drejtësisë, sidomos aty ku nuk ishin marrë parasysh – përveçse në Greqi – doket zakonore lokale gjatë ndërtimit të sistemit juridik të shtetit. Kësaj i shtohet edhe politizimi (partiak) i aparatit shtetëror, ndërrimi i zyrtarëve sipas ndërrimit të pushtetit, klientelizmi dhe patronazhi në dhënien e resurseve shtetërore. Këto të fundit tregojnë marrëdhënien reciproke në mes të shtetit dhe qytetarëve – meqë ata nuk ishin vetëm objekte të politikave shtetërore, por vepronin si subjekte që e përdornin shtetin për t'i maksimizuar përfitimet e veta. Strukturat para-shtetërore tregojnë se shumë njerëz nuk kishin besim në institucionet shtetërore, për çka ata krijojnë struktura paralele që bazoheshin në besnikëri dhe lidhje personale, të cilat u dukeshin më të mbështetshme. Në të gjitha vendet në jetën publike shteti shihej si i dobët dhe i pambështetshëm, kurse qeveritarët si të korruptuar, ndërsa ndërrimi i pushtetit e ndërronte vetëm grupin e ankuesve (d.m.th. opozitën), por jo edhe vetë sistemin. Përballë këtij mosbesimi vihet stër-lartësimi i shtetit

në diskursin nacionalist – një hyjnizim propagandistik i shtetit, i cili qëndronte në dukje fare i palidhur me kritikën radikale të shtetësisë reale ekzistuese.¹²

Policia dhe shërbimet sekrete

Të gjitha vendet e Ballkanit në periudhën në mes dy Luftërave Botërore mund të cilësohen si shtete policore. Por aparati i sigurisë i kësaj epoke, për dallim nga shërbimet sekrete komuniste, është hulumtuar akoma pak. Rëndësi të veçantë kishte xhandarmëria, që e përfaqësonte shtetin në zonat rurale. Në shumë raste xhandarët ushtronin dhunë ndaj popullsisë rurale. Ata angazhoheshin prej oficerëve dhe politikanëve për qëllime partiake.

Veçanërisht e vështirë ishte gjendja në Shqipëri, ku ende duhej ndërtuar një xhandarmëri. Në këtë fazë të hershme xhandarët kishin për detyrë të merrnin përsipër funksione të ushtrisë në luftë kundër irredentistëve. Kur u riorganizua xhandarmëria, nga mesi i viteve 1920, ajo numëronte rreth 2.000 trupa, të cilët ishin të ngarkuar edhe me ruajtjen e kufirit. Për atë tokë malore, pa kurrfarë infrastrukture, numri i tyre ishte tepër i vogël. Pajisja edhe pagesa e tyre ishte e dobët, rrogat nuk u vinin me rregull, ndërtesat ishin në gjendje të mjerueshme. Rekrutimi bëhej zakonisht përmes klientelizmit dhe farefnisës. Shumë xhandarë plaçkitnin popullatën rurale dhe ushtronin dhunë

¹² Newman 2015; Newman 2014; Newman 2017; Newman 2010; Sahara 2016; Šarenac 2000; Tasić 2007; Čapo 2008; Ramet 2007; Lewis 2014; Sadkovich 1987; Jareb 2006; Abdyl 1992; Poppetrov 1982; Poppetrov 2009; Frusetta 2010; Iordachi/ Sciarrino 2017; Heinen 1986; Livezeanu 1995; Iordachi 2004; Heinen/ Schmitt 2013; Schmitt 2016.

seksuale ndaj grave. Ndërsa vetë detyroheshin të bënin punë angarie në fushë apo në shtëpi për oficerët. Instruktorët e huaj të Ahmet Zogut sabotoheshin nga oficerët shqiptarë. Megjithatë ngadalë u formua një korpus vendor, të cilin e zëvendësuan italianët (1939-1943), me çka e minuan jo vetëm gjendjen e sigurisë, por edhe pozitën e vet politike.

Në Bullgari Traktati i Njëjtit e kufizonte numrin e xhandarëve në 10.000, të policëve kufitarë në 3.000, sepse të dy njësitet vlenin si bërthama të riarmatosjes eventuale. Jugosllavia, më 1930, rregulloi xhandarmërinë përmes një ligji. Në vitin 1934 ky korpus numëronte 18.000 trupa, të cilët kishin nam të keq, për shkak të brutalitetit kundër opozitarëve. Ministri i brendshëm, Zhivojin Llaziq [Živojin Lazić] (1876–1958), i cili shërbeu nga viti 1932 deri më 1934, përkrahte metodat e Hitlerit kundër kundërshtarëve politikë dhe, pas ankesave ndaj dhunës së autoriteteve, pohonte se në xhandarmëri nuk punojnë *murgesha zemërbuta*.

Edhe xhandarmëria rumune ishte jo vetëm faktor i rregullit, por edhe ushtruese e dhunës në zonat rurale. Kur, më 1921, u demobilizuan trupat, xhandarmëria numëronte 34.000 trupa. Si në SKS, asaj iu dha një rol i ri, ta impononin shtetin e ri në shoqëritë fshatare. Mëkëmbja e administratës rumune në provincat e reja mbështetej qenësisht në xhandarmërinë. *Inspektoriati i Përgjithshëm i Xhandarmërisë* kishte shërbim të vetin informativ. Raportet e tij pasqyrojnë frikën e thellë të elitave të Bukureshtit nga pakicat kombëtare e fetare, si dhe nga ekstremistët politikë. Në shërbim të qeverisë xhandarët ndikonin në zgjedhje në zonat rurale. Në kohë të krizës botërore

mblidhnin dhunshëm tatimet. Udhëheqja komanduese nën Karolin II, ishte bërë pjesë e *kamarillës mbretërore*.

Një histori krahasimtare e xhandarmërive, që do të duhej të shkruhej në të ardhmen, duhet të sqarojë se në ç'masë kishin kontribuar xhandarët si akterë të dhunshëm për të tëhuajsuar pjesë të mëdha të popullsisë nga elitat e qytetit; gjithashtu pak dihet edhe për hapësirën vepruese të popullsisë karshi pushtetit të armatosur të shtetit. Numri i vogël i xhandarëve e bënte të vështirë mbulimin hapësinor të territorit; pajisja dhe pagesa e dobët e kufizonin edhe më shumë aftësinë e veprimit. Në këtë sfond, dhuna e dokumentuar kaq shpesh duhet interpretuar si dobësi e shtetit në gjerësitë e hapësirave rurale. Shteti që dëshironte të bëhej i fortë, dëftohej jashtë qendrave të pushtetit çuditërisht fragjil.

Gjithashtu, nga hulumtimi, shumë pak është e ditur rreth shërbimeve sekrete në periudhën mes dy Luftërave Botërore. Një dendësi të veçantë të kontrollit e kishte arritur Rumania, ku mes vete konkurronin disa shërbime të policisë (Siguranța), të xhandarmërisë dhe të ushtrisë. Shefi i policisë së Bukureshtit, Gabriel Marinesku [Marinescu] (1886–1940), ishte njëri nga personalitetet më të besueshme të mbretit në politikën e tij të fshehtë. Edhe dashnorja e Karolit II, Elena Lupescu [Lupescu] (1895–1977), kishte një shërbim të vetin informativ. Në fund të viteve 1920 u zhvilluan reforma të mëdha strukturore. Në vitin 1929 u themelua Drejtoria e Përgjithshme e Policisë, së cilës i takonte edhe një degë e shërbimit sekret. Nga 13.400 policët e punësuar, në shërbim vepronin 2.615 syresh. Më 1931 u krijua një korpus detektivësh me 328 nëpunës, të cilët bënë spiunazh dhe vëzhgonin minoritetet

etnike, si dhe ekstremistët e majtë dhe të djathtë. Në vitet 1929/31 u riorganizua xhandarmëria, inspektorati i përgjithshëm i së cilës mbante një shërbim informativ për zonat rurale, të ndarë në inspektorate rajonale. Vetëm numri i pjesëtarëve të grupacioneve deviate ortodokse dhe neoprotestante, që u përfshinë në dosje në vitin 1939, ishte 1,02 milionë njerëz – këtu nuk janë marrë parasysh pakicat tjera zyrtare fetare. Ky numër tregon fobinë ndaj çdo devijimi nga modeli shtetëror nacional-ortodoks. Shërbimet kishin infiltruar pjesë të mëdha të partive dhe kontrollonin shumë grupe etnike dhe fetare. Përballë brishtësisë së institucioneve kushtetuese dhe rëndësisë së akterëve para-shtetërorë në Rumani, ku sundonte censurë dhe autocensurë e fortë e shtypit, rol të madh luanin thashethemet. Ato shfrytëzoheshin nga shërbimet informative për të drejtuar jetën politike. Rumania e Madhe ishte një shtet policor dhe agjenturor. Dallimi me komunizmin qëndronte në atë se shumica e popullsisë që nuk ishte relevante në politikë, nuk ishte përfshirë nga sistemi i spiunimit dhe se shërbimet përqendroheshin vetëm te personat e rëndësishëm politikë. Ato ia hapën Karolit II qenësisht rrugën deri te diktatura mbretërore.¹³

Tentimet e një rirregullimi politik rajonal post-imperial

Pas shpërbërjes së perandorive, sidomos asaj Austro-Hungareze, funksionin e rregullit, të cilin e mbanin

¹³ Egry 2017; Spănu 2010; Čapo 2015; Dobrivojević 2006; Dobrivojević 2015b; Musaj 2013; Antoniu 1973; Țurlea 2010.

paraprakisht Vjena dhe Stambolli, fuqitë ngadhënjimtare e kishin zhvendosur në Beograd, Bukuresht dhe Pragë. Elitat çeke, serbe dhe rumune të regatës duhej ta stabilizonin hapësirën post-imperiale dhe nën parashenjën e demokracisë dhe vetëvendosjes së popujve ta qeverisnin më mirë se perandoritë. Që të dyja u dëshmuar si iluzione. Arkitektura e sigurisë së rajonit u projektua kryesisht në Paris. Pas dështimit të negociatave me Hungarinë, e cila shpresonte që do të ndodhte një rishikim paqësor i kufijve menjëherë pas vitit 1920, Franca orientoi përkrahjen e vet nga shtetet ngadhënjimtare të rajonit. Atyre u duhej poshtërimi i shteteve humbëse. Në Ballkan ato ishin Bullgaria me pretendimet e saj ndaj SKS-së (Maqedonia), Greqia (dalja në Egje në Trakën Perëndimore), Rumania (Dobruha Jugore) dhe Shqipëria, e cila ç'është e vërteta nuk merrej me irredentizëm, por që nuk hoqi dorë nga bashkëkombësit e vet që mbetën në mbretërinë SKS. Ngadhënjimtarëve në hapësirën e Panonisë u interesonte vetëm pengimi i kthimit të Habsburgëve. Tentimi i dyfishtë i restaurimit të perandorit, përkatësisht mbretit Karl I në Hungari (1921), i kishte trembur shtetet ngadhënjimtare të rajonit. Ato siç duket aq shumë i drureshin hijes së dinastisë së rënë, sa që dhjetë vjet më pas e nënçmuan ngritjen e Hitlerit dhe nuk e penguan aneksimin e Austrisë nga Gjermania.

Në një të ashtuquajtur Antantë të Vogël, marrëdhënie bilaterale lidhën mbretëria SKS dhe Çekosllovakia (1920), Çekosllovakia dhe Rumania (1921), si dhe Rumania dhe mbretëria SKS (1921). Por një rregullim fiks nuk ndodhi për shkak të kundërthënieve të shumta të brendshme. Rumania nuk donte të përfshihej në kundërshtinë mes

Italisë dhe SKS-së. Polonia dhe Çekosllovakia ishin të armiqësuar. Polonia dhe Rumania ishin antisovjetike më shumë se Çekosllovakia. Dobësia ekonomike e Francës dhe tërheqja e dukshme e Britanisë nga kontinenti i detyroi fuqitë rajonale që ta organizojnë vetë rregullin në Ballkan.

Marrja e pushtetit nga nacional-socialistët në Gjermani dhe politika revizioniste e fashistëve në Itali e nxitën edhe më tej këtë bashkëpunim. Në shkurt të vitit 1932, Jugosllavia, Rumania, Greqia dhe Turqia nënshkruan Paktin Ballkanik, përmes të cilit reciprokisht do t'i mbronin kufijtë nga sulmet e palëve të treta. Bullgaria, Shqipëria dhe Hungaria nuk ishin palë të këtij sistemi të sigurisë, meqë palët nënshkruese nuk ishin të gatshme të bënin koncesione në çështje të minoriteteve. Pakti duhej të pengonte revizionizmin bullgar, por para së gjithash planet ekspansioniste të Italisë. Për shkak të rritjes së varësisë ekonomike të rajonit nga Gjermania naziste, shumë shpejtë u zhvendosën peshat. Para së gjithash asnjë vend nuk ishte i gatshëm të luftonte kundër fuqive të mëdha për hir të fqinjëve (p.sh. Rumania për SKS-në kundër Italisë). Vendet e Evropës Qendrore-Lindore nuk ishin të bashkërenditura as në çështjen e ndërtimit të raportit me Bashkimin Sovjetik. Çekosllovakia përkrahte të drejtën e marshimit të Armatës së Kuqe nëpër Poloni dhe Rumani në rast të luftës me Gjermaninë. Mirëpo ato vetë e refuzonin një gjë të tillë kategorikisht. Tentimi i Rumanisë për t'u afruar me Bashkimin Sovjetik dështoi në çështjen e Besarabisë dhe mori fund me shkarkimin e ministrit të jashtëm Nikolai Tituleskut [Nicolae Titulescu] (1882–1941), që ishte një figurë qendrore e politikës rajonale. Jugosllavia, që i druhej Italisë, kësisoj ia doli ta

gjejë një kompromis me Bullgarinë, më 1937. Në vitin 1938, me një traktat me *Antantën* Ballkanike, Bullgaria shpërtheu izolimin e vet ndërkombëtar dhe fitoi të drejtën për t'u armatosur. Por shtetet e lidhjes rajonale nuk ishin të gatshme për rishikimin paqësor të kufijve (dalja në Egje të Trakës). Me këtë shtetet ngadhënjimtare nuk ia dolën ta stabilizonin Ballkanin me forca vetjake. Shumica e tyre ishin të rrethuara me fqinj armiqësorë. Rumania i druhej revizionizmit rus, hungarez dhe bullgar; Jugosllavia atij bullgar, shqiptar dhe hungarez, prapa të cilëve qëndronte Italia fashiste.¹⁴

Tentimi i krijimit të rregullit të ri përmes real-politikës në Ballkanin post-imperial do të fitonte edhe një mbindërtim ideologjik, ballkanizmin. Me zgjidhjen Ballkani popujve të Ballkanit duhej të shpjegohej një politikë, qëllimi i së cilës ishte t'i mbante *Fuqitë e Mëdha* larg nga rajoni dhe të çonte në zgjidhje të kontesteve brenda për brenda rajonit. Këtu bëhej fjalë për variantin pak më liberal të idesë së federalizmit ballkanik që propagandohej nga komunistët si kundërshtim ndaj shteteve nacionale. Ky ballkanizëm liberal në fakt kishte disa variante. Në Greqi ithtari më i madh i kësaj ideje ishte politikani me orientim republikan, Aleksandros Papanastasiu (1876–1936). Ai kishte përkrahur lojërat sportive pan-ballkanike, të cilat përcilleheshin nga konferencat rajonale politike, me qëllim të shtensionimit të raporteve. Më 1929 u mbajt një Ballkaniadë në Athinë, me pjesëmarrje të Greqisë, Bullgarisë, Jugosllavisë dhe Rumanisë. Që nga viti 1930 lojëra të ngjashme ballkanike mbaheshin për çdo

¹⁴ Campus 1972

vjet. Derisa këto lojëra duhej ta miqësonin opinionin e gjerë me idenë e kompromisit rajonal dhe ndjenjën e përkatësisë së përbashkët, në Beograd dhe në Bukuresht punonin institute të veçanta për zhvillimin e koncepteve të Ballkanit dhe Evropës Juglindore, që i favorizonin pretendimet hegjemoniste serbe, përkatësisht rumune. Instituti beogradas propagandonte, i mbështetur në veprat e antropografit Jovan Cvijić [Cvijić] (1865–1927), njeriun ballkanas me mentalitet të veçantë. Kjo teori kulturaliste i referohej kryesisht hapësirës së sllavëve të jugut dhe përjashtonte shqiptarët. Sipas këtij koncepti, Rumania, që gjendej në veri të Danubit, nuk përkiste në Ballkan. Ndërkaq strategjia e Bukureshtit për Ballkanin dhe Evropën Juglindore theksonte karakterin në shumicë josllav të rajonit. Me këtë, rumunëve, si grupi më i madh etnik, të zgjeruar me arumunët e shpërndarë në jug të Danubit, u takonte natyrisht rol udhëheqës. Të gjitha kulturat parasllave, sidomos popujt e vjetër ballkanik të antikës së bashku me sundimin romak shiheshin si themelues të kësaj hapësire që përfshinte viset në veri dhe në jug të Danubit, ku romakët ballkanikë vlenin si hallka lidhëse e këtij konstrukti. Këtyre parafytyrimeve ndërhyrëse nuk kishin me çka t'u dilnin përballë mendimtarët shqiptarë – ata përqendroheshin pothuajse kryekëput në kornizën kombëtare.

Ballkanizmi liberal nuk mëkëmbi një model koherent dhe gjithëpërfshirës kulturor, por referohej mefshtë në mentalitetin dhe origjinën e përbashkët. Ai nuk mundi të dalë para konceptit nacional; as fuqive ngadhënjimtare nuk u shkoi për dore ta mbronin rregullin e krijuar kundruall shteteve revizioniste me arsytimin

e ballkanizmit kulturor. Ndonëse ballkanizmi kulturor dështoi në periudhën mes dy luftërave botërore, ai duhet të theksohet si fenomen i veçantë. Njësoj sikurse federalizmi ballkanik i komunistëve, edhe ai përfaqësonte një kuptim pozitiv të nocionit Ballkan. Në shumicën e hulumtimeve ballkanizmi mes dy luftërave botërore nuk përfshihet te nocioni i Ballkanit. Ai tregon se Ballkani nuk është vetëm termin negativ i krijuar nga jashtë, por edhe koncept i rregullimit rajonal i krijuar brenda vetë Ballkanit.¹⁵

Kundërshtarët e rregullimit të ri – komunizmi kombëtar dhe ndërkombëtar

Për dallim nga Evropa Qendrore dhe Perëndimore, në Ballkan nuk u krijuan milici paramilitare komuniste. Partitë komuniste të rajonit u detyruan të dalin në ilegalitet. Me përjashtim të Greqisë, në të gjitha vendet tjera ato erdhën në pushtet një çerek shekulli më pas, më 1944/45.

Menjëherë pas vitit 1917, komunizmi ballkanik, si ideologjikisht, ashtu dhe në praktikë, u bë faktor i rëndësishëm. Nga revolucioni bolshevik në perandorinë ruse u përfshi, siç u tregua, vetëm Besarabia. Pas aneksimit në Rumaninë e Madhe, idetë revolucionare i përcollën në mbretërinë e vjetër studentët besarabianë, veçanërisht ata të universitetit moldavian Jashi (Iași). Mes viteve 1918 dhe 1921 Rumania u shkund nga valët e grevave dhe sulmeve komuniste (një nga to në parlament). Edhe kundër-reagimi ishte i ashpër – fashizmi rumun mbiu në mjedisin universitar nga një impuls antibolshevik që lidhej

¹⁵ Mishkova 2018; Hatzopoulos 2008; Kissoudi 2009; Hartl 1977.

me një antisemitizëm tradicional nacionalist, meqë edhe shumë udhëheqës komunistë rumunë vinin nga popullsia e marginalizuar hebrenje, por edhe shumë veprimtarë nacionalistë i barazonin hebrenjtë dhe bolshevikët. Qëndrimi i Internacionales Komuniste, të themeluar më 1919, rreth politikës së kombeve, ia përcaktoi fatin për dy dekadat e ardhshme jo vetëm Rumanisë. Kominterni e cilësonte Rumaninë si shtet imperialist grabitqar dhe kërkonte shpërbërjen e saj; humbjen e Besarabisë nuk e pranonte Bashkimi Sovjetik, i cili qëndronte prapa kominternit. Komunistët e Rumanisë, që duhej të propagandonin humbjen e tokave të vendit të vet, nuk kishin si t'i iknin njollosjes si tradhtarë; në radhët e tyre (më 1944, akoma vetëm një 2.000 vetë) kishte kryesisht pjesëtarë të minoriteteve (hungarezë, bullgarë, ukrainas, rusë dhe hebrej). Partia që u krijua nga një fraksion ekstremist i socialdemokratëve (1921), bënte jetë në ekzil, ku edhe i mbante kongreset e veta (si në Austri dhe në Ukrainën sovjetike). Brenda vendit komunistët organizoheshin në parti mbulesë, si Blloku-Punëtor-Bujk, i cili në zgjedhjet nacionale të vitit 1931 mori 2,5 % të votave.

Partitë komuniste të Ballkanit dirigjoheshin në mënyrë qendrore nga Kominterni. Ajo planifikonte ta shfrytëzonte shkatërrimin e perandorive për ta zgjeruar revolucionin bolshevik në mbarë Evropën, në këtë kontekst edhe në Ballkan. Në përfaqësinë tregtare sovjetike në Vjenë u bë qendra për revolucionin ballkanik. Sektori ballkanik i Kominternit ishte nën kontroll të komunistëve bullgarë, internacionalizmi i të cilëve i shërbente kryesisht rishikimit të kufijve që kishin disfavorizuar Bullgarinë. Kështu

Kominterni kërkonte themelimin e republikave sovjetike në Maqedoni, Trakë dhe Dobrukhë, pra mu në ato ish rajone etnikisht të përziera të Perandorisë Osmane në të cilat pretendonte Bullgaria. Kominterni i shfrytëzonte si instrument revizioni edhe komunistët hungarezë që ishin të shumtë në numër. Humbësit e luftës u rreshtuan kësisoj me komunizmin për të prishur rregullin e ri post-imperial dhe për të rimëkëmbur apo themeluar synimet hegjemoniste nacionale përmes republikave sovjetike. Konflikti mes komunistëve bullgarë dhe jugosllavë brenda Kominternit ishte natyrshëm tejet i ashpër, meqë këta të fundit, së bashku me rumunët e pakët në numër, duhej ta propagandonin shpërbërjen e shtetit të vet. Përmes organit të vet, gazetës *La Fédération balkanique*, që shtypej në Vjenë, në të gjitha gjuhët e Ballkanit, si program zyrtar Kominterni propagandonte federalizmin ballkanik. Ballkani sovjetik duhej ta tejkalonte konkurrencën e dhunshme të shteteve nacionale përmes revolucionit social dhe pranimin të internacionalizmit.

Por faktikisht detyrat e dhëna nga Kominterni nuk ishin të zbatueshme në terren. Një goditje të rëndë e mori fraksioni bullgar, kur i dështoi kryengritja më 1923. Kështu shpjegohet edhe bashkërendimi i tyre me VMRO-në. Edhe VMRO-ja e shihte veten si organizatë revolucionare që luftonte kundër rendit të paqes së Parisit. Pas vitit 1918 ajo proklamoi qëllimin e një Maqedonie autonome; por nga brenda ishte e përçarë në federalistë të majtë, të cilët me autonomi nënkuptonin shtetësinë, dhe në autonomistë, të cilët me autonominë për Maqedoninë nënkuptonin hapin e parë drejt aneksimit nga Bullgaria. Në të dyja rastet bëhej fjalë për një shtet të dytë bullgar. Të dy grupet u përfshinë

në grindje të përgjakshme mes vete. Me ndërmjetësimin e Kominternit, u bashkuan në lëvizjen botërore komuniste, e cila u proklamua me Manifestin e Majit në Vjenë, më 1924. Siç u tregua, Bullgaria ndërmori masa brutale kundër nënshkruesve të këtij manifesti. Plani i Kominternit për ta përfituar organizatën më të madhe terroriste të Ballkanit kishte dështuar. Federalistët e përndjekur ashpër nga Autonomistët iu bashkuan komunizmit – më 1944 ata krijuan një shtet maqedonas në kuadër të Jugosllavisë.¹⁶

Disa parti komuniste arritën suksese të konsiderueshme në zgjedhjet menjëherë pas Luftës së Parë Botërore. Në mbretërinë SKS, ku ishte krijuar Partia Socialiste e Punëtorëve (Komunistët), më 1919 (më 1920 ishte riemëruar si Partia Komuniste), ata u ndihmuan nga revolucionari hungarez Béla Kuns. Por në fakt nuk u duhej ndihma e tij; në zgjedhjet e nëntorit 1920, komunistët dolën të parët në Beograd dhe në Zagreb; në zonat rurale të Kroacisë shqetësimet i kanalizoi Partia Fshatare, ndërsa në Serbi Radikalët. Përqindje të larta fituan komunistët edhe në viset e pazhvilluara jugore, pa industri dhe pa punëtorë (Kosovë, Maqedoni). Aty për komunistët votuan sidomos pjesët jo-serbe të popullsisë, bullgaro-maqedonasit, shqiptarët, turqit dhe grupet e vogla myslimane. Ishte kjo një shenjë e protestës nacionale-politike kundër shtetit autoritar të dominuar nga serbët. Shteti reagoi gjithandej me represion. Pas vrasjes së një ministri të brendshëm nga një komunist u aprovua një ligj i ashpër i sigurisë. PK e Jugosllavisë u rrënuar. Në dhjetor të vitit 1920 ata kishin

¹⁶ Troebst 2007; Žila 2014; Masetović u. a. 2002; Zografski/Zografski 1974.

rreth 80.0000 anëtarë, në dhjetor 1923 kishin mbetur vetëm 688.

Komunistët bullgarë (të krijuar nga socialistët e ngushtë, për dallim nga socialistët e gjerë me orientim socialdemokrat) kishin qenë të suksesshëm në zgjedhje para kryengritjes më 1923 dhe ndalimit të tyre (prill 1924). Humbja e luftës, uria, rrënimi i ekonomisë, por edhe shembulli i bolshevikëve rusë, kishin ndikuar në ngritjen e tyre. Më 1919, ata organizuan dy greva të fuqishme. Por, sikurse edhe në Kroaci, edhe në Bullgari Lidhja Fshatare agrar-socialiste u dëshmuua si një kundërshtar i fuqishëm. Milicia partiake e Stambolijskit, gardat e portokallta e përcaktuan luftën për pushtet, pasi që komunistët kishin refuzuar bashkëpunimin me agrarianët. Në zgjedhjet e marsit 1920 agrarianët fituan vetëm shumicën relative. Duke mos ia njohur disa mandate fraksionit komunist, ata e morën shumicën parlamentare. Radikalizimi i PK-së çoi në kryengritjen e shtatorit 1923 dhe në sulmin me bombë në prill 1925. Udhëheqja partiake – Georgi Dimitrov (1888-1949) dhe Vasil Kolarov (1877-1950) u arratisën në Moskë. Partia, së shpejti, sërish u lejua me emrin Partia Bullgare e Punëtorëve, por që, prapë, pas etabllimit të regjimit autoritar (1934), u zhduk si formacion legal.

Në Greqi PK-ja ishte krijuar si Partia Socialiste e Punëtorëve të Greqisë (nga viti 1924 Partia Komuniste e Greqisë, KKE). Në favor i shkonin trazirat e mëdha sociale dhe industrializimi i pjesshëm në qytetet e mëdha (sidomos industria e lehtë dhe ajo e duhanit); edhe refugjatët e çrrënjosur nga Azia e Vogël tregonin shpesh afinitet për idetë komuniste. Në zgjedhje, Partia Komuniste nuk doli mbi 6 %, por qarqet e djathta proklamuan rrezikun

komunist sikurse edhe në vendet tjera të Ballkanit – në Greqi kjo vlente sidomos për grupet puçiste të oficerëve. Edhe komunistët grekë u gjetën para një dileme politike nacionaliste karshi direktivave të Kominternit rreth Maqedonisë dhe Trakës, meqë detyroheshin t'i miratonin humbjet e territoreve të kontestuara aq gjatë.

Së fundi, Shqipëria dallohej nga vendet tjera ballkanike edhe në këtë pikë: aty mungonte çfarëdo baze strukturore apo ideologjike e një partie komuniste. Ajo u krijua tek më 1941, nën ndikimin jugosllav.

Si për komunistët e vendeve tjera evropiane, edhe në Ballkan u zhvillua një diferencim i brendshëm mes atyre që kishin bërë shkollë të Kominternit në Moskë, dhe atyre që kishin qëndruar në vendet e veta, duke bërë përvoja të përbashkëta politike në burgje. Moskovitë kishte në të gjitha PK-të në Ballkan. Famë botërore bëri bullgari Georgi Dimitrov, i cili në Gjermaninë naziste u akuzua si përgjegjës për zjarrin në ndërtesën e parlamentit të Rajhut. Shumë kuadro të PK-ve ballkanike ranë viktimat të terrorit të madh stalinist në Bashkimin Sovjetik. Të mbijetuarit, si lideri i mëvonshëm jugosllav, Josip Broz Tito, mbetën me mbresa të thella nga kjo përvojë dhe akuzoheshin për denonciantizëm. Ndër viktimat më prominente të spastrimeve ishte Marcel Pauker (1896-1938), bashkëshorti i komunistes së mëvonshme udhëheqëse rumune, Ana Pauker (e lindur Rabinsohn, 1893-1960). Uzinë e rëndësishme e kuadrove u bë edhe Lufta Qytetare e Spanjës, ku kishin luftuar shumë aparatçikë të partive komuniste që dominuan pas vitit 1944/45, si p.sh. shqiptari Mehmet Shehu (1913-1981) dhe bashkë me 612 rumunë të tjerë, Valter Roman (i lindur si Ernő Neuländer, 1913–

1983). Nga Jugosllavia në këtë luftë morën pjesë rreth 2.000 komunistë. Deri në Luftën e Dytë Botërore, në të gjitha vendet e Ballkanit, komunistët mbetën fenomen marginal, të varur nga udhëzimet e Moskës dhe, sidomos për këtë shkak, në Greqi, Jugosllavi dhe Rumani, të dyshimtë për tradhti. Partia shpalosi një dinamikë të caktuar, sidomos gjatë krizës botërore të vitit 1936, por nuk ia doli të bëjë ndryshime afatgjata. Ato ndodhën tek në kushtet e ndryshuara radikalisht gjatë Luftës së Dytë Botërore.¹⁷

Kundërshtarët e rregullit të ri – fashizmi dhe nationalsocializmi

Kundërshtarë të rregullit të ri nuk kishte vetëm në taborin bolshevik. Italia, që ishte bërë fashiste, që nga viti 1922 synonte një Perandori të Mesdheut, e cila përfshinte edhe Ballkanin. Dalmacia, Shqipëria dhe Greqia qëndronin në fokus të kësaj strategjie. Mbretëria SKS trashëgoi pjesën austriake në rrekjet rreth mbisundimit të Adriatikut. Italia në fazën fillestare të sundimit të Benito Musolinit angazhohej për shtendosje. Mes vitit 1923 dhe 1925 dy shtetet nënshkruan një varg marrëveshjesh, me të cilat duhej ta përfundonin kontestin rreth Rjekës (Fiume), si dhe të rregullonin çështje të ndryshme ligjore dhe të trafikut. Por kur Italia shkoi më tutje të propozojë të ashtuquajturin Ballkan danubian të Lokarnos (sipas traktatit të Lokarnos më 1925, në të cilin Gjermania i pranoi kufijtë perëndimorë ndaj fuqive ngadhënjimtare), pra një stabilizim politik

¹⁷ Marinov/Vezenkov 2014; Pavlaković 2014.

rajonat me një rishikim paqësor të kufijve, SKS u tregua e painteresuar. Për më shumë, dy fuqitë e Adriatikut u futën në konflikt, meqë Beogradi po ndërhynte gjithnjë e më shumë në Shqipëri. Serbia, qysh para vitit 1914, kishte kërkuar dalje në det në Shqipërinë Veriore. Më 1924 e kishte ndihmuar ushtarakisht politikanin shqiptar Ahmed Zogun që të merrte pushtetin. Roma zuri të ndërrojë orientimin. Mes vitit 1925 dhe 1928 ajo e futi Shqipërinë në varësi ekonomike dhe politike përmes një vargu marrëveshesh. Në një pakt ushtarak të fshehtë (23-26 gusht 1925), në rast të një lufte, i kishte zotuar Shqipërisë viset e banuara me shqiptarë në Jugosllavi, Kosovën dhe Maqedoninë Perëndimore. Italia fashiste, kundruall mbretërisë SKS, zhvillonte një politikë të rrethimit, duke ndërtuar raporte me humbësit e luftës dhe duke përkrahur opozitën radikale në SKS. Në këtë të fundit bënin pjesë VMRO-ja dhe Ustashët, të cilët ndërtuan një bashkëpunim të ngushtë; ana maqedonase e udhëzonte anën kroate në kryerje të atentateve. Më 1934, të dy grupet organizuan vrasjen e mbretit Aleksandër Karagjorgjeviq në Marsejë [Marseille] – 20 vjet pas vrasjes së Arqidukës Franc Ferdinandit në Sarajevë.

Derisa shteti ngadhënjimtar Rumania, përkundër traktatit të miqësisë (1926), nuk doli në krahun kundër SKS-së, Hungaria që kishte mbetur e izoluar politikisht (1927) dhe Bullgaria e lënë me shumë pak opsione strategjike, shihnin përparësi tek afrimi me Italinë.

Derisa shteti ngadhënjimtar i Rumanisë nuk mund të fitohej në kampin anti-SKS, përkundër traktatit të miqësisë (1926), Hungaria, e cila ishte e izoluar për një kohë të gjatë për sa i përket politikës së jashtme (1927) dhe Bullgaria,

së cilës i kishin mbetur shumë pak opsione strategjike, shihnin përparësi të afrimi me Italinë. Në ujërat e Italisë hyri gjithashtu edhe Austria, mbrojtja paramilitare e së cilës mbështetej nga Roma që nga 1927/28. Përkundër kësaj politike të rrethimit, tregtia midis Italisë dhe Jugosllavisë mbeti e konsiderueshme. Një ndryshim në politikën italiane ndaj rajonit të Ballkanit danubian ndodhi si reagim ndaj rritjes së fuqisë së Gjermanisë. Në vitin 1932, nënsekretar i shtetit dhe përgjegjës për politikën e jashtme të Romës u bë triestasi Fulvio Suvich [Suvich] (1887–1980) – një post-habsburgian tjetër. Ai kishte frikë nga zgjerimi i Gjermanisë dhe kultivonte marrëdhënie pragmatike me Beogradin. Në vitin 1933/34 Italia konsideroi krijimin e një zone ekonomike të Danubit që duhet t'i vinte një digë Gjermanisë. Në vitin 1934, Italia, Austria dhe Hungaria nënshkruan Protokollet e Romës të drejtuara kundër *Antantës* së Vogël. Sidoqoftë, në vitin 1934, u bë i qartë dështimi i Italisë. Vrasja e mbretit jugosllav në Evropë u pa si një vepër italiane; kryengritja e Likës e Ustashëve kishte dështuar (1932), por mbi të gjitha Italia nuk e kishte forcën ekonomike për t'i lidhur për vete shtetet rajonale të tronditura nga kriza globale ekonomike.¹⁸

Zhbërja e rregullimit paqësor të Parisit në Ballkan

Nga viti 1933 Italia, si forca kryesore revizioniste, u zëvendësua gradualisht nga Gjermania nacionalsocialiste.

¹⁸ Cattaruzza 2014; Monzali 2007; Monzali 1997; Borgogni 2007; Riccardi 1987; Burgwyn 1995.

Edhe pas afrimit të tyre (Boshti Berlin-Romë, tetor 1936), dy fuqitë ishin në konkurrencë të vazhdueshme; Italia, ekonomikisht më e dobët, u shty hap pas hapi. Kriza ekonomike botërore kishte rrënuar bujqësinë në Ballkan. Shtetet e rëndësishme perëndimore futën tarifa mbrojtëse në favor të bujqësisë së tyre. Shumë fermerë në Ballkan, të cilët tashmë ishin të mbingarkuar me borxhe, u zhytën në varfëri. Shtetet e Ballkanit, të dobëta financiarisht, nuk mund të blinin më mallra industriale në tregun botëror.

Që nga viti 1931, Gjermania (ndër të tjera IG Farben, Siemens, Deutsche Bank, Dresdner Bank) përmes Ditës së Biznesit të Evropës Qendrore, drejtoi interesat e veta kah Evropa Juglindore, e cila nga strategët nacional-socialistë konceptohej si zonë plotësuese, si furnizues i ushqimit e lëndëve të para dhe blerës i mallrave industriale. Gjermania naziste ofroi një sistem kliringu për vendet e Ballkanit që ishin financiarisht të dobëta dhe të shkëputura nga tregtia botërore (1934 Jugosllavia, 1935 Rumania): duke blerë produkte bujqësorë me çmime mbi nivelin e çmimeve të tregut botëror dhe duke u dhënë të drejta preferenciale. Në këtë kornizë, Gjermania absorbonte sasi në rritje të prodhimit bujqësor në Ballkan dhe, si kthim, shiste produktet e veta industriale. Kontratat u negociuan në mënyrë bilaterale. Në vitin 1938, Gjermania kontrollonte midis 40-50% të tregtisë së jashtme të shumicës së shteteve të Ballkanit. Greqia, për shembull, livronte duhanin, produktin e saj kryesor të eksportit, kryesisht në Gjermani. Vetëm Shqipëria, e cila ishte e varur ekonomikisht pothuajse tërësisht nga Italia, ishte përjashtim: ajo ishte ekonomikisht koloni italiane edhe para sulmit italian më 1939: në vitin 1938, 68,4% e eksporteve shkuan në Itali,

më 1939 madje 82.5%. Varësia ekonomike në rritje e Ballkanit nga Rajhu i Tretë nuk u përcaktua vetëm nga faktorë ekonomikë. Tregtia midis Gjermanisë dhe Evropës Juglindore u rrit fuqimisht midis viteve 1932 dhe 1937. Importet në Gjermani u rritën për 171,4%, eksportet në Evropën Juglindore për 144%, ndërsa tregtia gjermane me shtete të rëndësishme perëndimore ra. Sidoqoftë, Rumania dhe Jugosllavia mbajtën hapësirën e politikës ekonomike (p.sh. duke zhvlerësuar artificialisht valutën e vet) derisa të ndryshonte ekuilibri i fuqisë në rajonin e Danubit (1938). Rumania në veçanti i rezistoi varësisë deri më 1939, përmes tarifave mbrojtëse dhe kontrollit të devizave.¹⁹

Kur Italia u dënua ndërkombëtarisht për shkak të sulmit në Etiopi më 1935, Austria, Hungaria dhe Shqipëria qëndruan pranë saj diplomatikisht. Prandaj Roma ndryshoi politikën e saj të jashtme dhe iu afrua Jugosllavisë për herë të dytë, duke nënshkruar një marrëveshje miqësie më 25 mars 1937; marrëveshja mes tjerash kishte për qëllim të frenonte ndikimin gjerman, nga i cili kishte frikë Roma. Por, aneksimi i Austrisë nga Gjermani dobësoi shumë pozitën e Italisë në rajonin e Danubit. Njësoj si Çekosllovakia, edhe Jugosllavia shihte rrezik larg më të madh nga rimëkëmbja e Habsburgëve, sesa nga nacionalsocializmin gjerman. Prandaj Beogradi u kishte dhënë strehë mbështetësve të tentimit të dështuar të grusht shtetit nazist në Austri më 1934 dhe, katër vjet më vonë, e kishte pranuar aneksimin. Jugosllavia ishte e kënaqur që Italia ndaloj mbështetjen e kroatëve dhe maqedonasve radikalë dhe që përmirësoi paksa situatën e pakicave kroate dhe sllovene në Istër (që

¹⁹ Freytag 2012; Gross 2015; Schröder 1976; Schröder 1975.

ishin shumicë në rajon). Sidoqoftë, kjo marrëveshje nuk ishte e qëndrueshme. Me dobësimin e Çekoslllovakisë në Marrëveshjen e Mynihut (shtator 1938), rendi territorial i pasluftës filloi të lëkundet. Përballë përparimit gjerman në rajonin e Danubit, Italia kërkonte kompensim në Ballkan. Në fillim të vitit 1939 Roma ktheu në rend të ditës planet për të sulmuar Jugosllavinë dhe mbështetjen e kroatëve radikalë. Në prill të vitit 1939, Italia pushtoi Shqipërinë, mbreti i së cilës iku në ekzil. Edhe Greqia u gjet sërish në shënjestër të Italisë. Kësisoj u trasua rruga për në Luftën e Dytë Botërore në Ballkan, nisur nga Italia. Për vetëm disa vjet Italia kishte lidhur rreth vetes shtetet humbëse të rajonit nën parashenjën e rishikimit të marrëveshjeve. Nga viti 1934 e në vazhdim ndoqi një politikë të dobësisë, të udhëhequr nga frika e vjetër prej hegjemonisë gjermane.

Ballkani i fshatarëve

Reforma agrare dhe ekonomia

Krijimi i një rendi të ri politik në Ballkan ishte një nga sfidat më të rëndësishme për shtetet nacionale të rajonit. Akoma më akute ishte zgjidhja e çështjes agrare, e cila nga fundi i luftës kishte provokuar trazira serioze në pjesë të mëdha të rajonit. Në periudhën mes dy luftërave rreth 80% e popullsisë së Ballkanit jetonte nga bujqësia. Rajoni nuk mund të kuptohet nëse nuk shikohet edhe nga këndvështrimi i bujqve. Në vitet 1918 - 1921 pjesë të mëdha të Ballkanit përjetuan jo vetëm një revolucion nacional, por, para së gjithash, një revolucion shoqëror, përkatësisht ndryshime të thella. Asnjëherë më parë

shoqëritë fshatare nuk ishin mobilizuar dhe shkëputur nga kontekstet e tyre të zakonshme si në periudhën e luftës 1912–18/22. Përvoja e frontit e pajisi ndërtimin e kombit në kuptim të identifikimit etno-nacional me një shtrirje dhe gjerësi të paparë. Por gjithashtu ngjalli pritje të mëdha socio-politike rreth rendit të pasluftës, të cilave u dha zjarr rrezatimi i revolucionit rus. Në fund të vitit 1918, në pjesë të mëdha të Hungarisë kishte revolta fshatare, të cilat drejtoheshin kryesisht kundër magnatëve aristokratë. Në Bosnje, bujqit çifçinj serbë u ngritën kundër pronarëve myslimanë. Në Dalmaci, konflikti socio-ekonomik midis çifçinjve kroatë dhe pronarëve të tokave, shpesh italianë ose të italianizuar, ishte gjithashtu i etnizuar. Në Greqi ishte ndërthurur reforma agrare me shkëmbimet e popullsisë, që revolucionarizoi plotësisht strukturën etno-sociale, veçanërisht në tokat e reja (Epir, Maqedoni, Trakë). Në Transilvani, vetëm 24% e tokës së punueshme ishte në pronësi rumune (me rreth 57% të popullsisë). Siç u përmend, Besarabia përjetoi një revolucion politik si dhe një revolucion social, ndërsa në Transilvani fshatarët rumunë dëshironin të merrnin dividendë nacionale në kurriz të pronarëve (aristokracisë dhe klerit) hungarezë dhe saksonë. Në Vllahi dhe Moldavi, mbreti kishte parandaluar revolucionin dhe përsëritjen e kryengritjes fshatare të vitit 1907 (me disa mijëra të vdekur) vetëm me premtimin e një reforme agrare.

Në këtë sfond, bëhet e kuptueshme pse të gjitha shtetet e Ballkanit riorganizuan strukturat e veta të pronësisë së tokës përmes reformës agrare, ndonëse në mënyrë dhe me radikalitet të ndryshëm. Sidomos shtetet ngadhënjimtare ndoqën qëllime socio-ekonomike, por edhe kombëtare,

meqenëse grupet e mëparshme dominuese – gjermanët, hungarezët, turqit, shqiptarët, rusët – pas dobësimit të tyre politik, duhej të goditeshin në fuqinë e tyre ekonomik, ndërsa kombet e reja titullarë, me shumicën e tyre rurale, duhej të forcoheshin. Në mbretërinë SKS dhe në Rumani integrimi kombëtar dhe ai social ishin të ndërthurur ngushtë. Shumica rurale e popullsisë duhej të ngrihej në rang shoqëror përmes rishpërndarjes së tokës dhe, në të njëjtën kohë, të bëhej pjesë integrale e konstruktit të ri kombëtar.

Nga të gjitha shtetet Rumania veproi në mënyrën më radikale, duke shpërndarë 29.7% të tërë tokës, duke përfshirë të gjitha trojet me mbi 100 hektarë. Nga kjo u prekën çifligarët e mëdhenj rumunë në Mbretërinë e Vjetër, të cilët u zhdukën krejtësisht si grup, magnatët hungarezë dhe kisha protestante në Transilvani; në përfundim të Karpateve, u dobësuan rëndë hungarezët dhe gjermanët, si dhe kishat dhe institucionet e tyre kulturore, ndërsa në Besarabi u godit aristokracia ruse. Vetëm në Bukovinë, reforma agrare nuk ndoqi një synim kaq të theksuar kombëtar. Pronarët e shpronësuar do të kompensoheshin gjysma nga shteti dhe gjysma nga fshatarët, gjë që, për shkak të inflacionit të lartë, ishte fare e lehtë për t'u zbatuar; për më tepër, shkëmbimi i kronës bëhej me një monedhë të re, me lejin, me një kurs të pafavorshëm për pronarët e mëparshëm. Planet e reformave edhe më të gjera, të cilat do të detyronin pronarët e tokave t'ia jepnin me qira tokën e vet kooperativave, nuk u zbatuan.

Edhe në mbretërinë SKS reforma përmbysi marrëdhëniet e pronës dhe pushtetit; ajo përfshi

hungarezët, gjermanët, boshnjakët myslimanë, turqit, shqiptarët. U shpërndanë rreth 2,5 milionë hektarë tokë. Një total prej 10.000 pronarësh të mëdhenj tokash humbën pjesë të mëdha të pasurisë së tyre, që iu rishpërnda një gjysmë milioni familjesh fshatare.

Nën presion të krizës së refugjatëve, toka u rishpërnda gjerësisht edhe në Greqi, si dhe u hoqën mbetjet e fundit të pronësisë myslimane të tokës (sidomos në zonat e reja në veri). Nga ana tjetër, në Shqipëri, ku disa familje aristokrate kishin kontrolluar rreth 50% të tokës së kultivuar, një reformë e gjerë tokësore e krahasueshme dështoi. Familjet e bejlerëve, pronarët aristokratë me pedigree osmane dhe Italia me ndikimin e vet ekonomik dhe politik, nga frika e bolshevizmit dhe revolucionit, penguan përpjekjet që kishin filluar në fillim të viteve 1920. Tek në vitin 1928, kreu i shtetit, Ahmet Zogu, zbatoi një reformë modeste, që preku vetëm tokën e shtetit. Bullgaria dhe Serbia kishin një strukturë pronësie të pronarëve të vegjël qysh para vitit 1918, prandaj reformat nuk sollën ndonjë ndryshim rrënjësor.

Pas vitit 1918, Ballkanin e karakterizonin akoma më shumë raportet shoqërore dhe pronësore të amvisërive të vogla bujqësore. Rreth dy milionë njerëz posedonin tokë të fituar rishtas. Reforma parandaloi një rishpërndarje të dhunshme të pronës si në Rusi, por vështirë se përmirësoi kushtet e jetesës në zonat rurale. Fermat ishin shumë të vogla dhe kishin mungesë të theksuar kapitali. 67% e fermave në SKS kishin më pak se pesë hektarë. Nga ndarja reale dhe parcelizimi rezultuan ferma xhuxhe, shpesh akoma në pronësi të shpërndarë, të cilat nuk ua

mundësonin pronarëve të jetonin prej tyre. Në vitin 1931, 50% e fermave kishin më pak se dy hektarë. Rishpërndarja çdokund u bë pa u shoqëruar nga masat mbështetëse. Qeveritë nuk kishin mjete buxhetore për t'u siguruar kredi pronarëve të rinj të tokave. Shumica e fermerëve nuk kishin as arsimin bazë për të mësuar teknikat e reja bujqësore (apo thjesht për të marrë vesh për to); mungonte kapitali për të blerë vegla moderne. Fermerët merreshin kryesisht me bujqësi ekzistenciale sa për nevojat vetjake dhe nuk ishin as ofrues dhe as konsumatorë në treg. Metodrat dhe veglat e kultivimit mbetën paramoderne. Në vitin 1925 autoritetet në Maqedoninë e Vardarit numëruan 61.059 plugje druri dhe 31.583 plugje hekuri. Në vitin 1929, në Greqi u regjistruan 286.534 plugje hekuri dhe 241.488 plugje druri; në të gjithë vendin, duke përfshirë edhe sistemin e kooperativave, kishte vetëm 700 traktorë, futja në punë e të cilëve, mbështetur edhe nga kreditë bujqësore, mundësonte modernizimin e bujqësisë me metodat e reja të kultivimit. Dallime rajonale në këta tregues dalin në pah në të gjitha vendet, si p. sh. në Greqi, në viset e reja (veçanërisht në Maqedoni dhe Trakë) mbizotëronte plugu prej druri, ndërsa në ishujt e Egjeut mbi 85% e plugjeve ishin prej hekuri. Në këto rrethana vetëm një pakicë fermash, kryesisht ato më të mëdha, ia dolën të prodhonin për tregun përkatës vendës.

Qenësor është gjithashtu kontrasti i fortë urban-rural në mbarë Ballkanin. Në shumë rajone, kujdesi shëndetësor, si dhe në përgjithësi qasja në shërbimet e shtetit, ishte i pambështetshëm. Lidhjet e transportit në zonat rurale ishin kryesisht të dobëta, apo edhe inekzistente, ndërsa zonat malore shpesh mbeteshin sezonalisht krejtësisht të

izoluara. Infrastruktura shtetërore ishte orientuar kryesisht në qytete; njësoj, e ulët, ishte edhe shpërndarja e rrjetit të mjekëve dhe spitaleve në zonat rurale. Në sektorin e shëndetësisë, qyteti dhe fshati ishin botë në vete. Në vitin 1938 Rumania kishte nivelin më të lartë të vdekshmërisë së foshnjave në Evropë. Kequshqyerja dhe sëmundjet (pellagra, tuberkulozi, sifilizi) ishin gjithandej të përhapura. Higjiena e dobët, nga ana tjetër, lidhej ngushtë me nivelin e lartë të analfabetizmit në zonat rurale, me dallime të konsiderueshme rajonale në mes të ish zonave habsburge, osmane dhe ruse, si dhe të shteteve nacionale që u krijuan në shekullin XIX.

Mungesa e burimeve kapitale për bujqit dhe kamatat tepër të larta të bankave bujqësore të sapo-themelura, si dhe afatet e shkurtra të kthimit shpjegojnë se pse shumë fermerë merrnin kredi private nga tregtarët e produkteve ushqimore (si në Dalmaci) apo nga hanxhinjtë dhe priftërinjtë (si në Rumani). Nuk ishte e pazakontë që kreditë konsumatore të përdoshin për festat tradicionale, në të cilat familjet fshatare duhej të mbronin reputacionin e vet përmes shpenzimeve të larta; qeveria shqiptare ndaloi festat e tilla, sepse shumë familje kishin hyrë në borxhe të mëdha. Për shkak të disponueshmërisë së kufizuar të kredisë bankare, shumë fermerë u bënë të varur nga fajdexhinjtë. Kredia personale dhe fajdeja e përhapur gjerësisht nuk janë hulumtuar akoma në mënyrë adekuate. Zhytja në borxhe, bashkë me përkeqësimin nga kriza ekonomike globale, në fillimin e viteve 1930 arriti dimensione që tekstualisht rrezikonte ekzistencën e fshatarëve. Në Dalmaci, në periudhën mes dy luftërave, 77,25% e pronarëve të vegjël (0-2 hektarë tokë) ishin

borxhlinj, një vlerë ekstreme në Jugosllavi – për krahasim, në pjesën serbe ishin vetëm 17,36 %. Në shumë rajone, familjet e pronave të vogla u gjetën në nevojë ekzistenciale. Uria vërehej si në fshatrat shkëmborë më pak pjellorë të Dalmacisë, ashtu dhe në luginat e Karpateve të Moldavisë rumune. Borxhet ishin bërë, p.sh. në Dalmaci, për të blerë ushqim dhe përbënin rreth gjysmën e të gjitha kredive. Rreth 72 % e borxheve në Dalmaci ishte ndaj huadhënësve privatë, krahasuar me 44,9% në mbarë mbretërinë SKS. Halli i fshatarësisë u përkeqësua akoma më shumë nga presioni i taksave të qeverive, që edhe vetë vuanin nga mungesa e kapitalit. Gjatë krizës globale ekonomike, xhandarmëria në Rumani kishte mbledhur taksat sikur të ishte në luftë kundër popullsisë fshatare. Në mbretërinë SKS, fshatarët paguanin deri në 50% të të ardhurave tek autoritetet tatimore, të cilat nuk ishin në gjendje t’u jepnin lehtësira tatimore.

Rënia e çmimeve të drithit gjatë krizës ekonomike globale nënkuptonte një katastrofë për fshatarët edhe ashtu të zhytur në borxhe. Në Rumani, më 1933, çmimet (ku vlera e indeksit më 1929 = 100%) ranë në 44,1%; ndërsa çmimet për mallrat industriale të importuara për bujqësi (veçanërisht makineritë, plehrat, etj.) nuk ranë kurrë nën 81,1% (1932) të çmimeve të para krizës. Kjo do të thoshte që fermerët, tashmë të dobët financiarisht, nuk kishin asnjë qasje në teknologjinë moderne. Zyrtarisht në Ballkan papunësia ishte e ulët për shkak të industrializimit modest. Edhe para krizës kishte papunësi të fshehur në zonat rurale. Rritja e fortë e popullsisë krijoi një numër të lartë të njerëzve të papunë, të cilët, për shkak të mungesës së mundësive për punë në qytete, jetonin në zgrip apo

nën minimum të ekzistencës. Në Shqipëri, përqindja e fuqisë punëtore rurale që nuk ishte e nevojshme, shkonte deri në 78%, në mbretërinë SKS 62%, në Bullgari dhe Rumanë rreth gjysma e popullsisë rurale. Oferta e tepërt e fuqisë punëtore rurale u përkeqësua kur Shtetet e Bashkuara, gjatë krizës botërore, pushuan së qeni vend pritës i emigrantëve ruralë. Trazirat e mëdha sociale që shpërthyen në luftëra civile dhe përmbysje gjatë Luftës së Dytë Botërore, ishin rezultat i modernizimit të dështuar të shoqërisë rurale. Fermat e vogla, të shkëputura nga tregu, me pak ose aspak kapital, e dominonin rajonin. Vetëm në pak rajone fermerët e mesëm mund të prodhonin për treg (për shembull shvabët danubianë në Vojvodinë ose pronat e mesme në Rumanë).

Në përgjithësi produktiviteti i bujqësisë në Ballkan mbeti shumë i ulët që të mund të përfshihej në ekonominë nacionale më të zhvilluara. Në hulumtime diskutohet në mënyrë kontroverse nëse rol vendimtar për këtë kishin shkaqet e brendshme të përshkruara më sipër, siç është urbanizimi i ulët dhe tregu i vogël i brendshëm. Një shkollë tjetër mendimi mbron tezën se Ballkani ishte industrializuar pak para vitit 1945, sepse hapja e tyre në tregun botëror u bë përmes eksporteve bujqësore. Fokusi në bujqësi ishte një përshtatje e vetëdijshme ndaj konteksteve globale dhe jo rezultat i një bllokade të zhvillimit të brendshëm – shembull veçanërisht i spikatur ishte prodhimi i duhanit në Bullgari dhe në Greqi. Sipas kësaj nuk ishte bujqësia tepër e dobët ajo që nuk i kishte dhënë shtysë industrializimit potencial, por mungesa e impulseve nga shoqëria dhe ekonomia urbane e zhvilluar dobët. Parandalimi i urisë, përkundër tronditjes nga

kriza globale, shihet si sukses i ekonomisë bujqësore të bazuar në fermat familjare, ekonomi kjo që, nga situata e shkëputjes totale nga tregu botëror në vitet 1800 e deri te kyçja në ekonominë botërore, kishte bërë një hap të madh zhvillimor përpara. Periudha mes luftërave, me politikë të përhapur të mbrojtëse doganore, rënie të çmimeve dhe pamundësi të emigrimit (kufizimet në SHBA), i ekspozoi shoqëritë rurale në Ballkan ndaj një barre të panjohur.²⁰

Politikat shtetërore agrare

Shumica e qeverive e kishin parasysh çështjen agrare si problem kyç. Ndërhyrja më e thellë me funksion kontrollues ishte reforma agrare. Me shembullin e Greqisë mund të përshkruhen modelet e politikave shtetërore. Greqia tashmë kishte kaluar një krizë të rëndë bujqësore para vitit 1912. Vendi varej nga një produkt eksporti (rrush i thatë), i cili u prek rëndë nga kriza e kserofilës [Xerophylla] (nga 1893). Në Thesali, të aneksuar më 1881, kishte pronësi të përhapur myslimane, ndërsa në Greqinë e vjetër (d.m.th. Peloponezi dhe e ashtuquajtura Sterea Hellas/Greqia kontinentale) mbizotëronte pronësia e bujqve të vegjël. Në vitin 1911 kishte pasur trazira të bujqve në Kileler të Thesalisë. Çështja e tokës u bë më e acaruar nga viti 1914, me fluksin e refugjatëve nga Perandoria Osmane. Në vitin 1917, qeveria venizeliste themeloi një ministri të veçantë të bujqësisë. Ishin oficerët

²⁰ Gollwitzer 1977; Oberländer/Lemberg/Sundhaussen 1993; Calic 1994; Murgescu 2010; Daskalov 1998; Fishta 2000/2001; Müller/Harre 2010; Petmezas 2002; Seferiades 1999; Kopsidis 2014; Jovanović 2015.

radikalë të puçit venizelist ata që, pas katastrofës së Azisë së Vogël, vendosën të bënin reformën agrare. Qëllimi ishte të mbanin së bashku shoqërinë thellësisht të trazuar dhe të ngarkuar me rreth 1,2 milion refugjatë, në mënyrë që të parandalonin një revolucion agrar. Detyra u bë pak më e lehtë me shpërnguljen e detyruar (myslimanëve) apo gjysmë-vullnetare (bullgarëve) të pronarëve të tokave nga provincat e reja pjellore të veriut. Latifondet e mëdha u shpërbënë dhe përmes komisioneve shtetërore ato iu shpërndanë refugjatëve, veteranëve të luftës dhe fshatarëve pa tokë, të cilët duhej të paguanin një tarifë transferi për një periudhë më të gjatë kohore. Reforma u zbatua për disa dekada dhe përfundoi tek pas Luftës së Dytë Botërore. Në vitin 1928, 38,4% e tokës së punuar në Maqedoninë greke dhe 33% në Thesali i përkiste latifondistëve të mëdhenj. Ashtu si shtetet tjera të Ballkanit, Greqia mbrojti fermerët e rinj duke ndaluar shitjen e tokës së ndarë – por kjo doli të jetë pengesë për zhvillim, njësoj si në Serbinë e shekullit XIX, duke qenë se toka nuk mund të huazohej as të shitej (përkatësisht vetëm në kushte të rrepta) dhe tërë kjo krahas mungesës së cekur të kapitalit në vend.

Në shumë vende reforma e tokës ndoqi qëllime shpesh më shumë politike sesa ekonomike: për të stabilizuar kombin e homogjenizuar etnikisht, u krijua një shtresë e gjerë fermerësh të vegjël me pronë private. Reforma agrare dhe vendosja e refugjatëve krijuan një strukturë të re të popullsisë në Greqinë Veriore. Refugjatët u vendosën në gjithsej 2.037 fshatra. Në 590 fshatra bashkëjetonin me banorët e vjetër; 963 fshatra ishin braktisur krejtësisht nga banorët e mëparshëm (turq, bullgarë), si dhe u krijuan 484 vendbanime të reja (me emrat nga origjina e ardhacakëve,

të cilave u shtojë ndajshesa i Ri). Ministria agrare greke bëri përpjekje të mëdha për të rritur prodhimin bujqësor. Duhanit i rritur në viset e reja zëvendësoi rrushin e thatë si produktin kryesor të eksportit. U promovua gjithashtu edhe kultivimi i pambukut dhe drithërave. Këtë të fundit Greqia tradicionalisht e kishte importuar me shumicë. Për të zgjeruar tokën e punëshme u angazhuan kompani amerikane, të cilat thanë zona të mëdha kënetore në Greqinë Veriore (përreth Selanikut, Dramës, Serresë) dhe në Greqinë Qendrore (liqeni Kopais). Ministria e Bujqësisë krijoi një numër shoqatash (Organizata Autonome e Rrushit të Thatë, Komisioni Qendror për Mbrojtjen e Industrisë së Brendshme të Drithërave, Organizata e Pambukut, Zyra për Mbrojtjen e Duhanit Grek, Instituti i Duhanit në Dramë) që rregullonin prodhimin dhe çmimet, p.sh. stabilizuan çmimin e bukës. Lehtësirat fiskale, përcaktimi i primeve të sigurimit dhe barra e ulët tatimore për produktet e konsumuara në vend, ishin disa nga instrumentet e kontrollit shtetëror. Në vitin 1930 u krijua Shoqëria Greke e Prodhimeve Kimike dhe Plehrave, e cila zvogëloi varësinë nga importet; në përdorimin e plehrave (njësoj si me lëndën e plugjeve) Greqia Jugore ishte më e përparuar se viset e reja. Ashtu si në vendet tjera të Ballkanit, produktiviteti i ekonomive familjare të dobëta financiarisht mbeti i ulët. Përmirësimet në produktivitet në viset e reja ishin të dukshme, kur merret parasysh pikënisja modeste.

Edhe shteti bullgar ndoqi një politikë agrare intervencioniste. Qeveritë gjithnjë e më autoritare të viteve 1930 kërkonin ekonomi të diktuar nga shteti. Komasacioni i trojeve dhe formimi i kooperativave dhe shkollave të reja

bujqësore duhej ta rrisnin nivelin e bujqësisë. Që nga viti 1930 agjencia shtetërore Hranoiznos mbante monopolin e produkteve bujqësore. Sistemi i kredive duhej të përfshihej në një bankë të vetme. Shteti SKS ndoqi një strategji bujqësore që drejtohej nga Ministria e Reformës Agrare, të themeluar në vitin 1920. Ajo gradualisht i hoqi marrëdhëniet feudale tradicionale të varësisë së fshatarëve (më 1921 në Bosnjë, por në Maqedoninë e Vardarit jo deri më 1931). Për Kosovën dhe Maqedoninë, në vitin 1920 u lëshua një dekret i kolonizimit, i cili ndiqte kryesisht interesa nacionaliste. Përmes vendosjes së kolonëve serbë në Kosovë dhe në Maqedoni synohej ndryshimi i përbërjes etnike në favor të elementit serb dhe përmirësimi i sigurisë në kufijtë e paqëndrueshëm me Shqipërinë dhe Greqinë. Deri në vitin 1941, rreth 12.000 familje kolone ishin vendosur në Kosovë, veçanërisht në rajonet kufitare përreth Gjakovës dhe Pejës, si dhe në qendrën tradicionalisht kryengritëse shqiptare, në Drenicë. Si rezultat i kolonizimit, popullsia serbe në Kosovë u rrit nga 24% (1919) në 38% (1928). Pjesa më e madhe e tokave të shpërndara për kolonët shteti ia kishte konfiskuar ish-pronarëve shqiptarë, gjë që çoi në konflikte të dhunshme në zonat rurale dhe ashpërsoi kundërshtitë etno-politike midis shqiptarëve dhe serbëve. Në Maqedoninë e Vardarit, nga ana tjetër, kolonizimi kryesisht dështoi. Një total prej rreth 153.000 hektarë tokë ishte ndarë aty për reformën agrare, nga i cili familjet kolone morën 33.900 hektarë. Klima, tokat më pak pjellore, moçalizimi i shumë ultësirave, mungesa e ujit, malaria, mungesa e kapitalit dhe e arsimit, paaftësia dhe korrupsioni i autoriteteve, veçanërisht në

Ministrinë e Bujqësisë, e bënë kolonizimin në të gjithë jugun jugosllav të pasuksesshëm. Në një krahasim rajonal me Greqinë, e cila kishte vendosur qindra mijëra refugjatë në zonat rurale, rezultati për SKS-në del negativ.

Agrarizmi dhe udha e tretë

Debati politiko-ideologjik rreth çështjes agrare arriti kulmin në periudhën mes dy luftërave botërore. Në shoqëritë e Ballkanit ajo kishte zënë fill qysh në shekullin XIX. Cytjet vinin sidomos nga Perandoria Ruse, nga revolucionarët popullorë dhe socialë. Reformat zgjedhore pas vitit 1918 i shndërruan miliona bujq në Rumani dhe në ish-zonat hungareze të Mbretërisë SKS në votues. Në periudhën mes dy luftërave agrarizmi u shndërrua në ideologji në mbarë Evropën Lindore, madje përfaqësuesit e tij erdhën për një kohë në pushtet në Ballkan, p.sh. në Bullgari (1919–1923) dhe në Rumani (1929–1933). Parti të forta fshatare kishte në Rumani, Bullgari dhe në pjesën kroate të mbretërisë SKS, ndërsa në Greqi dhe Shqipëri, përkundër situatës së krahaseshme, shqetësimet e fshatarëve nuk u trajtuan nga ndonjë parti e veçantë. Partitë fshatare në rajon u bënë të rëndësishme për sa i përket historisë evropiane meqë, ashtu si partitë fshatare në Evropën Lindore, Qendrore, Veriore dhe Perëndimore, ato po kërkonin një udhë të tretë midis kapitalizmit dhe bolshevizmit.

Në Bullgari, për shkak të rezistencës së popullsisë urbane dhe ushtrisë, agrarizmi, bashkë me përpjekjen për të riorganizuar shoqërinë, dështoi. Ideologjikisht ai përfaqësonte në një mënyrë ekstreme armiqësinë

ndaj qytetit që ishte e dukshme tek të gjithë njerëzit agrarë. Përkrahësit e Partisë Fshatare Kroate talleshin me kundërshtarët e tyre si zotërinj të shthurur. Avokatët, noterët, agjentët e zgjedhjeve, përfaqësuesit e bankave dhe nëpunësit civilë shiheshin edhe në Rumani si kundërshtarë të fshatarëve që donin të bënin fitime afariste në kurriz të popullatës rurale. Kritikën ndaj qytetit u kuptuan gjithashtu si tjetërsim i banorëve të qytetit nga kombi. Qysh në shekullin XIX në Serbi ishte zhvilluar kritika ndaj shtetit të nëpunësve dhe afarizmit të nëpunësve civilë. Shoqëritë egalitare të fshatarëve të vegjël si Bullgaria dhe Serbia zunë të diferencohen shumë ngadalë pas rrëzimit të elitave funksionale osmane (veçanërisht në Bullgari) dhe ekonomike greke, me ç'rast më së shumti shtyheshin elitat e reja kombëtare të shërbimit administrativ dhe ushtarak. Shumë vende të Ballkanit ndërtuan arsim të lartë, por mezi e mbanin atë fillor. Shkencat teknike mbetën të pazhvilluara, derisa, nga ana tjetër, shumë studentë zgjidhnin juridikun. Rumania kishte një nga dendësitë më të larta të avokatëve në Evropë. Në sytë e popullsisë rurale, këta ngritës socialë po tëhuajsoheshin nga shumica e shoqërisë. Mes qytetit dhe fshatit ishte hapur një çarje socio-kulturore. Kjo situatë u përkeqësua në rajonet ku ishin shtuar dallimet etnike – në provincat e reja të Rumanisë asnjë qytet i madh nuk kishte shumicë etnike rumune.

Fshatarët, të joshur nga propaganduesit kombëtarë për dekada me radhë si shtylla kurrizore e kombit, pas vitit 1918 menduan se erdhi ora e tyre shoqërore dhe politike. Ata kërkuan tokë dhe pjesëmarrje. Aty ku rishpërndarja dhe pjesëmarrja ishin rezultat i luftës, d.m.th. në ish-zonat hungareze, ruse dhe osmane, si dhe në mbretërinë e vjetër

rumune, integrimi i fshatarëve në kombin shoqëror dhe politik u bë një sfidë e veçantë. Në Greqi, në Bullgari dhe në Serbi, nga ana tjetër, që kur u bënë këto shtete, fshatarët kishin të drejta të plota politike dhe, për angazhimin e tyre në luftë, kishin fituar përshtypjen se kishin qëndruar për kombin. Shpërthimi i dëshirave të fshatarëve u kënaq vetëm pjesërisht, reforma e tokës ua shoi vetëm urinë fillestare për tokë.

Bullgari Aleksandër Stambolijski (1879–1923) ishte agrari i parë që erdhi në pushtet (1919 – 1923). Ai ndoqi një projekt shoqëror radikal të ristrukturimit, me të cilin krijoi shumë armiq: qëllimi ishte një shtet egalitar fshatar, në të cilin do të mbizotëronte fshatarësia e lirë e organizuar në kooperativa. Stambolijski reformoi sistemin arsimor (duke bërë nivelin e mesëm të detyrueshëm, duke themeluar 800 gjimnaze dhe 300 shkolla fillore). Ai futi një taksë progresive të të ardhurave dhe taksa të reja të korporatave; menagjonte hapësirat e banimit në qytete dhe promovonte ndërtimin shtetëror. Në qershor të vitit 1920 shpalli reformën agrare dhe krijoi një fond shtetëror të tokës. Detyroi dhënien e kredive të lira për kooperativat dhe planifikoi një konsorcium shtetëror për magazinimin e grurit. Detyrimi i përgjithshëm për punë u pengua nga aleatët, meqë i druhashin krijimit të strukturave të fshehta ushtarake. Në luftën e tij kundër elitave urbane, Stambolijski shënjestroi sidomos avokatët që shiheshin si murtajë e fshatit, si dhe promovoi arbitrazhin në nivelin lokal. Mësuesit duhej të rizgjidheshin çdo katër vjet. Stambolijski karizmatik promovoi si udhëheqës popullor, përdorte gjuhë agresive dhe ushtronte trysni mbi votuesit. Ai tëhuajti ushtrinë nga qeveria e vet, veçanërisht

oficerët, të cilët shpesh i kishte fyer, kishën, policinë (për shkak të gardës së portokalltë parapolitike), pjesë të rëndësishme të nëpunësve civilë dhe, përmes propagandës së tij anti-urbaniste, edhe popullsinë urbane. Kundërshtarë të tij në kampin e majtë ishin edhe komunistët.

Kolektivizmi, egalitarizmi, anti-individualizmi dhe anti-urbanizmi karakterizonin edhe partitë e tjera të rëndësishme fshatare, megjithëse në një shkallë më të vogël. Partitë fshatare në shtetet shumetnike post-imperiale trasuan një rrugë tjetër zhvillimi nga agrarianët bullgarë, të cilët u shtynë në ilegalitet pas vitit 1923. Në Kroaci, partia fshatare për vetëm disa vjet u shndërrua në një parti nacionaliste gjithëpërfshirëse. Lideri i tyre, Stjepan Radiqi [Stjepan Radić], ishte ideologjikisht vështirë i kapshëm. Ai vizitoi Bashkimin Sovjetik, por nuk ishte bolshevik; brenda vendit bëri disa kthesa në relacion me dy partitë më të mëdha serbe. Në Rumani, partia fshatare, e themeluar në vitin 1918 nga mësuesi Jon Mihalake [Ion Mihalache] (1882–1963), ndiqte një program radikal të rishpërndarjes së tokës. Ai, i ndikuar ndër të tjera nga teoricieni Konstandin Stere (1865–1936), që vinte nga socializmi agrar rus, refuzonte kapitalizmin dhe propagandonte një popull fshatar ngjashëm me lidhjen e bujqve bullgarë. Në vitin 1926, Partia Fshatare u bashkua me Partinë Kombëtare Transilvanase për të formuar Partinë Kombëtare të Fshatarëve. Ajo ishte e orientuar kundër Partisë Nacional Liberale që ushtronte pushtet autoritar dhe politika tarifore e ekonomike proteksioniste dhe mbrojtëse (sipas motos vetëm nga vetë ne) duke u bërë barrë e rëndë për fshatarët. Para vitit 1918 Partia Nacionaliste kishte qenë një parti klasike nacionaliste e rumunëve të Hungarisë që mblidhte anëtarësi nga të

gjitha shtresat. Shkrija kërkonte nga socialistët agrarë moderim programatik, ndërsa për transilvanasit kjo nënkuptonte zgjerim të bazës elektorale përtej maleve Karpate. Për dallim nga shtetet në jug të Danubit (me përjashtim të Shqipërisë), fshatarët rumunë hynë në jetën e sistemit parlamentar tek në vitin 1918, kur u dha e drejta e përgjithshme e votës. Porse mungonin akoma kushtet elementare për pjesëmarrje të rregullt. Për më shumë, niveli i ulët i arsimit, analfabetizmi i përhapur dhe mungesa e përvojës paraqitnin pengesa të konsiderueshme. Në zonat rurale autoritetet ndikonin në zgjedhje përmes ryshfetit, dhuratave zgjedhore dhe masave shtrënguese (vendosja arbitrare e masave të jashtëzakonshme; karantina arbitrare për epidemi të paqena të kafshëve). Ndonjëherë, për të mos i lejuar fshatarët që të votonin, xhandarët përdornin dhunë. Asnjë parti nuk kishte një elitë politike fshatare; shumica e deputetëve të Partisë Nacionale Fshatare ishin shtresë e lartë lokale (avokatë, noterë) dhe jo fshatarë. Si përfaqësues politik i komuniteteve fshatare vepronte intelijenca e fshatit (priftërinjtë, mësuesit). Për shkak të demagogjisë dhe dhunës së fushatave zgjedhore, shumë fshatarë u larguan nga partitë, të cilat edhe ashtu vështirë i dallonin. Zhgënjimi me demokracinë përgatiti terrenin për lëvizjet ekstreme të djathta. Shumica e partive shfaqeshin nëpër fshatra vetëm gjatë fushatave zgjedhore. Shteti i kishte lënë pas dore zonat rurale. Boshllëku i krijuar nga autoritetet dhe partitë u plotësua pas vitit 1934 nga lëvizja e legjionarëve fashistë, e cila zbatonte projekte infrastrukturore në qindra kampe pune, ku së bashku punonin fshatarët dhe aktivistët. Kjo krijoi një shoqëri paralele fashiste që sfidonte haptas shtetin. Partia Nacionale Fshatare ishte në pushtet nga 1928 deri më 1933.

Kriza ekonomike globale dhe betejat e krahëve i dhanë fund nismës së shkurtër të një demokracie funksionale, për çka Partia Nacionale Fshatare u angazhua si asnjë parti tjetër në Rumaninë mes dy luftërave. Ajo hapi vendin për investorët e huaj, uli tarifat doganore për t'ua mundësuar fermerëve blerjen e mallrave të importit, si dhe rehabilitoi valutën. Kur, më 1931, kriza bankare nga Austria përfshiu Ballkanin, ekonomia rumune dhe shumica e bankave u shembën. Partia dështoi edhe në decentralizimin e premtuar. Rumania qeverisej në mënyrë centraliste; autonomi komunale s'kishte pothuajse fare, hapësirë për manovrim në nivelin lokal kishte fare pak. Partitë fshatare kroate dhe rumune ishin shndërruar ideologjikisht në lëvizje mbledhëse dhe kishin humbur qartësinë e tyre programore për çështjet agrare. Agrarizmit nuk i kishte shkuar për dore të gjente zgjidhje për çështjen sociale më të rëndësishme në Ballkan, përmirësimin e kushteve ekonomike dhe të jetës në vend. Në këtë sfond, teoricienët fashistë-autoritarë ishin të mendimit se një vend agrar duhej të ndiqte politikë autarkike dhe të detyronte me zor kapërcimin në shoqëri industriale përmes nacionalizmit ekonomik – model ky që do të zbatohej disa vjet më vonë nga komunistët nën parashenjën e stalinizmit.²¹

Ballkani i periferive të reja

Kufijtë që u krijuan midis viteve 1912 dhe 1920 në shumë vende shkëputën zona shekullore ekonomike dhe

²¹ Bell 1977; Berov 1990; Biondich/Radić 2000; Müller 2001; Schultz/Harre 2010; Radu/Schmitt 2017.

kulturore. Interpretimi i historisë që është i bazuar në shtetet nacionale shpesh përqendrohet në kryeqytetet dhe perspektivën e tyre mbi territorin dhe shoqërinë. Por nëse historia e Ballkanit shkruhet nga periferia, e që në këtë kontekst do të thotë pikërisht nga zonat e periferizuara, në pah dalin njohuri krejtësisht të reja. Kufiri i ri verior grek, kufiri lindor shqiptar, kufiri verior i mbretërisë SKS, kufiri perëndimor rumun – të gjitha patën pasoja vendimtare. Qendrat e vjetra të administratës, të tregtisë dhe të trafikut papritmas u gjetën përtej kufijve të kontrolluar reptësisht. Kjo vlente veçanërisht për kryeqytetet provinciale osmane, Janinën në Epir dhe Manastirin në Maqedoninë e Vardarit. Manastiri, seli e shumë konsullatave në Perandorinë Osmane, qendër shumë e zhvilluar e tregtisë nga arumunët, vend qendror i veprimtarëve kombëtarë bullgarë, shqiptarë, grekë, turq dhe arumunë, pas vitit 1918 pësoi rënie të madhe duke u bërë qytet i dobësuar ekonomikisht në skajin jugor të Jugosllavisë dhe nuk është këndellur deri më sot nga dëmtimi i rëndë që pësoi në Luftën e Parë Botërore dhe pozita kufitare ku u gjet. Edhe Selaniku, që nga Mesjeta qyteti më i rëndësishëm i perandorive në Ballkan, tani u gjet afër një kufiri. Si rezultat i shpërnguljes dhe shkëmbimit të popullsisë turke e bullgare dhe fluksit të rreth 600.000 kolonëve nga Bullgaria dhe Turqia, struktura sociale në qytet dhe rrethinë kishte ndryshuar thelbësisht. Si relikto socio-kulturor i periudhës osmane mbeti popullsia sefardike. Ajo u gjet nën trysni të nacionalizmit venizelian. Njësoj si pakica sllave në Maqedoninë greke, hebrenjtë mbështetën partitë antivenizeliste, duke u përfshirë kështu në tensionet e mëdha të përçarjes kombëtare greke.

Në veri, kufijtë e rinj të Hungarisë ndanin një varg qytetesh kryesisht hungareze afër kufirit nga rrethinat e tyre perëndimore dhe veriore – kjo vlente për Novi-Sadin [Újvidék/Neusatz] në Vojvodinë, Timishoarën [Timișoara] në Banat, Aradin dhe Oradenë (Nagyvárad/Großwardein) në të ashtuquajturin Partium (tani Krishana [Crișana/Körösvidék/Kreischgebiet], d.m.th. ish-komitatet hungareze midis Transilvanisë dhe Hungarisë Qendrore). Kufijtë e Shqipërisë lanë rreth gjysmën e shqiptarëve nën SKS dhe një pjesë të vogël nën administrimin grek. Kufiri midis Shqipërisë dhe Kosovës shkëputi lidhjet ekonomike midis qyteteve tani jugosllave si Gjakova, Peja dhe Prizreni dhe tokave të tyre bujqësore në territorin shqiptar. Kufij të shumtë kontrolloheshin rreptësisht për arsye nacionale politike. Shtetet ngadhënjimtare kishin frikë nga spiunët dhe kaçakët. Kufiri lindor rumun me Bashkimin Sovjetik ishte përplot ushtarë; kjo bëri që të shuhet tregtia në portet e Besarabisë në Detin e Zi, si Kilia [Chilia] dhe Çetatea-Alba [Cetatea alba/Bilhorod Dnistrovski]. Nëpër lumin Dnjestër arratiseshin vazhdimisht qytetarë sovjetikë për në perëndim. Në drejtim të Hungarisë, por edhe në Dobrukhë, kontrollat kufizuan rrjedhën e mallrave dhe njerëzve.

Kufiri mbase më i ruajtur ishte ai midis Bullgarisë dhe mbretërisë SKS. Ushtria, xhandarmëria dhe bandat rajonale e kishin mbyllur hermetikisht atë për të parandaluar depërtimin e luftëtarëve të VMRO-së. Qëndrimi i fshatarëve në ara dhe kullosa afër kufirit ishte kufizuar tërësisht.

Por edhe atje ku nuk kishte pasur luftime, regjimet e reja doganore kishin një efekt vendimtar në degët e vjetra të ekonomisë: blegtoria migruese (transhumance) dhe

puna sezonale (gurbeti). Transhumanca praktikohej midis kullotave verore në male dhe kullotave dimërore në fusha. Kufiri i ri verior grek shtrihej midis këtyre kullotave. Kullotat dimërore të ultësirës trakase, maqedonase, thesaliane dhe epirotase shtriheshin në territorin grek. Shumë nga këto kullota u ishin dhënë refugjatëve si tokë bujqësore. Tarifat e larta doganore, qiratë e larta për kullotat dhe kontrollet rrënuan transhumancën nga mbretëria SKS e Bullgaria deri në Greqi (territor osman para vitit 1912). Midis viteve 1912 dhe 1930, 80% e bagëtisë u zhduk nga malet bullgare të Rodopeve. Ligjet e reja të punës në Turqi eliminuan Stambollin si destinacion për punëtorët sezonalë nga Ballkani. Kjo ndërpreu një traditë shekullore të migrimit sezonal nga zonat malore midis Shqipërisë dhe maleve Rodope në zonat e ulëta fushore. Ish-punëtorë mërgimtarë të shumtë u kthyen nga bujqësia më pak fitimprurëse. Tek pas Luftës së Dytë Botërore u hapën mundësi të reja për migracion dhe punë për qytetarët e Greqisë dhe të Jugosllavisë, por natyrisht jo më në lindje (Turqi) dhe veri (Bukuresht), por në veriperëndim, në Evropën Qendrore dhe atë Veriore.

Periferitë e reja u shtrënguan të unifikohen përmes kufijve dhe mujshisë së shtetit. Në këtë bënte pjesë edhe depërtimi i zonave shumetnike dhe shumëfetare. Të gjitha shtetet ndoqën homogjenizimin etnonacional; zonat që kishin qenë osmane deri në vitin 1912, që karakterizoheshin me një shkallë e lartë të larmisë etnokulturore, u goditën veçanërisht. Nacionalizimi i grupeve fetare arriti kulmin pas vitit 1918, kur, ndryshe nga kohët osmane, shtetet nacionale po përdornin tani aparatit e tyre të pushtetit. Në Ballkanin Jugperëndimor, proceset që

krijuan besnikëri të qartë, u intensifikuan. Shembuj janë ortodoksët e Shqipërisë së Jugut dhe çamët myslimanë, të dy pjesë të peizazhit historik të Epirit. Për Greqinë, të gjithë ortodoksët në Shqipëri, pavarësisht nga gjuha e tyre (shqipe, arumune, greke) ishin grekë – si kriter përdorej ndërgjegjja dhe përkatësia fetare. Nga ana tjetër, Shqipëria i referohej gjuhës si kriter kryesor i përkatësisë etnike. Tentimet e Lidhjes së Kombeve për të konstatuar identitetin etnik përmes sondazheve në vend dështuan për shkak të ndikimit të shtetit dhe kompleksitetit të identiteteve, madje edhe brenda familjeve individuale; vendimet shpesh ndiqnin konsiderata ekonomike (bursa, mundësi punësimi) që ekzistonin për ortodoksët në Greqi dhe (në rastin e opsionit arumun) në Rumani. Shteti shqiptar, që në periudhën mes dy luftërave ishte dominuar nga elitat sunite post-osmane, ende nuk e kishte fituar besimin e shqiptarëve ortodoksë, të cilët – pavarësisht gjuhës së përbashkët – sollën me vete përvojën e diskriminimit fetar nga periudha osmane. Sistemi shkollor kishtar-fetar përçonte identitet grek. Përpjekjet e shtetit shqiptar për të zëvendësuar shkollat fetare me shkolla shtetërore (1933) provokoi ndërhyrjen greke në Lidhjen e Kombeve. Në anën tjetër të kufirit, çamët myslimanë etnizuan identitetin e tyre për të mos u përfshirë si turq (për shkak të fesë së tyre) në Traktatin e Lozanës dhe kështu në shkëmbimin e popullsisë greko-turke. Në vitin 1935, Greqia dhe Shqipëria ranë dakord që të lejonin shkolla për pakicat e tyre përkatëse.

Shumë shtete zhvillorin projekte të kolonizimit të brendshëm në zonat kufitare: Rumania vendosi arumunë maqedonas në Dobrukhë; mbretëria SKS dërgoi rreth

60.000 kolonë serbë në Kosovë, kurse në Vojvodinë, përmes kolonëve serbë, u përpoq të margjinalizonte popullatat hungareze dhe gjermane. Bullgaria zhvilloi një kolonizim të brendshëm, veçanërisht në malet Rodope, kundër grupit mysliman bullgarisht-folës të Pomakëve. Në të gjitha rastet e përmendura, bëhet fjalë për zonat ku kishte pasur ndikim të fortë osman, e të cilat jo vetëm ishin periferia e brendshme, por në perceptimin e elitave të shtetit nacional përfaqësonin orientin e brendshëm, dhe të cilat duhej të integroheshin në shtetin-komb, si mision i brendshëm civilizues. Maqedonia dhe Kosova dhe, në një masë më të vogël, malet Rodope, mbetën në shënjestër të masave të tilla represive deri në fund të shekullit të shkurtër XX, të cilat në mënyrë të përsëritur provokuan konflikte serioze etnike. Shumëçka flet në favor të emërimit koloni të brendshme të shteteve nacionale të zonave post-osmane të Ballkanit Qendror.²²

Njëkuptimësia shtetërore në periferitë e reja krijohet edhe përmes masave simbolike. Shteti grek zëvendësoi të gjithë emrat sllavë dhe turq të vendbanimeve, duke ringjallur nocione antike apo duke shpikur emra të rinj. Edhe në Bullgari kishte riemërime, por jo në masë kaq të përhapur. Njëkuptimësia u zbatua me zor, sidomos kur ndonjë pjesë e kombit titullar (të imagjinuar) shkonte krye në vete në çështjen e identitetit dhe besnikërisë. Si shembull i rëndësishëm, për nga numri, duhet të përmenden edhe stilistët rumunë. Këtu bëhej fjalë për një popullsi fshatare

²² Schmitt/Metzeltin 2015; Lory 2011; Clayer 2008; Elsie/Destani 2013; Manta 2004.; Brunnbauer 2000/2001; Stefanov 2017; Jovanović 2012; Boškovska 2009.

në Besarabi dhe Moldavi, e cila, në vitin 1935, numëronte rreth një milion pjesëtarë dhe e cila kundërshtoi futjen e kalendarit gregorian në Rumani. Konceptuar nga shteti si pjesë e zhvendosjes së Rumanisë në sistemin kohor perëndimor – dhe njëkohësisht si zhvendosje simbolike kah perëndimi – reforma e imponuar dhe pak e shpjeguar u interpretua nga fshatarët analfabetë si sulm kundër shpirtit të tyre, si vepër satanike që vinte nga kisha perëndimore. Misticismi i përhapur në Besarabi, mosbesimi tradicional ndaj autoriteteve shtetërore, si dhe ndikimi i priftërinjve rusë, shpjegojnë krijimin e një bote rurale paralele që ndërton kisha dhe që vetorganizohet. Tek në vitin 1936, shteti ishte në gjendje të përdorte forcën për ta shtypur këtë revoltë masive kundër shtetit modern dhe kohës së tij moderne. Kisha dhe autoritetet kishin agjituar në mënyrë kontradiktore, sidomos kur kihet parasysh që stilistët ishin pjesë e konsiderueshme e kombit titullar, madje në një zonë kufitare të rrezikuar. Shteti dhe kisha dështuan t'i integronin grupet fshatare (kombëtarisht indiferente, por tradicionaliste në fe) në shtetin kombëtar rumun sa i përket identitetit politik.²³

Myslimanët si grupe të periferizuara post-imperiale

Një histori e periferizimit mund të shkruhet edhe duke vënë fenë si kriter, kur kemi parasysh se përkatësia fetare/konfesionale dhe etnike/kombëtare shpesh ishin të lidhura ngushtë mes vete. Margjinalizim për kohë shumë

²³ Petrucescu 2016.

të shkurtër, deri në vitin 1912, përjetuan myslimanët e Ballkanit Qendror. Gjuhësisht ata ndaheshin në turq, shqiptarë, sllavë (pomakë në malet Rodope, torbeshë në Maqedoni), romë, si dhe disa grupe të vogla arumune. Për sa i përket statusit shoqëror, ekonomisë dhe kulturës, myslimanët kishin shumë dallime, prandaj termi myslimanë ballkanas si kategori interpretuese ka pak vlerë shpjeguese. Në Perandorinë Osmane, për shkak të mbisundimit shekullor, ata, myslimanët, kishin trashëguar një përparësi simbolike dhe socio-kulturore përmbi popullsinë e krishterë, ndonëse kjo përparësi kishte peshë të ndryshme në situata dhe rajone të ndryshme.

Pas vitit 1912, ky grup, dikur mbizotërues, u gjend në pozicionin e një pakice fetare kudo, përveçse në Shqipëri. Këtu duhet bërë dallim midis myslimanëve sllavë dhe tyre josllavë. Të parët shiheshin nga shtetet sllave, si Jugosllavia dhe Bullgaria, si të integrueshëm në kombin titullar, ndërsa myslimanët josllavë, jo. Në Shqipëri, myslimanët – sunitë dhe bektashi (pjesëtarë të rendit dervish me të njëjtin emër) – përbënin rreth 70% të popullsisë. Me këtë strukturë Shqipëria u bë shteti i parë kryesisht mysliman në Evropë, ku pothuajse të gjithë ishin konvertitë, d.m.th. jo emigrantë turq. Myslimanët dominuan shtetin dhe ekonominë. Në një mjedis të shteteve nacionale të krishtera, ata ndien tryzni të madhe për të zhvilluar një identitet evropian dhe për ta shfaqur atë në botën e jashtme. Shteti inkurajoi institucionalizimin e myslimanëve, d.m.th. krijimin e bashkësive fetare sunitë dhe bektashiane. Në vitin 1929 u themeluan Këshilli i Naltë i Sheriatit nën drejtimin e kryemyftiut të Tiranës dhe Komuniteti Musliman Shqiptar. Mes viteve 1921 dhe

1929 bektashinjtë organizuan tri kongrese, ndërsa më 1924 i dhanë vetes status të komunitet të pavarur brenda fesë islame, i cili nuk u njoh nga sunitët. Kur Turqia kemaliste ndaloi urdhrat e dervishëve më 1925, qendra e afërsisht shtatë milionë bektashinjve të mbarë botës u zhvendos në Tiranë. Bektashinjtë kombinuan praktikat e tyre fetare me një përkushtim ndaj kombit shqiptar; udhëheqësitë e tyre zhvilluan idenë e një islami bektashian progresiv dhe evropian, për ta dalluar nga islami sunit që shihej si aziatik dhe i prapambetur.

Shteti shqiptar ndiqte një politikë të kujdesshme të de-osmanizimit dhe de-orientalizimit. Ligji fetar islamik u shfuqizua, shkolla të shumta fetare (medrese) u mbyllën, ndërsa një medrese e përgjithshme u themelua në Tiranë, ku klerikët islamikë do të trajnoheshin në një frymë moderne. Mbreti dhe bashkësia fetare ndërtuan xhami të reja në stil modern arkitektonik: xhamitë e ndërtuara prej betoni kishin për qëllim të simbolizonin demarkacionin nga trashëgimia osmane. Zbulimi i grave u krye me më shumë kujdes se sa në Turqi dhe bazohej kryesisht me bindje dhe jo me detyrim. Shthurja imperiale në Shqipëri ndodhi e kontrolluar nga shteti, përmes institucionalizimit të islamit dhe me një politike simbolike të orientuar edhe ndaj vendeve të huaja.

Në mbretërinë SKS, myslimanët boshnjakë të Austro-Hungarisë, si komunitet fetar, tashmë kishin institucionet e veta (Bashkësia Fetare Islame, nga 1882 nën udhëheqjen e Reis-ul-Ulemës), d.m.th. modelet e institucionalizimit të drejtuar nga shteti mund të merreshin si trashëgimi perandorake. Myslimanët boshnjakë u organizuan politikisht në Organizatën Myslimane Jugosllave, e cila

në thelb ishte për shtetin e ri. Ata shiheshin pjesë e kombit si në diskursin nacional serb, ashtu edhe në atë kroat, ndonjëherë edhe me ekzagjerime si pjesa më e pastër. Gjuha e përbashkët e myslimanëve, kroatëve dhe serbëve krijoi një lidhje të fortë. Për myslimanët boshnjakë u hapën opsionet identitare jugosllave, serbe, kroate, si dhe një vetjak, boshnjak-mysliman. Para së gjithash, atyre iu desh të reagonin ndaj programeve nacionale serbe dhe kroate që tentonin t'i përfshinin myslimanët boshnjakë. Përvoja e dhunës nacionale-sociale nga fshatarët serbë, midis viteve 1918 dhe 1920, në mesin e myslimanëve boshnjakë kishte krijuar mosbesim të konsiderueshëm ndaj shtetit të ri. Reisi boshnjak nuk kishte qasje institucionale të myslimanët që nuk kishin qenë pjesë e Habsburgëve para vitit 1918, d.m.th. te ata në Serbi, Maqedoni dhe Mal të Zi, të cilët ishin nën administrim të qeverisë.

Për dallim nga myslimanët kroatish/serbisht-folës në veri, myslimanët shqiptarë dhe turq në Kosovë dhe Maqedoni nuk kishin kurrfarë perspektive të pranimit në një komunitet identitetar sllavo-jugor. Edhe në jetën politike partiake ata u organizuan ndaras nga myslimanët boshnjakë, në partinë jetëshkurtër Xhemijeti [Cemiyet]. Mbretëria SKS myslimanët josllovë, si grupe të padëshiruara etnike, i shtynte të shpërnguleshin. Dërgimi i kolonëve serbë, shpronësimet e gjera të tokave, përjashtimi politik dhe kulturor, ishin ndër instrumentet e shtetit për t'i imponuar në provincat jugore, ku serbët ishin vetëm pakicë. Një edukim i theksuar fetar duhej të parandalonte shfaqjen e një vetëdijeje kombëtare, veçanërisht në mesin e shqiptarëve myslimanë – shkolla duhej të prodhonte myslimanë, jo shqiptarë, dhe kështu të parandalonte përpjekjet e

shqiptarëve për pavarësi. Në periudhën mes dy luftërave, rreth 60-70.000 myslimanë u larguan nga Jugosllavia për në Turqinë kemaliste, shumica prej tyre mes viteve 1923 dhe 1925, në një klimë të dhunës ndëretnike, veçanërisht nga Kosova. Më 1938, Jugosllavia nënshkroi me Turqinë një marrëveshje gjithëpërfshirëse të shpërnguljes, që supozohej të prekte 40.000 familje rurale myslimane nga Kosova dhe Maqedonia, por që nuk u zbatua për shkak të shpërthimit të Luftës së Dytë Botërore. Siç u tregua, edhe Bullgaria inkurajoi emigrimin e turqve në Turqi; Rumania gjithashtu nënshkroi një marrëveshje më 1936 që rregullonte evakuimin e myslimanëve nga Dobruxha. Turqia tregoi interes të madh për myslimanët nga Ballkani, meqë emigrantët duhej të plotësonin boshllëqet e krijuara nga gjenocidi ndaj të krishterëve armenë dhe asirianë si dhe nga ikja, dëbimi dhe zhvendosja e ortodoksëve. Në tërësi bëhet fjalë për një shturje të lidhjeve perandorake, por që nuk çoi në zhdukjen e myslimanëve në Ballkan. Përkundrazi, në Jugosllavi dhe Bullgari mbetën pjesë të mëdha të popullatës myslimane.

Sidomos në Bosnjë, ngjashëm si në Shqipëri, u zhvilluan debate të shumta midis elitave myslimane rreth pozitës së Islamit në një shoqëri në rrugën e modernizimit. Në të dy vendet u zhvilluan një spektër i gjerë i lëvizjeve, që nga ato (neo-)tradicionaliste deri te ato reformuese, të ngjashme me lëvizjen Ahmedije në Pakistan. Në Bosnje reformatorët i udhëhoqi Reisi Mehmed Xhelaludin Çausheviqi [Mehmed Dželaludin Čaušević] (1870–1938), i cili mes tjerash përktheu Kuranin në boshnjakisht. Intelektualët myslimanë dhe sekularë ishin bashkuar në shoqatën Gajret (1903). Myslmanët më ruralë të Greqisë

dhe Bullgarisë luajtën më pak rol në këto debate. Në përgjithësi, sistemi i ri i shtetit nacional nënkuptonte për myslimanët e Ballkanit një forcim të tendencave drejt modeleve të identifikimit nacional, të cilat kishin zanafillën qysh para vitit 1918. Në Bosnjë ata kishin qenë prej kohësh të lidhur me rajonin, ndërsa shqiptarët sunitë, veçanërisht në Shqipërinë e Mesme, në Kosovë dhe në Maqedoni, kishin një vetëdije të fortë të veçantisë të bazuar në gjuhën, traditën zakonore dhe privilegjin e mbajtjes së armëve (gjë që nuk e kishin të krishterët në Perandorinë Osmane). Situata e komuniteteve më të vogla pa diferencim të fortë shoqëror dhe pa shtresë udhëheqëse të veten politike, ishte veçanërisht e vështirë: Për myslimanët sllavofonë në Kosovë, Maqedoni dhe malet Rodope, referencat fetare mbetën mbizotëruese. Ata e patën të vështirë ta gjenin veten në nacionalizmin serb apo bullgar, aq më pak kur këta konvertimin, tradicionalisht e konsideronin si tradhti kombëtare. Për myslimanët turq në Kosovë dhe Maqedoni, sekularizmi radikal i Turqisë Kemaliste pati një efekt irritues. Por, derisa në Jugosllavinë Jugore, myslimanët ende e mbanin pozitën e vet si grupi më prestigjioz mysliman, në Bullgari, ku gjithashtu ishin grup i rëndësishëm, ata iu nënshtruan një presioni të shtuar. Por, në përgjithësi, shtetet nacionale të periudhës mes dy luftërave nuk i kishin ndryshuar rrënjësisht myslimanët si grupe post-imperiale. Linjat e vazhdimësisë nga periudha e vonshme e perandorive janë më se të dukshme në komunitetet që po nacionalizoheshin më së forti, boshnjakët myslimanë dhe shqiptarët myslimanë.²⁴

²⁴ Popovic 2002; Clayer 2007; Clayer 1990; Clayer/Bougarel 2013;

Hungarezët, gjermanët dhe hebrenjtë, si grupe të periferizuara post-imperiale

Në grupet e marginalizuara nga raportet e reja të pushtetit bëjnë pjesë edhe bashkësitë etnike që kishin mbajtur perandoritë para vitit 1918: gjermanët dhe hungarezët në Austro-Hungari, shqiptarët në Ballkanin osman. Edhe ata kaluan nëpër procese të mprehjes dhe riformimit të vetëdijes kombëtare. Para vitit 1918 (ose 1912), sidomos për gjermanët dhe shqiptarët, kjo nevojë kishte ekzistuar vetëm kushtimisht, përkatësisht në një formë tjetër. Me Vjenën dhe Stambollin, të dy këto grupe kishin humbur pikën referuese perandorake. Kryeqytetet e vjetra perandorake u zëvendësuan nga një shtet kombëtar amë, Perandoria Gjermane dhe Shqipëria, si pikë referimi, politike dhe kulturore.

Gjermanët e Austrisë dhe ata të Hungarisë u bënë gjermanë etnikë, të cilët gjithnjë e më shumë binin nën ndikimin e politikës së Berlinit. Në rastin e tyre mund të flitet për një shthurje post-imperiale. Republika e vogël, politikisht e dobët e Austrisë, nuk ishte në gjendje të zhvillonte një politikë koherente ndaj miliona gjermanëve të ish-monarkisë. Nga ana tjetër, Gjermania vetëm gradualisht mori rol mbrojtës, ndërsa vendosmërisht tek nga viti 1933. Ky rol lidhej me interesat sipërore, si bashkëpunim strategjik me vendet e Ballkanit. Gjermanët rumunë dhe jugosllavë dolën në pah si grupe politikisht aktive tek në shtetin rumun, përkatësisht SKS/jugosllav.

Omerika 2013; Kretsi 2002; Rapper 2008; Clayner 2009; Müller 2005; Pezo 2013.

Historikisht, këto bashkësi rajonale kishin pak gjëra të përbashkëta. Saksonët luterianë të Transilvanisë kishin histori që shkonte prapa në shekullin XII. Ata kishin kishën e tyre të vjetër dhe institucionet kulturore, pasuri të përbashkëta, organizim politik dhe arsimor dhe një vetëdije të theksuar. Shvabët e Banatit ishin kryesisht katolikë që aty kishin ardhur në shekullin XVIII, si kolonë. Besnikëria e tyre ndaj shtetit hungarez dhe gatishmëria e tyre për t'u hungarizuar ishte pakrahasimisht më e lartë se ajo e saksonëve. Gjermanët e Bukovinës ishin vendosur aty vetëm pas vitit 1775. Gjermanët e Besarabisë dhe Dobrukhës ishin kolonë perandorakë të shekullit XIX dhe nuk kishin as elita intelektuale dhe as identitet që shkonte përtej strukturave të fshatit. Këtej ishin saksonët dhe shvabët ata që dominuan komunitetin gjerman të Rumanisë.

Edhe në mbretërinë SKS/Jugosllavi gjermanët kishin pak gjëra të përbashkëta: dallimet fetare, historitë e ndryshme të dyndjeve (gotsherët [Gottscheer/Koçevarji] në Slloveni kishin jetuar që nga Mesjeta, gjermanët e Bosnjës kishin imigruar aty tek pas vitit 1878), si dhe dallimet urbane-rurale kishin efekt ndarës. Njësoj si te gjermanët e Rumanisë, deri para vitit 1918 nuk kishte pasur nevojë për një organizim në bazë të gjuhës së përbashkët. Grupi më i madh jetonte në Banat dhe ishte i ndarë midis Rumanisë dhe Mbretërisë SKS. Në pjesën jugosllave të këtij rajoni filloi kolonizimi me veteranë serbë të luftës, përmes të cilit qeveria e Beogradit donte të ndryshonte raportin e shumicës. Politika e serbizimit la shumë pak hapësirë për organizim të partive politike;

Partia Gjermane, e themeluar më 1922, u ndalua më 1924. Shvabët danubianë u organizuan në Shoqatën Kulturore Shvabe-Gjermane dhe ndërtuan një sistem lulëzues të kooperativave, suksesi ekonomik i të cilit ua solli zilinë sidomos prej serbëve.

Derisa saksonët, përkundër rezistencës fillestare, deklaroheshin besnikë ndaj shtetit rumun, kjo gjë zgjati më shumë për shvabët e orientuar kah Hungaria. Të dy palët ishin mbështetur tek elitat e njohura rumune të Transilvanisë, të cilat, ndërkaq, nuk dolën fitimtare në luftën e brendshme kundruall politikanëve nga mbretëria e vjetër. Bukureshti ndiqte politikë shtypëse ndaj pakicave. Debatet intensive politike, veçanërisht midis saksonëve, karakterizoheshin nga konstatimi se, tashmë ishte kërcënuar ekzistenca e komunitetit, e cila për herë të parë nuk po udhëhiqej më nga Evropa qendrore-lindore, por nga elitat e Ballkanit, me të cilat një marrëveshje ishte shumë më e vështirë sesa me elitat hungareze ose rumune të Transilvanisë, këta të fundit edhe vetë në tension me Bukureshtin. Saksonët e Transilvanisë u organizuan në një këshill popullor si parlamenti i tyre me seli në Sibiu. Gjithashtu pak rëndësi pati edhe shoqata e krijuar rishtas Lidhja e gjermanëve në Rumani, e cila nuk ia doli të funksiononte si organizatë ombrellë. Puna e koordinimit politik u zhvillua midis deputetëve gjermanë në Bukuresht, të cilët (pas fazave paraprake) u bashkuan në Partinë Gjermane. Pushteti i vërtetë qëndronte te delegatët popullorë në rajonet e ndryshme. Brenda komunitetit sakson, si grupi më i rëndësishëm midis gjermanëve në Rumani, shpejt u ngritën tensione të ashpra, si gjeneratash,

ashtu dhe ideologjike. Udhëheqja konservatore përbëhej nga elitat e vjetra që e shihnin kishën si shtyllë kurrizore të komunitetit. Ajo mbështetej në përfshirjen në listë me cilëndo parti rumune që ishte në pushtet, në mënyrë që të ruante ndikimin e grupit të vet. Elitat e vjetra mbështeteshin në disiplinën e brendshme dhe unitetin e bashkësisë etnike si një parakusht për mbijetesë në një shtet të ri të perceptuar si kërcënues. Shumë të rinj këtë e shihnin si presion grupor konformist. Ata u përfshinë në lëvizjet kombëtare dhe shoqërore. Gjermania shërbeu si model, por nuk duhet të neglizhohet fakti që shoqëritë rumune dhe hungareze gjithashtu ishin prekur nga tendenca të tilla. Jo të gjitha grupet nacionale gjermane shkuan drejtpërdrejt në nacional-socializëm. Në Sachsentag, një lloj asambleje popullore e grupit, më 1933, pas debateve të gjata, u miratua parimi i përfaqësimit proporcional për bashkësitë saksone. U shpërfaq një përçarje në konservatorë dhe nacional-socialistë, të cilët (pas fazave paraprake) më 1932 dolën si Lëvizja e Përtëritjes së Gjermanëve në Rumani, nën udhëheqjen e Fric Fabritiusit [Fritz Fabritius] (1883–1957). Në vitin 1935 nacional-socialistët u ndanë në dy fraksione. Agjencitë naziste nga Rajhu gjerman u përpoqën të ndërhynin direkt tek saksonët, por nuk patën sukses plotësisht deri më 1940, kur u shpall barazia e plotë e grupit etnik. Edhe nacional-socialistët tjerë të rajonit për një kohë u treguan krye më vete.²⁵

Edhe për hungarezët që jetonin në mbretërinë SKS dhe në Rumani kishte ndryshuar rrënjësisht situata

²⁵ Schödl 1995; Bethke 2009; Roth 1994; Hausleitner 2014a; Hausleitner 2014b.

politike. Deri te nënshkrimi i Traktatit të Trianonit më 1920, shumica e zyrtarëve hungarezë refuzonin të bënë betimin për shtetet e reja, veçanërisht pasi qeveria hungareze ende shpresonte në korrigjimin e kufijve. Shteti rumun i dobësoi hungarezët përmes rrënimit të strukturave universitare e kulturore, përmes shpronësimit të gjerë të kishave dhe aristokracisë (që humbën 85% të pronës), përmes politikës rigoroze gjuhësore dhe madje duke kontrolluar nëse emrat personalë ishin të hungarizuar. Zyrtarë të shumtë hungarezë u larguan nga viset e okupuara. Në shumë mënyra, hungarezët imituan politikat opozitare të rumunëve Transilvanisë para vitit 1914. Raporti ishte pasqyrim. Nga tronditja e kolapsit, shumë politikanë hungarezë ndoqën strategji të pasiviteti deri më 1922. Më 1921/22, pas fazave paraprake, u krijua një Parti Hungareze (Magyar Párt). Atë e dominonin familjet e vjetra aristokrate, por që në te gjetën vend edhe borgjezia dhe hebrejtë e hungarizuar. Përveç vijës pasiviste, kishte edhe rryma që kërkonin bashkëpunim me partitë rumune, jo vetëm me elitat transilvano-rumune, por edhe me ato nga mbretëria e vjetër. Njësoj si saksonët, edhe hungarezët morën pjesë në listat zgjedhore që u siguronin vende në parlamentin e Bukureshtit. Megjithëkëtë, si parti e unitetit kombëtar, Magyar Part [Magyar Párt] vazhdoi strukturat e vjetra shoqërore. Si në rastin e saksonëve, ky ishte një model i ngurtë, i bazuar në autoritet dhe traditë pa konsideratë ndaj dinamikës shoqërore. Nuk ishte rastësi që punëtorët hungarezë u orientuan kah komunizmi. Shumica e fshatarëve hungarezë nuk ishin gjë tjetër, përveçse elektorat i Partisë së Unitetit. Ideologjikisht, politikanët kryesorë zhvilluan transilvanizmin si një identitet rajonal

ndër-etnik. Rol udhëheqës në tentimin e ndërtimit të urës ndaj rumunëve transilvanas luajti aristokrati Miklosh Banfi [Miklós Bánffy] (1873-1950), i cili vepronte edhe si shkrimtar. Transilvania kishte qenë gjithashtu subjekt i disa projekteve federaliste. Meqenëse elita hungareze kishte hedhur poshtë modele të tilla të propozuara nga rumunët para vitit 1914, rumunët transilvanas, pas vitit 1918, panë pak arsye për të bashkuar forcat me federalistët hungarezë. Përkundrazi, shteti rumun u përpoq të ndante hungarezët nga pakicat e tjera, veçanërisht gjermanët, t'i kthente mbrapsht proceset e hungarizimit (siç ishte rasti me gjermanët sathmarian) dhe t'i rumanizonte seklerët hungarezë, të cilët ishin vendosur në mënyrë kompakte në harkun e Karpateve. Për këtë u shfaq teoria se ata ishin rumunë të hungarizuar.²⁶

Popullsia hebreje kishte në numër të konsiderueshëm sidomos në njërin nga shtetet post-imperiale, në Rumaninë e Madhe, ku ata përbënin 4% të popullsisë së përgjithshme, por në rajone të veçanta (si në Moldavinë Lindore Rumune dhe në Besarabi) ata përbënin pjesë të mëdha, shpeshherë edhe shumicë në qytezat rurale. Asnjë komunitet tjetër nuk e pasqyronte situatën post-imperiale më mirë sesa ata. Krahë hebrejve sefardikë rumunishtfolës, në Vllahinë Jugore rumune, në shekullin XIX, ishin dyndur grupe të mëdha jidishtfolëse në Moldavinë Lindore Rumune. Më 1918 u shtuan hebrejtë e Besarabisë që flisnin rusisht dhe jidisht; gjithashtu hebrej nga Bukovina austriake,

²⁶ Romsics, 1990; Bárdi 1999; Lengyel 1993; Case 2009; Hunyadi 2012; Blomqvist/Trencsényi/Iordachi 2013; Egry 2014; Egry 2012; Egry 2013; Bottoni 2013.

të cilët herë përdornin gjermanisht, herë jidisht; më në fund hebrenjtë nga Transilvania dhe Banati, kryesisht të hungarizuar, me një pjesë jidishtfolëse të popullsisë. Shumëgjuhësia ishte shumë e përhapur. Edhe struktura sociale dhe banuese ishte heterogjene. Derisa shumica e hebrenjve në Banat jetonin në qytete, në Marmarosh të ish-Hungarisë Veriore kishte një popullsi të konsiderueshme fshatare. Hebrenjtë e dikurshëm austriakë dhe hungarezë kishin qenë besnikë ndaj perandorisë së rënë. Shkalla e tyre e integritit para vitit 1918 kishte qenë kryesisht më e lartë se ajo e hebrenjve në shtetin kombëtar rumun, të cilët gjithashtu ishin periferizuar para vitit 1918. Ata hynë në një shtet i cili banorëve të vet hebrenj u dha shtetësi vetëm nën presion të madh ndërkombëtar, në një shtet elita intelektuale e të cilit kultivonte antisemitizëm të theksuar. Frika rumune nga revolucioni përzier bolshevizmin dhe hebreizmin dhe ushqente një antisemitizëm virulent, veçanërisht midis të rinjve akademikë. Për hebrenjtë e hungarizuar, më saktësisht ata që ishin anti-sionistë, antisemitizmi në rritje në Hungari solli një dilemë të veçantë, meqë ishte prishur pika e referimit të identitetit të tyre, derisa nga nacionalistët rumunë konsideroheshin si armiq pikërisht për shkak të lidhjes së tyre me identitetin kombëtar hungarez dhe përkatësinë fetare hebraike. Në këtë sfond, u intensifikua sionizmi dhe emigracioni në Palestinë. Anti-sionistët nuk ishin vetëm sekularë të hungarizuar, por edhe pjesë të kasidëve, si komuniteti satmarian nën udhëheqjen e Joel Teitelbojmit [Joel Teitelbaum] (1887–1979). Kryesisht intelektualët u bashkuan me komunistët dhe duke zgjedhur kështu internacionalizmin. Sidoqoftë, vetëm pak hebrenj në provincat e reja perëndimore dhe

lindore të Rumanisë, që u aneksuan më 1918, zgjodhën të shkrihen në kombin titullar rumun. Ashtu si te gjermanët dhe hungarezët, bashkësia hebreje u organizua vetëm në Rumaninë e Madhe, nën kushtet e reja politike. Hebrenjtë gjithashtu krijuan një organizatë ombrellë, Unionin e Hebrenjve Rumunë, të kryesuar nga Vilhelm Fildermansi [Wilhelm Fildermans] (1882–1963). Marrëdhëniet rumuno-hebraike arritën pikën e vet më të ulët kur, në fillim të vitit 1938, qeveria nën Oktavian Gogën miratoi një sërë ligjesh antisemitike që kufizonin pjesëmarrjen e hebrenjve në ekonomi, administratë dhe shtet, kur edhe ua mori shtetësinë shumë hebrenjve.

Në Ballkan, komuniteti më i madh hebre (sefardik) jetonte në Selanikun që, nga viti 1912, u bë grek. Siç u tregua, ai qëndronte në opozitë ndaj venizelizmit. Ishin pra pikërisht forcat venizeliste ato që kultivuan rrymën antisemite. Tensionet u ngritën me ardhjen e refugjatëve nga Azia e Vogël, të cilët garonin me hebrenjtë për resurset e pakta. Diktatura e Janis Metaksasit (1936–1940), te venizelistët dhe komunistët i shihte kundërshtarët më të mëdhenj dhe në këtë pikë gjeti pikë takimi me klasën e mesme hebreje. Prandaj, regjimi nuk lëshoi ndonjë diskriminim ligjor dhe organizata shtetërore rinore EON i pranonte hebrenjtë. Nga ana tjetër, klasa e ulët hebraike tregonte simpati për KKE-në.²⁷

²⁷ Glass 2002; Glass 1996; Mazower 2005.

Shoqëritë post-imperiale të masave

Kishat, shteti nacional dhe shoqëria e masave

Të gjitha shtetet e Ballkanit kishin heterogjenitetet fetar si trashëgimi perandorake. Pas vitit 1918, kishave të krishtera iu desh jo vetëm të ridefinonin rolin e tyre politik dhe simbolik: për ortodoksët e Serbisë dhe Rumanisë ndryshimi nënkuptonte një rritje të konsiderueshme të pushtetit, ndërsa katolikët kroatë dhe transilvanas duhej të aranzhoheshin me një rregullim shteti të dominuar nga ortodoksët në vend të dinastisë katolike habsburge.

Kishat duhej të përballeshin jo vetëm me një shtet nacional, por edhe me një ndryshim shoqëror: me shoqëri numerikisht dukshëm më të mëdha, me prishje të strukturave të paraluftës, me votën e përgjithshme të burrave, me kërkesën shumë më të fortë për pjesëmarrje të njerëzve laikë, me nevojën për modele të qarta të identitetit dhe me domosdoshmërinë për të komunikuar dhe shpërndarë në një shoqëri masive koncepte të identitetit të bazuara fetarisht.

Në kushtetutën e vitit 1923 Rumania sanksionoi kishat ortodokse dhe ato të bashkuara si kisha rumune dhe të parat i përshkroi si kishë dominuese. Njohja e Papës nga kishat e bashkuara ishte parë gjithmonë si tradhti nga pala ortodokse. Prandaj, pas vitit 1918 pati presion të madh mbi të bashkuarit që pas bashkimit politik të rumunëve në një shtet të anulonin edhe ndarjen fetare. Ndonëse prijësit e të dy kishave kishin festuar demonstrativisht vëllazërimin kombëtar në Asambleenë Kombëtare në Alba Julia [Alba Iulia/Karlsburg], më 1 dhjetor 1918,

raportet mes tyre sa vinin e tensionoheshin më shumë. Të bashkuarit kishin mbështetje nga udhëheqësit me ndikim të partive transilvanase, veçanërisht nga Partia Fshatare Nacionale. Njësoj si regionalizmi transilvanas, edhe kisha e veçantë krahinore u bë objekt i përpjekjeve homogjenizuese të elitave të Bukureshtit. Kisha Ortodokse Rumune (KOR), e cila më 1925 u promovua në patrikanë, u rrit për t'u bërë kisha më e madhe ortodokse në botën jo-komuniste përballë përndjekjes së të krishterëve në Bashkimin Sovjetik. Sidoqoftë, vetëbesimi i tyre si institucion dominues i politikave kulturore nuk mbeti i padiskutueshëm. Përkundrazi, KOR u përball me sfida të shumta. Lëvizja masive e përmendur e stilistëve në Rumaninë Lindore u shfaq edhe për shkak të paaftësisë së KOR-it për të komunikuar reformën e kalendarit dhe për të gjetur një linjë përbashkuese. Për më shumë, klerikë të lartë të Rumanisë Lindore (Mitropoliti i Besarabisë, Peshkopi i Hotinit) u armiqësuan edhe në bazë të kalkulimeve partiake-politike. Përfshirja e KOR-it në politikë të shtetit sipas modelit bizantin të harmonisë midis kishës ortodokse dhe udhëheqjes së shtetit ortodoks, gjithashtu, doli të jetë serioze. KOR-i e shihte veten si shtyllë mbështetëse të shtetit dhe kombit. Patriarku i saj i parë, transilvanasi Miron Kristea [Miron Cristea] (1868-1939), gjatë viteve 1927-1930 punoi në Këshillin tre-anëtarësh të Regjencës për mbretin e mitur Mihai (1921-2017) dhe, më 1938, si kryeministër pasi mbreti Karoli II ndërmori një grusht shteti kundër kushtetutës, duke vendosur diktaturë mbretërore. Patriarku jo vetëm legjitimoi shkatërrimin e shtetit kushtetues, por edhe miratoi masat antisemite që Rumania i ndërmori më 1938. Kështu KOR-i dëshmoi

se ishte institucion kundër shtetit kushtetues, se kishte qëndrim pozitiv ndaj sundimit autoritar me përfshirje të klerit dhe se promovonte idenë e një shteti etnokratik të rumunëve ortodoksë kundër pakicave etnike dhe fetare.

KOR-i u soll në mënyrë shtypëse jo vetëm ndaj të bashkuarve dhe hebrenjve, por edhe ndaj bashkësive të shumta neo-protestante (baptistëve, adventistëve etj.) e ndaj stilistëve veçanërisht, kundër të cilëve shteti përdori dhunë. Lidhjet jozyrtare të KOR-it me lëvizjet radikale antisemite dhe fashiste, si Lidhja e Krishterë-Nacionale e Mbrotjtjes (nga 1935: Partia Kristiane-Nacionale) dhe Legjioni Kryeengjulli Mëhill, ishin të ngushta. Zyrtarisht, KOR-i përmbahej nga deklaratat. Por hierarkët kryesorë (dinjitarët) mbështesnin ekstremin e djathtë. Sidomos Lëvizja e Legjionarëve, e cila në radhët e veta kishte edhe priftërinj, murgj dhe murgesha, e shihte veten si lëvizje masive nacionaliste ortodokse. Ortodoksizmi nationalist ishte një nga doktrinat më të rëndësishme ideologjike të periudhës midis dy luftërave, që përhapej nga profesorë me ndikim dhe ndeshej me një rezonancë entuziaste nga studentët. Filozofi Nae Jonesku [Ionescu] (1890–1940) dhe teologu Nikofor Krajnik [Nichifor Crainic] (1889–1972), të dy me kontakte të ngushta me Gjermaninë naziste, bazën ideale të shoqërisë rumune e shihnin te një ortodoksi e ndarë nga perëndimi dhe të plotësuar me forma të reja të mobilizimit politik dhe organizimit shoqëror. Anti-oksidentalizmi përmbledhej në teori kulturore rreth pretendimit anacional për pushtet të kishës katolike edhe racionalitetit të tepruar të kishës protestante, por edhe në kritikën e materializmit perëndimor. Përballë kësaj celebrohej ortodoksia si një kulturë e veçantë e harmonisë

së brendshme dhe spirituale. Në këto rrjedha të mendimit kontribuoi në mënyrë të konsiderueshme edhe filozofi transilvanas Luçian Blaga [Lucian Blaga] (1895–1961).

Figura kryesore e ortodoksizmit politik, ndërkaq, ishte themeluesi dhe udhëheqësi i lëvizjes legjionare, Korneliu Zelea Kodreanu [Corneliu Zelea Codreanu] (1899–1938). Në personin e tij ishin mishëruar anti-semitizmi, anti-bolshevizmi, aktivizmi i dhunshëm, mesianizmi fetar dhe fashizmi. Kodreanu ishte udhëheqësi karizmatik më i rëndësishëm në Ballkanin mes dy luftërave. Në kulmin e ndikimit të tij ai mbledhi rreth vetes një milion simpatizantë dhe mbështetës nga të gjitha sferat e jetës (Rumania kishte 18 milionë banorë). Për ndjekësit e vet, ai shpalli një mesazh që lidhte bashkësinë kombëtare të homogjenizuar dhe të niveluar në këtë botë me ringjalljen kolektive të kombit në një dimension transcendental. Kjo lidhje e ngushtë midis ortodoksizmit dhe fashizmit lindi një nga lëvizjet më të suksesshme politike në Evropën mes dy luftërave, Legjionin e Kryeengjellit Mëhill (të themeluar më 1927). Ai ishte përkrahur nga familja mbretërore dhe nga politikanë të shumtë nacionalistë konservatorë, si dhe nga shumë klerikë të cilët e kishin mbështetur dhe i kishin predikuar mësimet e tij. Legjionarët paraqisnin për kishën një rrip transmissiioni të shoqëria e masave që u shfaq pas vitit 1918. Aktivistët e tyre të rinj ndërmorën forma aksioni që karakterizonin lëvizjet rinore në mbarë Evropën: shtegtime, marshime, kampe rinore. Në mes të viteve 1930, shumë kampe të tilla përfshinë Rumaninë rurale. Në to, studentët, intelektualët dhe popullata rurale praktikonin bashkësinë e dëshiruar kombëtare pa klasa

dhe ndërtonin një shoqëri paralele legjionare. Mobilizimi nacionalist-ortodoks u bë aq i rrezikshëm për pushtetin, sa e shtyri të reagojë me ndalime dhe me themelimin (1934) e organizatës shtetërore rinore Roja e Mëmëdheut (Strazha cërji [Straja țării]). Ajo ishte një kopje e modelit fashist dhe shumë shpejt u infiltrua nga legjionarët. Udhëheqësi i tyre, Teofil Sidoroviçi [Teofil Sidorovici] (1896–1940), merrej kryesisht me kultin e personalitetit të monarkut, të cilit ia kushtoi librin Karoli II. nga kulmi i një dekade të sundimit të lavdishëm.²⁸

Me kanalizimin e kërkesave për pjesëmarrjen e kishës merrej edhe organizata Ushtria e Zotit, e themeluar më 1923 nga kleriku transilvanas Josif Trifa [Iosif Trifa] (1888–1938). Duke ndjekur modelet protestante që ishin të dukshme për ortodoksët transilvanas, ajo iu rrek ungjillëzimit të besimtarëve ortodoksë, por hasi në rezistencë nga Mitropoliti i Transilvanisë. Shqetësimi i madh fetar dhe paqëndrueshmëria e shoqërisë rumune u shpreh në dy fenomene: stilizmi dhe besimi në shfaqjet e zotit dhe Mërisë. Stilizmi bën pjesë ndër revoltat e fundit të mëdha fshatare të tipit të vjetër, d.m.th. e pakoordinuar dhe spontane, e drejtuar kundër një kishe zyrtare autoritare. Në vitin 1935 u shfaq fenomeni i Maglavitit. Në këtë fshat, në Danubin e Poshtëm, një bari pretendonte se kishte folur me Zotin dhe se kishte marrë lajmin e pendimit dhe të kthimit nga ai. Në verën e vitit 1935, kjo ngjarje ndezi një histeri fetare, që u nxit nga masmediat. Bashkëkohësit, këtë fshat e krahasuan me Lurdin [Lourdes], vendin francez të

²⁸ Sidorovici 1940.

pelegrinazhit. Shteti dhe kisha përdorën mobilizimin masiv të pelegrinëve nga të gjitha shtresat, për qëllime ideologjike (dhe komerciale). Shfaqje të tjera të shumta të pandehura të Zotit dhe Mërisë duhet të kuptohen si simptoma të një krize të thellë mendore kryesisht në shoqërinë rurale, e cila, nën përshtypjen e krizës ekonomike globale dhe sistemit parlamentar të rrënuar, besonte se ndryshimi i shpejtë ishte i mundur vetëm përmes forcave mbinatyrore.

Edhe në Jugosllavi, më 1920, Kisha Ortodokse Serbe (KOS) u ngrit në Patrikanë. Ashtu si KOR-i, ajo e gjeti veten si kishë shtetërore në një shtet de fakto shumëfetar. Për dallim nga KOR-i, KOS-i nuk mund të mbështetej në një shumicë të qartë të popullsisë. Si në ortodoksinë rumune, edhe në atë serbe u zhvilluan debata të shumta rreth identitetit kombëtar dhe fesë. Homologu i Krajnikut ishte Nikolaj Velimiroviq [Nikolaj Velimirović] (1881-1956). Ashtu si Krajniku, edhe ky e shihte përfundimin si materialist dhe dekadent. Gjatë Luftës së Dytë Botërore, antikomunizmi i tij e çoi ideologjikisht në anën e nacionalsocializmit, përkundër qëndrimit të tij antigjerman. Këto rrjedha mendimesh u ngjeshën në teorinë e svetosavljes, e cila i referohej shenjtorit kombëtar mesjetar serb Sava. Teoria pretendonte se kishte një lidhje midis etosit të krishterë dhe njeriut sllav. Kulti i Savës, i cili shkoi deri te hyjnizimi i shenjtorit, u përdor së bashku me kujtesën e Betejës së Kosovës më 1389 për lartësimin spiritual të nacionalizmit serb dhe, përballë krizës së brendshme politike në shtet, kishte për qëllim përbashkimin identitetar të të gjithë serbëve që jetoni që nga Kroacia deri në Maqedoni. Në vitin 1928, dita e Savës u shpall festë shtetërore dhe duhej

të festohej edhe nga katolikët dhe myslimanët, të cilët nuk e gjetën veten në këtë kult kryekëput ortodoks, madje edhe sikur Sava të konsiderohej vetëm si figurë kombëtare për qytetarët jo-ortodoksë. Edhe ultra-nacionalizmi dhe fashizmi serb ushqej nga etno-teoritë ortodoksiste. Sidoqoftë, lëvizja Zbor e Dimitrije Lotiqit u bë politikisht efektive tek në Luftën e Dytë Botërore. Ajo propagandonte një korporatizëm të huazuar nga fashizmi italian dhe një ortodoksizëm politik. E lidhur me të ishte lëvizja ortodokse masive (rreth 200.000 ndjekës) e lutësve të zotit (Bogomoljci), e udhëhequr nga Velimirovici.

Në Jugosllavinë e parë, kisha katolike mbante distancë me shtetin e dominuar nga serbët ortodoksë. Megjithatë edhe ajo u desh të përballej me shoqërinë e masave që kishte lindur me të drejtën e përgjithshme të votës pas vitit 1918. Marrëdhënia e saj me KOS-in ishte e tensionuar, gjë që ishte shprehur në kundërshtimin e konkordatit me Vatikanin (1937). Brenda dhe përreth kishës katolike u krijua një lëvizje e veçantë rinore, e cila garonte me organizatat rinore laike jugosllave si Sokoli, e cila përqafoi strategjinë e re të Vatikanit për mobilizimin e masave. Ndër to bënë pjesë në veçanti Shoqata Kroate e Shqiptonjave (Hrvatski Orlovski Savez, 1923–1929) dhe organizata pasardhëse e saj, Organizata e Kryqtarëve (Križarska Organizacija, 1930–1945), të cilat u kthyen kundër liberalizmit dhe komunizmit. Ngjashëm si lëvizjet tjera të shumta rinore në periudhën mes dy luftërave, praktika e tyre sociale përbëhej nga kampet e përbashkëta sportive dhe rinore, në të cilat jetohej komuniteti fetar-kombëtar. Në vitin 1939 organizata kishte rreth 43.000 anëtarë.

Krahasuar me kishat ortodokse në Serbi dhe Rumani, kishat greke dhe bullgare, ku shteti ishte fetarisht dhe etnikisht më homogjen, u gjetën në një rol më pak të ekspozuar. Megjithëse në të dy këto shtetet kishte rryma që mbronin kalendarin e vjetër, ato nuk e arritën shkallën e lëvizjes stiliste. Lëvizjet nacionaliste edhe pse huazuan nga ortodoksia, nuk u shfaq asnjë organizatë masive ortodoksiste si legjionarët rumunë. Organizatat masive ekstremiste të krahut të djathtë në Bullgari ishin më laike-fashiste, ndërsa organizata më e rëndësishme masive në Greqi, Organizata Rinore e Diktaturës Metaksasi (EON, nga 1936), nuk kishte ndonjë ndikim të dedikuar kishtar. Sidoqoftë, një pjesë e konsiderueshme e rinisë, sidomos intelektuale në Ballkan, u përfshi në lëvizjet rinore, të cilat, ashtu si në pjesë të tjera të Evropës, jo vetëm që propagandonin ardhjen e një brez të ri, por edhe e praktikonin në forma të reja të jetës komunitare. Kisha ushtroi një ndikim të fortë në Kroaci, Serbi dhe Rumani, ndërsa në Bullgari dhe Greqi efekt vendimtar kishin elementet e djathta konservatore dhe fashiste. Por i ashtuquajturit fashizëm klerikal nuk mund të vërehet në Ballkan mes dy luftërave. *Lëvizja Legjionare* rumune dhe Zbori serb deklaruan mbështetjen për kishën, për çka ato përkraheshin nga klerikët. Sidoqoftë udhëheqja e tyre ishte laike dhe theksonte domosdoshmërinë e një rruge politike të veçantë.²⁹

²⁹ Maner 2007; Buchenau 2014; Falina 2007.

Hyrja në demokraci apo parlamentarizmi i remë?

Në vitin 1938, në Ballkan, kishte dështuar demokracia parlamentare dhe shteti kushtetues tradicional. Por rajoni, në një krahasim evropian, nuk është se kishte marrë rrugë të ndryshme, ngaqë, me përjashtim të Evropës Perëndimore dhe Veriore, tërë kontinenti (në perëndim të Bashkimit Sovjetik), që nga gadishulli Iberik deri te shtetet Baltike, po udhëhiqej autoritarisht. Sidoqoftë, ky rezultat nuk nënkupton se në një vlerësim retrospektiv çfarëdo kursi tjetër i zhvillimit duhet të konsiderohet që në fillim i pamundur. Përkundrazi, duhet shtruar pyetja se çfarë potenciali kishin shtetet e Ballkanit për një zhvillim drejt shtetit ligjor demokratik.

Situata nismëtare ishte jashtëzakonisht e vështirë: shkatërrimet e luftës rënduan gjithçka, integrimi i refugjatëve rëndoi shumë vende. Rajonet heterogjene socio-kulturore dhe politike duhej bashkuar në një shtet, e jo vetëm në Rumaninë e Madhe dhe mbretërinë SKS. Edhe shtetet etnikisht krahasimisht homogjene shpërfaqën çarje të konsiderueshme të brendshme: Greqisë iu desh të depërtonte me aparatin shtetëror dhe kombëtar në provincat e veta veriore me popullsi tërësisht të ndërruar. Shqipëria, nga ana tjetër, edhe ashtu ishte tek në fillim të përpjekjes së integritit kombëtar të një shoqërie të rrasur në hapësirë të vogël dhe të fragmentuar fetarisht.

Sfidë tjetër ishte integrimi i tërë popullsisë mashkullore në shtet përmes zbatimit të së drejtës së përgjithshme të votës për burra në të gjitha shtetet. Derisa Serbia, Greqia dhe Bullgaria e kishin njohur këtë sistem qysh para vitit 1914, në zonat e ish Hungarisë dhe të Rusisë shumica

rurale e popullsisë, e përjashtuar më parë nga një sistem regjistrimi, gëzonte për herë të parë të drejta demokratike. Pak më shumë përvojë me të drejtën e përgjithshme të votës, nga viti 1907, kishin rajonet e mëparshme austriake, si Dalmacia dhe Bukovina. Njohja me procedura zgjedhore të garantuara me kushtetutë ishte më e ulëta në territoret që deri më 1912 kishin qenë osmane.

Zgjedhjet si pjesë elementare e një shteti ligjor demokratik në Ballkan në mes të dy luftërave rrallë mund të kryheshin pa u ndikuar dhe manipuluar. Pranimi i rezultateve të zgjedhjeve nga humbësit ishte veçanërisht i ulët në Greqi, ku opozita vazhdimisht dëmtonte sistemin demokratik duke bojkotuar zgjedhjet. Në të gjitha vendet, veçanërisht në mbretërinë SKS dhe në Rumaninë e Madhe, qeveritë ndikonin në rezultatin e zgjedhjeve: blerje të votave, vendosje arbitrare të shtetrrëthimit dhe ligjit ushtarak, përdorimi i aktivistëve të dhunshëm partiakë, por edhe ushtrisë dhe xhandarmërisë për të frikësuar votuesit, veçanërisht në zonat rurale. Fushatat zgjedhore ishin përvojë e dhunës sidomos për popullatën në zonat rurale, gjë që, kombinuar me demagogjinë e rëndë, delegjitimoi parlamentarizmin. Votuesit ruralë ankoheshin edhe për interesim të vogël të kandidatëve për shqetësimet e tyre para dhe pas fushatës zgjedhore.

Futja e të drejtës së përgjithshme të votës shndërroi të gjitha sistemet politike në Ballkan në demokraci masive. Sidomos në strukturat e mëparshme oligarkike, si Mbretëria Rumune apo Shqipëria, kjo rezultoi me një tronditje për elitat dhe format e tyre të organizimit politik. Mobilizimi i shoqërive gjatë luftës ndryshoi edhe shkallën

e politizimit në shtetet që tashmë kishin pasur formalisht nivel të lartë të pjesëmarrjes, si për shembull Greqia.

Në shtetet post-imperiale partitë u përballën me çështjen se si të reagojnë ndaj pyetjes fundamentale të integritetit kombëtar. Në asnjërin nga të dy shtetet post-imperiale nuk u zhvillua një sistem partiak që përfshinte tërë vendin në mënyrë integruese. Në Rumaninë e Madhe, në momentin kur të gjithë fshatarët u lejuan të votonin, konservatorët, si përfaqësues të pronave të mëdha, u zhdukën. Liberalët, si bartës të shtetit të ri, duke përfshirë aristokracinë, ruajtën strukturën e tyre oligarkike, të cilën e transferuan në pjesët e reja të vendit. Sidoqoftë, partia vazhdoi të përqendrohej në mbretërinë e vjetër. Partia Fshatare Nacionale, e formuar më 1926, në shikim të parë kishte një rrjet organizimi mbarëkombëtar, por ishte e përçarë në fraksione të shumta brenda partisë, shpesh me fokus krahinor (partitë e vjetra fshatare në Rumaninë Jugore, Partia e Vjetër Nacionale në ish krahinat hungareze). Në spektrin nacional të krahut të djathtë luhatja organizative ishte e lartë – Partia Popullore e Mareshal Averesku kishte bazën e vet në mbretërinë e vjetër, por shumë shpejt u bë e parëndësishme. Lidhja radikale, monotematike antisemitike e Mbrojtjes Kristiane Nacionale mbeti parti krahinore e Rumanisë Verilindore. Vetëm lëvizja e Legjionarëve ultra-nacionalistë-ortodoksistë u zhvillua në një organizatë mbarëkombëtare me pretendimin e dedikuar për një politikë integruese dhe niveluese kombëtare rumune të orientuar kundër pakicave.

Derisa në Rumani, së paku, disa parti më të mëdha vepronin në mbarë vendin dhe deklaroheshin për shtet integruar dhe model të kombit, peizazhi i partive në shtetin tjetër post-imperial nuk e arriti kurrë këtë nivel.

Partitë e Jugosllavisë u organizuan përgjatë vijave etnike: Radikalët dhe Demokratët midis serbëve, Partia Fshatare midis kroatëve, Partia Kombëtare Sllovene, Xhemijeti i myslimanëve joslavë në jug. Para vendosjes së diktaturës nuk kishte asnjë parti me bazë masive mbarëkombëtare që ndihej e lidhur me ideologjinë jugosllave dhe me shtetin e ri si tërësi. Dallimet krahinore ekzistonin edhe në Shqipëri, ku sistemi partiak, megjithatë, mbeti rudimentar. Në Greqi, dallimet krahinore luajtën më pak rol, sesa pasojat e përçarjes kombëtare. Tendenca e refugjatëve për të votuar venizelistët dhe preferenca e pakicave kombëtare për Partinë Popullore karakterizuan jetën e brendshme politike, të shquar nga tensioni.

Shumica e partive ishin të ujdisura për liderët karizmatikë. Kjo vlente jo vetëm për organizatat ekstremiste, por edhe për partitë në qendrën politike, siç ishin liberalët rumunë që dirigjoheshin nga familja Brëtianu. Sidoqoftë, në disa raste individuale, strukturat e brendshme të partisë u bënë më të përhershme duke ua mundësuar dorëzimin e pushtetit pasardhësve pa rënie të madhe të partisë (në Rumani dy partitë e mëdha të qendrës, në Jugosllavi Partia Fshatare Kroate). Rrënjësia politike dhe organizative e partive jashtë kryeqyteteve kishte nivele të ndryshme. Partitë shtetformuese në Rumani dhe Jugosllavi kontrolloheshin nga bujarët. Edhe shumica e partive fshatare – me përjashtim të agrarëve bullgarë – kishin rekrutuar kuadrot e veta nga elitat (avokatë, mësues, gazetarë) dhe vetëm në masë relativisht të vogël nga fshatarët. Rrënjësia e partive me shumicën dërrmuese të votuesve mbeti e dobët në shumë shtete. Ato funksiononin si rrip transmissioni, ku raporti i patronazhit

midis deputetëve dhe elektoratit kishte rëndësi vendimtare, si për shembull në Greqi. Kjo lidhje ishte modeste në zonat me traditë të dobët demokratike dhe me struktura hierarkike shoqërore, si Rumania Jugore apo Jugosllavia Jugore.

Sistemet demokratike të bazuara në shtetin e së drejtës mbështeten në besim. Këtë besim shtetet duhej tek ta fitonin kundruall qytetarëve të vet. Megjithatë, praktika politike siguroi bazë tejet të kufizuar për një proces të tillë. Në Rumani dhe në mbretërinë SKS kushtetutat e pasluftës u miratuan nën tensione ekstreme dhe me shumicë të vogël (dhe problematike). Dhuna zgjedhore, përpjekjet modeste të partive shtetformuese për të integruar shumicën rurale të popullsisë, korrupsioni i përhapur dhe mbi të gjitha politizimi i administratës, paraqisnin pengesa të konsiderueshme. Gjithashtu duhen marrë parasysh edhe arsimimi i ulët i votuesve dhe mungesa e përvojës me zgjedhje dhe me proceset demokratike. Shumë votues ruralë, që votonin për herë të parë e që nuk ishin të njohur me konceptin e shtetit ligjor, u tëhuajtën shpejt, duke u bërë të hapur ndaj parullave anti-demokratike.

Krahas integritit shoqëror të shumicës rurale, shteteve post-imperiale iu desh të përballen edhe me integrimin kombëtar. Hyrja në demokraci me parti kryesisht etnike, fetare ose krahinore ra ndesh me përpjekjen për homogjenizim kombëtar. Vetëm tre vjet pas përfundimit të luftës, dy mini-perandoritë post-imperiale, Rumania dhe SKS, përjetuan një sfidë përçarëse. Në të dy rastet, ajo u nxit nga tensionet midis krahinave post-habsburge (Transilvania, Kroacia) dhe kryeqyteteve ose krahinave të mbretërisë së vjetër. Në SKS ky konflikt u kuptua dhe u

ekzekutua si konflikt ndëretnik midis kroatëve dhe serbëve, por nuk kishte konflikt etnik midis transilvanasve dhe rumunëve nga mbretëria e vjetër, përkundër orientalizimit të këtyre të fundit nga rumunët post-habsburgianë. Faktori vendimtar këtu ishte faktori hungarez që mungonte në Kroaci – domethënë frika e revizionizmit kufitar hungarez.

Traditat e ndryshme të përfaqësimit u përplasën sidomos në shtetet kompozite post-imperiale. Në Rumaninë e Madhe, kulturat politike të parlamentit elitar të mbretërisë së vjetër duhej të kombinoheshin me ato të kuvendit perandorak të Budapestit, apo të atij të Vjenës, apo organeve të vetëqeverisjes ruse në nivelin krahinor (zemstva), si dhe me komitetet revolucionare; në SKS, ato të saboreve të Beogradit dhe Zagrebit me parlamentet e Budapestit dhe Vjenës. Nëse si metër për parlamentarizmin kushtetues merren zgjedhjet e përgjithshme dhe të lira me pjesëmarrje të papenguar të partive konkurruese, me fushatë elektorale të padhunshme dhe me funksionim të rregulluar parlamentar, atëherë vendet e Ballkanit në periudhën mes dy luftërave vështirë se përmbushën idenë e funksionimit të sistemit kushtetues parlamentar. Madje, thjesht, mbajtja e zgjedhjeve dhe pranimi i rezultateve doli të jenë problematike. Kjo ndodhte për shkak të frikësimit të gjerë të votuesve nga partitë qeveritare që përdornin aparatin shtetëror për qëllimet e veta, si dhe për shkak të manipulimit pothuajse sistematik të rezultateve të zgjedhjeve. Fushatat zgjedhore shpesh karakterizoheshin nga dhuna politike, e cila vinte jo vetëm nga grupet paramilitare të përmendura, por edhe nga organet shtetërore. Qysh në vitet 1920, xhandarët në zonat rurale në

SKS dhe në Rumani ushtronin dhunë kundër kandidatëve dhe votuesve të partive opozitare. Në Rumani, zgjedhjet mbaheshin kryesisht sipas një sistemi të trashëguar nga periudha e para luftës, sipas të cilit monarku instalonte një qeveri të re, e cila u nënshtrohej zgjedhjeve dhe i fitonte përmes përdorimit të organeve të sigurisë. Kjo shpjegon luhatjet e mëdha të partive për shembull në Rumani.

Jeta politike në shtetet jostabile humbëse, në Bullgari dhe në Shqipëri, në vitet 1920, ishte veçanërisht e dhunshme – vetëm konfliktet e brendshme të VMRO-së morën gati 900 jetë. Në SKS, sulmet ndaj politikanëve të Partisë Fshatare Kroate, më 1928, e bënë vetë parlamentin skenë të dhunës ekstreme.

Sigurisht, dhuna fizike në jetën politike duhet të vendoset në kontekst më të gjerë evropian të parlamentarizmit jostabil pas një faze të gjatë lufte – Ballkani nuk ishte përjashtim krahasuar me Evropën Jugore dhe Lindore, por edhe me trazirat në Gjermani, në republikën e hershme dhe të vonshme të Vajmarit [Weimarer Republik], apo me Francën. Mundësitë për ndërtimin e një shteti kushtetues demokratik funksional mbetën të kufizuara, meqë kishte pak vullnet për të arritur një konsensus në qarqet e mëdha shoqërore. Kjo vlen edhe për rregullat themelore të shtetit kushtetues parlamentar. Në Greqi, kjo shprehej përmes bojkotit të përsëritur të zgjedhjeve nga opozita gjegjëse, e cila shprehte mosbesim fundamental ndaj tërë procesit demokratik. Në Shqipëri nuk pati asnjë ndryshim të qeverisë së dalë nga zgjedhjet. Në Rumani, siç u përmend, zgjedhjet sanksiononin vendimet e monarkut, me përjashtim të dy palë zgjedhjeve (1928

dhe 1937) dhe kësisoj vështirë se reflektonin mendimin e lirë të qytetarëve. Në Bullgari, edhe agrarët që u ngritën si reformatore radikalë përdorën manipulimin e zgjedhjeve si mjet për të ardhur në pushtet.

Diktatura mbretërore si regjim i homogjenizimit kombëtar

Si reagim ndaj krizave të shumëfishta të integritetit – sipas vetë-portretizimit të vazhdueshëm të regjimeve të reja – u shfaq tipi i sundimit të diktaturës mbretërore: më 1928 në Shqipëri, 1929 në Jugosllavi, 1934 në Bullgari dhe më 1938 në Rumani, secili i mbështetur nga ushtria dhe nëpunësit civilë, kurse në Rumani mbështetur edhe nga një parti uniteti si organizatë masive. Vetëm në Greqi mbreti luajti rol më modest krahasuar me diktatorin ushtarak Janis Metaksasin: atje, ngjashëm si në Italinë fashiste, ekzistonte një dualizëm i monarkut dhe diktatorit.

Nxitës më të mëdhenj të këtij zhvillimi nuk ishin forcat nga skajet radikale, por elitat shtetformuese nga ushtria, aparati shtetëror dhe kisha. Forcat që ndihmuan monarkët në demokraci dhe në shtetin e së drejtës shihnin pengesën për mëkëmbjen e shtetit etnikisht homogjen mbi themele post-imperiale.

SKS përjetoi vetëm një dekadë të parlamentarizmit të tensionuar që sa vinte bëhej më i dhunshëm. Në fillim të vitit 1929, mbreti mori pushtetin dhe vendosi një sistem autoritar, të cilin do ta ndiqnin shumica e shteteve tjera të rajonit. Partitë u ndaluan, ashtu si edhe të gjitha format e asocimit të bazuara në kategoritë etnike. Regjimi u mbështet në aparatin e sigurisë. Një parti uniteti nuk u

krijua. Për këtë qëllim, të rinjtë jugosllavë u mobilizuan në shoqatën Sokol, e cila sulmonte me dhunë grupet tjera etnike. Mitingu i Sokolit në Beograd, në vitin 1930, ishte tubimi më i madh në Jugosllavinë mes dy luftërave dhe kishte për qëllim demonstrimin e mbështetjes masive për mbretin Aleksandër. Jugosllavizmi integral propagandohej si ideologji shtetërore. Në këtë frymë shteti u quajt zyrtarisht Jugosllavi – tri kombet serbët, kroatët dhe sllovenët u zhdukën nga emri i shtetit; ato duhej të shkriheshin në një komb jugosllav edhe në praktikën shoqërore. I pathënë, por qartë i dukshëm, mbeti pretendimi i mbizotërimit të elementit serb, i cili kontrollonte ushtrinë, aparatin e sigurisë dhe administratën. Reforma administrative – krijimi i provincave të mëdha të quajtura banovina – duhej t'i fshinte përfundimisht krahinat historike dhe identifikimet etnike-kombëtare të lidhura me to. Duke ndjekur modelin francez, emrat natyrorë (Drava, Sava, Vërbasi, Bregdeti, Drina, Zeta (si emër mesjetar për Malin e Zi / Shqipërinë e Veriut bën përjashtim në këtë sistem), Danubi, Morava, Vardari) zëvendësuan emrat e vjetër të vendeve dhe krahinave. Organizimi i banovinave u bë në atë mënyrë që mundësisht popullata serbe ta kishte shumicën. Diktatura mbretërore ishte e përqendruar fort në personin e monarkut, Aleksandër Karagjorgjeviqit. Kjo krijoi një shtet policor dhe shërbim sekret që spiunonte dhe frikësonte qytetarët e parehatshëm politikisht. Midis vitit 1929 dhe 1935 u zhvilluan 3.356 gjykime për vepra politike, 66,4% e tyre kundër kroatëve. Jo më kot opozita radikale nacionaliste maqedonase dhe kroate bashkëpunuan për eliminimin e monarkut.

Pas atentatit në Marsejë (1934), pushtetin si princ regjent e mori kushëriri i Aleksandrit, Pali (1893–1976, regjent 1934–1941). Gradualisht ai u tërhoq nga politika e jugosllavizmit autoritar, ku situata e politikës së jashtme tashmë të përshkruar e detyroi qeverinë të bënte kompromis me kroatët. Lideri i tyre, Vladko Maček, në vitin 1933, ishte ende në burg dhe deri më 1934 kishte mbajtur kontakt me ekstremistët ustashë. Por pas kryengritjes së Likës, të vitit 1932, ai u orientua për zgjidhje paqësore dhe për federalizimin e vendit. Arritja deri aty ishte e vështirë sepse qeveria e Millan Stojadinoviqit [Milan Stojadinović] (1888–1961, kryeministër 1935–1939) fillimisht vazhdoi politikën shtypëse, si p.sh. kur, në zgjedhjet e vitit 1935, ndërmoi masa kundër kroatëve në zonat rurale, gjë që e shtyri Maçekun të organizojë gardat fshatare dhe civile tashmë të përmendura. Pak para shpërthimit të Luftës së Dytë Botërore, dy linja të brendshme politike çuan te një kompromis kroato-serb (sporazum, 24 gusht 1939). Në zgjedhjet e 11 dhjetorit 1938, përkundër valës së represionit shtetëror, Partia Fshatare Kroate fitoi 1,36 milion vota kundruall 1,64 milion votave të listës qeveritare të mbështetur nga autoritetet. Princi regjent ia tërhoqi besimin centralistit serb Stojadinoviq. Në të njëjtën kohë, Maček u prish me udhëheqësin e ustashëve, Ante Paveliqin [Pavelić], por vazhdoi të zhvillojë negociata të fshehta me Italinë, duke e vënë kështu nën presion qeverinë e Beogradit. Kompensimi me kryeministrin e ri jugosllav, Dragisha Cvetkoviq [Dragiša Cvetković] (1893–1969, kryeministër 1939–1941) krijoi një banovinë kroate me kufij shumë të zgjeruar: përveç Kroacisë dhe Dalmacisë, pjesë të konsiderueshme të Bosnje-Hercegovinës Veriore

dhe Perëndimore iu dhanë shtetit kroat, bashkë me një numër të madh të popullsisë serbe (rreth 850,000 serbë kundruall pak më shumë se tre milionë kroatëve). Serbët dhe myslimanët protestuan ashpër kundër përfshirjes së tyre në banovinën kroate. Nëse një barazim në nivel nacional – ndër të tjera përfaqësimi proporcional i kroatëve në ushtri dhe administratë qendrore – do të kishte pasur sukses, mbetet çështje spekulimi. Rënia e shpejtë e Jugosllavisë, në prill 1941, tregon legjitimitetin e ulët të diktaturës së modifikuar mbretërore. Jugosllavia nuk e kishte gjetur rrugën për t'u kthyer në një sistem funksional demokratik-parlamentar deri më 1941.

Edhe në Bullgari, diktatura mbretërore duhet të kuptohet si reagim ndaj zhvillimeve politike të brendshme jashtëzakonisht të tensionuara – agrarët autoritarë, tentim grusht shteti nga komunistët, kundërdhuna nga ushtria dhe VMRO (terrori i bardhë), formimi shtetit brenda shtetit, i kontrolluar nga VMRO në krahinën bullgare në jug-perëndim të Pirinit. Kriza ekonomike kishte nxitur trazira shoqërore dhe kishte forcuar komunistët, të cilët më 1931 organizuan greva, kurse më 1932 i fituan zgjedhjet komunale në kryeqytetin Sofje, gjë që detyroi qeverinë ta shpërndajë në mënyrë kundërkushtetuese asamblenë e qytetit. Forcat autoritare në ushtri i panë konfliktet në peizazhin e fragmentuar partiak dhe në përçarjet partiake (agrarët) si shenjë të dobësisë së sistemit parlamentar. Në politikë të jashtme, vendi ishte i izoluar, gjë që shprehej ndër të tjera te antanta ballkanike e fqinjëve. Më 19 maj 1934, shoqëria sekrete Zveno organizoi një grusht shteti dhe ia doli ta likuidojë VMRO-në si faktor politik. Në politikë të jashtme, zvenarët angazhoheshin për kompromis

me Jugosllavinë. Njësoj si në Jugosllavi, partitë dhe sindikatat u shuan. Në politikë të brendshme, ky grup etatist-elitist i oficerëve parashihte një model të shtetit të korporatave me organizata të punëtorëve, fshatarëve, artizanëve, tregtarëve, intelektualëve, nëpunësve civilë dhe profesionistëve të pavarur, si dhe angazhoheshin për centralizimin dhe racionalizimin e administratës. Ngjashëm si në Jugosllavi, u organizuan shtatë provinca kryesore, duke zëvendësuar 16 krahinat e vjetra. Njësoj si banët në Jugosllavi, guvernatorët u emëruan nga qeveria. Zyrtarët e trajnuar profesionalisht zunë vendin e kryetarëve të bashkive. Aparati burokratik hipertrofik u zvogëlua për një të tretën. Me këto reforma udhëheqësit e Zvenos Damian Velçevi dhe Kimon Georgievi krijuan armiq të shumtë; as mbreti nuk e pëlqente republikanizmin mezi të fshehur të Velçevit.

Nga prilli i vitit 1935, mbreti Borisi III ndërtoi një sundim personal të bazuar në ushtri dhe nëpunës civilë. Si në Rumani, rrethi më i afërt u formua nga një grup joformal (kamarilla) i përbërë nga oficerë dhe politikanë ambiciozë. Arkitekti Jordan Sevov (1891–1945) shihej si një Rasputin bullgar. Gradualisht monarku u kthye kah një demokraci e kontrolluar, ku e drejta e votës ishte subjekt i kufizimeve (regjistrimi arsimor në qytete, e drejta e votës vetëm për gratë e martuara dhe vejushat). Parlamenti u mblodh sërish në vitin 1938. Por në dhjetor 1939 mbreti e shpërndau përsëri, sepse kishte shpërfaqur një shkallë shumë të lartë të pavarësisë politike. Ngjashëm si në Jugosllavi, edhe Bullgaria ishte e njohur me grupe të mëdha paramilitare me ide fashiste. Megjithatë, vetë regjimi mbretëror nuk mund të përshkruhet si totalitar, por

si autoritar: ai as nuk ndërhyri fuqishëm në jetën private të qytetarëve, as nuk provoi ndonjë formë të mobilizimit masiv. Mbreti Borisi III, në krahësim me monarkët e Shqipërisë, Jugosllavisë dhe Rumanisë, qëndroi në prapavijë dhe sundoi mbi politikanët që vareshin prej tij, veçanërisht mbi kryeministrin Georgi KJoseivanov (1884-1960, kryeministër 1935-1940).

Në Greqi, Gjenerali Janis Metaksasi më 1936 vendosi diktaturë ushtarake, në të cilën mbreti luajti vetëm rol të vogël. Marrja afatgjate e pushtetit nga ushtria ishte rezultat i krizës së sistemit demokratik dhe dështimit të kompromisit midis venizelistëve dhe anti-venizelistëve, pavarësisht nga diferencimet e brendshme në të dy kampet. Vetë Venizelos ishte kthyer në pushtet për katër vjet, më 1928. Ndonëse periudhën 1928–1932 e përdori për disa reforma, sundimi i tij u bë gjithnjë e më autoritar, gjë që thelloi përçarjen socio-politike. Kriza ekonomike e zhyti vendin, më 1932, në bankrot shtetëror. Regjimi Metaksas, njësoj si sistemet e pushtetit të fqinjëve, duhet të vlerësohet si autoritar. Vështirë se kishte ndonjë huazim nga sistemet fashiste; përjashtim bënin disa akterë pro-gjermanë dhe organizata rinore me uniformë (EON). Përveç kësaj dhe përdorimit ende rudimentar të masmedias, Metaksasi hoqi dorë nga instrumentet e mobilizimit masiv politik. Madje ai as nuk themeloi parti të veten për të mbajtur pushtetin. Për dallim nga sundimtarët tjerë, ai hoqi uniformën dhe kultivoi një kult personaliteti me profil borgjez, paternalist. Ideologjikisht, Metaksasi përfaqësonte një anti-komunizëm dhe anti-parlamentarizëm të theksuar. Ai propagandonte unitetin kombëtar, një Greqi të re, një kulturë të tretë helene (d.m.th. pas antikitetit dhe Bizantit). Shoqërinë e trazuar

donte të qetësonte me një program pune dhe disipline. Kjo përfshinte pajtimin e popullsisë urbane dhe rurale dhe një retorikë kritike ndaj kapitalizmit. Metaksasi nisi reforma të shumta sociale (ditën tetorëshe, pagën minimale ditore, sigurimin shoqëror), të cilat arritën të zbatoheshin vetëm pjesërisht. Regjimi mund të përshkruhet si një diktaturë paternaliste e forcave nacionaliste konservatore. Për sa i përket politikës së jashtme, Metaksasi, përkundër shkollimit në Berlin, u orientua kah Britania e Madhe, për shkak të frikës nga Italia fashiste gjithnjë e më agresive. Megjithatë, ai nuk qe në gjendje të parandalonte varësinë ekonomike në rritje nga Gjermania (veçanërisht për eksportet e duhanit).³⁰

Rumania ishte e fundit që kaloi në diktaturë të hapur mbretërore. Në shkurt 1938, Karoli II vendosi një regjim personal me strukturë korporative. Edhe ky ndaloi partitë dhe shoqatat. Sidoqoftë, në Rumani, diktatura mbretërore kishte një histori disavjeçare. Veprimi afatgjatë dhe i qëllimshëm i mbretit kundër shtetit kushtetues dhe partiak e dallon Rumaninë nga rasti i Jugosllavisë. Që kur kishte ardhur në pushtet (1930) mbreti kishte ndërsyer sistematikisht betejat fraksionale në partitë kryesore (Partinë Nacional-Liberale, Partinë Fshatare Nacionale). Duke vepruar kështu, ai kishte përfituar nga kultura politike tradicionalisht e përqendruar te personi dhe ambiciet e protagonistëve të shumtë. Përveç këtyre veprimeve, ai, vetë, kishte themeluar disa partitë më të vogla, të cilat e fragmentuan kampin nationalist-

³⁰ Beremes 2010; Dépret 2014; Petrakis 2006; Velliadis 2006; Belliades 2017; Plumides 2016.

antisemitik (Fronti Rumun, Partia Nazionale-Kristiane, të dyja më 1935). Shpura e tij (kamarilla) formoi një lloj qeverie anësore dhe minoi shtetin kushtetues. Më 1937, udhëheqësi legjionar fashist Kodreanu [Codreanu] dhe politikani agrar demokratik pro-perëndimor Juliu Maniu bashkuan forcat në një aleancë dukshëm paradoksale për të parandaluar mbretin që të vendoste diktaturë. Ky bashkim tregon se sa defekte kishte busulla politike në sistemin partiak të Rumanisë. Në fund të vitit 1937, mbreti emëroi poetin kombëtar antisemit Oktavian Goga kryeministër të një qeverie që nuk bashkonte as 10% të votave. Politikat antisemite të Gogës brenda disa javësh e futën vendin në kaos ekonomik dhe nëpër rrugë shpërthyen luftime brenda kampit ekstremist të djathtë. Me sa duket monarku kishte provokuar krizën me qëllim që të paraqitej si një shpëtimtar i rregullit. Regjimi i tij personal goditi Lëvizjen e Legjionarëve dhe me një vrasje gjyqësore (29/30 nëntor 1938) eliminoi udhëheqësin e saj Kodreanu, prej ideologjisë dhe organizimit të të cilit adoptoi shumë elemente. Asnjë diktaturë mbretërore nuk iu afrua regjimeve fashiste në inskenim sa ajo e Karolit II. Për dallim nga fqinjët e tij, ai krijoi një organizatë masive me Frontin e Rilindjes Kombëtare, të plotësuar nga organizata rinore Garda e Mëmëdheut (Straja fërii), ku monarku (si gardiani i madh) ishte kryetar nderi. Në këtë rol, Karoli ishte i krahasueshëm me fqinjin e tij jugosllav, Aleksandrin. Në vitin 1940 organizata kishte rreth 4,4 milionë anëtarë, duke e bërë atë deri tani organizatën më të madhe masive në tërë rajonin. Fronti funksiononte si një parti uniteti në një shtet korporativist. Përgatitjen ideologjike e kishin bërë politikanë dhe intelektualë të

shumtë, të cilët kishin kërkuar për vite me radhë heqjen e demokracisë.

Si në Jugosllavi, reforma administrative shkatërroi krahinat historike. Në vend të tyre u organizuan provincat e mëdha (ținuturi) nën qeverisjen e residentëve që duhej të theksonin homogjenizimin territorial të kombit. Mbreti mbështetej në ushtrinë, e cila mori pozicionet kryesore në administratë, si dhe në shërbimet sekrete dhe në xhandarmëri. Politikanët kryesorë të partive të ndaluara i bëri që të vareshin prej tij. Nënshtrimi i tyre shprehej edhe në veshjet e tyre: funksionarët e frontit vishnin uniforma të bardha. Rreth mbretit kultivohej një kult i fuqishëm i personalitetit. Lëvizja e legjionarëve, e cila kishte kapur pjesë të mëdha të shoqërisë rumune dhe e cila nuk mund të shtypej duke adoptuar ideologjinë dhe praktikën e saj, qëndronte si një hije mbi diktaturën. Diktatura mbretërore ishte në shumë mënyra një kopje e keqe e origjinalit legjionar. Mungesa e mbështetjes së regjimit mund të shpjegohet me korrupsionin endemik, por edhe me faktin që sistemi i sundimit ishte përqendruar te monarku, i cili si person ishte jopopullor dhe i urreyer. Për sa i përket politikës së jashtme, mbreti e manovroi vendin në izolim. Afrimi i tij me fuqitë e Boshtit, i shtrënguar nga ndryshimet gjeostrategjike në rajonin e Danubit që nga viti 1938, zemëroi aleatët tradicionalë, Francën dhe Britaninë e Madhe. Kompromisi nuk ishte kërkuar kurrë me fqinjët, Hungarinë dhe Bullgarinë. *Antanta* ballkanike doli të kishte qenë vetëm fiksion politik. Bashkimi Sovjetik e rriti presionin dhe kërkoi kthimin e Besarabisë. Pas disfatës së Francës, në qershor 1940, Rumania mbeti e vetmuar.

Mbreti solli legjionarët në qeveri. Kur Hitleri dhe Stalini rivizatuan hartën e Evropës Lindore, regjimi i Karolit nuk kishte mbështetje të rëndësishme, as të brendshme, as të huaj. Ai implodoi pa ndonjë sulm të jashtëm ushtarak.

Diktaturat mbretërore tregojnë në shumë mënyra valën e dytë të homogjenizimit të diktuar nga shteti, pas vitit 1945. Centralizmi administrativ, shpërbërja e krahinave të vjetra, shkelja e kushtetutës dhe e të drejtave civile, represioni kundër opozitës, antiparlamentarizmi, sundimi i shërbimeve sekrete, ekonomia e dirigjuar, mobilizimi masiv të paktën i rinisë, kulti i personalitetit dhe i prijësit, si dhe militarizimi i shoqërisë, plotësuar me pretendimin e modernizimit ekonomik – të gjitha këto i lidhnin diktaturat mbretërore me regjimet komuniste të periudhës së pasluftës, të cilat kishin më shumë kohë si dhe instrumente shumë më të përparuara të sundimit, por që karakterizoheshin, mbi të gjitha, nga vullneti më i madh për përdorim të pamëshirshëm të dhunës deri në vrasje masive.³¹

Musolini dhe Ataturku – modelet e regjimeve autoritare në Ballkan

Regjimet autoritare në Evropën Juglindore lindën në një dinamikë politike mbarë evropiane, në të cilën u zhdukën demokracitë, vendin e të cilave e zunë dhe forma të reja të sundimit. Mujsharët e Ballkanit nuk vepronin të izoluar.

³¹ Fischer 1984; Oberländer 2017; Schmidt-Neke 2011; Halimi 2014; Nielsen 2014; Troch 2015; Zec 2015; Müller 2006; Dietmar Müller 2014; Binder-Iijima 2010; Radu 2006.

Ata orientoheshin nga modelet jashtë rajonit dhe vëzhgonin njëri-tjetrin nga afër (dhe në raste edhe këshilloheshin ndërmjet vete). Modelet ishin italianit Duce, Benito Mussolini dhe themeluesi i Turqisë republikane, Kemal Atatürku. Të dy perceptoheshin si modernizues radikalë, si ngadhënjimtarë ndaj bolshevizmit, si prijës karizmatikë të shtetit dhe popullit. Rrezatimi i Italisë fashiste kishte filluar qysh herët në Ballkan. Në mesin e viteve 1920 në Rumani u shfaq fasci jetëshkurtër. Italia joshi sistematikisht të djathtën nacionaliste rumune. Comitati d'Azione për l'Universalità di Roma shërbente për përhapjen e modelit italian. Më 1934 u mbajt një konferencë ndërkombëtare në Montro (Montreux), në të cilën mori pjesë edhe ideologu kryesor i legjionarëve rumunë, Jon Moca [Ion Moța] (1902-1937). Fashizmi italian kishte një ndikim më të fortë te teoricienët e korporatizmit, si publicisti rumun Mihai Manojlesku [Manoilescu] (1891–1950), i cili u rrek më kot ta orientonte lëvizjen e legjionarëve në këtë drejtim. Ndikimi fashist ishte më indirekt, sidomos në vendet që Italinë e kishin kundërshtar gjeostrategjik (Jugosllavia dhe Greqia). Admirimi për Musolinin si një prijës i fortë i asaj që perceptohej si rend i ri i një shteti mesdhetar, si dhe inskenimi i impero-ideologjisë fashiste, mund të kuptohet si soft power. Modeli i Turqisë Kemaliste është studiuar pak dhe nënvlerësuar për kohë të gjatë: Kemal Atatürku, si udhëheqës i fuqishëm, që kreu një modernizim substancial në mënyrë autoritare, korrespondonte me vetë-perceptimin dhe idealin e shumë monarkëve të Ballkanit. Nuk duhet harruar as orientimi shekullor i shumë shoqërive ballkanike kah elitat turke, të cilat shërbenin si model jo vetëm

për Shqipërinë kryesisht myslimane. Turqia tregoi se si mund të shkëputej shteti nga trashëgimia osmane dhe të përshtatej me modelin e dëshiruar perëndimor. Orientimi kah Gjermania nacionalsocialiste filloi krahasimisht vonë.³²

Në prag të Luftës së Dytë Botërore – bilanci i shteteve post-imperiale

Dekada e dytë e luftës (1939–1949) do të sillte një valë të re dhune në Ballkan. Ajo u vu në lëvizje nga ndërhyrja e Fuqive të Boshtit dhe Bashkimit Sovjetik, që, mes viteve 1938 dhe 1940, rrënoi rendin territorial të traktateve të periferisë së Parisit. Derisa Rumania e Madhe lëshoi një të tretën e territorit të vet pa rezistencë dhe kufijtë në veri të Danubit u riorganizuan pa operacione të mëdha luftarake, ekspansionizmi italian shkaktoi luftë në Ballkan (sulmi më 1939 mbi Shqipërinë, sulmi më 1940 mbi Greqinë). Shtetet e Ballkanit reagues në mënyra të ndryshme ndaj tronditjeve nga jashtë: Rumania e Madhe hoqi dorë nga çdo rezistencë e armatosur. Jugosllavia u shemb brenda pak ditësh, më 1941. Greqia bëri rezistencë këmbëngulëse kundër Italisë, ndërsa Shqipëria ra në duart e Musolinit kryesisht pa luftë. Bullgaria realizoi programin e vet të revizionit nën hijen e fuqive të Boshtit. Shumë shpejt në Ballkanin Perëndimor, nga Sllovenia deri në Greqi, shpërtheu një luftë e përgjakshme qytetare, në të cilën fuqitë e Boshtit vepruan si katalizatorë. Këto luftëra qytetare ishin zgjatime të tensioneve të brendshme

³² Ihrig 2014

që ishin krijuar në dy dekadat e para post-imperiale. Ato karakterizoheshin edhe si shoqërore dhe si nacionale. Ato tregojnë edhe bllokadat politike që diktaturat nuk kishin qenë në gjendje t'i eliminonin. Por ato gjithashtu tregojnë edhe dështimin e institucioneve kushtetuese të negociatave dhe kompromiseve, d.m.th. të sistemit parlamentar.

Në dy mini-perandoritë post-imperiale, në Rumani dhe Jugosllavi, linjat përçarëse përgjatë kufijve shekullorë të paraluftës nuk ishin kapërcyer, përkundër centralizmit të propaganduar unitarist. Implodimi i të dy shteteve më 1940/41 tregon se regjimet e tyre nuk gëzonin mbështetje të gjerë popullore. Ato u shpërbënë përgjatë kufijve të vjetër, veçanërisht të dukshëm në rastin e Kroacisë dhe Besarabisë; përpjekjet e kolonizimit të brendshëm në Kosovë dhe në jug të Dobrukhës kishin dështuar. Për dallim nga Jugosllavia, procesi i homogjenizimit të kombit titullar ishte më i theksuar në Rumani. Arsyet janë evidente: në provincat e reja nuk kishte tradita të posaçme shtetërore të rumunëve etnikë, as dallime të vjetra fetare dhe as modele të veçanta identitetare. Nga tensionet e brendshme krahinore nuk u zhvillua ndonjë konflikt i etnizuar brendarumun. Moldavianizmi – propaganda e besarabëve rumunishtfolës, si një komb i veçantë moldavian – u bë identitet i përhapur tek pas vitit 1945, nën kujdesin e Bashkimit Sovjetik. As Jugosllavia e as Rumania nuk kishin qenë në gjendje t'i lidhnin për vete pakicat e tyre të shumta. Ato më parë i kishin duruar sesa pranuar mini-perandoritë. Radikalizimi i pjesëve të rëndësishme të gjermanëve në të dy vendet mund të shpjegohet jo vetëm nga ndikimi i ideologjisë së importuar naziste, por edhe nga diskriminimi dhe tendencat ultranacionaliste në Rumani dhe Jugosllavi.

Sidoqoftë, të dy mini-perandoritë kishin dështuar, para së gjithash në shtetësinë e tyre. Performanca e tyre administrative ishte më e keqe se ajo e perandorive. Ato ofruan nivelimin kombëtar në nivelin e zonave thelbësore që kishin qenë inferiore ndaj Austro-Hungarisë para vitit 1914. Edhe në ish territoret osmane, të dy shtetet dështuan, sepse nuk arritën ta materializojnë modernizimin ekonomik e social dhe shteti aty vepronte vetëm si një forcë e armatosur që shtrëngonte popullsinë myslimane të emigronte në Turqi. Derisa Rumania kishte vetëm një popullsi të vogël myslimane, Jugosllavia nuk arriti të integronte komunitetet e veta të mëdha myslimane. Dëbimi dhe shpërngulja dështuan, ashtu si edhe përpjekja për t'i integruar me besnikëri ndaj shtetit së paku myslimanët boshnjakë.

Sistemi i ri kishte krijuar periferi të reja, kishte prerë zonat tradicionale ekonomike dhe kishte periferizuar shumë njerëz për arsye kombëtare dhe fetare. Shumica e pjesëtarëve të kombeve titullare ishin gjithashtu të pakënaqur. Por, në veçanti, për ndryshime përpiquej edhe shumica e pronarëve të vegjël. Modelet e korporatave të shtetit, të cilat kishin zhvendosur sistemet e brishta parlamentare, nuk ishin në gjendje të kanalizojnë këtë shqetësim. Diktaturat qëndruan falë aparatit të moderuar përgjues – krahasuar me periudhën pas vitit 1945 – vetëm aq gjatë sa e lejonte konstelacioni i politikës së jashtme.

Perandoritë dhe trashëgimia nuk ishin tejkaluar edhe pas 20 vjetësh, përkundër të gjitha përpjekjeve niveluese dhe homogjenizuese. Në krahasim me periudhën e pasluftës, bëhet e qartë se shtetet e periudhës ndërmjet dy luftërave as e kishin vullnetin dhe as mjetet për ta

transformuar shoqërinë me dhunë. Perandoritë kishin akoma efekt te njerëzit që ishin socializuar në to, përmes kujtesës, trashëgimisë institucionale dhe socio-kulturore, në pakicat e reja, në krahinorizmat. Ato sigurisht nuk ishin vendi i nostalgjisë. Frika e *Antantës* së Vogël nga kthimi i Habsburgëve ishte sa e theksuar, aq edhe iracionale. Shtetet post-imperiale karakterizoheshin nga kujtime të polarizuara të perandorive, megjithëse këto kujtime nuk ishin aspak të njëtrajtshme as brenda pakicave të reja. Shumë më e rrezikshme u dëshmtua trashëgimia nacionaliste e monarkisë së Habsburgëve, që vërshoi nga akterë të dhunshëm komunistë dhe fashistë, veçanërisht në Jugosllavi pas vitit 1941. Jo prapa në perandori shumetnike, por përpara drejt sundimit të kombit dhe klasës – ishte mësimi i nxjerrë nga dy dekadat e historisë post-imperiale.

4 . Dekada e dytë e luftës 1939-1949

Lufta e Dytë Botërore

Mes viteve 1939 dhe 1949, Ballkani kaloi një dekadë të dytë të luftës, e cila, krahasuar me Luftën e Parë Botërore, u karakterizua nga një luftë edhe më radikale, me vrasje masive dhe zhvendosje, si dhe me numrin e madh të viktimave nga komunitetet hebreje, si pasojë e gjenocidit të organizuar. Nationalsocializmi gjerman mbajti përgjegjësinë kryesore për gjenocidin, por shtetet e Ballkanit luajtën rol të madh në të (Rumania, Kroacia) si kryes apo si akterë në pjesët e veta të ndikimit (Bullgaria), derisa në territoret e okupuara autoritetet lokale pjesërisht bashkëpunuan me dorasit (Greqia).

Rrjedha jashtëzakonisht komplekse e ngjarjeve duhet të analizohet me disa qasje të ndryshme, të cilat domosdoshmërisht do të rezultojnë me pikëprerje mes vete. Së pari do të paraqitet historia ushtarake e luftës konvencionale; d.m.th. luftimet ndërshtetërore, të cilat përfunduan me nënshttrimin e Ballkanit Perëndimor dhe Jugor ndaj regjimeve okupuese të Fuqive të Boshtit: Italisë, Gjermanisë, Bullgarisë dhe Rumanisë (1941). Sikurse edhe me shtjellimin e Luftës së Parë Botërore, këto do të krahasohen mes vete. Ballkani nuk ishte vetëm objekt i fuqive okupuese jashtërajonale dhe rajonale, por ndër dhe përkrah këtyre regjimeve okupuese u intensifikuan kontradiktat e brendshme nga periudha mes dy luftërave

në luftëra civile me karakter shoqëror, por shpesh edhe kombëtar. Sulmi i Gjermanisë naziste kundër Bashkimit Sovjetik nisi rezistencën komuniste, e cila më parë ishte ndaluar nga Moska për shkak të paktit gjermano-sovjetik të mos-sulmimit (Pakti Hitler-Stalin, 23 gusht 1939). Frontet shpesh ishin lokale dhe krahinore dhe ndarja tradicionale në partizanë dhe “kolaboratorë” vështirë se përputhet me linjat dhe motivet faktike të konflikteve. Në përgjithësi, rezultoi një ndarje Lindje-Perëndim e Gadishullit Ballkanik: nga Jugosllavia nëpër Shqipëri deri në Greqi, menjëherë pas disfatës ushtarake, u zhvilluan organizata konkurruese nacionaliste dhe komuniste. Në Bullgari u krijuan vetëm njësi të vogla, ndërsa në Rumani pothuajse nuk pati fare rezistencë të brendshme. Ballkani Lindor u godit nga lufta ajrore tek pas vitit 1943, ndërsa nga lufta tokësore më 1944. Ashtu si në Luftën e Parë Botërore, dëmi i luftës ndryshonte nga krahina në krahinë: zonat e luftës qytetare u goditën veçanërisht rëndë (sidomos Bosnja dhe Greqia, në një masë më të vogël Serbia dhe Shqipëria), ndërsa Ballkani Lindor u prek më pak.¹

Fundi politik i Ballkanit post-imperial: implodimi i Rumanisë së Madhe

Kur filloi Lufta e Dytë Botërore në Ballkan? Nëse përdoret si kriter hapja e luftimeve ndërshtetërore, mund t'i referohemi datës 28 tetor 1940, sulmit të Italisë fashiste kundër Greqisë. Por nëse bëhet fjalë për rrënimin e rregullit

¹ Rutar 2017; Cattaruzza/Langewiesche 2013; Ueberschär 2010 (darin Beiträge von Holm Sundhaussen, Sabine Rutar und Heinz Willemsen); Nikolić/Dobrovojević 2017.

politik të vendosur në traktatet e periferisë së Parisit, duhet përqendruar në implodimin e njërit nga dy shtetet kompozite post-imperiale: fundi pa luftë i Rumanisë së Madhe është po aq udhëzues sa është edhe implodimi i Jugosllavisë që pasoi disa muaj më vonë i përcjellë me ca luftime të shkurtra konvencionale.

Rumania e Madhe nën diktaturën e Karolit II (10 shkurt 1938 - 6 shtator 1940), në politikë të jashtme i kishte qëndruar besnike aleancës me Britaninë e Madhe dhe Francën, por edhe u afrua me Gjermaninë naziste, dominimi ekonomik i së cilës u bë gjithnjë e më shtrëngues, përkundër mosdëshirës së elitave rumune. Me disfatën e Francës dhe tërheqjen e trupave britanike nga kontinenti, në qershor 1940, Rumania e Madhe u fut në një izolim të madh. Fakti që nuk kishte kërkuar kurrë kompromis me fqinjët jugor dhe ata perëndimor, tash po i hakmerrej. Rumania e Madhe u bë objekt i afrimit gjermano-sovjetik. Në marrëveshjen Ribbentrop-Molotov (23 shtator 1939) Bashkimi Sovjetik sanksionoi pretendimin e vet mbi Besarabinë si zonë interesi, të cilin e zbatoi në qershor 1940. Më 26 qershor 1940, Bashkimi Sovjetik lëshoi një ultimatum për evakuimin e menjëhershëm të Besarabisë, Bukovinës Veriore (rajonit Çernivci [Chernivtsi]) dhe rajonit Herca [Herța], të cilin qeveria rumune e pranoi. Pa ofruar as rezistencë simbolike, ushtria dhe administrata rumune, e shoqëruar nga rreth 200.000 refugjatë, evakuuan këto zona në kushte kaotike dhe u zunë nga Ushtria e Kuqe që po përparonte me shpejtësi. Dështimi i politikës së jashtme dhe të brendshme të diktaturës mbretërore, që bazohej në ushtri, ishte i dukshëm. Faji iu la popullsisë hebreje, kundër së cilës pati sulme. Në territoret e okupuara

sovjetike menjëherë filloi dëbimi i kundërshtarëve politikë dhe njerëzve të shpallur armiq klasor. Ç'është e vërteta pjesë të bashkësisë hebreje, pas vitesh të atmosferës antisemite në Besarabinë rumune, mirëpritën trupat sovjetike, por njëkohësisht hebrenjtë e pasur u bënë viktima të masave të dhunshme sovjetike. Sulmet e pretenduara nga hebrenjtë kundër rumunëve që po tërhiqeshin do të përdroreshin një vit më vonë nga qeveria rumune si justifikim për dhunën masive antisemite.

Fqinjët revizionistë të Rumanisë, Hungaria dhe Bullgaria nuk hezituan më dhe paraqitën pretendimet e tyre territoriale. Negociatat bilaterale hungarezo-rumune dështuan për shkak të qëndrimeve të kundërta. Gjermania naziste, e cila kishte frikë nga një luftë hungarezo-rumune dhe nga ndikimi sovjetik në rajonin danubian-karpatian, si dhe Italia fashiste nxorën, më 30 gusht 1940, Vendimin e Dytë të Arbitrazhit të Vjenës, i cili ia dha Hungarisë Transilvaninë Veriore (rreth 43.500 km²). Kjo nuk e zgjidhi çështjen e Transilvanisë, pasi rreth gjysmë milioni hungarezë mbetën në territor rumun, kurse rreth një milion rumunë në territor hungarez. Rezultati ishte: dyndje e refugjatëve dhe shtypje e pakicave përkatëse, por mbi të gjitha radikalizim i marrëdhënieve të ndërsjella. Një javë pas arbitrazhit, Rumania dhe Bullgaria zgjidhën mosmarrëveshjen e tyre mbi Dobrukhën Jugore. Në Traktatin e Krajovës [Craiova] (7 shtator 1940) Rumania ia ktheu këtë krahinë Bullgarisë. U vendos shpërngulja e detyruar e rreth 80.000 rumunëve (përfshirë edhe shumë kolonë nga periudha mes dy luftërave), si dhe e rreth 30.000 rumunëve të tjerë nga pjesë të tjera të Bullgarisë. Instrumenti i shkëmbimit të popullsisë i sanksionuar me

marrëveshje u përdor përsëri në Ballkan. Ai preku edhe rreth 14.000 gjermanë të Dobruxhës, disa prej të cilëve autoritetet naziste gjatë Luftës së Dytë Botërore i vendosën në Bohemi dhe në Vartegau [Warthegau]. Me këtë mosmarrëveshja bilaterale rreth Dobruxhës ishte zgjidhur përgjithmonë, por në retrospektivë traktati përfaqësonte fazën e parë të politikës së dhunës së shfrenuar, që synonte ndryshimin rrënjësor të përzierjes etnike në Ballkan.

Midis 26 qershorit dhe 7 shtatorit 1940, Rumania e Madhe lëshoi një të tretën e territorit të vet pa ofruar rezistencë. Pjesa më e madhe e elitës politike kishte ndjekur mbretin në diktaturë, ishte bashkuar me Partinë e Unitetit dhe kishte zënë poste të larta shtetërore. Shteti post-imperial qëndronte në dërrasë të kalbët: i izoluar në politikë të jashtme, ndërsa në të brendshmen paguante një çmim të lartë për diskriminimin e pakicave dhe minimin e shtetit kushtetues nga mbreti dhe kamarilla. Ç'është e vërteta, elitat e Bukureshtit nuk i kishin pranuar mentalisht fitimet e mëdha territoriale të vitit 1918. Ata ishin të gatshëm t'i linin miliona rumunë etnikë përtej kufijve të vitit 1914, në mënyrë që ta shpëtonin pozitën e vet në thelbin e vjetër të shtetit. Shteti post-imperial u reduktua në Regat dhe në Transilvaninë Jugore. Reagimi politik i brendshëm ishte i pashmangshëm. Mbreti i diskredituar plotësisht u rrëzua më 6 shtator 1940 nga gjenerali Antonesku dhe lëvizja e legjionarëve e udhëhequr nga Horia Sima (1906-1993) dhe mezi shpëtoi jetën duke u arratisur.

U formua një sundim i dyfishtë i ushtrisë dhe legjionarëve, shteti i nacional-legjionar (nga 6 shtator 1940 deri më 21-23 janar 1941). Sima i përkiste krahut social-revolucionar të legjionit. Pasuesit e tij, kryesisht

punëtorë të radikalizuar dhe fshatarë të rinj, vendosën një regjim kaotik me sulme arbitrare dhe plaçkitje të popullsisë hebreje. Lufta për pushtet midis ushtrisë dhe legjionit u intensifikua, duke eskaluar, në janar të vitit 1941, në luftë të shkurtër qytetare, që rezultoi me pogrome në Bukuresht. Gjermania naziste, për shkak të fushatës kundër Bashkimit Sovjetik, donte një Rumani stabile, për çka e mbështeti Antoneskun, i cili vendosi një diktaturë ushtarake. Antonesku nxori dy përfundime nga përmbysja e Rumanisë së Madhe: Vetëm duke u bashkuar me Gjermaninë (bashkimi me paktin e tri fuqive: Gjermanisë, Italisë dhe Japonisë, i ashtuquajtur Bosht, më 23 nëntor 1940) Rumania, së pari, do të mund t'i kthente territoret e humbura të Hungaria (e cila, nën presionin gjerman, u bashkua në Bosht më 20 nëntor 1940). Rumania duhej të dëshmohej si aleat më i besueshëm i Berlinit. Së dyti, Rumania duhej homogjenizuar etnikisht, madje edhe me dhunë. Në vjeshtën e vitit 1940 rajoni danubian-karpatian u riorganizua nën diktatin gjerman. Rendi i paqes së Parisit u rrënuar edhe në juglindje të kontinentit pas shkatërrimit diplomatik dhe politik të Çekosllovakisë dhe disfatës ushtarake dhe ndarjes së Polonisë midis Gjermanisë naziste dhe Bashkimit Sovjetik.

Lufta konvencionale

Rrënimi ushtarak i rendit paqësor të Parisit

Ushtarakisht, Lufta e Dytë Botërore në Ballkan u nis nga Italia. Gjermania nuk kishte interes në sundim direkt, përveçse në kuptimin e hapësirës shtesë të Evropës

Juglindore. Italia ndërmori hapa nga ndjenja e dobësisë dhe konkurrencës për pushtet brenda Boshtit. Pushtimi i Shqipërisë (7-12 prill 1939) u zhvillua relativisht qetë, jo për shkak të forcës së ushtrisë italiane, por për shkak të dobësisë së rezistencës shqiptare. Në fillim të Luftës së Dytë Botërore Italia ishte neutrale dhe hyri në luftime vetëm pas disfatës ushtarake të Francës. Si kompensim për epërsinë gjermane mes Francës dhe Polonisë, Roma intensifikoi planin e vet për një impero të Mesdheut. Caku i parë ishte Greqia, e cila, pavarësisht sundimit autoritar të gjeneralit Janis Metaksas, në politikë të jashtme dhe ushtarake ishte e orientuar kah Britania e Madhe. Më 28 tetor 1940, Italia ia paraqiti gjeneralit Metaksas një ultimatum, të cilin ky e refuzoi (më vonë kjo u poetizua në një “ohi”/”jo” legjendare). Sulmi italian, në të cilin u angazhuan edhe ushtarakë nga Shqipëria, atëbotë pjesë e Italisë, shumë shpejt u bllokua në malet e Epirit. Ushtria greke teknikisht inferiore, por shumë e motivuar, dëboi njësitë italiane gjatë kundërofensivës dimërore dhe në dhjetor 1940 depërtoi në Shqipërinë e Jugut. Italia fashiste u mund; ofensiva e fundit në mars 1941 dështoi. Njësoj si në rastin e tensioneve hungarezo-rumune, Gjermania naziste ndërhyri në Ballkanin Jugor më se për të zënë përfitime territoriale, për të siguruar krahun e saj jugor për sulmin e afërt kundër Bashkimit Sovjetik. Duhej penguar përsëritja e frontit të Selanikut nga Lufta e Parë Botërore. Politikisht, Gjermania naziste siguroi dyfish sulmin ndaj Greqisë. Më 1 mars 1941, pas negociatave të gjata me Berlinin dhe Moskën – si më 1914/15 – Bullgaria u bashkua me paktin trepalësh. Më 25 mars 1941, edhe Jugosllavia si shteti i fundit Ballkanik deklaroi hyrjen e saj në paktin trepalësh.

Por, menjëherë, më 27 mars 1941, qeveria beogradase e Dragisha Cvetkoviqit [Dragiša Cvetković], miqësore ndaj Boshtit, u përmbys nga një grusht shteti i mbështetur nga Britania e Madhe. Qeveria e re nën gjeneralin Dushan Simoviq [Dušan Simović] (1882–1962) donte t'i përmbahej zyrtarisht marrëveshjes, por Hitleri vendosi që me Jugosllavinë ta shkatërronte edhe shtetin e dytë post-imperial kompozit. Derisa Gjermania po planifikonte sulmin afatshkurtër, Italia tashmë kishte negociuar ndarjen e Jugosllavisë me udhëheqjen e ustashëve, qysh në qershor 1940. Politikisht, në vitin 1940 Italia ishte fuqia proaktive e Boshtit në Ballkan, por nuk e kishte potencialin ushtarak për të mëkëmbur një impero nga Sllovenia deri në Greqi.

Më 6 prill 1941, Vermahti, pa shpallje lufte (Operacioni Dënimi/Unternehmen Strafgericht), sulmoi Jugosllavinë, e cila kapitulloi më 21 prill 1941. Edhe Italia, Hungaria dhe Bullgaria, pas një vonese kohore, marshuan me ushtritë e tyre në Jugosllavi. Vendi u shpërbë përgjatë vijave të ndarjes së brendshme politike dhe etnike. Ushtarët kroatë, maqedonas dhe shqiptarë dezertuan, mobilizimi dështoi. Në Maribor, Zagreb dhe Sarajevë trupat gjermane u pritën me brohori me shpresën se lufta do të përfundonte shpejtë, njësoj si në Maqedoni trupat bullgare. Nga veriperëndimi, ushtria italiane marshoi në Slloveni dhe në Dalmaci.

Njëkohësisht, fuqitë e Boshtit sulmuan Greqinë (Operacioni Marita). Korpusi ekspeditor britanik u detyrua të largohej, trupat greke bënë rezistencë të ashpër, duke u përqendruan kryesisht në frontin kundër Italisë, ndërkohë që ishin rrethuar nga ushtritë e Boshtit. Gjenerali Georgios Colakoglu [Tsolakoglu] (1886-1948) kapitulloi më 20 prill 1941, përkundër urdhrit të komandantit suprem

Aleksandros Papagos (1883–1955). Fushata greke u përmbyll me pushtimin e ishulli të Kretës në maj të vitit 1941 (Operacioni Mercuri) me humbje të mëdha të trupave parashutiste gjermane. Qeveria greke nën mbretin Georg II u arratis në Kajro. Qeveria jugosllave iku në Londër.

Fronti lindor

Nga shtetet e Ballkanit, vetëm Rumania ishte zyrtarisht në luftë në lindje, meqë Bullgaria nuk ishte akoma e gatshme të siguronte trupa për sulmin e Gjermanisë naziste kundër Bashkimit Sovjetik. Siç u përmend, Rumania shpresonte të rifitonte Transilvaninë Veriore përmes besnikërisë ndaj Berlinit. Antonesku dëshironte të rimerrte territoret e humbura të Bashkimit Sovjetik. Lufta u zhvillua si luftë hakmarrëse dhe u festua nga Kisha Ortodokse Rumune si kryqëzatë kundër asaj që quhej bolshevizmi hebraik. Është e rëndësishme të shihet Rumania si akter i pavarur, e cila mobilizoi më shumë trupa në frontin lindor, sesa të gjithë aleatët tjerë gjermanë së bashku. Kërkimet e fundit nuk e kuptojnë më Luftën e Dytë Botërore në Evropën Lindore dhe Juglindore si konflikt ekskluzivisht midis Gjermanisë naziste dhe Bashkimit Sovjetik. Përkundrazi, në kuadër të kësaj lufte, konfliktet rajonale u ngritën në nivelin e luftërave të hapura, në rastin rumun lufta sovjetiko-rumune dhe, nga vera 1944, edhe konflikti rumuno-hungarez rreth Transilvanisë.

Më 22 qershor 1941 ushtria rumune dhe Vermahti nisën sulmin kundër Bashkimit Sovjetik dhe brenda një muaji arritën në kufirin e vjetër shtetëror në Dnjestër. Vendimi i Antoneskut për të përmbushur kërkesën e

Hitlerit për të vazhduar më tutje, e përçau edhe më tej elitën rumune. Ripushtimi i territoreve të humbura gëzoi mbështetje të gjerë, por jo edhe përparimi i mëtejshëm në Ukrainë, ku, pas humbjeve të konsiderueshme, Rumania vendosi zonën e okupuar të Transnistrisë me qendër në Odesë. Nën komandën gjermane, njësitë rumune morën pjesë në rrjedhën e mëtejshme të luftës kundër Bashkimit Sovjetik, në Krime, në Kaukaz dhe afër Stalingradit. Edhe për ushtrinë rumune Stalingradi ishte disfatë, kthesë e luftës me humbje të mëdha. Politikisht, Antonesku, pas Stalingradit, kujdesshëm filloi të distancohej nga Gjermania naziste dhe hyri në negociata të fshehta me qarqet rumune në mërgim në Egjipt. Pas disa tërheqjesh, trupat rumune dhe gjermane, në verën e vitit 1944, u përballën me ofensiva të mëdha sovjetike që kishin për synim përparimin në Ballkan. Në ofensivën e parë kundër Kishinevit dhe Jashit, Ushtria e Kuqe dështoi me humbje të mëdha (prill-qershor 1944). Në një përpjekje të dytë (20-29 gusht 1944) ajo arriti një përparim. Fitorja sovjetike u bë më e lehtë falë mosmarrëveshjeve të brendshme politike: më 23 gusht 1944, mbreti Mihai shkarkoi mareshalin Antonesku. Rumania ndërroi anë, gjë që Vermahti nuk ia doli ta parandalonte, përkundër rezistencës së ashpër dhe ndonëse ishte i stacionuar në vend. Ndryshimi i aleancës së Rumanisë ishte sinjal për opozitën në Bullgari, e cila, më 9 shtator 1944, gjithashtu nisi një grusht shteti. Të dy këto vende hynë në luftë kundër Gjermanisë dhe aleatëve të saj në krah të Aleatëve. Ushtria e Bullgarisë, e cila deri në atë kohë kishte qëndruar larg operacioneve luftarake, përparoi me 450.000 njerëz në Serbi dhe prej andej kundër Hungarisë dhe kufirit lindor gjerman. Pa ndërhyrjen

bullgare, partizanët komunistë vështirë se do të kishin marrë pushtetin në Serbi.

Nga ana tjetër, ushtria rumune, nga gushti 1944, luftoi kryesisht kundër armatës hungareze dhe Vermahtit, duke qenë në varësi të Ushtrisë së Kuqe, që tashmë kishte kaluar nëpër malet Karpate në pellgun e Panonisë: ashtu siç Antonesku e kishte anticipuar konfliktin e armatosur rreth Transilvanisë, të cilin tash po e zbatonin pasardhësit e tij. Pas luftës rumuno-hungareze më 1919 dhe ripushtimit hungarez të Transilvanisë Veriore më 1940, ky konflikt ishte pika kulmore dhe përfundimtare e përplasjeve ushtarake mbi trashëgiminë perandorake në pellgun e Karpateve. Rumania qëndroi në anën e ngadhënjimtarëve, ndërsa Hungaria vetëm pas humbjes së luftës doli me një qeveri të re, pozicioni negociues i së cilës kundruall Aleatëve ishte i dobët. Trupat rumune, në maj të vitit 1945, përparuan deri në Pragë; ato pësuan humbje të mëdha (167.000 nga 538.000), por në afat të gjatë siguruan për Rumaninë Transilvaninë Veriore. Llogaria e Antoneskut kishte dhënë efekt, ndonëse në rrethana të ndryshme: duke u bashkuar me fituesin, Rumania rimori provincën e kontestuar.

Ndërrimi i anëve nga Bullgaria dhe Rumania kishte rëndësi që s'mund të mbivlerësohet për rrjedhën e luftës në Ballkan, ku ishin vendosur njësi relativisht të dobëta gjermane. Kjo bllokoi trupat gjermane dhe hapi rrugën e pushtetit për partizanët ushtarakisht inferiorë në Ballkanin Perëndimor.²

² Trașcă 2013; Glantz 2006; Case 2009.

Rirregullimi politik i Ballkanit nga fuqitë e Boshtit

Derisa Rumania, në vitin 1940, u nda përmes marrëveshjeve bilaterale dhe vendimeve të arbitrazhit të zbatuara nga Boshti, ç'është e vërteta nën kërcënim, por jo edhe përmes përdorimit të dhunës, Jugosllavia dhe Greqia, në vitin 1941, u mundën në luftë. Shpejtësia e kolapsit jugosllav i çoi fuqitë e Boshtit pothuajse në kufi të mbingarkesës. Edhe këtu ishin ndërthurur disa nivele politike: interesat dhe konkurrenca mes Gjermanisë dhe Italisë; pretendimet e shteteve rajonale të Boshtit, Hungarisë dhe Bullgarisë; kërkesat e forcave miqësore brenda shteteve të mundura, d.m.th. qeverive kolaboracioniste në Beograd e në Athinë dhe qeverisë së Shtetit të Pavarur të Kroacisë, të shpallura më 10 prill 1941 [Nezavisna Država Hrvatska, NDH]; dhe tensionet e mëdha brenda sistemit të fuqisë në Bosht, mes Italisë dhe Bullgarisë, mes Italisë dhe NDH-së, mes Hungarisë dhe Rumanisë. Këto tensione të brendshme shpjegojnë suksesin e njërive partizane, veçanërisht në Jugosllavi, ku Gjermania, Italia dhe NDH shpesh punonin më shumë kundër njëra-tjetrës sesa me njëra-tjetrën.

Si palë më e fortë ushtarakisht, Gjermania në thelb mbizotëroi negociatat gjermano-italiane për riorganizimin e Ballkanit Perëndimor (20-22 prill 1941). Gjermania dhe Italia ndanë Ballkanin Perëndimor në sfera të ndikimit, me demarkacionin që kalonte në mes të Shtetit të Pavarur të Kroacisë, gjë që ndërlikoi edhe më tej marrëdhëniet tashmë të tensionuara në trekëndëshin Berlin-Romë-Zagreb. Trupat gjermane dhe italiane u vendosën në

zonën e NDH-së. Trupat italiane, rreth 300.000 ushtarë, supozohej të garantonin sigurinë në zonën midis Kroacisë Veriperëndimore, Malit të Zi dhe Shqipërisë, e cila u zgjerua për të përfshirë Kosovën dhe Maqedoninë Perëndimore.

Serbia engushtë u vunën administrim ushtarak gjerman; gjithashtu Kosova Veriore përreth Mitrovicës (për shkak të minierave të Trepçës), si dhe Banati Perëndimor – kjo pjesë ishte aq e kontestuar mes Hungarisë dhe Rumanisë, sa që një administratë gjermane duhej të neutralizonte konfliktin brenda Boshtit. Nën administrim civil gjerman u futën Stiria e Poshtme [Štajerska/Untersteiermark], Lugina e Mezhës [Meža/Miesstal], Jezersko [Seeland] dhe Kranjska [Oberkrain].

Përfitimet territoriale italiane ishin shumë më të gjera: pjesa italiane e Kranjskës u organizua si krahina Lubiana; përveç kësaj, Italisë iu ndanë edhe Dalmacia Qendrore midis Ninit (në veri të Zarës) dhe Splitit, shumica e ishujve dalmate, si dhe gjiri i Kotorrit; Kosova dhe Maqedonia Perëndimore iu bashkuan mbretërisë satelite të Shqipërisë, e cila ishte lidhur me kurorën italiane më 1939. Kështu Italia realizoi ëndrrën irredentiste të saj nga shekulli XIX; njëkohësisht u përmbysën rezultatet e Luftës së Parë Ballkanike dhe Traktatit të Londrës dhe u krijua një shtet shqiptar, në të cilin jetonin jo vetëm gjysma, por shumica e shqiptarëve të Ballkanit. Mali i Zi u bë protektorat italian.

Megjithëse Hungaria hyri shumë vonë në luftime – ajo kishte tentuar të mbajë një baraspeshë të pamundur duke kombinuar revizionin e kufijve të vitit 1920, për të cilin i duhej ndihma gjermane, por me distancën politike ndaj Gjermanisë naziste – duke përfituar kështu zonën mbi dhe rreth lumit Mur (në Slloveni), Baçkën dhe Baranjën Juglindore, të cilat i aneksoi në dhjetor të vitit

1941. Hungaria zyrtarisht nuk e shihte veten në luftë me Jugosllavinë, me të cilën kishte nënshkruar një traktat – sipas pozicionit hungarez, shpërbërja e Jugosllavisë e kishte legjitimuar ndërhyrjen hungareze.

Në jug, për herë të dytë pas vitit 1915, Bullgaria zbatoi pjesë të rëndësishme të programit të vet kombëtar, d.m.th. kufijtë e traktatit të Shën Stefanit. Bullgaria pushtoi Maqedoninë e Vardarit dhe Trakën Perëndimore Greke.

Greqia, esulmuar nga Italia dhe e mundur nga Gjermania, iu nda në pjesën dërmuese Italisë. Nën administrimin gjerman u futën vetëm Maqedonia greke, zona kufitare trake me Turqinë (ngjashëm si në Banatin Perëndimor për të shmangur tensionet rajonale, këtu bullgaro-turke), mali Athos, ishujt strategjikisht të rëndësishëm Lemnos, Lesbos dhe Kios, zona e gjerë Athinë-Pire, si dhe Kreta Qendrore dhe Lindore. Formalisht duhet bërë një dallim midis zonave të aneksuara dhe zonave nën administrim të huaj – por në praktikë kjo kishte pak dallim, sepse në zonat e aneksuara, siç ishte Sllovenia, rezistenca që u shfaq shumë shpejt mund të kishte qenë më e dhunshme sesa në zonat administrative.

Regjimet okupuese në krahësim

Bullgaria

Në thelb historia e okupimit, e mbështetësve, e toleruesve dhe e kundërshtarëve të tij deri më 1944, u kufizua në Ballkanin Perëndimor. Lindja kontrollohej nga fuqitë rajonale të Boshtit. Një krahasim i regjimeve të okupimit në këtë pikë do të duhej të nisej me fuqitë

rajonale, Bullgarinë dhe Rumaninë – krahasin ky që do të duhej të nënvizonte peshën e akterëve rajonalë. Bullgaria nuk ka marrë pothuajse fare vëmendje si fuqi okupuese në historinë e përgjithshme të Luftës së Dytë Botërore. Derisa, ajo, ç'është e vërteta, kishte ndjekur një politikë etnike tejet radikale. Kjo ishte sidomos e dukshme kundruall viseve greke. Bullgaria kishte kërkuar shumë më tepër se 14.500 km² në Trakë (me ishujt Thasos dhe Samotrakë) se që ia kishte dhënë Gjermania. Ajo tash po bënte presion për aneksim, ndërsa Berlini, i cili tashmë kishte nisur bashkëpunimin me qeverinë e re greke, synonte ta shtynte zgjidhjen pas përfundimit të luftës. Megjithëkëtë, Bullgaria, më 14 maj 1941, aneksoi zonën e Detit të Bardhë (Belomorie, d.m.th. deti Egje). Që nga fillimi Bullgaria veproi me shumë ashpërsi kundër elitave greke (shumë prej tyre muhaxhirë nga Azia e Vogël). Kisha Ortodokse, si shtylla kurrizore e identitetit kombëtar grek, u përdoq me qëllim – shtatë mitropolitë dhe 174 klerikë u arratisën, 58 priftërinj u vranë; 225 klerikë mbetën në territorin e pushtuar bullgar. Rreth 42.000 grekë u morën peng dhe u transportuan në viset qendrore të Bullgarisë. Administrata, por edhe emrat e vendeve, rrugët, dyqanet dhe mbishkrimet e varreve u bullgarizuan, ashtu si edhe kisha. Gjuha greke u ndalua. Grekët, veçanërisht të rinjtë, u përdorën në batalione të punës për punë të detyruar. Nga viti 1943 shtypja u rrit: u shpronësuan pasuritë e grekëve të pasur, bankat dhe dyqanet greke, si dhe pasuritë e kishës; vetëm bullgarët lejoheshin të blinin pasuri të luajtshme dhe të paluajtshme; qasja e grekëve në ushqim dhe ilaçe u kufizua. Disa valë refugjatësh u drejtuan në zona tjera të okupimit (deri në

vjeshtë të vitit 1942) dhe u bënë ngarkesë për burimet edhe ashtu të pakta. Qeveria e Athinës, miqësore me Boshtin, i bëri thirrje Gjermanisë që Berlini ta detyronte qeverinë bullgare të përmbahej. Por Bullgaria dërgoi mbi 100.000 kolonë në Belomorie. Më 1942 Bullgaria detyroi grekët e mbetur të pranonin shtetësinë bullgare, gjë që i bëri shumë njerëz të largoheshin. Kjo politikë radikale duhej të garantonte hyrjen e përhershme të Bullgarisë në detin Egje. Rezistenca u formua rajonalisht në ilegalitet. Në fund të shtatorit 1941 shpërtheu një kryengritje komuniste në Dramë, e cila u shtyp ashpër. Si rezultat u formua lëvizja guerile nën udhëheqjen e Antonis Fostiridisit (1912–1979). Në Shtator 1944, kur Bullgaria ndryshoi anën, regjimi kolonist u shemb dhe kolonët u detyruan të largoheshin nga Traka. Rënia e pjesës më të madhe të Maqedonisë së Vardarit nën Bullgarinë ndodhi me bekimin e Berlinit vetëm pasi Jugosllavia nuk u rreshtua qartas me Boshtin. Berlini kishte përdorur më parë këtë kartë për të bërë presion mbi Jugosllavinë dhe Bullgarinë. Bullgaria, e cila fillimisht nuk dëshironte të ndërhynte ushtarakisht, u detyrua që të vepronte për shkak të rrezikut të pushtimit italian të Maqedonisë së Vardarit. Okupimi bullgar u gjet midis disa faktorëve: popullsisë shqiptare, që dëshironte të bashkohej me Mbretërinë e Shqipërisë; Italisë si fuqi e Boshtit, konkurrenca në Ballkanin Jugperëndimor; rrymave krahinore-autonomiste të maqedonasve sllavë; së fundmi, një rezistence gradualisht në rritje nga partizanët komunistë. Kufiri lindor shqiptar ishte subjekt i tensioneve bullgare-italiane, të cilat gati sa nuk çuan në luftë brenda lufte – konstelacion ky që kujton konfliktin bullgar-austriak të vitit 1915/16.

Harta 6

Gjermania ndërhyri si ndërmjetësuese dhe, ngjashëm si në Serbi, i siguroi vetes qasje në lëndë të parë të rëndësishme. Si mjet presioni Berlino mbajti pranë kreun e VMRO-së Ivan Mihajlovin, i cili nuk donte t'i bashkohej administratës bullgare, duke e kërcënuar kështu Sofjen me opsinin e shtetësisë së Maqedonisë.

Për dallim nga Traka, Sofja e merrte për të mirëqenë etnicitetin bullgar të popullsisë së Maqedonisë së Vardarit, së cilës pas 20 vjetësh sundimi serb i ishte zbehur orientimi bullgar. Represioni serb dhe neglizhenca e rajonit në periudhën në mes dy luftërave vështirë se kishin ngjallur simpati për Jugosllavinë mbretërore në mesin e popullatës sllave ortodokse. Pas eksperimentit të dështuar të viteve 1915–1918, Sofja dukej se kishte edhe një herë shansin të kthente maqedonasit sllavë në opsinin e identitetit bullgar.³

Zona e okupuar u nda në rrethin e Shkupit dhe të Manastirit. Bullgaria, e cila me Trakën, Dobrukhën e Jugut dhe Maqedoninë kishte zgjeruar territorin e saj kombëtar për një të tretën, njësoj si në Luftën e Parë Botërore, vuante nga mungesa e personelit administrativ të trajnuar mirë. Oficerët dhe nëpunësit civilë nga Bullgaria Qendrore ndiqnin politikën e bullgarizimit akoma më shumë se 25 vjet më parë. Elitat lokale nuk u përfshinë fare. Arroganca, keqmenagjimi dhe brutaliteti në rritje i shtypjes së rezistencës nga autoritetet e ministrisë së brendshme bullgare ofenduan popullatën sllave dhe përshpejtuan

³ Hoppe 1979; Opfer 2005; Hadžijski 2012; Nikiforova 2018; Kalogrias/Dordonas 2009; Kalogrias 2008; Hoppe 2004/2005; Troebst 2011.

procesin e tjetërsimit drejt opsionit të identitetit maqedonas që kishte rrënjë më të vjetra. Gjatë Luftës së Dytë Botërore, maqedonizmi përfundimisht evoluoi nga një variant rajonal i identitetit bullgar në një ide të plotë kombëtare që mbrohej nga shumë njerëz. Ky ishte modeli që federalistët e VMRO-së së bashkuar kishin promovuar bashkërisht me kominternin. Rezistenca kundër okupimit, e cila ishte e dobët për një kohë të gjatë, nuk u organizua nga një popullatë që fliste një gjuhë tjetër, siç ishte rasti në Trakë – por përkundrazi, autoritetet bullgare humbën kontrollin mbi një shoqëri që e konsideronin bullgare. Ngjashëm si në Luftën e Parë Botërore, paaftësia e administratës Bullgare për të siguruar furnizimin e popullsisë kontribuoi ndjeshëm në rënien e reputacionit të saj. Përparimet në fushën e arsimit, si ndërtimi i 800 shkollave të reja dhe i një universiteti, që ishin pjesë e politikës së bullgarizimit, nuk e kompensuan këtë. Për dallim nga Traka, në Maqedoninë e Vardarit nuk kishte eksod masiv, dëbime apo kolonizim. Tensionet më të forta etnike u ngritën midis sllavëve dhe shqiptarëve në zonën e kontestuar kufitare shqiptaro-bullgare, ku vepronin banda të shumta: në anën shqiptare legalistët, nacionalistët dhe komunistët, në anën sllavo-maqedonase komunistët. Atribuimet ideologjike duhet marrë me kujdes, meqë përfshirjen në grupe luftarake zakonisht e përcaktonin konstelacionet lokale të konflikteve dhe raporteve të pushtetit. Grupet josllave u shtypën nga administrata bullgare por, me përjashtim të hebrenjve, nuk u vranë në masë. Bullgaria kishte aprovuar legjislacionin antisemit në vjeshtën e vitit 1940, me sa duket në përgjigje të hegjemonisë së re gjermane në Evropë (Ligji për Mbrojtjen e Kombit).

Shumë hebrenj u privuan nga pronat e veta dhe u morën në punë të detyruar. Në fillim të verës së vitit 1942 qeveria bullgare përpunoi planin e vet të dëbimit dhe caktoi një komisar për çështje hebreje. Me kërkesë të tij u forcua bashkëpunimi me Gjermaninë naziste dhe represioni u intensifikua. Këtë represion e kundërshtoi Kisha Ortodokse Bullgare. Në janar të vitit 1943, qeveria bullgare negocioi me një emisar SS rreth dëbimit të hebrenjve nga zonat e okupuara, por jo nga Bullgaria e ngushtë, ndoshta duke parë rrjedhën e luftës (Stalingradit) dhe rezistencën potenciale nga popullata. Kjo edhe pamundësoi dëbimin e 20.000 hebrenjve nga Bullgaria e ngushtë – për këtë kontribuoi edhe rezoluta e Sinodit të Shenjtë të Kishës Ortodokse. Por, në anën tjetër, Bullgaria, në mars të vitit 1943, deportoi rreth 11.500 hebrenj nga Maqedonia dhe Traka në kampin e shfarosjes në Treblinkë, në një kohë kur asnjë aleat i Boshtit nuk po bënte më deportime të tilla. Shkak ishte politika e bullgarizimit dhe homogjenizimit të dëshiruar të territoreve të okupuara. Në Bullgarinë e ngushtë, në pranverën e vitit 1943, me nxitjen e Car Borisit III, ishin shpërngulur hebrenjtë nga Sofja dhe disa qytete provinciale. Qeveria ndryshoi kursin vetëm pak para revolucionit, në shtator të vitit 1944. Shpëtimi i hebrenjve bullgarë, që qeveria komuniste më vonë e promovonte si pjesë të propagandës, preku vetëm Bullgarinë e ngushtë, por jo edhe territoret e okupuara; ky shpëtim ndodhi kundër vullnetit të mbretit dhe qeverisë dhe bazohej në rezistencën e kishës dhe pjesëve të popullsisë.

Rezistenca në Maqedoni rekrutohej kryesisht nga qarqet e majta të VMRO-së dhe komunistëve bullgarë, të udhëhequr nga Metodi Shatorov-Sharlo (1897–1944), i cili

sponsorohet nga Georgi Dimitrov. Komunistët jugosllavë fillimisht kishin pak ndikim të shokët e tyre në Maqedoninë e Vardarit dhe konflikti i vjetër mes tyre rreth çështjes së Maqedonisë vazhdonte akoma. Komunistët bullgarë nuk iu bashkuan rezistencës komuniste në Jugosllavi, në vitin 1941. Shatorov-Sharlo denoncoi ndjekësit e Titos tek autoritetet bullgare, gjë që në vjeshtën e vitit 1942 çoi në shkatërrimin e kryengritjes në Kumanovë. Më 1943, Tito u përpoq përsëri të fitonte kontrollin mbi forcën e vogël partizane. Në mars të vitit 1943 u themelua një Komitet Qendror në Tetovë, pasi Tito kishte premtuar vetëvendosje, d.m.th. autonomi për Maqedoninë në Jugosllavinë komuniste. Brenda komunistëve të krahut të Titos u etabluan Lazar Kolishevski (1914–2000), i cili ishte i përkushtuar ndaj Titos dhe Metodi Andonov-Çento (1902–1957), si figurë dominante. Ky, ç’është e vërteta, nuk kishte orientim bullgar, por ishte nacionalist maqedonas i joshur nga Bullgaria dhe angazhohej për një Maqedoni të Madhe (d.m.th., që përfshinte jugun grek dhe Maqedoninë bullgare të Pirinit). Me fjalë të tjera: Lëvizja partizane jugosllave supozohej ta bënte realitet Maqedoninë e imagjinuar të VMRO-së. Ndërtimin e bandave e mori përsipër specialisti serb i Titos për çështjen shqiptare dhe maqedonase, Svetozar Vukmanoviq-Tempo [Svetozar Vukmanović-Tempo] (1912–2000). Andonov-Çentoja, për shkak të epërsisë gjermane, nuk i përkrahte aksionet partizane. Tek në verën e vitit 1944 u shfaqën një numër i madh bandash, të cilat ngacmonin tërheqjen e trupave gjermane nga Ballkani dhe vunë zona të mëdha nën kontrollin e tyre. Njësoj si në Trakë, ndryshimi bullgar i frontit çoi në kolaps të administratës. Gjermania naziste

u përpoq më kot të krijonte një qeveri maqedonase nën udhëheqjen e Ivan Mihajlovit, d.m.th. ta luajë kartën kombëtare maqedonase kundër Bullgarisë dhe Titos. Në kampin komunist tashmë ishte shfaqur konflikti që do të përcaktonte vitet e ardhshme në Ballkanin Jugor: partizanët nacionalistë maqedonas rreth Andonov-Çentos, të cilët kërkonin Maqedoninë e Madhe dhe kundërshtonin raportin e Titos me komunistët grekë, si dhe prioritetin që Tito i kishte dhënë pushtimin të Triestes në vend se Selanikut. Më 2 gusht 1944, në përvjetorin e kryengritjes së Ilindenit të vitit 1903, u formua Asambleja Antifashiste për Çlirimin Kombëtar të Maqedonisë (ASNOM) sipas modelit të Titos të Këshillit Antifashist për Çlirimin Kombëtar të Jugosllavisë (AVNOJ). Në Maqedoni vështirë se kishte pasur një lëvizje partizane komuniste të vetëdijshme ideologjike; rezistencat intelektuale më parë mund t'i atribuohen ideve nacionaliste të të majtëve në VMRO. Lufta etnike midis shqiptarëve dhe maqedonasve sllavë, e cila është hulumtuar pak deri më tash, ishte të paktën po aq e rëndësishme sa konfliktet midis fuqive pushtuese dhe partizanëve. Rezistenca në brendësi të Bullgarisë ishte e kufizuar në qarqe të vogla komuniste që kryenin sabotime. Tek në fund të luftës, afërsisht 10.000 partizanët u bënë të rëndësishëm kur zunë pozitat kryesore në pushtet përmes grusht shtetit të 6 shtatorit 1944. Për një kohë të gjatë, opozita kundër qeverisë në Bullgari vinte kryesisht nga organizatat radikale nacionaliste dhe nacional-socialiste, të cilat kërkonin që trupat të dërgoheshin në frontin lindor kundër Bashkimit Sovjetik.⁴

⁴ Ristovski 1994, 103–139.

Rumania

Derisa Bullgaria po pushtonte viset që kishin qenë pjesë e programit të saj kombëtar që nga fundi i shekullit XIX (sidomos në Maqedoni), të cilat kishin popullsi të madhe bullgarisht-folëse (ndonëse nuk pajtoheshin domosdoshmërisht me identitetin kombëtar bullgar), Rumania pushtoi një zonë në Transnistri, e cila kurrë nuk kishte qenë objekt i përpjekjeve irredentiste. Transnistria mbulonte rreth 40.000 km² me 2,5 milionë banorë. Strategjitë dhe mendimet rumune ishin në kundërshtim me njëra-tjetrën. Aneksimi zyrtar u shmang në mënyrë që Transnistria të mos shihej si kompensim për Transilvaninë. Por Antonesku ishte i vendosur ta përfshinte atë pjesë në shtetin rumun. Shtysat ideologjike ishin etno-nacionalizmi, por edhe një mision civilizues rumun kundër Bashkimit Sovjetik në lindje. Porse faktor vendimtar ishin motivet ekonomike dhe shfrytëzimi i burimeve të pasura të Ukrainës Jugore. Pretendimi për këtë zonë si gjoja geto-dakiane dhe kësioj rumune që nga antikiteti vështirë se përligjej nga struktura etnike. Shifrat për rreth 320.000 moldavë rumanisht-folës në lindje të Dniestrit, të përpiluara nga gjeografia rumune nën Sabin Manuilă (1894–1964), thonë pak, pasi që këta njerëz vështirë se e ndjenin veten si rumunë etnikë. Ideja e një krahine rumune model dështoi. Ajo nuk kishte kurrfarë baze demografike dhe dëbimet e hebrenjve që filluan menjëherë e destabilizuan administratën rumune. Nga krahina model, perceptimi rumun, shumë shpejt, këtë krahinë e shndërroi në orient të pazhvilluar. Siç është përmendur, Antonesku ndiqte politikë radikale të homogjenizimit. Duke vepruar

kështu, ai zbatoi programin e mendimtarëve legjionarë dhe ultra-nacionalistë të periudhës mes dy luftërave, si dhe intensifikoi diskriminimin ndaj pakicave që tashmë kishte nisur nga diktatura mbretërore. Rumania Lindore, Besarabia, Bukovina dhe Transnistria e shndërruan këtë politikë në një hapësirë dhune. Dhunë ndaj hebrenjve kishte pasur edhe në qershor të vitit 1940, gjatë lëshimit të territoreve të pushtuara nga sovjetikët. Dhuna masive nga ushtarët dhe civilët rumunë, me pjesëmarrje të ushtarëve gjermanë, në formën e pogromeve, e karakterizoi fillimin e luftës (pogromi i Jashit, bastionit të legjionarizmit, në qershor 1941, me rreth 15.000 viktima). Qeveria rumune, përmes propagandës, i inkurajonte pogromet e egra duke shfrytëzuar shpërthimin e luftës për krijimin e një Rumanie homogjene. Ushtarët, xhandarët dhe civilët rumunë morën pjesë në vrasjen, plaçkitjen dhe shpërnguljen e dhjetëra mijëra hebrenjve përtej Dnjestrit, ndërsa njësi gjerman Einsatzgruppe D ishte përgjegjëse për vrasjet masive në Besarabi. Hebrenjtë e depërtuar, më vonë, do të dërgoheshin në Komisariatit e Rajhut në Ukrainë, që ishte okupuar nga gjermanët. Sabin Manuila planifikoi dëbimin e hebrenjve dhe romëve për në tetor të vitit 1941, si dhe shpërnguljen e rumunëve nga Ukraina dhe të një milion sllavëve lindorë nga territori i okupuar rumun. Nga deportimi në Transnistri u prek popullsia hebraike e Besarabisë dhe ajo e Bukovinës me disa përjashtime. 75% e hebrenjve besarabianë vdiqën në marshime apo në kampe, ose u vranë nga xhandarët dhe ushtarët rumunë apo nga njësi Einsatzgruppe D. Meqenëse Rumania i kishte deportuar hebrenjtë në mënyrë të pakontrolluar në Ukrainën e okupuar nga gjermanët, të dy qeveritë u

angazhuan për një marrëveshje për deportimin e plotë të hebrenjve në territorin rumun (korrik 1942).

Por pozicioni rumun ndryshoi gjatë verës së vitit 1942. Ashtu si në Bullgari, u formua rezistencë e brendshme derisa ishin prekur hebrenjtë në zonën thelbësore të shtetit dhe jo në zonat periferike. Qeveria kishte frikë nga shembja e ekonomisë ose – si në Transilvaninë Jugore – pretendimet e gjermanëve etnikë ndaj pronave hebreje. Rumunizimi (homologu rumun i arianizimit), që kishte ndodhur që nga viti 1940, nga i cili kishin përfituar veçanërisht rumunët etnikë, ishte një plaçkitje në shkallë të gjerë. Mitropoliti i Transilvanisë, Nikolai Bëlan [Nicolae Bălan] (1882–1955) dhe përfaqësues të tjerë të elitës u angazhuan për hebrenjtë. Kreu i Partisë Nacional-Liberale, Konstandin Brëtianu [Konstandin I. C. Brătianu] (1886–1950), protestoi kundër dëbimit të romëve – rreth 25.000 prej të cilëve u deportuan në Transnistri. Por edhe Antonesku sigurisht se kishte në mendje një fitore eventuale të Aleatëve dhe një tribunal të mundshëm të luftës. Disfata në Stalingrad, me rreth 180.000 rumunë të vrarë, rriti tensionet me Gjermaninë. Fundi i deportimeve ishte menduar si një sinjal për fuqitë perëndimore, me të cilat Antonesku nisi negociata të fshehta. Tani ai e kishte të rëndësishme të paraqitej si shpëtimtar i hebrenjve. Ai uli gradualisht diskriminimin kundër hebrenjve në zonën qendrore të Rumanisë dhe lejoi rreth 7.000 hebrenj të ktheheshin nga Transnistria. Numri i viktimave hebreje nuk mund të përcaktohet saktësisht. Viktima të deportimit nga autoritetet rumune ishin midis 150.000 dhe 180.000 njerëz, të pushkatuar nga forcat rumune të sigurisë dhe njësi gjerman Einsatzgruppe D ishin midis 115.000 dhe

180.000 njerëz. Përfshirë hebrenjtë e vrarë në Rumaninë e Vjetër, numri i viktimave arrin midis 280.000 dhe 380.000 njerëz. Për kryerjen e Shoah-së në Transilvaninë Veriore përgjegjës ishte shteti hungarez. 132.000 njerëz u vranë atje.

Shkaqet e kësaj dhunë masive i kanë hetuar disa studime të kohëve të fundit. Ato përpunojnë karakteristikat e ndryshme shoqërore në hapësirat e dhunës në periudhën mes dy luftërave. Në Besarabinë rumune tensione të mëdha krijoi propaganda intensive antisemite që bazohej në antisemitizëm qysh nga koha cariste. Në Transnistri, nga ana tjetër, që dominohej nga sovjetikët para vitit 1941, politika bolshevike nuk kishte promovuar antisemitizëm apo nacionalizëm radikal. Shumë pogrome ndodhën në verën e vitit 1941, përpara se trupat e rregullta të marshonin dhe gjithashtu para shfaqjes së njësitit gjerman Einsatzgruppe D. Bëhet fjalë për dhunë në një vakum pushteti të kryer nga akterë lokalë, të cilët, ndonëse të inkurajuar nga propaganda qeveritare rumune, nuk kishin udhëzime të qarta. Kësaj i shtoheshin edhe thashethemet dhe propaganda e frikës. Interpretime të tilla theksojnë elementin e situatës dhe hapësirën vepruese të akterëve të dhunës. Kësaj i kundërvihen interpretimet që rrëfejnë për trashëgiminë e fortë antisemite të rajonit. Modeli i dhunës strukturore apo thjesht situative rafinohet me pikënisjet që diferencojnë sipas kohës, hapësirës dhe akterëve. Për dallim nga Bullgaria, Rumania nuk ishte përballur me rezistencë të organizuar partizane. Bullgaria dhe Rumania zbatuan një etnopolitikë radikale, por Bullgaria vetëm në Trakë. Në Bullgari kryesisht mungonte elementi i organizuar

dhe i realizuar i vrasjes masive. Rumania ishte afruar më fort me Gjermaninë naziste, jo vetëm ushtarakisht, por edhe ideologjikisht. Sidoqoftë, të dy fuqitë ballkanike u distancuan nga Berlioni, kur filloi të duket disfata gjermane. Por asnjëra nga dy regjimet autoritare nuk ishte në gjendje të ndërronte anën. Dy shtetet e Boshtit ballkanik u përpoqën të impononin interesat e veta rajonale në kampin e Gjermanisë dhe Italisë. Kur kjo më nuk ishte e mundur, e vazhduan këtë strategji me udhëheqësi të reja në kampin e ngadhënjimtarëve. Shtjellimet tregojnë se shkaktari i dhunës ishte lufta e ndezur nga Gjermania naziste dhe politika e vrasjeve që e shoqëronte atë, por edhe ndërthurja e kësaj politike me strukturat dhe mekanizmat rajonalë të dhunës, të cilat i shpërfaqin qartas akterët rajonalë si bashkëpunëtorë në krim që kishin një agjendë të veten.⁵

Italia

Për dallim nga Gjermania naziste, Italia ndiqte një qëllim ideologjik në Ballkan, krijimin e një perandorie mesdhetare. Por ky plan mund të zbatohet ushtarakisht vetëm me ndihmën e Vermahtit gjerman. Italia fitoi zonat e veta të okupimit në Ballkan në disa faza: më 1939 Shqipërinë, të cilën e pushtoi në mënyrë të pavarur duke ia bashkuar mbretërisë së Italisë; më 1941 ish territoret jugosllave, të cilat pjesërisht u aneksuan

⁵ Hausleitner 2018; Völkl 1996; Achim/Iordachi 2004; Hillgruber 1954; Deletant 2006; Dobrinu 2010; Ioanid 2006; Glass 2002; Heinen 2007; Ioanid 2009; Solonari 2016; Dumitru 2016; Suveică 2017; Hausleitner 2016.

(provinca Lubjana), pjesërisht u okupuan, pjesërisht u deklaruan zyrtarisht shtete të pavarura (Shqipëria, Mali i Zi); gjithashtu më 1941 ajo fitoi pjesën më të madhe të territorit grek. Pushtimi zgjati derisa Italia kapitulloi në shtator të vitit 1943. Deri më tash është hulumtuar fare pak dhe nuk është bërë një krahasim gjithëpërfshirës i tri zonave (Jugosllavisë, Shqipërisë, Greqisë) apo në veçanti i rajoneve të Kosovës dhe Maqedonisë Perëndimore që iu bashkuan Shqipërisë më 1941. Në terma gjeopolitikë, pushtimi italian u karakterizua nga konkurrenca e hapur me partnerët e Boshtit, Gjermaninë, Kroacinë dhe Bullgarinë, gjë që, në fakt, çoi te një dobësim i konsiderueshëm i kësaj aleance në Ballkan, veçanërisht në luftën kundër partizanëve. Inferioriteti ushtarak dhe politik ndaj Gjermanisë e detyroi Italinë t'i nënshtrohej Berlinit në çështjet kyçe. Kjo ishte veçanërisht e vërtetë për riorganizimin territorial të Jugosllavisë, krijimin e qeverisë së re greke dhe organizimin e zonave të okupimit në Greqi. Gjermania mbisundoi mbi planet italiane, si në caktimin e kufirit në Slloveni, ashtu edhe të atij të Shtetit të Pavarur Kroat, të cilit iu shtua bregdeti jugor i Dalmacisë. Italia reagoi me subvencione dhe vonesa të aksioneve të përbashkëta, si dhe duke promovuar grupet e veta klienteliste në Ballkan, veçanërisht njësitet paramilitare nacionaliste serbe.

Jetëgjatësinë më të madhe sundimi italian e pati në Shqipëri. Në kohën e sulmit fashist, vendi tashmë ishte bërë kryekëput i varur politikisht dhe ekonomikisht nga Italia. Me një prani të fortë të trupave italiane (në verën e vitit 1939 rreth 50-60.000 ushtarë), Shqipëria kishte një elitë vendore të gatshme për të bashkëpunuar. Shqipëria

duhej fashistizuar sipas modelit italian, d.m.th. të adoptohej modeli i partisë fashiste dhe organizatat masive, si dhe ekonomia e planifikuar fashiste. Nga 2 qershori i vitit 1939 fashizmi u bë doktrinë shtetërore, Partia Fashiste e Shqipërisë 1939-1941, si parti e unitetit, e udhëhequr nga Tefik Mborja (1888–1954), kishte vetëm 13.500 anëtarë. Sundimi fashist u mbështet nga disa pjesë të elitave të vjetra (pronarë myslimanë) dhe nga kisha katolike. Sipas modelit italian, u krijuan organizata të të rinjve dhe grave, si dhe një degë e Dopolavoro (homologu italian i Forcës Përmes Gëzimit). Investime të rëndësishme u bënë në ndërtim dhe infrastrukturë, shpesh për qëllime ushtarake. Sistemi arsimor u italianizua fuqishëm dhe u krijuan institucionet e para shkencore. Italianizimi i aparatit të sigurisë (xhandarmërisë dhe ushtrisë), ndërkaq, nxiti rezistencë dhe ishte një prej arsyeve kryesore të gërryerjes së pushtetit italian. Italia llogariste në irredentizmin shqiptar kundruall Jugosllavisë dhe Greqisë, përmes të cilit shpresonte ta legjitimonte pushtetin e vet. Në vitin 1941 shumica e zonave të banuara me shqiptarë të Jugosllavisë, si dhe rajoni veri-perëndimor grek Thesprotia/Çamëria, u vunë nën administrimin shqiptar. Përcaktimi i kufijve të sferës së interesit në zonën maqedonase çoi në tensionet e përmendura me Bullgarinë, të cilat nuk u zgjidhën deri në vitin 1943. Italia u detyrua të pranonte kontrollin gjerman mbi zonat e pasura në veri të Kosovës. Disfata italiane kundër Greqisë, në dimrin 1940/41, kishte tronditur prestigjin e Musolinit edhe tek shqiptarët, të cilët nuk ishin të prirë që t'i shërbenin çështjes italiane si ushtarë të rregullt. Formimi i milicive fashiste shqiptare (këmishëzinjtë) pati sukses vetëm në radhët e banorëve të varfër të maleve dhe përfshiu vetëm rreth 3.000 veta.

Shqipëria zyrtarisht administrohej nga qeveria e saj, por pushtetin e mbante guvernatori Françesko Jakomoni [Francesco Jacomoni di San Savino] (1893–1973). Krijimi i një shteti që përfshinte pothuajse të gjithë shqiptarët ishte i mirëpritur në zonat e çliruara, por, gradualisht, në Shqipërinë e vjetër (territori para vitit 1941) zuri të zhvillohet një rezistencë komuniste, por edhe antikomuniste, kundër regjimit të okupimit dhe aleatëve të tij vendor. Në Kosovë, nga ana tjetër, qëndrimi serbofil i shumë italianëve ofendonte popullsinë shqiptare, e cila ishte në luftë me popullsinë serbe. Menjëherë pas disfatës së Jugosllavisë, në Kosovë pati dëbime të çrregullta të serbëve, ku u prekën sidomos kolonët që u vendosën pas vitit 1918, dhe më pak popullsia autoktone. Italia konsideroi një shkëmbim të popullsisë shqiptaro-serbe bazuar në modelin e zhvendosjes së popullsisë gjermane të Tirolit Jugor, të cilën e refuzuan politikanët shqiptarë duke synuar kufijtë e tyre maksimalë në Ballkan. Përgjegjës për albanizimin e territoreve lindore si ministër për Kosovën ishte Eqrem bej Vlora (1885–1964), një figurë klasike post-imperiale: vinte nga një familje osmano-shqiptare vezirësh të mëdhenj dhe ishte stërvitur në perandoritë osmane dhe habsburge. Para vitit 1914 ai ishte dinjitar osman dhe veprimtar kombëtar shqiptar, ndërsa pas vitit 1918, së bashku me një grup konservatorë çifligarësh të mëdhenj, u zhvillua në një nacionalist radikal.

Gjermania e kishte siguruar Kosovën e Veriut, të pasur me burime natyrore, duke e lënë atë zyrtarisht me Serbinë, por të administruar nga një pushtetar shqiptar nën kontroll politik gjerman (Xhafer Deva, 1904–1978). Konflikti gjermano-italian ishte i pranishëm edhe në Ballkanin

Jugperëndimor shqiptar. Ai u intensifikua kur zuri t' i binte prestigji okupimit italian – i cili zyrtarisht paraqitej si çliruesi i shqiptarëve – por së fundi edhe për shkak të krizës ekonomike të furnizimit. Pas kapitullimit të Italisë, forcat nacionale shqiptare rreth Rexhep Mitrovicës (1887–1967) formuan Lidhjen e Dytë të Prizrenit (Lidhja e Prizrenit, e formuar më 1878, ishte pikënisja e shqiptarëve të Kosovës në përpjekjet e tyre për shtetësi), e cila mobilizoi rreth 15.000 luftëtarë. Fokusi i tyre ishte më shumë se mbështetja e Gjermanisë, siguri i rendit të ri territorial në fund të luftës.

Administrata e mundur italiane në Jugosllavinë u zhvillua nën një parashenjë tjetër. Fashizmi italian dhe paraardhësit e tij ideologjikë kishin përhapur në Adriatikun Lindor një antagonizëm racor romak-sllav, i cili i shikonte sllavët (sllovenët dhe kroatët) si njerëz të rendit të dytë dhe kulturalisht inferiorë. Për dallim nga shqiptarët, të cilët u ekzotizuan dhe orientalizuan si një popull heroik paramodern, pikëpamja italiane për sllavët e Adriatikut ishte kryesisht negative. Por aty bëhej një dallim mes banorëve të bregdetit dhe atyre të hinterlandit. Dialekti čakav [čakavski] i kroatishtes, i cili flitet në bregdet dhe në ishuj dhe në fjalorin e vet pasqyron trashëgiminë kulturore të sundimit venecian, konsiderohej si provë se popullata mund të italianizohej. Autoritetet italiane nisën me vendosmëri asimilimin kulturor të popullsinë kroate.

Kësaj iu shtua edhe një model tjetër politik: aneksimi i drejtpërdrejtë nga Italia apo administrimi ushtarak. Me aneksimin e provincës së Lubjanës, Italia shtyu kufijtë e vet në lindje. Sidoqoftë, regjimi fashist nuk ia doli ta kontrollojë rezistencën sllovene që shpërtheu në të gjitha

anët , kurse me aneksimin e pjesëve të mëdha të Sllovenisë, ajo kishte sjellë luftën partizane në territorin e vet kombëtar. Consulta me dinjitarët sllovenë, ku përfshihej edhe Bani jugosllav Marko Natlačen [Natlačen] (1886–1942), i cili u vra më vonë nga partizanët, ishte menduar se do të mbështeste pushtetin italian. Grigori Rozhmani [Grigorij Rožman] (1883–1959), ipeshkvi i Lubjanës, shpresonte se duke bashkëpunuar do ta lehtësonte presionin mbi kishën katolike. Shoqëria sllovene u nda përgjatë vijës së frontit ndërmjet anti-komunistëve dhe komunistëve. Ashtu si në pjesët tjera të Ballkanit, pushtimi dhe okupimi transformoi tensionet e brendshme në konflikte të ngjashme me luftë civile. Pushteti (faktik) okupues nga ana e tij karakterizohej nga konfliktet mes administratës civile dhe ushtarake, që mund të vërehen përgjithësisht në të gjitha regjimet okupuese të Luftës së Parë dhe të Dytë Botërore. Përballë situatës së brishtë të sigurisë, Italia reagoi me gjykime speciale dhe represion, për të cilat ishte përgjegjës gjenerali Mario Roboti [Robotti] (1882–1955).

Akoma më e ndërlikuar ishte situata në Kroaci, Bosnje-Hercegovinë dhe në Mal të Zi. Italia dhe Shteti i Pavarur i Kroacisë, që nga fillimi, ishin në një marrëdhënie armiqësie mezi të fshehur, ani pse ustashët kishin qenë në thelb krijesë e politikës ballkanike të Musolinit. Por në çështjen e caktimit të territorit të pretendimeve kroate dhe italiane në Dalmaci, bashkëpunimi u ndërpre. Ideja e Romës për krijimin e një unioni personal me një Mbretëri të Kroacisë, në analogji me shembullin shqiptar, nuk mund të vihej në praktikë. Kufiri i vendosur më 18 maj 1941 në Traktatin e Romës Dalmacinë Veriore dhe Qendrore me Splitin dhe gjirin e Kotorrit në formë të Guvernës së

Dalmacisë ia transferoi Italisë, e cila iu rrek integritetit gradual të kësaj pjese në territorin e vet shtetëror. Kjo nxiti rezistencë nga pjesë të mëdha të popullsisë kroate kundër okupimit italian. Rezistenca u formua rreth grupeve komuniste, por pati përplasje edhe midis Ustashëve dhe autoriteteve italiane. Për të krijuar kundër-presion Italia u mbështet gjithnjë e më shumë te rezistenca nacionaliste serbe në territorin kroat. Kjo u krijua si reagim ndaj politikës gjenocidale të NDH-së kundër popullatës serbe. Duke vepruar kështu Italia përfitoi nga një konflikt krahinor për të stabilizuar sundimin e vet të lëkundur. Kjo jo vetëm forcoi konfliktin kroato-serb, por krijoi edhe një konkurrencë italo-gjermane, pasi që Roma e shihte NDH-në si shtet post-imperial, të ndikuar fuqimisht nga austro-kroatët dhe të orientuar kah Berlini.

Edhe në jug të zonës jugosllave të ndikimit, në Mal të Zi, politika italiane dështoi: e mbështetur në forcat lokale antiserbe – këtu konflikti midis të bardhëve dhe të gjelbërve vazhdonte të prodhonte efekt, ndonëse dinastia e rrëzuar më 1918 refuzoi të kthehej – Italia donte të shpallte një mbretëri të pavarur. Por popullsia u ngrit kundër saj dhe komunistët, nën udhëheqjen e Milovan Gjilasit [Đilas] (1911–1995), organizuan bandat tradicionale të luftëtarëve, të cilat Italia i luftoi me shumë ashpërsi. Me fillimin e luftës gjermano-sovjetike, rezistenca mori një dimension të ri në tërë zonën e okupimit italian, meqë Moska përdorte PK-në si instrument të pushtetit në Ballkan.

Përballë kërcënimit të humbjes së kontrollit pushtetin e mori ushtria duke hequr administratën civile, me përjashtim të ministrisë së jashtme. Përmes bashkëpunimit me nacionalistët serbë të lëvizjes së çetnikëve dhe

intervenimeve brutale mendohej të sigurohej pushteti. U krijua një milici anti-komuniste me rreth 30.000 trupa. Përgjegjës për masat e ashpra të represionit, vrasjet masive, djegien e fshatrave dhe krijimin e kampeve të përqendrimit (p.sh. në ishulli Rab, Friuli dhe Veneto) ishin pushtetmbajtësit italianë të Ballkanit Perëndimor, Mario Roata [Roatta] (1887–1968, autor i qarkores 3C, shkaktare e represionit) dhe guvernatori i Malit të Zi, Alesandro Pirzio Biroli [Alessandro Pirzio Biroli] (1877–1962). Karakterin gjoja tepër të butë italian, këta oficerë, duke ndjekur doktrinën fashiste, donin ta çelikosnin përmes dhunës. Roboti deklaroi se italianët po vrisnin tepër pak në Slloveni.⁶ Pjesë të aparatit pushtues kishin shërbyer më parë në Afrikë dhe po e transferonin përvojën luftarake të sundimit kolonial në Ballkan, për shembull angazhimin e trupave vendore ndihmëse. Rreth 100.000 civilë u deportuan në kampe dhe të paktën 4.000 njerëz vdiqën (kryesisht sllovenë në Rab). Në provincën Lubjana, me urdhër të Musolinit, në kampe u dërguan rreth 10% e popullsisë. Pasoja katastrofike pati edhe mbështetja e bandave nacionaliste serbe, të cilat ishin jashtëzakonisht brutale jo vetëm kundër kroatëve, por edhe kundër popullsisë myslimane në Bosnjë. Ç'është e vërteta Italia ia doli ta dobësojë rezistencën kundër pushtimit të saj, por politika e saj e futi në një luftë etnike, të cilën nuk mund ta kontrollonte, sepse udhëheqja e çetnikëve refuzonte aleancë formale me Italinë dhe kyçjen në anën e Boshtit.

⁶ Citati përdoret edhe në tituj të librave shih Oliva 2007.

Se në çfarë dërrase të kalbët qëndronte sistemi italian i pushtetit u bë e dukshme në shtator të vitit 1943, kur vendi ndërroi anën. Administrata italiane u shemb. Kjo krijoi një vakum pushteti në të cilin, në mbarë Ballkanin Perëndimor, u futën grupet partizane. Njësitet gjermane çarmatosën trupat italiane. Madje edhe u luftuan kudo që bënë rezistencë (si p.sh. në ishullin Kefalenia [Kephallenia]). Në shumë vende ushtarët italianë lejuan që të ziheshin nga partizanët; disa edhe u bashkuan me partizanët. Shumica ra në robërinë gjermane, shumë fashistë të bindur shkuan në Republikën Veriore italiane Salò (Repubblica sociale italiana) të udhëhequr nga Musolini. Në kulturën italiane të kujtimit dhe në pjesë të hulumtimit, politikën italiane të luftës dhe të okupimit në Ballkan e mbisundon trauma e kolapsit. Miti i italianit të mirë, krahasuar me gjermanët gjoja veçanërisht brutalë, është dekonstruktuar nga studiuesit italianë vetëm kohëve të fundit.

Pushtimi italian i Greqisë kishte një pikënisje tjetër. Italia, që tashmë sundonte arqipelagun Dodekanez rreth Rodosit, aneksoi ishujt e detit Jon, të cilët u përpoq t'i italianizonte. Edhe para vitit 1940 kishte ushtruar presion të përsëritur mbi Greqinë. Prandaj, në Greqi, më 1941, refuzimi ndaj Italisë ishte më i madh se ndaj Gjermanisë. Popullsia greke tregonte përbuzje të hapur ndaj trupave italiane, sidomos pasi Greqia e kishte mundur Italinë ushtarakisht dhe ishte nënshtruar nga pushtimi gjerman. Qeveria Colakoglu e vendosur pas disfatës vepronte gjithashtu nga frika e kontrollit të plotë italian mbi Greqinë. Musolini fillimisht kishte dorë relativisht të lirë, meqenëse Gjermania më 1941 në masë të madhe tërhoqi trupat e veta nga Greqia për fushatën kundër Bashkimit Sovjetik dhe

njohu epërsinë e Italisë. Sidoqoftë, Gjermania kontrollonte pikat kyçe ekonomike, si dhe pjesët strategjikisht të rëndësishme. Megjithatë, shumë grekë nuk e shihnin Italinë si përgjegjësin kryesor për politikat e pushtimit, por Gjermaninë. Pushteti okupues, i udhëhequr nga gjenerali Karlo Gjelo [Carlo Geloso] (1879–1957) deri në maj 1943, u përpoq të mbështetej te pakicat etnike. Kjo pati sukses në rastin e çamëve myslimanë shqiptarë në Epir, të cilët, ç' është e vërteta, nuk çonin shumë në kandar; por përpjekja për të krijuar një principatë arumune në malet Pindus dështoi. Prijësi i legjionit vllah, Alkibiades Diamantes (1894–1948), i cili qysh në Luftën e Parë Botërore kishte planifikuar me Italinë një shtet vllah, iku në Rumani më 1942. Promovimi i popullsisë sllave (maqedonase-bullgare) në Maqedoninë greke fillimisht u la për shkak të konkurrencës italo-bullgare dhe u bë vetëm përballë rezistencës partizane greke në rritje. Ushtria italiane, e stërngarkuar karshi rezistencës që po formohej, u përgjigj me dhunë ekstreme. Në pranverën e vitit 1943, partizanët ia dolën të krijojnë zona të çliruara. Njësoj si në Jugosllavi, rivaliteti italo-gjerman pengoi kundërmasat e pushtuesve.

Kontrolli italian ishte në fakt i kufizuar për shkak të ndikimi të fortë ekonomik edhe jashtë zonave okupuese gjermane. Deri në vitin 1943 u rrit vazhdueshëm edhe varësia ushtarake e Italisë nga Vermahti. Edhe për popullatën civile okupimi u shndërrua në katastrofë, për shkak se në dimrin e 1941/42 u rrënuar furnizimi me ushqim. Shkaktarë ishin konfiskimet nga okupatorët, dështimet dhe korrupsioni i madh në mes të pushtuesve dhe administratës greke, pushtimi bullgar i zonave bujqësore

veriore greke, të korrat e dështuara për shkak të luftës, si dhe bllokada detare britanike. 100.000 njerëz vdiqën nga uria dhe shumë njerëz përfunduan me probleme të përhershme shëndetësore. Rëndësia e katastrofës së urisë për shoqërinë greke vështirë se mund të mbivlerësohet. Viktima ishin kryesisht njerëz të marginalizuar dhe njerëz me lidhje të dobëta shoqërore, të cilët nuk gjenin qasje në burime. Jo vetëm që u trondit shoqëria, por doli në pah edhe dështimi i strukturave shtetërore. Ashtu si në Jugosllavi, u intensifikuan edhe më tej përçarjet e brendshme të shoqërisë, të polarizuar qysh para vitit 1940, e ku pushtuesit italianë kishin humbur kontrollin edhe para shtatorit 1943. Administrata italiane, si ajo gjermane, karakterizohej nga tensione të vazhdueshme midis akterëve civilë dhe ushtarakë, midis ushtrisë dhe milicive fashiste, tensione këto që e bënë të pamundur ndërtimin e një sistemi koherent të pushtetit.⁷

Gjermania

Njësoj si tërë sistemi nazist i pushtetit, edhe administrata okupatore gjermane në Ballkan karakterizohej nga një sërë strukturash konkurruese. Mbi të gjitha ishte Hitleri, si instanca e fundit vendimmarrëse. Meqenëse Gjermania vetë nuk kishte ndjekur ndonjë strategji pushtimi në Ballkan, mëkëmbja e regjimit

⁷ Cattaruzza 2007; Rodogno 2003; Sica/Carrier 2005; Gobetti 2017; Conti 2008; Focardi 2013; Aga Rossi/Giusti 2011; Neuwirth 2008; Micheletta 2008; Malcolm 1998; Vilari 2007; Zaugg 2016; Clementi 2013; Lecoœur 2009; Sadkovich 1993; Koliopoulos 1994.

okupues shpesh dukej e improvizuar. Më 1941, trupat gjermane, së pari, u vendosën në NDH, që ishte shtet aleat, së dyti, në Serbinë e okupuar, ku ishte instaluar një qeveri e varur nga nazistët dhe së treti, në pjesë të rëndësishme strategjike të Greqisë. Sidoqoftë, ndikimi gjerman u shtri edhe përtej këtyre territoreve dhe përcaktonte marrëdhëniet e vështira me aleatët. Strukturat gjermane të pushtetit përbëheshin nga Vermahti, SS-i, ministria e jashtme dhe nga perandoria afariste e Herman Gëringut [Hermann Göring] (1893–1946). Simpatitë dhe urrejtjet personale të Hitlerit, që ishin, kishin karakter post-imperial, si për shembull averzioni ndaj serbëve dhe pëlqimi për NDH-në kishin ndikim të konsiderueshëm në politikë. Hitleri personalisht ishte ai që e mbështeti në vazhdimësi politikën gjenocidale të ustashëve, përkundër rezistencës së autoriteteve gjermane në Kroaci, të cilët destabilizimin e NDH-së, të shkaktuar nga vrasjet masive, e shihnin si rrezik strategjik. Megjithatë, sidomos në Serbi dhe Kroaci, këto pozicione të përcaktuara, mes tjerash edhe emocionalisht, nuk përktheheshin doemos në qëndrimin e të gjitha autoriteteve gjermane. Në Serbi, për shembull, përfaqësues serbofilë të pushtetit okupator angazhoheshin për zbutjen e represionit në mënyrë që të siguronin mbijetesën politike të qeverisë kuislinge të Millan Nediqit [Milan Nedić]. Në të dy rastet qëllimi ishte që të stabilizohej situata politike dhe pengimi i shkuarjes së shumë njerëzve në taborin e kundërshtarëve të Boshtit. Berlini me të drejtë kishte frikë se refugjatët nga NDH-ja dhe Kosova do ta mbingarkonin shtetin e cunguar serb – ngjashëm sikurse pushtimi i egër bullgar i Trakës, që çoi valë refugjatësh në zonat gjermane dhe italiane, gjë që

në rastin serb dobësonte qeverinë Nediq, ndërsa në Greqi qeverinë Colakoglu.

Si në rastin italian, edhe te gjermanët perceptimin e shoqërive të okupuara e përcaktonin modelet kulturore. Këto klishe kishin ndikim edhe në veprimet ushtarake-politike. Derisa në rastin e Jugosllavisë u shpalosën modelet e perceptimit post-imperial, imazhi i Greqisë u formua nga antikiteti dhe respekti për performancën ushtarake të ushtrisë greke. Reminishencat dhe parafytyrimet e heroizmit arkaik të Karl Majit [Karl May] formësuan idenë e Shqipërisë, ndërsa klishetë e myslimanëve të Bosnjës ishin ekzotizimi dhe orientalizimi që kombinohej me idenë e përfitimit të pan-islamizmit si aleat. Dinamikat e dhunës dallonin në zonat e veçanta të okupimit: në NDH ato u përcaktuan nga ekstremistët kroatë. Në Serbi Vermahti mori masa të ashpra hakmarrëse kundër sulmeve partizane – sipas ligjit të luftës, masa të tilla lejoheshin kundër civilëve të armatosur, por tejkalimet e dhunës nga pushtuesit u ndëshkuan në gjykimet e Nurembergut [Nürnberg], pasi ato kishin qenë të drejtuara kundër civilëve të paarmatosur dhe të paimpërvolluar. Si hakmarrje për sulmet partizane, në vjeshtën e vitit 1941 u pushkatuan mijëra pengje, me ç'rast vrasja e pengjeve hebrenj ishte bërë nën parashenjën e politikës racore. Pushkatimi i 2.300 pengjeve, përfshirë këtu edhe nxënës të shumtë në Kragujevc (më 21 tetor 1941), radikalizoi rezistencën serbe, dobësoi qeverinë pro-gjermane dhe destabilizoi situatën politike. Megjithatë Vermahti ia doli ta shkatërronte pushtetin e parë të territorializuar komunist (Republika e Uzhicës [Užice]), në vjeshtën e vitit 1941, paqja politike e qëndrueshme ishte e pamundur. Situata e sigurisë ishte

shumë e ndryshme nga rajoni në rajon: Deri në hyrjen e ushtrisë bullgare në luginën e Moravës dhe Ushtrisë së Kuqe në Danub (vjeshtë 1944), vështirë se kishte veprime rezistence në Serbi. Në Bosnjë, nga ana tjetër, politika gjenocidale e NDH-së e kishte radikalizuar situatën dhe kishte çuar në një luftë brutale, ku përballeshin me njëra-tjetrën dy fuqitë okupuese, Gjermania e Italia, NDH, komunistë, myslimanët dhe nacionalistët serbë, të gjithë të ngatërruar në aleanca të komplikuar mes vete. Në Greqi, nga ana tjetër, situata mbeti relativisht e qëndrueshme deri në verën e vitit 1943. Por, midis vitit 1941 dhe 1943, politika gjermane kishte krijuar shumë kontradikta, sa që, më 1943, dështoi sqarimi i situatës që duhej të bëhej nga eksperti rajonal Herman Nojbaher [Hermann Neubacher] (ish kryetari i Vjenës, 1893–1960), i emëruar nga Hitleri si përfaqësues special i Zyrës së Jashtme për Juglindje.

Më 1943 Ballkani Perëndimor u bë më i rëndësishëm për Boshtin, sepse pritej zbarkimi i Aleatëve. Me mbështetje të çetnikëve, Gjermania, Italia dhe NDH ndërmorën dy ofensiva (Operacioni i bardhë [Operation Weiss] Beteja e Neretvës, në janar 1943 dhe Operacioni i zi [Operation Schwarz] Beteja e Sutjeskës, në maj 1943) kundër partizanëve komunistë, të cilët mbijetuan përkundër humbjeve të mëdha. Kapitullimi i Italisë, fitorja kundër çetnikëve dhe rritja e mbështetjes së Aleatëve i kishin forcuar ata. Në pranverën e vitit 1944 dështoi përpjekja e fundit gjermane për të eliminuar prijësin partizan Tito (Operacioni kërcimi i kalit [Operation Rösselsprung] Desanti i Dërvarit, maj 1944).

Viti 1943 shënoi një pikë kthese edhe për Greqinë dhe Shqipërinë. Në të dyja këto vende, Gjermania zuri

territoret e okupuara më parë nga italianët dhe, përballë disfatës së dukshme të Gjermanisë, u shpërfaq konflikti midis aradheve komuniste dhe atyre anti-komuniste. Në shtator të vitit 1943, në mbarë Ballkanin, partizanët kapën rezerva të mëdha të armatimit italian, gjë që rriti dukshëm fuqinë e tyre luftarake. Lufta u bë më radikale në Greqi dhe eskaloj në masakra gjermane mbi popullsinë civile (siç ishin krimet në Kalavryta dhe Distomo, në dhjetor 1943 përkatësisht qershor 1944). Trupat gjermane, nga viti 1943, mbështeteshin nga batalionet e sigurisë të qeverisë greke.

Në Shqipëri, Gjermania u përpoq që për nevoja të veta ta shfrytëzonte frikën nga kthimi i administratës serbe në Kosovë dhe konfliktin ndëretnik. Sipas planit të Hitlerit, okupimi duhej të garantonte sovranitetin relativ nën mbrojtjen gjermane dhe të bllokonte mundësisht sa më pak trupa gjermane. Partizanët shqiptarë, si komunistët, ashtu dhe antikomunistë, kursenin forcën për përballjen e brendshme pas disfatës gjermane. Por, si në të gjitha zonat e pushtimit, situata e sigurisë u përkeqësua në vitin 1944, për çka forcat gjermane u detyruan të kryenin sulme të gjera.

Politika okupatore gjermane kishte një dimension post-imperial jo vetëm sa i përket modeleve të perceptimit. Përfaqësuesit kryesorë të aparatit nazist në Evropën Juglindore vinin nga Austria dhe, kështoj, politika ndaj Jugosllavisë mund të shihet edhe si hakmarrje e forcave austriake. Akoma më shumë kjo vlen për Ustashët, me të cilët bashkëpunonin austriakët e vjetër. Përveç Herman Nojbaherit [Hermann Neubacher], këtu bëjnë pjesë edhe Edmund Glaise-Horstenau (1882–1946), gjeneral

fuqiplotë gjerman në Kroaci (1940–1944), njëri nga kritikët e ekseseve ustashe në aparatin gjerman; Konstantin Kamerhofer [Kammerhofer] (1899–1958), përfaqësues i komandës SS në NDH; Odilo Globocnik (1904–1945), njëri nga autorët kryesorë të Shoahsë dhe udhëheqës i lartë i SS-it dhe policisë në zonën operative të bregdetit Adriatik (1943–1945). Në anën kroate, traditën post-imperiale e përfaqësonin Slavko Kvaternik ose Vladimir Laksa [Laxa] (1870–1945), oficer i inteligjencës Austro-Hungareze në Bullgari gjatë Luftës së Parë Botërore dhe, gjatë viteve 1941/42, shef i shtabit në NDH. Ai dha dorëheqje në shenjë proteste kundër dhunës së Ustashëve.

Punësimi i grupeve etnike gjermane përbën gjithashtu një dimension post-imperial. Një veprim i tillë për Italinë ishte krahasimisht i pamundur, ndërsa Bullgaria ndiqte gjithashtu politikë etnike kundruall sllavëve të jugut, të cilët perceptoheshin si bullgarë. Në rastin e Gjermanisë, komunitetet e vogla gjermane u zhvendosën dhe u dërguan si kolonë në Bohemi dhe në Poloninë Qendrore: ky fat i zuri gjermanët në Besarabi dhe Dobrukhë, si dhe Gotsherët në Kranjskë, këta të fundit u zhvendosën brenda hapësirës slllovene. Gjermanë kishte në shtetet e Boshtit: në Hungari, në Rumani, në Kroaci, si dhe në Serbinë e okupuar. Ata, që në periudhën mes dy luftërave, ishin joshur nga autoritete të ndryshme gjermane. Mobilizimi në Vermaht nuk ishte i mundur për shkak të shtetësisë së tyre. Këtë boshllëk e plotësoi gradualisht SS-i, i cili nxiti formimin e grupeve vullnetare vetëmbrojtëse. Kjo çoi në mobilizim të gjerë, që jo rrallë bëhej nën presion, në trupat paramilitare SS [Waffen SS] dhe në policinë SS. Nga shvabët e Banatit, më vonë edhe nga gjermanët e Rumanisë, u krijua divizioni

SS me emrin e Princit Ojgen [Prinz Eugen], i cili u përdor për të luftuar partizanët; ky divizion ishte përgjegjës për masakra të shumta. Pas disfatës gjermane, ky mobilizim i gjermanëve etnikë përmes linjave të prijësve dhe simpatia e shumë gjermanëve etnikë për sistemin nazist, u shërbeu qeverive të reja komuniste si bazë për aksione hakmarrëse në kuptimin e fajit kolektiv.

Politika okupatore gjermane karakterizohej edhe me përdorimin e pan-islamizmit si instrument jo vetëm kundër Bashkimit Sovjetik antifetar, por edhe kundër Britanisë së Madhe, si fuqi mandatare në Lindje të Mesme dhe fuqi koloniale në pjesët myslimane të Azisë. Në veçanti SS-i u drejtohej myslimanëve në Ballkan dhe veçanërisht në Bosnje. Në kompleksitetin e konfliktit të atjeshëm myslimanët ishin veçanërisht të rrezikuar. Në nëntor të vitit 1943 myslimanë të shquar boshnjakë reagues ndaj propagandës gjermane që synonte një strategji euro-aziatike kundër fuqive koloniale (Britanisë së Madhe...), duke kërkuar nga Hitleri që të vendoste një sundim mbrojtës mbi myslimanët boshnjakë. Sistemi nazist, për të përfutur myslimanët e Ballkanit, përdori myftiun e Jeruzalemit. Rëndësi të veçantë patën kontaktet e tij me pjesëmarrësit boshnjakë në Kongresin Mysliman në Jeruzalem (1931). SS-i realizoi strategjinë pan-islamike përkundër rezistencës nga Ministria e Jashtme dhe NDH-ja, e cila ndiqte një politikë të veten kundruall islamit. Ai themeloi divizionin e vet për myslimanët boshnjakë (Hanxhar), i cili në luftën e brendshme-boshnjake për pushtet ra ndesh me interesat e NDH-së. Ishin kryesisht qarqet salafiste ato që mbështeteshin në SS (dhe jo në

Ustashë) si partnerë strategjikë. Rol udhëheqës luajti dijetari islamik Muhamed Panxha [Pandža] (1897–1962), karriera e të cilit ilustron dilemën e myslimanëve boshnjakë: me lëvizjen e tij çlirimtare myslimane nga vjeshta e vitit 1943, ai luftoi kundër NDH-së dhe çetnikëve, duke u mbështetur te Gjermania. Kur u shkëput nga ndikimi gjerman, ai u kap nga gjermanët dhe iu dorëzua NDH-së. Në vitin 1944, SS-i zuri pjesë të rëndësishme të Bosnjës ku planifikonin zona homogjene fetare dhe një kufi mbrojtës. Disfata e afërt i shtyu grupet luftarake myslimane si divizioni Hanxhar dhe kuadri i gjelbër i Neshad Topçiqit [Nešad Topčić] pro-gjerman që të riorientohen dhe, në disa raste, të kalojnë në organizata partizane komuniste. SS-i nuk e përdori islamin si burim mobilizimi për popullatën shqiptare. Për më tepër u instrumentalizua nacionalizmi shqiptar. Ashtu si Hanxhari, edhe Divizioni SS-Skanderbeg u fut në konflikte lokale, por në të dy rastet pritjet e udhëheqjes SS nuk u përmbushën: trupat boshnjake dhe shqiptare SS nuk u futën dot në punë në frontin lindor, por ato i përdorën burimet e SS-it për luftën e tyre etnike, sidomos kundër serbëve dhe organizatave partizane.

Ndër krimet e okupimit gjerman në Ballkanin Perëndimor dhe Jugor bënte pjesë edhe Shoah, që u krye në NDH së bashku me Ustashët, në Serbi në bashkëpunim me lëvizjen Zbor të Dimitrije Lotiqit [Ljotić] dhe me qeverinë Nediq [Nedić] (rreth 14.500 viktima), në Greqi me mbështetjen e autoriteteve lokale, si dhe në Shqipëri (rreth 600 viktima), që u krye pjesërisht me ndihmën e Divizionit SS-Skanderbeg. Viktimë e Shoah-së ra edhe komuniteti hebre i Selanikut (rreth 50.000 njerëz), që nga

shekulli XV i njohur si Jeruzalemi i Ballkanit dhe një nga shembujt më të rëndësishëm të kulturës post-imperiale.⁸

Partnerët rajonalë të Boshtit

Kroacia si shtet vasal i Fuqive të Boshtit

Analiza e deritashme bëri të qartë se sa komplekse ishin linjat e aleancave dhe të ndarjeve në Ballkanin e okupuar. Një aktor i veçantë meriton qëmtim nga afër, për shkak të pozicionit të tij hibrid: NDH. Nga njëra anë, NDH ishte aktor qendror i dhunës, por, nga ana tjetër, territori i saj shtetëror u nda në një zonë nën ndikimin gjermane dhe në një tjetër nën atë italian. Andaj shtrohet pyetja për statusin e saj: Vasale e pastër apo, megjithatë, aktor i pavarur? Konkurrenca, tashmë shumë herë e përmendur, mes dy shteteve të mëdha të Boshtit, Gjermanisë dhe Italisë, krijoi hapësirë veprimi për NDH-në. Fakti që NDH-ja, nga viti 1941 deri më 1943, nënshkroi disa marrëveshje bilaterale me Bullgarinë, gjithashtu dëshmon aftësinë e saj shpesh të nënvlerësuar për të ndërmarrë aksione politike rajonale.

Ustashët erdhën në pushtet për shkak të refuzimit të udhëheqësit të Partisë Fshatare, Vladko Maček [Maček], që t'i printe një qeverie të dirigjuar nga Gjermania. Maček u internua, kurse Partia Fshatare u marginalizua. Në këtë sfond, më 10 prill 1941, ish-oficeri austro-hungarez Slavko Kvaternik proklamoi NDH-në. Ajo duhej të linte pjesë të rëndësishme të Dalmacisë në Itali,

⁸ Suppan 2014; Motadel 2014; Rochas 2007; Ferhabd begović 2010; Shepherd 2012; Völkl 1991; Jakir 2016.

por mori Bosnjën në këmbim. Ishte një shtet shumetnik me një shumicë të ngushtë kroate. Me një valë dhune kundër serbëve, hebrenjve dhe romëve, Ustashët donin të homogjenizonin etnikisht një shoqëri jashtëzakonisht heterogjene. Pikënisja ishte ideja e një kombi kroat që përfshinte kroatët dhe myslimanët boshnjakë. Dhuna ndaj hebrenjve u nxit nga Gjermania. Që nga viti 1942 u organizuan edhe me deportime në Aushvic [Auschwitz]. Një plan i qartë për gjenocid nuk duket të ketë ekzistuar në fillim në NDH; por dhuna individuale dhe arrestimet masive gradualisht eskaluan në vrasje masive. Në verën e vitit 1941, në NDH u vranë rreth 100.000 serbë dhe rreth 200.000 u dëbuan. Me Gjermaninë u nënshkrua një traktat për zhvendosjen e detyruar të 180.000 sllovenëve në Kroaci dhe 200.000 serbëve në Serbi. Kjo dhunë masive shtyu popullatën serbe në rezistencë dhe destabilizoi çdo strukturë shtetërore. Në këtë kaos dhune faktor vendimtar bëhej ai që ofronte mbrojtje për popullatën civile në situata të luftës. Dhuna e shfrenuar detyroi popullsinë të merrte anë për të gjetur mbrojtje. Vrasjet shoqëroheshin me rishpërndarje të pronave dhe dirigjohej nga Drejtoria e Shtetit për Rinovimin Ekonomik. Pas dashamirësisë fillestare, Italia u distancua nga NDH-ja dhe politika e saj vrasëse dhe i largoi luftëtarët e Ustashë nga Bosnja.

Viset serbe të Kroacisë dhe të Bosnjës u bënë skenë e një lufte ekstremisht të dhunshme, që duhet analizuar përmes hulumtimit të strukturave lokale dhe mini-rajonale të konfliktit. Shpërbërja e Jugosllavisë ndikoi si katalizator në radikalizimin e tensioneve ekzistuese nacionale dhe sociale. Këto të fundit kishin të bënin me shpronësimin e tokave myslimane që ishte zhvilluar pas vitit 1918 në favor

të pronarëve të vegjël serbë. Në vitin 1941, veçanërisht në Hercegovinë, filloi një luftë etnike rajonale. Akterë të dhunës ishin ustashët, njësitet gjermane e italiane dhe bandat çetnike serbe. Popullsia myslimane, në veçanti, u gjet në mes të fronteve. Ajo u bë shënjestër e dhunës masive nacionaliste serbe, që gjithashtu ndiqte cakun e homogenizimit etnik. Vetëm në Bosnjën Lindore, në vitin 1942, çetnikët vranë rreth 100.000 myslimanë.

Kësisoj, myslimanët kërkuar mbrojtje nga NDH-ja. Ajo ndiqte politikë aktive në raport me myslimanët. Ajo kishte emëruar një zv. kryeministër mysliman (Xhafer Kullenoviq [Džafer Kulenović] 1891–1956) dhe, duke ndjekur modelin austro-hungarez, promovonte bashkësinë fetare islamike, por udhëheqësi i saj, Fehim Spaho (1877–1942), distancohej gjithnjë e më shumë nga NDH-ja. As opsioni gjerman nuk u ofroi myslimanëve mbrojtje të qëndrueshme, por çoi te përçarja në myslimanë anti-komunistë, pro-NDH dhe pro-gjermanë. Deri në fillim të vitit 1944, komunistët, në radhët e të cilëve kishte 2,5 % luftëtarë myslimanë, nuk përfaqësonin alternativë politike. Në vetë zonën e luftës u formuan milici myslimane të vetëmbrojtjes, por edhe ata filluan të ushtrojnë dhunë kundër civilëve serbë. Frontet në luftën civile ishin të komplikuar, sepse në disa pika edhe armiqtë, si partizanët komunistë dhe çetnikët, bashkëpunonin mes vete. Edhe Kuadri i Gjellbër hynte në aleancë me çetnikët kundër partizanëve komunistë.

Çetnikët, me ndihmën e italianëve, ia dolën t'i ndalnin ustashët. Megjithatë, duke qenë se edhe ata ndiqnin strategji të dëbimit masiv dhe të vrasjes së myslimanëve dhe të kroatëve, kjo nuk e stabilizoi situatën.

NDH-ja, si një shtet autokratik i bazuar në modelin gjerman, u bë i paqeverisshëm, shkaktuar nga dhuna masive e ustashevë, vrulli destabilizues i së cilës i shtyri autoritetet gjermane në Kroaci që të ushtronin presion për të ndaluar vrasjet e serbëve (por jo të hebrenjve dhe romëve), meqë kjo minonte pozicionin e qeverisë në Beograd, që ishte e varur nga Gjermania naziste dhe meqë ato e bënë të pamundur vendosjen e paqes në Bosnje. Kampi i përqendrimit në Jasenovc [Jasenovac], ku u vranë rreth 80.000 njerëz, është simbol i politikës gjenocidale të NDH-së. Gjithsej rreth 613.000 njerëz kanë rënë viktimë e terrorit të NDH-së në territorin e saj.⁹

Ekstremistët rekrutonin mbështetësit e vet nga pjesë të Partisë Fshatare, por mbështetje u vinte edhe nga inteligjencia. Roli i kishës katolike nën udhëheqjen e kardinalit Alojzije Stepinac (1898–1960), doli të ketë qenë i ndërlikuar. Disa personalitete të larta katolike simpatizonin NDH-në (të tillë si argjipeshkvi i Sarajevës dhe i Banja Llukës, si dhe disa ipeshkëv kryesisht dalmatë – zakonisht klerikë në territorin e okupuar nga Italia apo në Bosnjë). Në Bosnjë edhe murgjit françeskanë u përfshinë në krime. Por, në qershor 1941, urdhri ua ndaloi anëtarëve të vet të merrnin pjesë në akte dhune të motivuara etnikisht. Kardinali Stepinac, i cili e kishte mirëpritur fundin e Jugosllavisë, në korrik të vitit 1941, i shkroi një letër proteste Ante Paveliqit. Për dallim nga

⁹ Tomasevich 2001; Redžić 2005; Hoare 2006; Ramet/Listhaug 2011; Dulić 2006; Bougarel 2015; Broszat/Hory 1971, 176–196; Biondich 2007; Sundhaussen 1995; Korb 2010; Korb 2013; Kolanović 2009; Hodžić/Schölzel 2012; Yeomans 2013; Yeomans 2015; McCormick 2018; Goldstein 2018; Todorakova Sofia 2004.

Vatikani, ai mori një qëndrim të qartë kundër pagëzimit me zor të ortodoksëve, në një kohë kur rreth 244.000 serbë ortodoksë u pagëzuan me dhunë. Pjesë e tragjedisë ishte ofrimi i mbrojtjes për të konvertuarit përballë terrorit ustash, pasi shprehte kthimin në identitetet kroat.

Regjimet kolaboracioniste në Serbi, Greqi dhe Shqipëri

Në pjesë të shteteve të mundura, që nuk hynë nën administrimin e drejtpërdrejtë të vendeve të Boshtit, u ngritën qeveri miqësore të Boshtit. Një qeveri fashiste shqiptare kishte ekzistuar që nga pushtimi italian. Qeveritë miqësore të Boshtit në Serbi u formuan më 1941, së pari nën Millan Millanimoviqin [Milan A Milanimović] (1898–1945), pastaj si qeveri e shpëtimit kombëtar nën gjeneralin Millan Nediq (1878–1946). Ato gëzonin mbështetjen e pjesëve të elitës që kishin frikë nga marrja e pushtetit nga komunistët. Nediqi hodhi poshtë jugosllavizmin dhe propagandoi nacionalizmin anti-urban dhe anti-komunist. Duke punuar me Gjermaninë, ai shpresonte se do të merreshin parasysh interesat territoriale serbe (veriu i Kosovës, pushtimi i zonave juglindore serbe nga Bullgaria). Lëvizja fashiste Zbor u bë me ndikim të konsiderueshëm. Por dhuna masive gjermane e kroate kundër serbëve në NDH dhe në Serbi e dobësoi qeverinë në mënyrë të ndjeshme. Ajo edhe ashtu nuk ishte në gjendje të shuante rezistencën e armatosur.

Pas disfatës së komunistëve në Uzhicë [Užice], rezistenca u dominua nga bandat e çetnikëve, të drejtuara nga Drazha Mihajloviq [Draža Mihajlović] (1893-

1946). Deri në vitin 1944 komunistët mezi zunë vend në Serbi. Njësoj si Nediqi, edhe Mihajllloviqi aspironte krijimin e një shteti nacional serb. Ai duhej të përfshinte të gjitha zonat e Jugosllavisë të banuara me serbë dhe të homogjenizohej etnikisht përmes dhunës masive (kundër kroatëve, myslimanëve boshnjakë, shqiptarëve dhe gjermanëve). Mihajllloviqi mbante shpresë te zbarkimi i Aleatëve dhe, përkundër politikës represive gjermane, refuzonte përhapjen e rezistencës së armatosur në mbarë vendin. Ai përkrahej nga pjesë të rëndësishme të borgjezisë dhe kishës. Partizanët komunistë u bënë kundërshtari kryesor, sidomos kur Boshti gjendej në prag të disfatës. Luftëtarët nacionalistë përputheshin me qeverinë në antibolshevizëm dhe në idenë e shtetit nacional etnikisht të pastër serb.

Antibolshevizmi ishte motivi kryesor edhe për forcat pro-Bosht në Greqi. Edhe atje kryeministër u bë një gjeneral. Kryeministri Colakoglu rivendosi sistemin e demokracisë pa mbret të njohur nga periudha mes dy luftërave. Sidoqoftë, uria e vitit 1941/42 minoi tërë sistemin administrativ. Në një numër rajonesh, veçanërisht në zonat e aneksuara pas vitit 1912, aparati shtetëror u shpërbë dhe shumë zyrtarë ikën. Stabiliteti më i madh u mbajt në zonën e vjetër thelbësore të shtetit të krijuar më 1830, d.m.th. në Peloponezin Jugor. Njësoj si në Serbi, situata mbeti relativisht e qetë deri në vitin 1943, kur grevat masive të marsit 1943 tronditën qeverinë. Kapitullimi i Italisë krijoi një vakum pushteti, në të cilin u futën kryesisht partizanët komunistë. Kjo shkaktoi forma të hershme të një lufte (civile) midis pushtetit okupator gjerman, batalioneve të sigurisë, partizanëve komunistë dhe atyre antikomunistë,

e cila shpërtheu plotësisht kur u tërhoqën trupat gjermane (në shtator 1944). Si në rastin serb, qeveria miqësore me Boshtin kishte hapësirë të kufizuar kundruall fuqive okupatore. Greqia në Luftën e Dytë Botërore përjetoi një katastrofë sociale dhe ekonomike: Rreth 7,5% e popullsisë vdiq, kryesisht nga uria; ekonomia u rrënuar pothuajse tërësisht. Ndër shkaqet e urisë ishin eksploatimi nga okupatorët, afarizmi luftarak i paskrupullt gjerman dhe inflacioni, të cilat krijuan një barter ekonomi të shkëmbimit. Kolapsi i përhapur i shoqërisë dhe ekonomisë shpjegon gjithashtu gatishmërinë e shumë njerëzve për t'u bashkuar me rezistencën e armatosur.¹⁰

Rezistenca në krahësim

Grupet dhe konstelacionet e rezistencës tashmë janë përmendur disa herë. Në formë sistematike mund të shtjellohen karakteristikat themelore të tyre si në vijim. Në mbarë Ballkanin Perëndimor, nga vetëperceptimi i udhëheqësve përkatës dhe perceptimi i jashtëm nga okupatorët dhe Aleatët, rezultoi një klasifikim në forca komuniste dhe nacionaliste. Në Jugosllavi këta ishin partizanët komunistë, nën Josip Broz Titon dhe çetnikët, nën Drazha Mihajloviqin. Në Shqipëri, Balli Kombëtar (ballistët), që udhëhiqej nga Mit'hat Frashëri (1880-1949), si forca më e rëndësishme nacionaliste, u formua në pranverën e vitit 1942. Ai kishte qëllim krijimin e një Shqipërie etnike, d.m.th. ruajtjen e territoreve të fituara më 1941, si dhe reformat shoqërore. Antikomunist si Balli,

¹⁰ Fleischer 1986; Flaisher 2003; Kalogrias 1997; Richter 2006; Kilian 2014.

por i lidhur me regjimin mbretëror të përmbysur nga Italia, ishte Legaliteti, nën Abaz Kupin (1892-1976), i referuar edhe si zogistët. Nga ana tjetër, komunistët shqiptarë ishin krijuar dhe kontrolloheshin kryesisht nga PK-ja jugosllave; shqiptari i jugut, Enver Hoxha (1908-1985), u etablua si udhëheqës i tyre.

Derisa në Serbi, Mal të Zi dhe Shqipëri ishin forcat nacionaliste para komunistëve në rezistencë, në Greqi organizata më e rëndësishme e rezistencës greke, Fronti Nacional Çlirimtar (greqisht Ethnikó apeleutherotikó métopo EAM) u formua (nga shtatori 1941) kryesisht nga PK-ja greke (Partia Komuniste e Greqisë KKE). Gjysmë viti më vonë u formua Ushtria Çlirimtare Popullore Greke (greqisht Ellinikós laikós apeleutherotikós stratós ELAS), si njësi luftarake nën udhëheqjen e Aris Velukiotisit (1905-1945). Gjithashtu, në shtator të vitit 1941, oficeri venizelist me përvojë puçiste, Napoleon Zervasi (1891-1957), themeloi Lidhjen Kombëtare Republikane Greke (greqisht Ethnikós dimokratikós ellinikós sýndesmos EDES), si një lëvizje antikomuniste.

Nga krahasimi i të gjitha këtyre njësive luftarake dalin këto konkludime: krijimi i frontit të bashkuar kundër okupatorëve dështoi për shkak të qëllimeve politike krejtësisht të kundërta. Komunistët donin revolucion shoqëror gjithandej. Në Greqi e realizuan atë në zonat e çliruara qysh gjatë kohës së luftës (nga viti 1943). Është e qartë se tensionet e mëdha politike të periudhës mes dy luftërave tani shpërthyen si luftë qytetare. Në Greqi, Serbi dhe Shqipëri kjo vinte kryesisht nga motivet sociale, ndërsa në NDH edhe nga ato etnike. Kësaj iu shtua edhe konflikti shqiptaro-serb në Kosovë, si dhe tensionet

shqiptaro-bullgare në Maqedoni. Në Maqedoni akterë ishin okupatorët bullgarë, italianë dhe gjermanë, ballistët dhe legalistët shqiptarë, si dhe komunistët maqedonas, që ishin tmerrësisht të ngatërruar sidomos në nivelin lokal. Është shumë vështirë të diferencohet mes rezistencës dhe luftës etnike. Motivet për t'u bashkuar me njësitet e rezistencës, në shumicën e rasteve, nuk ishin ideologjike. Interpretimi i mëvonshëm ideologjik i partizanëve se ishte çështje e luftës klasore të komunistëve të vetëdijshëm vështirë se përputhet me rrethanat e vërteta. Përkundrazi, suksesin e mobilizimit të njësiteve të ndryshme e shpjegojnë kryesisht momentet situative, terrori masiv në NDH, dhuna e okupatorëve dhe shembja e strukturave shtetërore, uria, zori, si dhe nevoja elementare për vetëmbrojtje. Njësitet siguronin strehim, ushqim dhe organizim rudimentar administrativ.

Rezistenca në Ballkanin Perëndimor u nxit nga keqmenagjimi dhe dështimet administrative të okupatorëve, si dhe nga kundërshtitë e tyre politike. Por as rezistenca nuk ishte immune ndaj këtyre fenomeneve. Kjo vlen jo vetëm për përçarjen mes komunistëve dhe nacionalistëve, e cila në të gjitha rastet u përshkallëzua në luftë qytetare, por edhe për çështjen nacionale brenda vetë kampit komunist. Komunistët jugosllavë, veçanërisht, kaluan një periudhë të vështirë me këtë problem. Ata donin një shtet të përbërë nga republikat nacionale dhe nga njësitë autonome të përziera etnikisht. Vendimet përcaktuese për rirregullimin e Jugosllavisë u morën në mbledhjen e dytë të Këshillit Antifashist për Çlirimin Kombëtar të Jugosllavisë (boshnjakisht / kroatisht / serbisht Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije AVNOJ), të mbajtur në Jajce të Bosnjës (29 nëntor 1943, që ishte më pas dita

kombëtare e Jugosllavisë). Secilës republikë iu caktua një komb titullar (slloven, kroat, serb, malazez, maqedonas). Malazezët dhe maqedonasit u njohën për herë të parë si kombe titullare dhe nuk konsideroheshin më si pjesë e kombit serb, siç kishin bërë nacionalistët serbë dhe shteti jugosllav pas vitit 1918. Por, me këtë nuk ishin zgjidhur çështja boshnjake dhe ajo shqiptare (kosovare), meqenëse serbët në PK refuzonin afirmimin e Bosnjës në kuptimin e një republike të boshnjakëve myslimanë. Tek në fillim të vitit 1944 komunistët ia dolën të merreshin vesh për një republikë boshnjake-hercegovinase në një Jugosllavi komuniste, por tashmë ishin shfaqur përçarje të thella mes myslimanëve dhe kroatëve nga njëra anë dhe serbëve nga ana tjetër. Krijimi i republikës së Maqedonisë dhe njohja e kombit maqedonas hasën më pak rezistencë nga brenda Jugosllavisë, por ngarkuan raportet edhe ashtu të ndërlikuara me komunistët bullgarë, por edhe me PK-në greke. Sepse, nën ombrellën e Partisë Komuniste të Jugosllavisë, maqedonasit nacionalistë të majtë ndiqnin cakun e një Maqedonie të Madhe, që përfshinte edhe territore bullgare dhe greke. Në luftën qytetare greke, që shpërtheu më 1944, në radhët e ELAS-it luftonin shumë pjesëtarë të pakicës sllavo-maqedonase të Greqisë, gjë që komunistët grekë i vuri para një dileme, duke qenë se kundërshtarët e tyre nacionalistë i akuzonin për tradhti kombëtare në favor të Titos.

Derisa boshnjakëve myslimanë dhe maqedonasve, pas hezitimeve fillestare, iu bënë oferta politike-identitare, me shqiptarët josllavë kjo dështoi. Edhe brenda PK-së së Jugosllavisë serbët kishin qëndrim të paepur për çështjen e Kosovës, d.m.th. duhej të riktheheshin kufijtë e vitit 1940.

Kjo pati ndikim të menjëhershëm te rezistenca në Shqipëri. Në korrik të vitit 1943, komunistët dhe nacionalistët (por pa ballistët) kishin formuar një këshill të përgjithshëm dhe në krye të Frontit Nacional-Çlirimtar ishte vënë Enver Hoxha. Në fillim të gushtit 1943, përfaqësuesit e grupit të Hoxhës dhe ballistët ranë dakord që të bashkohen në Mukje, duke shpallur si qëllim një Shqipëri etnike, d.m.th. që përfshinte territoret lindore të ish Jugosllavisë, të cilat ishin bashkuar me Shqipërinë më 1941. Në fund të vitit 1943/44, komunistët jugosllavë i siguruan komunistët shqiptarë, që ishin të varur nga ta, në një formë të dykuptimtë, për një zgjidhje të tillë (konferenca e Bujanit, fundi i vitit 1943/44), por kjo dështoi për shkak të rezistencës së ashpër të komunistëve serbë. Shumica e shqiptarëve të Kosovës i shihnin partizanët shqiptarë, thjesht, si tradhtarë të kombit. Si rezultat, partizanët mezi zunë vend në Shqipërinë Lindore dhe përçmimi i tradhtarëve rëndonte mbi ta edhe në Shqipërinë e Ngushtë. Kësisoj, çështjet kombëtare dhe konfliktet etnike ishin pengesë bashkëpunimi jo vetëm për Fuqitë e Boshtit dhe kolaboratorët e tyre rajonalë, por edhe në kampin e kundërshtarëve të tyre politikë.

Por vetëm çështja kombëtare nuk do t'i kishte shtyrë kaq shumë burra dhe gra drejt aradheve partizane komuniste në Jugosllavi, Shqipëri dhe Greqi. Gjatë Luftës së Dytë Botërore u zhvillua edhe një përplasje sociale, si rezultat i varfërimit të grupeve të mëdha të popullsisë fshatare në periudhën mes dy luftërave dhe krizave të integritetit. Aradhet partizane komuniste jo vetëm ofronin mbrojtje, por edhe premtonin një ndryshim rrënjësor në sistemin politik dhe ekonomik. Ato angazhoheshin jo vetëm për të luftuar fuqitë okupatore, por edhe për realizimin e një

revolucionin social në vend. Kjo nënkuptonte luftë qytetare, eliminimin e të gjithë atyre që ishin kategorizuar si armiq klasor. Pas kapitullimit italian, në vjeshtën e viti 1943, motivi revolucionar shoqëror i partizanëve komunistë doli në pah sidomos në Greqi. Partizanët jokomunistë e kishin më të vështirë të formulonin programe konkurruese socio-politike. Ballistët shqiptarë e bënë këtë duke kombinuar reformën shoqërore me çështjen kombëtare. Por mosmarrëveshjet në Ballkanin Perëndimor nuk duhet të kuptohen vetëm në nivel kombëtar, por edhe si revoltë e luftëtarëve fshatarë kundër sistemit ekzistues shoqëror dhe pronësor. EAM-i grek mëkëmbi forma të një republike popullore komuniste në zonat që drejtonte, bazuar pjesërisht në mbështetje vullnetare dhe pjesërisht në dhunë ndaj atyre që mendonin ndryshe. Malet greke ranë nën sundimin e partizanëve socialë-revolucionarë. Derisa pjesa kodrinore mbeti e kontestuar mes komunistëve dhe antikomunistëve, fushat edhe qytetet, përkundër pranisë së celulave partizane në qytetet tregtare, mbetën kryesisht nën kontrollin ushtarak të fuqive okupuese (Italisë, Bullgarisë, Gjermanisë), përkatësisht, që nga viti 1944, nën kontroll të qeverisë mbretërore.

Rezistenca e armatosur në Ballkanin Perëndimor karakterizohej edhe nga dy impulse të jashtme. Sulmi gjerman kundër Bashkimit Sovjetik nënkuptonte që komunistët mund të luftonin përsëri kundër nacional-socializmit – kjo gjë ishte pezulluar pas paktit Hitler-Stalin. Në Jugosllavi, rezistenca komuniste e armatosur filloi më 1941. Kalimin në aksione më të forta e mundësoi kapitullimi i Italisë më 1943: aty u paraqit një vakum pushteti dhe mundësia e marrjes së armëve në sasi të

mëdha. Pjesëtarët e rezistencës mëkëmbën sundime të territorializuara në zonat e çliruara. Njësitet gjermane kontrollonin vetëm pikat e rëndësishme strategjike të komunikacionit. Megjithatë mezi kishte ndonjë sulm të madh kundër fuqisë okupuese. Sidomos forcat nacionaliste i shihnin komunistët si kundërshtarë shumë më të rrezikshëm. Kjo shkaktoi rënien e tyre politike. Në vitin 1943 partizanët e Titos i mundën çetnikët në Bosnjë. Dhe, duke qenë se mbijetuan ofensivat e mëdha të Boshtit, rëndësia e tyre politike për Aleatët u rrit me shpejtësi.

Diferencë vendimtare shkaktoi largimi i Britanisë së Madhe nga forcat nacionaliste në Serbi dhe Shqipëri dhe kthimi i tyre kah partizanët komunistë, meqë kjo përcaktoi përfundimisht rregullimin e pasluftës. Britania e Madhe e kishte mbështetur rezistencën në Ballkanin Perëndimor përmes komandove speciale (SOE, Special operation executives). Pas vitit 1945, çështja e simpativë komuniste të agjentëve britanikë u diskutua në mënyrë kontraverse në terren dhe në Londër. Ndërrimi i kursit nga britanikët i detyroi nacionalistët serbë dhe shqiptarë të anonin nga Gjermania në luftën qytetare që po ravijëzohej – kështu ata siguruan ruajtjen e ndërsjellë të shpinës, por edhe armë, veçanërisht pasi Gjermania po përgatitej të tërhiqej nga Ballkani. Vetëm në Greqi Britania u mbajt me forcat nacionaliste të EDES-it. Nga ana tjetër, Bashkimi Sovjetik, para shfaqjes së Ushtrisë së Kuqe në Danubin e Poshtëm dhe të Mesëm, nuk u dha pothuajse kurrfarë ndihme partizanëve komunistë. Në këtë konstelacion u krijua akuza e kolaboracionit të nacionalistëve. Studime historike rajonale tregojnë, për shembull, rastin e Greqisë, ku, në vjeshtën e vitit 1943, shumë njerëz pranuan armë nga

Vermahti, në mënyrë që të mbroheshin nga lufta brutale klasore e partizanëve komunistë dhe ku shumica e tyre nuk kishte motive ideologjike, por vetëm vetëmbrojtëse të karakterit mikrorajonal. Por kjo nuk nënkupton që grupet e EDES-it nuk kanë bërë marrëveshje specifike me okupatorët.

Luftërat qytetare kishin të bënin me pronën dhe burimet, me asgjësimin e elitave të luftës, por shumë pak partizanë komunistë, kryesisht analfabetë, kishin njohuri rudimentare të ideologjisë. Për më shumë, ata veçse po i vazhdonin traditat e vjetra të luftës së bandave. Në fazat e hershme të formimit të bandave, barinjtë, kontrabandistët, cubat si banorë tradicionalë (dhe njohës) të zonave të thella malore dhe të burgosurit e arratisur bashkuan forcat me njerëzit që kërkonin mbrojtje nga fuqitë okupatore. Krerët partizanë e futën kulturën e maskulinitetit heroik të maleve të Ballkanit – ikonografia dhe këngët i referoheshin asaj. Ishte gjuha kulturore e luftës së bandave në male, dhe jo ideologjia, ajo që mobilizoi luftëtarët, pothuajse kryekëput fshatarë. As kultura e dhunshme e luftës nuk ishte krejt e re. Lufta etnike dhe/apo ajo shoqërore shpesh bëhej me një mizori të theksuar (gjymtimi i të zënëve rob, përdhosja e kufomave). Prijësit, si Aris Velukiotisi, ushtruan edhe nga brenda një sistem të sundimit të dhunshëm. Milicite besnike ndaj qeverisë, siç ishin batalionet greke të sigurisë, gjithashtu vepronin brutalisht kundër kundërshtarëve dhe popullsisë civile. Konceptet tradicionale të nderit luanin rol të rëndësishëm në komunitetet e dhunshme në male. Marrëdhëniet farefisnore kishin gjithashtu rol qendror në mobilizim – ato garantonin besueshmëri dhe besnikëri. Dinamikat në zonat partizane janë në kundërshti

të shumëfishtë me kategoritë kulturore shtetërore të përkujtimit. Ndërrimi i anëve ishte i shpeshtë midis qeverive miqësore të Boshtit dhe grupeve të rezistencës, si dhe midis grupeve të rezistencës komuniste dhe jekomuniste. Fashistë dhe kolaboratorë hyjnë në punë si nocione po aq pak sa kategorizimi i partizanëve si komunistë. Për më tepër, u ndoq sistematizimi i konstelacioneve të pushtetit dhe sigurisë rajonale dhe lokale, analiza e të cilave përmes nocioneve ideologjike më shumë pengohet sesa ndihmohet. Ishte në interes të udhëheqjes partizane komuniste të demonizonte ideologjikisht kundërshtarët e vet, në mënyrë që në politikë të jashtme t'i bënte të paaftë për të bërë pakt. Fakti që edhe Tito kishte negociuar me autoritetet gjermane (në mars 1943), dhe jo vetëm forcat antikomuniste, u megjullua me kujdes. Suksesi politik dhe ideologjik i komunistëve në luftë përcaktoi rirregullimin politik të Jugosllavisë dhe Shqipërisë, meqë ishin marginalizuar edhe qeveritë jekomuniste në mërgim.

Me tërheqjen e trupave gjermane, dhuna e luftës qytetare u përshkallëzua dhe përfshi u edhe zonat e kursyera si Serbia e ngushtë, e cila u pushtua ushtarakisht nga komunistët, përkundër rezistencës së ashpër të çetnikëve. Në Shqipëri lufta civile përfundoi me fitoren e komunistëve në fund të vitit 1944. Në Greqi ajo nuk filloi deri në vitin 1944 dhe zgjati mbi pesë vjet.¹¹

¹¹ Tsoutsoumpis 2016; Haug 2012; Džaja 2002; Pirjevec 2016; Nikolić/Stambolija 2019.

5. Homogjenizimi post-imperial. Ballkani 1945 - 1989

Ballkani 1945 - 1989: Ritmet e zhvillimit dhe prerjet kohore

Me marrjen e pushtetit nga komunistët në të gjitha shtetet, përveçse në Greqi, Ballkani duket se u nda në dy taborre të qarta – në anëtarë të bllokut sovjetik, përveç një shteti të vetëm që iu bashkua organizimit politik e ushtarak të perëndimit. Shumë shpejt u bë e qartë se shtetet komuniste do të shkonin rrugëve të veta brenda komunitetit botëror komunist të prirë nga Moska: Jugosllavia më 1948, Shqipëria më 1961 dhe Rumania më 1964 u shkëputën më shumë a më pak radikalisht nga kontrolli sovjetik dhe zunë të propagandojnë edhe në nivel global rrugën e tyre ideologjike kah komunizmi.

Duke pasur parasysh këtë fragmentim, a mund të trajtohet Ballkani akoma si një objekt kuptimplotë interpretimi? A nuk takon Greqia, pas vitit 1945, në kontekstin mesdhetar, më e krahasueshme me Spanjën dhe Portugalinë, të cilat, pas një faze të ndërmjetme demokratike (1950-1967), njësoj si Greqia, ishin çliruar nga diktatura (ushtarake) e djathtë tek në mesin e viteve 1970? A duhet shqyrtuar shtetet komuniste vetëm në kontekstin ballkanik apo më parë në krahasim me Bashkimin Sovjetik dhe shtetet e tij satelitore? Apo edhe me regjimet komuniste të Kinës dhe Koresë së Veriut, të cilat komunistët e Ballkanit i perceptonin si partnerë?

Ky shtjellim niset nga supozimi se ndërvaresitë rajonale përtej kufijve të bllokut, dhe para së gjithash zhvillimi i të gjitha vendeve, kanë ngjashmëri që justifikojnë trajtimin e Ballkanit si një njësi interpretimi edhe për periudhën pas vitit 1945. Kjo bëhet më e qartë përmes periodizimit.

Periudha nga viti 1945 deri në mesin e viteve 1950: kjo dekadë u shënuar me mëkëmbjen e diktaturave të tipit stalinist në vendet komuniste. Ngurtësimi ideologjik, lufta qytetare, partizanët antikomunistë, kryengritjet fshatare, represioni, dominimi i autoriteteve të sigurisë dhe shërbimeve sekrete, terrori i hapur, ekonomia e mangët dhe varfëria e përhapur deri në uri e karakterizojnë mbarë rajonin. Me shtypjen e kryengritjes popullore hungareze më 1956, e cila dërgoi valë tronditëse me intensitet të ndryshëm në të gjitha shtetet e rajonit, morën fund shpresat e shumë njerëzve që regjimet komuniste do të mund të përbyeseshin. Në vendet komuniste, regjimet e stilit sovjetik me ashpërsi të theksuar kryen kolektivizimin e bujqësisë. Njëkohësisht ato ndërtuan edhe një industri të rëndë. Filloi një migrim masiv nga fshatrat drejt qyteteve. Një pjesë e popullsisë shpresonte në një përmirësim të kushteve të jetesës, që komunistët e përdorën për të mobilizuar. Mungesa, varfëria dhe, për ata që nuk u nënshtuan menjëherë, terrori – këto shenja dalluese të stalinizmit – karakterizojnë jetën e njerëzve në shtetet komuniste të Ballkanit. Por frika mbizotëronte edhe në Greqinë me ideologji antikomuniste. Dekada e parë e pasluftës e bëri Ballkanin një rajon fronti në Luftën e Ftohtë, një rajon në të cilin kufijtë e bllokut shpërfaqën çarjet e para, për shembull në konfliktin midis Bashkimit Sovjetik dhe Jugosllavisë. Si rezultat, Ballkani për herë të

parë arriti rëndësi globale dhe një pozicion të veçantë në luftën globale midis dy superfuqive.

Derisa në Bashkimin Sovjetik, pas vdekjes së Stalinit dhe pas kongresit të XX të PKBS-së, u vendos një shkrimje e përkohshme, komunistët e Shqipërisë, Bullgarisë dhe Rumanisë refuzuan të destalinizohen (nga mesi i viteve 1950 deri në mes të viteve 1960). Kjo formë e komunizmit ballkanik, madje, intensifikoi represionin. Kështu, regjimet në Shqipëri dhe në Rumani, të cilave ndiheshin të pasigurta, ishin veçanërisht të dhunshme. Fuqia e partisë dhe e aparatit të sigurisë u ruajt edhe më tej. Ky ngurtësim, apo ristalinizim, e dallon Ballkanin Komunist nga Evropa Komuniste Lindore dhe Qendrore-Lindore. Kjo vlen edhe për Jugosllavinë, ku u shpërfaq edhe dështimi i ekonomisë së planifikuar centraliste dhe i jugosllavizmit komunist si ideologji integruese. U rritën tensionet midis centralistëve dhe decentralizuesve, mbështetësve të politikës dogmatike dhe liberale, përfaqësuesve të identitetit jugosllav dhe ithtarëve të identiteteve kombëtare. Edhe në Greqi, që ishte i vetmi vend me zgjedhje pak a shumë të lira, politika e brendshme dështoi në mesin e viteve 1960, në këtë rast midis të djathtës dhe të majtës. Kompleksiteti i politikës së jashtme në rajon u rrit nga mesi i viteve 1960. Konflikti midis Kinës dhe Bashkimit Sovjetik përfshiu regjimet joslave komuniste, ato të Shqipërisë dhe të Rumanisë, si akterë globalë. Më 1961 Jugosllavia u vendos në skenën politike botërore si forca kryesore e lëvizjes së të painkuadruarve. Në të gjitha vendet po zhvilloheshin projekte të modernizimit ekonomik dhe politik, më radikalë në Shqipëri, Bullgari dhe Rumani, me përmbyllje të kolektivizimit të bujqësisë dhe me sforcimin e industrisë

së rëndë, në Greqi në infrastrukturë, shërbime dhe në turizëm. Standardi i jetës i popullsisë në të gjitha shtetet mbeti modest deri në fillim të viteve 1960. Në shtetet komuniste ndryshimet rrënjësore u blenë me sakrifica të mëdha materiale dhe mendore të popullsisë. Rreth vitit 1960 u bë i dukshëm një ndryshim në strategjinë ekonomike, meqë zunë të merren parasysh nevojat e konsumit të popullsisë. Proceset e migrimit kishin marrë hov: miliona njerëz vazhduan të migrojnë nga fshatrat në qytete, në Greqi dhe më pas në Jugosllavi filloi migrimi i punëtorëve mysafirë në vendet perëndimore. Në mesin e viteve 1960 Ballkani kishte pësuar ndryshime të thella shoqërore, të cilat shkaktuan lëvizje të brendshme politike në Greqi dhe Jugosllavi, si dhe nevojën për më shumë pjesëmarrje politike. Edhe në Rumani e Bullgari dukej se po zëvendësohej terrori i hapur dhe ekonomia e mungesës me një relaksim shoqëror dhe komunizëm konsumator.

Midis vitit 1965 dhe 1974 mund të vërehen përpjekje të ndrojtura drejt liberalizimit politik, por edhe dështimin e tyre. Viti 1968 – më pak si vit, më shumë si metaforë – nënkuptoi një shpërthim të shkurtër social, që shumëkund kaloi në nacionalizëm. Në fund të tyre – njësoj si pas destalinizimit të dështuar – në ideologji dhe në praktikën sunduese pati një ngurtësim dhe theksim të strukturave autokratike në stilin e komunizmit patrimonial. Në Jugosllavi, decentralizimi që lidhej me shlibrim politik dështoi për shkak të rezistencës së forcave centraliste, të cilat u kthyen edhe kundër nacionalizmit në rritje, por edhe kundër hapjes socio-ekonomike e politike, duke përfunduar me spastrime të gjera, me marginalizimin e forcave liberale në Serbi dhe veçanërisht në Kroaci. Kreu i shtetit

u bë gjithnjë e më shumë lidhja simbolike midis pjesëve të vendit që po largoheshin gjithnjë e më shumë nga njëra-tjetra. Pas një shkrirje të shkurtër Rumania u zhvillua në një shtet autokrat neostalinist. Shqipëria radikalizoi politikat e veta në fund të viteve 1960 dhe gjithashtu nisi një sistem të orientuar kryekëput nga prijësi, në të cilin militarizimi dhe mobilizimi i përhershëm mbanin popullsinë në frikë të vazhdueshme. Regjimi u shfaq ideologjikisht ekstremisht radikal, kur ndaloi fetë dhe shpalli shtetin e parë ateist në botë. Përqendrim të pushtetit politik në duart e diktatorit kishte edhe në Bullgari. Ndërsa Greqia përjetoi një tjetër lloj viti 1968: në mesin e viteve 1960, u ashpërsuan kontradiktat midis forcave të qendrës dhe të majtës nga njëra anë dhe, nga ana tjetër, shtetit thellësisht nacionalist (lidhjet e oficerëve, shërbimet sekrete) dhe familjes mbretërore, gjë që, më 1967, çoi në grusht shteti të oficerëve dhe instalim të regjimit ushtarak. Prandaj, viti 1968 në Greqi nënkupton diktaturë represive ushtarake. Të gjitha regjimet u karakterizuan nga një riideologjizim i fortë dhe nga epërsia e shërbimeve sekrete dhe atyre të sigurisë. Të gjitha shtetet – me përjashtim të Jugosllavisë – përdorën masa disiplinore kundër kulturës së të rinjve që po vinte nga perëndimi. Kudo shoqëritë u militarizuan akoma më shumë dhe u mobilizuan me imazhe të armikut. Si reagim ndaj pushtimit të Çekosllovakisë më 1968, u krijuan milici të stilit partizan: Mbrojtja Territoriale në Jugosllavi dhe Garda Patriotike në Rumani. Vitet 1960 vazhduan të shohin migrim masiv të punëtorëve mysafirë nga Greqia dhe Jugosllavia, ndërsa shtetasve të vendeve të tjera iu ndalua migrimi i punës. Ekonomikisht, regjimet komuniste kishin arritur kufijtë e strategjisë së

rritjes ekstenzive. Ato eksperimentuan me kujdes me një riorganizim të sistemeve të stërcentralizuara dhe me kalim në forma të reja të industrisë (p.sh. industria kimike).

Midis vitit 1974 dhe 1981, Greqia u largua nga fqinjët e saj: kthimi në demokraci i hapi rrugën e Bashkësisë Evropiane dhe në plan afatgjatë, pas vitit 1981, siguroi bazën për një zhvillim të hovshëm, zhvillim ky që u financua kryesisht nga fondet evropiane, të cilat shumë shpejt e ngritën standardin jetësor dhe kushtet materiale të grekëve mbi atë të fqinjëve. Në vendet komuniste mbretëronte një atmosferë e rëndë kundër reformave, me një kult në rritje ndaj udhëheqësve të plakur dhe tashmë shpesh të sëmurë. Dy krizat e naftës, në vitin 1973 dhe 1977, goditën rëndë vendet e industrializuara me nguti. Dështimi i modernizimit të tipit stalinist u bë i dukshëm. Shqipëria, Bullgaria dhe Rumania forcuan politikën e tyre të identitetit nacionalist përmes mobilizimit të artit dhe shkencës. Për sa i përket politikës së jashtme, lëvizja e të painkuadruarve iu kundërvu dy superfuqive, të cilat akuzoheshin për hegjemoni globale. Regjimet komuniste të Ballkanit morën pjesë vetëm në një proces të shtensionimit, në Konferencën për Siguri dhe Bashkëpunim në Evropë (KSBE; Procesi i Helsinkit) në një masë shumë modeste. Shqipëria e bojkotoi këtë proces.

Midis vitit 1981 dhe 1989 u rrit autoritarizmi popullist dhe nacionalizmi. Ky i fundit u mobilizua si një burim pushteti në të gjitha shtetet komuniste dhe çoi në rritjen e tensioneve të brendshme politike në Bullgari dhe në Jugosllavi. Me zgjedhjen e një qeverie të majtë populliste (1981), edhe Greqia ndoqi valën nacionaliste dhe nganjëherë hyri në konfrontim me SHBA-të dhe NATO-n.

Fondet e BE-së u përdorën për të përmirësuar standardin e jetesës dhe rritjen e shpejtë të një administrate klienteliste. Njësoj si shtetet komuniste, edhe qeveria socialiste greke mbështetej në kontrollin e shtetit dhe të ekonomisë. Në shtetet komuniste ekonomia hyri në një krizë të thellë që çoi Rumaninë, Bullgarinë, Shqipërinë dhe Jugosllavinë në prag të falimentimit shtetëror. Shqipëria dhe Rumania intensifikuan represionin dhe ndoqën politikën e vetëmjaftueshmërisë, e cila shkaktoi varfëri masive dhe probleme të konsiderueshme të furnizimit, duke përfshirë urinë, gjë që i çoi këto vende sërish në nivelin e viteve 1950. Bullgaria dhe Jugosllavia amortizuan pakënaqësitë socio-ekonomike me çmimin e rritjes enorme të borxhit publik. Kah fundi i viteve 1980, regjimet komuniste e kishin humbur edhe atë legjitimitet që e kishin gëzuar në pjesë të caktuara të popullsisë. Në vend të premtimit për një jetë më të mirë dhe për njeriun e ri, kishte një kolaps ekonomik dhe mendor dhe një përmbysje të dhunshme me konflikte të ngjashme me luftën qytetare. Politika reformuese e Bashkimit Sovjetik pati efekt vendimtar nga viti 1985: ajo privoi Bullgarinë nga baza ekonomike, tronditi regjimet ideologjike dogmatike dhe, përmes relaksimit të politikës së jashtme, zhvlerësoi pozicionin global të Rumanisë dhe Jugosllavisë, manovrat e të cilave i çuan ato drejt izolimit ndërkombëtar në vitin 1989. Plotësisht ose relativisht të izoluara ishin Shqipëria pas prishjes me Kinën, por edhe Greqia me qeverinë e saj të majtë antiperëndimore, dhe së fundmi Bullgaria, e cila u largua nga protektori i saj sovjetik.

Viti 1989, për dallim nga Evropa Qendrore-Lindore, nuk ishte vit epokal i hovit drejt demokracisë dhe

ekonomisë së tregut, përkundrazi: as nuk pati kthim të vërtetë, rajoni në lindje stagnoi, ndërsa në Perëndim përfundoi me rrënim të shtetit të shoqëruar me luftëra. Ç'është e vërteta, në nëntor/dhjetor 1989 pati ndryshime në krye të shtetit në Bullgari dhe Rumani, por strukturat e pushtetit komunist vazhduan në një formë të transformuar. Kthesa e njëmendët demokratike u parandalua me dhunë në Rumani, në vitin 1990. Në vitin 1989/90 Greqia u gjend në një krizë të thellë politike. Në Ballkanin Perëndimor, vit i vërtetë epokal është viti 1991, me fillimin e shpërbërjes së armatosur të Jugosllavisë dhe fundin e regjimit komunist në Shqipëri. Eksperimenti komunist përfundoi në dhunë dhe stërlodhje shoqërore dhe mendore. Me përjashtim të Greqisë, Ballkani u shkëput nga zhvillimet evropiane, për shkak të kombinimit mes luftës dhe stagnimit – rruga vetjake që ishte shfaqur më 1956 dhe 1968 edhe këtu doli në pah me spikamë.

Kjo skemë ka për qëllim të barazojë ndryshimet ndër-rajonale po aq pak, sa të heq dorë nga referencat evropiane dhe globale. Përkundrazi, ajo synon ta bëjë të dukshëm faktin se historia e Ballkanit gjatë Luftës së Ftohtë është më shumë se një radhitje shembujsh të vendeve gjoja të ndryshme. Lidhjet globale ishin më të forta se kurrë: Ballkani u zhvillua në arenën e betejave të pushtetit brenda-komunist. Kina ndërhyri si aktor përmes marrëdhënieve të saj me Shqipërinë dhe Rumaninë. Shtetet arabe, Irani, shtetet e Azisë Juglindore, Koreja e Veriut, por edhe Amerika Latine dhe Afrika hynë në rrjetin e marrëdhënieve të të gjitha shteteve të Ballkanit, përfshirë Greqinë, e majta e së cilës simpatizonte me të ashtuquajturat lëvizje çlirimtare. Terrorizmi ndërkombëtar

ushqehej nga shtetet komuniste, por më së paku nga Shqipëria. Shtetet e Ballkanit fituan hapësirë politike globale si kurrë më parë dhe kurrë më pas. Ato nuk ishin thjesht objekte, por akterë me pretendim të vlefshmërisë globale: Jugosllavia në lëvizjen e të painkuadruarve, Rumania me politikën e saj të jashtme të distancës ndaj Moskës dhe rolin e saj ndërmjetësues në zonat e krizës (Vietnam, Izrael/Palestinë), Shqipëria si roje e gralit të stalinizmit, Bullgaria me marrëdhënie të gjera me vendet e botës së tretë. Shtetet komuniste ishin aktive në ekonominë globale nëntokësore (armë, ilaçe e deri te arti).

Përmes migrimit të punës u krijuan shoqëri të reja transterritoriale të shtetasve grekë dhe atyre jugosllavë në Evropën Perëndimore, por edhe në SHBA, Kanada dhe Australi, ndërsa në shtetet me migrim të brendshëm të kontrolluar dhe me emigrim të penguar, digat e represionit shtetëror u shembën dhe pas vitit 1989 shpërtheu emigrimi masiv. Ajo që të gjitha vendet kishin të përbashkëta, ishte roli fortë i shtetit në jetën ekonomike – përfshirë edhe Greqinë, ku edhe e djathta, edhe e majta, pas vitit 1981, mbështeteshin tek shteti si një autoritet dirigjues, përveç ndoshta puçistëve ushtarakë, të cilët kishin më shumë prije të ndiqnin politikë laissez-faire të para vitit 1981. Në shtetet ku kishte pasur luftë qytetare gjatë Luftës së Dytë Botërore, shoqëritë kishin të përbashkët edhe mobilizimin e brendshëm të fortë ideologjik e politik, si dhe pasojat e plagëve të thella mentale dhe socio-kulturore që shpërthyen në vitet 1980, e të cilat u trajtuan vetëm në Greqi, ku u nis një diskutim shoqëror. Në fund në vitet 1980, gjithandej, kundër pakicave u mobilizua si burim

pushteti nacionalizmi popullist – me rrënjë të forta në vitet e mëparshme.¹

Dekada staliniste 1945 - 1956

Me përjashtim të Greqisë, nga vjeshta e vitit 1944 të gjitha shtetet e Ballkanit u vunë nën sundim komunist. Ato ndanin fatin e Evropës Lindore-Qendrore. Sundimi komunist, edhe në Ballkan, fillimisht nënkuptonte pranimin e modelit sovjetik dhe nënshtrimin e udhëheqësve kombëtarë komunistë ndaj diktatorit sovjetik Jozef Stalin. Sistemi i tij i pushtetit u transferua në formë dhe përmbajtje, pavarësisht nëse udhëheqësit komunistë ishin kthyer nga ekzili Sovjetik (si në Rumani dhe Bullgari) apo ishin kuadro vendore që zhvilluan luftën partizane (në Shqipëri dhe Jugosllavi) apo kishin qëndruar në burg (në Ballkanin Lindor). Marrja e pushtetit komunist në Shqipëri, Bullgari dhe Jugosllavi u shoqërua me një dhunë ekstreme që ua mori jetën qindra mijëra njerëzve, përkatësisht i detyroi të shpërnguen. Komunistët shkatërruan partitë demokratike dhe morën masa kundër të gjithë kundërshtarëve, duke përdorur gjykime të montuara, drejtësi popullore, kampe të përqendrimit dhe punë të detyrueshme sipas modelit sovjetik. Në të gjitha vendet, komunistët, deri në fund të viteve 1950, u detyruan ta nënshtronin rezistencën e

¹ Znepolski 2019; Deletant 2019; Gruev/Miškova 2013; Znepolski 2012; Tismăneanu 2002; Tismăneanu/Dobrincu/Vasile 2007; Berindei/Dobrincu/Goșu 2009–2016; Vorpsi/Idrizi 2014; Grandits/Sundhaussen 2013; Calic/Neutatz/Obertreis 2011; Baeva/Kalinova 2009; Baeva/Kalinova 2010; Backes/Heydemann/Vollnals 2019.

armatosur të grupeve guerile, por edhe të fshatarëve që i rezistonin kolektivizimit të tokës së tyre.

Në dhjetë vitet e para pas përfundimit zyrtar të luftës, komunistët ndryshuan rrënjësisht raportet pronësore dhe sistemin shoqëror. Ata shpronësuan shumicën rurale të popullsisë, industrinë, tregtinë dhe zanatin. Prona private u hoq me dhunë. Ata forcuan industrinë e rëndë sipas modelit stalinist. Vitet e para të sundimit komunist u shënuan nga terrori i hapur kundër disidentëve dhe armiqve klasor. Popullsia e rraskapitur nga lufta, përveç këtij terrori, u godit edhe nga thatësira dhe të korra të dobëta (1946/47), përmasat e të cilave sapo janë hulumtuar. Kalimi nga lufta konvencionale në format e përhapura të përplasjeve krahinore kaloi rrjedhshëm. Vetëm shtypja e kryengritjes popullore hungareze më 1956 dhe mosndërhyrja e perëndimit i dha fund shpresës së shumë njerëzve që rezistenca e brendshme mund të thërriste Shtetet e Bashkuara në skenë.

Tek pas dhjetë vjetësh sundimi komunist ishte mëkëmbur gjithandej. Megjithatë, gjatë kësaj faze në Ballkan u shfaq një zhvillim i cili gradualisht do të ndryshonte botën komuniste: më 1948 ndodhi shkëputja mes Bashkimit Sovjetik dhe Jugosllavisë staliniste dhe bashkë me të edhe përçarja e parë e madhe në bllokun deri atëherë kompakt komunist, pra më shumë se një dekadë para konfliktit mes Bashkimit Sovjetik dhe Kinës. Në të gjallë të Stalinit, asnjë vend tjetër i Ballkanit nuk u largua nga blloku i kontrolluar nga Moska. Megjithatë, nga vitet 1960, Ballkani u bë zona më jostabile e sistemit sovjetik të pushtetit në tërë Euroazinë.

Në hulumtime dekada staliniste vlerësohet në mënyra të ndryshme. Një qasje thekson dhunën dhe terrorin si shenjë dalluese e marrjes së pushtetit nga komunistët. Sidomos për kulturat e përkujtimit të viktimave dhe kundërshtarëve të komunizmit në Ballkan, të cilat u shfaqën pas vitit 1989, stalinizmi paraqet rëndësi të madhe. Një interpretim tjetër e sheh marrjen e pushtetit nga komunistët si një progres mbarëshoqëror, ku paskëshin marrë pjesë shumë njerëz vullnetarisht. Një dikotomi në mes të shtypësve dhe të shtypurve refuzohet, e me këtë edhe modeli i totalitarizmit. Në kërkimet perëndimore kjo qasje nuk pranohet, por zë vend gjerësisht në shoqëritë post-komuniste, zakonisht duke diferencuar dekadën e parë të regjimit komunist, pra epokën e stalinizmit në Ballkan. Për periudhën e sundimit të konsoliduar komunist, i cili hoqi dorë nga terrori i hapur, përdoren modele të tjera, si ai i komunizmit konsumator. Pranimi i pushtetit, që blihej nga regjimet përmes përmirësimit të kushteve materiale të jetës, megjithëse në nivel modest, u ofroi shumë njerëzve si kundërshtpërbllim hapësira në jetën e përditshme, si dhe mundësi për të negociuar me shtetin dhe aparatin e partisë, ndonëse nën kushte të përcaktuara dhe të mbikëqyrura nga ta.

Të dy qasjet natyrisht nuk përjashtohen reciprokisht, por plotësojnë njëra-tjetrën. Ashtu si në diktaturat e viteve 1920 dhe 1930, shumë njerëz në komunizmat ballkanas përjetuan një ngritje shoqërore, ndërsa ish-elitat u deklasuan. Diktaturat u mbajtën sepse mund të mbështeteshin nga brenda përmes ithtarëve që kontrollonin aparatin e fuqishëm të sigurisë dhe që kishin ndërtuar një sistem konsumi, i cili shumicës së popullsisë – migrantëve

urbanë nga zonat rurale – u dukej të paktën përkohësisht si progres. Propaganda nacionaliste përforcoi konsensusin e heshtur për një kohë. Por, përmirësimi i kushteve të jetës dhe mundësive të shkollimit nuk ndryshuan faktin që regjimet ishin të ndërtuara mbi dhunë dhe që karakterizoheshin nga shtypja e lirisë. Legjitimiteti i tyre ishte përherë i kufizuar dhe mund të vihej në dyshim në çdo kohë, po qe se ulej presioni. Sepse qetësia që mbizotëronte në tërë kohën e gjatë të periudhës komuniste nuk mund të shpjegohet vetëm me konsensusin e blerë, por edhe me frikën e popullsisë së regjimet, në rast rezistence, do të përdornin dhunë të shfrenuar, njësoj siç kishin bërë në fazën e tyre fillestare.

Marrja e pushtetit nga komunistët në vështrim krahasimtar

Në pranverën e vitit 1945, në Jugosllavi dhe në Shqipëri u krijuan diktatura komuniste, ndërsa në Ballkanin Lindor në pushtet erdhën qeveri shumëpartiake nominalisht antifashiste, ku komunistët zunë pozitat kryesore. Vetëm në Greqi dështoi marrja e pushtetit nga komunistët.

Shpesh theksohet se Ballkani Perëndimor (Jugosllavia dhe Shqipëria, që varej nga Jugosllavia), nën udhëheqjen e Titos, do të mund ta fitonte pushtetin edhe vetëm me forcat e veta. Kjo korrespondon me mitin e mëvonshëm të themelimit të shtetit jugosllav. Por aty harrohet se pa përparimin e ushtrisë bullgare në Serbi dhe pa përparimin e Ushtrisë së Kuqe në Danub, suktesi ushtarak i partizanëve Titos vështirë do të kishte qenë i mundur. Sidomos Bullgaria, ushtria e së cilës nuk ishte përfshirë

në operacione luftarake para vitit 1944, del të ketë qenë vendimtare. Përveç kësaj, trupat bullgare luajtën rol të rëndësishëm dhe në dëbimin e Vermahtit nga rajoni i Panonisë e deri në Austri. Nga ana tjetër, partizanët rajonalë ishin joekzistentë në Rumani, në Bullgari kishin mezi 10.000 luftëtarë; në zonën shqiptare ata vareshin nga PK Jugosllave, e cila edhe vetë kishte nevojë për ndihmë ushtarake të Stalinit.

Fati gjeopolitik i Ballkanit u vendos si në betejat rajonale, ashtu edhe në nivelin e fuqive të mëdha. SHBA-ja dhe Britania e Madhe nuk patën sukses që të impononin zgjedhje të lira në vendet e okupuara nga sovjetikët. Ngjarjet në terren kufizuan fushëveprimin e fuqive perëndimore. Më 23 gusht 1944, mbreti rumun Mihai ndërroi anë dhe e shkarkoi mareshalin Antonesku dhe lejoi hyrjen e Ushtrisë së Kuqe në vend. Në fakt, komunistët tashmë ishin në pushtet, ndërsa partitë demokratike ndërmorën tentime defansive deri në fund të vitit 1947. Më 8/9 shtator 1944, konspiratori me përvojë, Kimon Georgievi, kreu një grusht shteti në Sofje dhe Ushtria e Kuqe u ndihmoi komunistëve që të merrnin pushtetin në Bullgari. Në Greqi dhe Jugosllavi, megjithatë, lufta për pushtet midis komunistëve dhe kundërshtarëve akoma nuk ishte përcaktuar. Për Britaninë e Madhe Greqia, tradicionalisht, kishte rëndësi të madhe, për shkak të sigurimit të rrugëve detare për në Kanalin e Suezit. Ndarja e mundshme e Jugosllavisë në linjën Lindje-Perëndim u bë obsolete, si lojë simulimi për shkak të përparimit të shpejtë të partizanëve komunistë në pranverën e vitit 1945. Si rezultat, mbeti vetëm nga një forcë mbizotëruese, përkatësisht: Britania e Madhe, që shpejt u zëvendësua nga SHBA-ja, siguroi ndikimin e

vet në Greqi, ndërsa Bashkimi Sovjetik vuri nën kontroll Rumaninë dhe Bullgarinë. Jugosllavia (dhe Shqipëria e varur prej saj) instaloj një diktaturë komuniste pa stacionim të trupave sovjetike. Përkundër shpresave të rezistencës antikomuniste, perëndimi, që ishte në fazë të formimit politik, nuk ndërhyri në sferën sovjetike. Si kundërveprim, Stalini u përmbajt nga mbështetja e partizanëve komunistë në Greqi.

Në marrje të pushtetit shihen dallime të qarta në politikën e brendshme të vendeve të veçanta. Në Ballkanin Perëndimor komunistët kishin numër të madh anëtarësh dhe forcën e tyre të armatosur. Në Shqipëri komunistët as që u përpoqën të maskonin kontrollin e menjëhershëm të tërë pushtetit. Derisa në vendet tjera u formuan fronte të përbashkëta nga disa parti nën udhëheqjen komuniste, në Shqipëri Fronti Demokratik ishte vetëm një pseudonim për Partinë Komuniste, e cila, në mungesë të konkurrencës, i fitoi zgjedhjet në dhjetor 1945. Jugosllavia i konsideroi aleatët perëndimor vetëm shkurt. Qeveria e formuar në mars 1945 përfshiu edhe ish-kryeministrin e qeverisë në ekzil, Ivan Shubashiq [Šubašić] (1892-1955), ish Banin e Kroacisë. Megjithatë, politikanët jo-komunistë u vunë nën presion të madh, kështu që në zgjedhjet e nëntorit 1945, që u karakterizuan nga terrori dhe falsifikimi, triumfoi Fronti Popullor komunist. Tito dhe vasalët e tij shqiptarë, brenda vetëm pak muajsh pas përfundimit të luftës, kishin përfunduar tranzicionin në demokraci popullore.

Në Ballkanin Lindor, sunduesit e rinj duhej të ishin më të kujdesshëm ndaj fuqive perëndimore, me të cilat duhej të lidhnin traktate paqeje, e të cilët përfaqësoheshin në komisionet ndërraleate të kontrollit në vend. Për dallim

nga Ballkani Perëndimor, komunistëve u mungonte baza masive. Në Rumani ajo nuk ekzistonte fare. Më 1944 PK kishte rreth 2.000 anëtarë. Kësisoj, sidomos në Rumani, edhe sot marrja e pushtetit nga komunistët përshkruhet si invazion, në të cilin komunistët kryesisht jo-rumunë (hungarezë, hebrenj, ukrainas), nën bajonetat sovjetike, kishin shtypur rumunët etnikë. Kërkimet e fundit tregojnë një pamje tjetër. Sipas tyre është e padiskutueshme që marrja e pushtetit komunist nuk do të qe e mundur pa invazionin sovjetik. Sidoqoftë, faktor vendimtar ishte gatishmëria e aparatit shtetëror për të mbështetur sundimtarët e rinj, si dhe gatishmëria e qindra mijëra rumunëve etnikë për t'u bashkuar me Partinë Komuniste për arsye oportuniste, duke e ngritur atë brenda pak muajsh në organizatë masive. Tradita e pasivitetit politik në mesin e shtresave të gjera të popullsisë, përçarja e thellë mes elitave dhe popullsisë fshatare, disfatat e luftës, mungesa e interesimit të perëndimit, por edhe vendndodhja e pafavorshme gjeostrategjike janë shpjegimet e mundshme për dobësinë e rezistencës.

Rëndësia e çështjes së Transilvanisë vështirë se mund të mbivlerësohet. Njësoj si Hitleri më parë, edhe Stalini e luajti këtë letër për ta lidhur Rumaninë për vete. Gjatë muajve të përparimit të brendshëm politik të komunistëve (dimër 1944/45) trupat rumune luftuan kundër Gjermanisë dhe Hungarisë. Për një kohë të gjatë Partia Komuniste Hungareze refuzoi të pranonte që Stalini do ta kthente Transilvaninë Veriore në Rumani. Në Transilvani marrja e pushtetit nga komunistët rajonalë ishte komplikuar për shkak se shumica e komunistëve ishin hungarezë etnikë dhe njësitë rumune po merrnin hak kundër popullsisë

hungareze. Për të penguar spastrimin etnik, më 14 nëntor 1944, Stalini e vendosi rajonin nën administrim ushtarak sovjetik – presion shtesë mbi qeverinë e drejtuar nga gjeneralët në Bukuresht.

Në Bullgari dhe Rumani marrja e pushtetit nga komunistët ndodhi gradualisht, njësoj si në Evropën Qendrore-Lindore. Në shkurt 1945, i dërguari special sovjetik në Rumani detyroi krijimin e një qeverie shumëpartiake pro-komuniste, atë të Frontit Nacional Demokratik, të krijuar në tetor 1944, nën socialistin agrar Petru Groza (1884-1958). Groza fitoi mbështetje të gjerë shoqërore me dy masa: siguroi Transilvaninë Veriore për Rumaninë dhe nisi një reformë radikale tokësore në favor të shumicës së pronarëve të vegjël, të cilët shumë shpejt do të humbnin tokën e tyre përsëri në kolektivizimin e detyruar, që është pjesë e ironisë brutale të zhvillimeve. Me Grozën sovjetikët morën kontrollin e ushtrisë dhe të agjencive të sigurisë, nivelet më të larta të të cilave u spastruan, ndërsa shumica dërrmuese e zyrtarëve vazhduan të punojnë. Ky ishte parakushti thelbësor për pushtimin komunist. Mbreti i dobët, Mihai, u përjashtua nga jeta politike. Partitë e mëdha demokratike (Partia Fshatare Kombëtare, Partia Nacional Liberale) u vunë nën presion dhe tubimet demokratike u ndaluan dhunshëm (8 nëntor 1945). Më 6 Mars 1945, Groza formoi një bllok të majtë me Socialdemokratët, Frontin e Pllugut dhe Unionin Popullor Hungarez. Me këtë model të frontit popullor u simulua pluralizmi për botën e jashtme. Kjo ishte e rëndësishme për shkak të marrëveshjes së afërt të paqes midis Rumanisë dhe Aleatëve. Nga brenda komunistët infiltruan aparatin e sigurisë dhe gjyqësorin. Një sistem

i drejtësisë popullore i dominuar nga komunistët zhvilloi gjykime të montuara kundër kriminelëve të vërtetë dhe të pandehur të luftës. Antonesku u ekzekutua më 1 qershor 1946. Nën një terror në rritje, më 19 nëntor 1946, u mbajtën zgjedhjet, të cilat i fituan partitë demokratike. Por, Fronti Demokratik Kombëtar shpalli fitoren me 80% të pretenduara dhe kapi pushtetin duke manipuluar. Ashtu si në periudhën mes dy luftërave, partitë politike, nën presionin e qeverisë, u përçanë dhe u dobësuan nga brenda. Kjo preku edhe Socialdemokratët, dega anti-komuniste e të cilëve drejtohej nga Konstantin Titel Petresku [Constantin Titel Petrescu] (1888-1957), i cili u internua në kampet komuniste nga 1948 - 1955. Në shkurt të vitit 1948, Partia Komuniste dhe Socialdemokratët u bashkuan për të formuar Partinë Rumune të Punëtorëve. Partitë e mëdha demokratike u goditën akoma më rëndë: Partia Nacional Liberale u ndalua në shkurt të vitit 1947, ndërsa Partia Kombëtare e Fshatarëve në korrik 1947. Në gjyqet e montuara, politikanët kryesorë demokratë u dënuan me burg me internim në kamp, ku pjesë të rëndësishme të elitës rumune u vranë apo vdiqën si rezultat i pasojave të burgimit (këtu përfshihen anëtarët e Partisë Fshatare Juliu Maniu [Iuliu Maniu], Jon Mihalake [Ion Mihalache] dhe liberalët Dinu Brëtianu [Dinu Brătianu] dhe paterica e komunistëve George Tëtëresku [Gheorghe Tătărescu]). Marrja e pushtetit nga komunistët u përmyll me largimin e dhunshëm të mbretit Mihai dhe heqjen e monarkisë (30 dhjetor 1947). Fitorja e komunistëve u bazua jo vetëm në presion, por edhe në pjesëmarrje të pjesëve të elitave të vjetra – politikanë dhe intelektualë – shërbyes civilë, ushtarakë, madje edhe ish-legjionarë, të cilët u përshtatën

me kushtet e reja nga oportunizmi. Në rastin rumun, deri pas vitit 1948 komunistët nuk përdorën dhunë masive për të siguruar pushtetin e tyre. Kjo e dallon Rumaninë nga vendet e tjera të Ballkanit që janë bërë komuniste si dhe ngre pyetje akoma të pasqaruara në lidhje me mekanizmat e saktë të bashkëpunimit oportunist midis elitave të vjetra dhe sunduesve të rinj. Sepse, mu ndërrimi i anëve më 23 gusht 1944, për dallim nga vendet e mundura ushtarakisht, nuk ia mundësoi Bashkimit Sovjetik qasjen e plotë në aparatin shtetëror – gjë që i dha hapësirë manovrimi opozitës demokratike, por edhe mundësoi që komunistët rumunë, fillimisht të dobët dhe pa përvojë, së bashku me mbështetësit e tyre të shumtë, të bëhen akterë të pavarur dhe jo vetëm kukulla të Moskës.

Në Bullgari, e cila kishte një traditë të gjatë të puçeve, natën e 8/9 shtatorit 1944, politikanë të krahut të majtë bënë një grusht shteti. Autoritetet mbretërore të paralizuar nga përparimi i shpejtë i Ushtrisë së Kuqe në shumë vende ishin çarmatosur pa rezistencë. Trazirat që shoqëruan ndryshimin e pushtetit nuk kontrolloheshin nga një qendër, sidomos që grusht shteti ndodhi vetëm në Sofje. Komunistët lokalë, të burgosurit e liruar dhe elementet e dhunshme mbushën vakumin e pushtetit. Partizanët luajtën vetëm një rol modest për shkak të numrit të tyre të vogël. Njësoj si në Rumani, nëpunësit civilë iu nënshtruan sunduesve të rinj, duke ua bërë të mundur marrjen e pushtetit pothuajse pa asnjë problem. Kjo tregoi se, edhe Rumania, edhe Bullgaria, nuk kishin struktura të rrënjësura demokratike dhe as forma të rezistencës civile. Strukturat autoritare të periudhës mes dy luftërave kishin inkurajuar pasivitetin politik.

Shpesh është neglizhuar fakti i marrjes së pushtetit nga komunistët gjatë një vale të dhunës që ishte e pashembullt në historinë bashkëkohore bullgare. Arrestimet dhe ekzekutimet masive nga i ashtuquajti sistemi i drejtësisë popullore e nënshtruan ushtrinë dhe administratën, por çuan disa mijëra njerëz në rezistencë të armatosur. Njësoj si në Jugosllavi, regjimi komunist bullgar u përpoq të kultivonte mitin e rezistencës partizane dhe revolucionit popullor. Por përmbysja shoqërore ishte rezultat i grushtit të shtetit – grushti i shtetit dhe dhuna radikale shoqërore nuk kishin shkuar kurrësi paralelisht. Si në Rumani, ndikimi komunist ishte fshehur pas një fronti patriotik që faktikisht ishte nën kontrollin e komunistëve. Edhe këtu filloi një valë procesesh të montuara kundër elitave të vjetra. Për dallim nga Rumania, por ngjashëm me Jugosllavinë, pasuesit e pushtetit të ri kryen vrasje të shumta, shpesh spontane, d.m.th. të pakontrolluara të përfaqësuesve të qeverisë mbretërore dhe pjesëtarëve të borgjezisë. Numri i viktimave sillet midis 2.730 (të cilët u dënuan zyrtarisht nga e ashtuquajtura gjyqësi popullore) dhe 30.000 personave. Si në Rumani, komunistët morën masë kundër forcave (agrarë) socialiste që nuk u nënshtruan. Socialisti agrar Nikola Petkov (1893–1947), i cili u ekzekutua pas një gjykimi të montuar, u bë simbol i opozitës. Përfundimi i Konferencës së Paqes në Paris, në shkurt 1947, theu digën për marrjen e pushtetit komunist. Nacionalizimi dhe harmonizimi i partive vijoi nën shenjë të intensifikimit të luftës së klasave. Ashtu si, për shembull, më vonë, në RDGj [DDR], por ndryshe nga komunizmat tjerë ballkanikë, edhe Bullgaria kishte parti të bllokut:

lidhja fshatare vazhdoi të ekzistojë pasi u fut nën ombrellë të Partisë Komuniste.²

1945 – nuk ishte fundi i luftës

Më 8 maj 1945 nuk mbaruan luftimet në Ballkan. Ato kaluan pa shkëputje në Luftën Civile Greke, në tërbimin hakmarrës të partizanëve komunistë në Jugosllavi dhe Shqipëri, në marrjen e pushtetit po aq të përgjakshëm nga komunistët në Bullgari, në presionin komunist në rritje në Rumani dhe në veprimet e përhapura, por të koordinuara dobët, të rezistencës kundër sunduesve të rinj komunistë. Luftëra etnike bënë shqiptarët dhe serbët, përkatësisht macedonasit në jug të Jugosllavisë së re. Grupe partizane anti-komuniste u formuan në Shqipëri, Bullgari, Kroaci dhe Rumani.

Luftimet vazhduan më së gjati në Greqi. Qysh në vitin 1942, EAM-i komunist kishte planifikuar pushtimin e Athinës dhe vrasjen e mijëra kundërshtarëve politikë, por që agjendën e vet komuniste e kishte fshehur nga shumë luftëtarë të vet për kohë të gjatë. Atyre u premtuhej një rregull popullor i paspecifikuar (laokratia). Nga pranvera e vitit 1944 u bë e qartë se komunistët dhe qeveria mbretërore në ekzil në Kajro ishin kundërshtarë politikë. Komunistët i përmirësuan kontaktet e tyre me Moskën dhe shpresonin në depërtimin e sovjetikëve në Egje në verën e vitit 1944. Në këtë sfond, Britania e Madhe i doli krah qeverisë mbretërore dhe, në dhjetor 1944, e siguroi Athinën në luftime rrugore.

² Bottoni 2010; von de Grift 2012; Zach 1989; Vezenkov 2014; Creuzberger/Görtemaker 2002; Karge 2010.

5. Homogjenizimi post-imperial. Ballkani 1945 - 1989

Harta 7

Një luftë e hapur civile u zhvillua në sfondin e Luftës së Ftohtë që po fillonte. Për Stalinin Greqia nuk vlente aq sa të rrezikonte një konflikt me Perëndimin. Ndonëse Stalini nuk u dha ndihmë të madhe, por vetëm aq sa të parandalonte kontrollin e Titos në Greqi, komunistët përshkallëzuan luftën qytetare. Dobësia e Britanisë i nxori Shtetet e Bashkuara në skenë. Ato vepruan në përputhje me doktrinën Truman dhe planin Marshall. Greqia doli si një pikë neuralgjike dhe objekt i një strategjie të kthimit mbrapa në fazë të hershme të luftës së ftohtë. Më 10 shkurt 1948 dështoi sulmi komunist në metropolin verior grek të Selanikut. Në të njëjtën ditë shpërtheu konflikti midis Stalinit dhe Titos, i cili ndau komunistët e Ballkanit në dy kampe: në njërën anë Jugosllavia, kurse aleatët e Moskës në anën tjetër. Komunistët grekë u rreshtuan në krahun e Moskës dhe kështu e privuan veten nga juglindja jugosllave dhe nga ndihmat jugosllave. Deri në verën e vitit 1949, trupat qeveritare dhe amerikane i mundën partizanët komunistë në zonën e fundit të tërheqjes, në kufirin shqiptar. Prijësit e tyre Markos Vafiadis (1906–1992) dhe Nikos Zakariadis (1903–1973) ikën në ekzil në Bashkimin Sovjetik.

Greqia vuajti rëndë nga trashëgimia e luftës civile: zonat e luftës në veri të vendit, si rezultat i ikjes dhe evakuimit, ishin shpopulluar gati përgjithmonë. Qindra mijëra njerëz të zhvendosur brenda vendit u grumbulluan në zonat metropolitane të Athinës e Pireut, si dhe të Selanikut, të cilat, që nga viti 1914, kishin pranuar edhe shumë refugjatë nga Anadulli dhe Ballkani. Lufta civile paraqiste përshkallëzimin e tensioneve të brendshme politike që kishin ekzistuar që nga viti 1915. Kjo luftë

shkaktoi plagë të thella që, edhe sot, vetëm pjesërisht janë shëruar. Në luftën civile, forcat e dikurshme të sigurimit që kishin qenë miqësore me Boshtin operonin nën petkun e anti-komunizmit. Kjo, e kombinuar me anti-sllavizmin tradicional, u bë ideologjia e forcave konservatore të krahut të djathtë, të cilat formësuan shtetin e thellë dhe ngadalësuan stabilizimin demokratik të vendit deri në vitin 1974. Një trashëgimi e luftës civile ishte edhe frika nga nacionalizmi sllavo-maqedonas. Maqedonas të shumtë sllavë, të cilët luftonin në radhët e komunistëve, kishin për qëllim zgjerimin e Maqedonisë nën patronatin e Jugosllavisë. Rreth 100.000 mbështetës të komunistëve, si dhe maqedonas sllavë (të quajtur në Jugosllavi egejci, maqedonas të Egjeut) ikën në Jugosllavi dhe në shtete të tjera komuniste.

Në dhunën masive në fund të luftës, si forca shtytëse, u përziën konstelacionet lokale me ideologjinë. Lidhja ideologjike me dhunën doli në pah me marrjen e pushtetit nga komunistët. Edhe nëse ishte e krahaseshme me vrasjet e egra në Francë dhe Itali pa vendime të gjykatave, në shumë raste të veçanta ishte thjesht hakmarrje personale. Për dallim nga Evropa Perëndimore, u vu në jetë ideja e fajit kolektiv dhe, menjëherë pas përfundimit të luftës, as që u bënë përpjekje për të sanksionuar sjelljen individuale në procese të rregullta gjyqësore. Vrasja masive e grupeve etnike dhe shoqërore, si dhe gjyqet politike (të montuara), që nga fillimi, e bënë të qartë karakterin e dhunshëm të regjimeve komuniste. Për shkak të fajit të pandehur kolektiv, Jugosllavia komuniste përmes vrasjes, internimit dhe dëbimit asgjësoi grupin etnik të shvabëve danubianë. Vrasja masive nga partizanët jugosllavë është e pranishme

deri vonë (me pushkatime, marshime rraskapitëse dhe metoda të tjera). Të paktën 60.000 (numrat e saktë është vështirë të përcaktohen dhe janë akoma të diskutueshëm në hulumtim) ushtarë dhe paramilitarë kroatë dhe sllovenë, si dhe civilë që po ikin me ta, sikurse edhe kozakë, të cilët në maj 1945 po fshiheshin në Karinti (Kärnten) u ekstraduan në Jugosllavinë e Titos nga ushtria britanike. Këto masakra, të cilat u bënë pa ndonjë procedurë ligjore, duke u thirrur në gjoja domosdoshmërinë revolucionare, në kulturën anti-komuniste të përkujtimit, me ndikime pjesërisht fashiste, janë të njohura me nocionet Blajburgu (Bleiburg) dhe Krojcevegu (Kreuzweg/križni put/udha e kryqit). Në mbarë Jugosllavinë e Titos kishte gjithandej masakra ndaj kundërshtarëve politikë dhe ideologjikë, të cilët në diskursin komunist përshkruheshin si armiq të klasës (rreth 70.000 të ekzekutuar me procese të shkurtra), derisa numri total i vrasjeve vështirë se mund të përcaktohet. Vrasjet u ekzekutuan me dijeninë dhe miratimin e Titos dhe u kryen në një valë dhune kundër të gjithë kundërshtarëve, qofshin ata të njëmendët apo të pandehur. Këto teprime nuk prekën vetëm anëtarët e aradheve të ustashëve, çetnikëve dhe gardës sllovene. Viktimat përfshinin edhe anëtarët e borgjezisë dhe grupeve etnike josllave, si gjermanët, shqiptarët dhe italianët. Në Kosovë po harbonte një luftë në mes të 16.000 luftëtarëve shqiptarë kundër 55.000 partizanëve jugosllavë. Drejtësia klasore komuniste e satelitit jugosllav, Shqipërisë, veproi brutalisht kundër nacionalistëve shqiptarë dhe klerit katolik. Shumica e vrasjeve ndodhën pa gjyq të rregullt. Vrasjet masive kishin për qëllim që me një goditje të shpejtë të asgjësonin kundërshtarët potencialë të Jugosllavisë dhe Shqipërisë

komuniste. Prandaj u shënjestruan të gjithë ata që i dilnin në rrugë botëkuptimit stalinist, tek i cili vareshin Tito dhe vasali i tij shqiptar, Enver Hoxha. Jugosllavia e Titos u krijua mbi themelin e masakrave të gjëra. Ato ishin tabu gjatë regjimit komunist në Jugosllavi, duke nxitur kësisoj një kundër-kujtesë edhe më të fortë pas shpërbërjes së Jugosllavisë.

Jugosllavia Komuniste nuk ishte e dhunshme veç ndaj popullit të vet. Nën mbrojtjen e shtetit të ri komunist që po krijohej, qëllimet e tyre maksimaliste territoriale shpresonin t'i arrinin aktivistët nacionalë sllovenë dhe maqedonas. Trieste, Karintia Jugore dhe Maqedonia Greke, të cilat trajtoheshin shpesh si çështje të ndara bilaterale, i përkisnin kontekstit ekspansionist komunist nacional në fund të luftës. Në maj të vitit 1945, partizanët e Titos hynë në Trieste, Goricë dhe Klagenfurt. Në të gjitha rastet, aktivistët sllovenë nisën menjëherë eliminimin e kundërshtarëve politikë. Këto vrasje duhet të vendosen në kontekstin e historisë së mëparshme të dhunës: politika gjermane dhe italiane e okupimit me pjesëmarrje të fortë nga akterët rajonalë (karintianë, triestas, italo-istrianë). Përsëri u përzien konfliktet lokale dhe kategoritë e akterëve ideologjikë. Rreth 130 njerëz u vranë nga partizanët në Karinti. Dhuna mori përmasa shumë më të mëdha dhe më traumatike në Trieste, që ishte fryrë me mallëngjimin simbolik të nacionalizmit slloven (Trst je naš / Trieste është e jona). Disa mijëra njerëz – përfshirë pjesëtarët e aparatit shtetëror fashist, si dhe të milicive – u hodhën, disa edhe të gjallë, në gropat karstike (foibe). Këto foibe u bënë vend i rëndësishëm përkujtimi në Itali. Për shkak të simbolikës dhe rëndësisë strategjike të Triestës, Jugosllavia e Titos

erdhi në prag të konfliktit të armatosur me Britaninë e Madhe. Kishte një presion të madh nationalist mbi Titon për të mos lëshuar Triesten, ndërsa në Itali ky rrezik – i cili përkthehej në nocione të nacionalizmit italian antisllav – pati gjithashtu ndikim të madh në formimin e rendit të brendshëm politik të pasluftës. Jo më kot Trieste formoi skajin jugor të perdes së hekurt që po ngrihej. Deri në vitin 1954, qyteti dhe zona përreth tij administrohej nga Aleatët si Territori i Lirë i Triestes (Zona A) apo nga trupat jugosllave (Zona B). Në Memorandumin e Londrës të vitit 1954, zona u nda midis Italisë dhe Jugosllavisë dhe kufiri u njoh përfundimisht në Traktatin e Osimos më 1975.

Trieste është një simbol i historisë post-imperiale: deri më 1918 porti më i rëndësishëm i Evropës Qendrore-Lindore, vend i letrarëve, qyteti më i madh slloven (para vitit 1918 kishte më shumë sllovenë në Trieste, sesa në kryeqytet Lubjanë), pas Luftës së Dytë Botërore Trieste u fundos në një vend periferik pa rëndësi ekonomike dhe pa rrethinën e vet. Qyteti i shpërzier etnikisht u dobësua shkaku i emigracionit përtej oqeanit dhe njëkohësisht pranoi shumë refugjatë dhe të shpërngulur italianë nga Istra dhe Dalmacia. Një vend dikur qendror u shty përfundimisht në qosh.

Kjo vlen edhe për Selanikun, vendin e nostalgjisë të nacionalistëve maqedonas. Ikja dhe shpërngulja e turqve dhe bullgarëve, si dhe Shoah, por edhe dyndja e grekëve nga Azia e Vogël dhe Bullgaria e kishte shndërruar qytetin në shoqëri (në shumicë) mono-etnike refugjatësh. Popullsia edhe ashtu e traumatizuar nga përmbysjet dhe Lufta e Dytë Botërore, u përfshi në një nga konfliktet e para të nxehta të fillimit të luftës së ftohtë. Jugosllavia e Titos mbështeste

partizanët grekë dhe sa më të dobët që bëheshin ushtarakisht, aq më i fortë bëhej ndikimi nacionalist maqedonas. Njësoj si në Itali, edhe në Greqi, operonte, një qeveri qytetare ose anti-Sovjetike me propagandë tradicionale anti-sllave, që tani lidhte ideologjikisht sllavizmin dhe komunizmin. Për dallim nga Triesta deri më 1949, këtu konflikti u zhvillua me armë. Ai u përmyll me prishjen e Titos me Stalinin.

Ekspansionizmi i Titos ndaj Italisë, Austrisë dhe Greqisë la gjithandëj trauma të thella. Ai i vazhdoi konfliktet e vjetra etnike, të cilat u përzier me dinamikën e fillimit të luftës së ftohtë. Vitet 1945 deri më 1949 u përjetuan si disfatë nga nacionalizmi slloven dhe maqedonas. Traumatizimi i palës greke duhet të përfshihet në analizë, nëse mëtohet të kuptohet konflikti mes Greqisë dhe Maqedonisë, i cili ka vazhduar deri në ditët e sotme.³

Rrjeta e shqyer demografike post-imperiale

Konfliktet etnike dhe degradimi i ish-porteve perandorake, Selanikut dhe Triestës, në qendra periferike refugjatësh buzë perdes së hekurt, referojnë në përmyshjen e strukturës së banimit në Evropën Juglindore. Dhuna masive e Luftës së Dytë Botërore, ç'është e vërteta, nuk e kishte shqyer plotësisht strukturën post-imperiale të rajonit, por gjithsesi në mënyrë të konsiderueshme. Nga

³ Iatrides 2005; Kostopoulos 2013; Gunares 2014; van Boeschoten u. a. 2008; Fleischer/Sboronos 1989; Margarites 2000; Chasiotes 2013; Tzukas 2013; Bogles 2014; Kalyvas 2008; Kalybas/Marantzides 2015; Auernheimer 2014; Skordos 2014; Cvetković 2006; Pupo 2010; Wörsdorfer 2004; Gunares 2002; Aćkoska 2011; Palairat, 224–240; Skordos 2012; Janjetović 2013.

kjo u prekën veçanërisht grupet post-imperiale, sidomos popullsia hebreje, e cila u zhduk pothuajse plotësisht nga Rumania dhe Greqia, si rezultat i Shoah-së. Në përgjithësi, rreth 90% e hebrenjve në Ballkan ranë viktimë të vrasjeve. Shpërngulja e gjermanëve etnikë nga Hitleri (Dobrukhë, Besarabi, Bukovinë, Bosnje, Kroaci), si dhe vrasja (rreth 55.000 njerëz) dhe dëbimi i rreth 350.000 gjermanëve nga Vojvodina, e cila u bë sërish jugosllave, mënjanuan strukturat klasike perandorake të banimit. Rreth 70-80.000 gjermanë të Rumanisë u internuan në Bashkimin Sovjetik për punë të detyrueshme në kuptimin e fajit të pandehur kolektiv. Pas përfundimit të luftës, rreth 200.000 hungarezë u dëbuan në territorin edhe më të zvogëluar hungarez, pasi që rreth 142.000 kishin qenë vendosur në zonat e Rumanisë, e që u bënë hungareze pas vitit 1941. Njësoj si këta, edhe kolonët bullgarë u detyruan të largohen nga Traka, që u bë sërish greke. Eksodi masiv i sllavo-maqedonasve nga Greqia Veriore ishte gjithashtu pjesë e çrregullimit social-kulturor post-imperial. Gjatë luftës rreth 320.000 rumunë u larguan apo u dëbuan nga Transilvania Veriore hungareze dhe Dobrukha Jugore bullgare. Gjithashtu, gjatë luftës u evakuuan 273.000 serbë nga NDH dhe nga Kosova në Serbinë e ngushtë. Në Jugosllavi humbën jetën në total rreth gjysmë milioni serbë, rreth 200.000 kroatë dhe rreth 100.000 boshnjakë myslimanë.

Pas luftës qeveritë e reja u përpoqën të promovonin homogjenizimin etnik përmes politikave të planifikuara demografike, si dhe të gërshetonin revolucionin nacional me atë social. Në vazhden e një kolonizimi të brendshëm gjithëpërfshirës, rreth 250.000 serbë, malazezë dhe

maqedonas morën pronat e gjermanëve të dëbuar nga Vojvodina, ndërsa kroatët dhe sllovenët u vendosën në pronat italiane dhe gjermane. Të paktën 250.000 italianë ikën nga Dalmacia dhe Istra, përkatësisht u dëbuan nga atdheu i tyre apo zgjodhën të shpërngulen. Deri në vitin 1951 Bullgaria kishte detyruar rreth 182.000 turq që të shpërnguleshin në lindje, në Republikën e Turqisë.

Mbetjet e shoqërive tradicionale baritore, të cilave tashmë u ishin këputur pjesë të hapësirës së jetesës qysh me caktimin e kufijve pas vitit 1918, u goditën rëndë nga luftimet dhe dyndjet e refugjatëve. Zonat malore të Gramozit dhe Pindosit në Greqinë Veriore ishin skena të luftës qytetare greke deri më 1949 dhe u prekën në masë të madhe nga evakuimi dhe shpërngulja. Në përgjithësi, numri i njerëzve të zhvendosur përmes migrimit të dhunshëm në Ballkan vlerësohet të jetë rreth 2,5 milionë.⁴

Një histori pothuajse e pashkruar: humbësit e Luftës së Dytë Botërore në ekzil

Sundimtarët e rinj komunistë gjykuan kriminelët e luftës dhe kundërshtarët e brendshëm politikë që arritën t'i kapin. Në Rumani këta ishin Jon Antonesku [Ion Antonescu] dhe përfaqësuesit kryesorë të qeverisë së tij ushtarake; në Bullgari, ndër të tjerët, princi regjent Kirili, kryeministri Filov; në Jugosllavi Drazha Mihajloviq (Draža Mihailović), si dhe disa përfaqësues të NDH-së (përfshirë Slavko Kvaternikun dhe ideologun kryesor Mile Budak). Në Greqi u mbajtën rreth 2.000 procese dhe

⁴ Brandes/Sundhaussen/Troebst 2010; Solomon/Rubel/Zub 2004.

u morën rreth 1.000 aktgjykime. Por, për shkak të luftës qytetare greke, në gjykimet e rregullta të krimeve të kryera nga milicët nacionalistë të krahut të djathtë të qeverive miqësore të Boshtit dhe përfaqësuesve të qeverisë, kryesisht nuk pati dënime me vdekje. Nga ana tjetër u morën në përgjegjësi përfaqësuesit e pushtetit okupator gjerman dhe të grupit etnik gjerman, të cilët u ekstraduan në Jugosllavi (të tillë, si austriakët Aleksandër Lër (Alexander Löhr), komandant i përgjithshëm i Juglindjes, 1885-1947, dhe funksionari nazist (gauleiter) karintian Fridrih Rajner [Friedrich Rainer], 1903-1947), ndërsa Italia në prag të luftës së ftohtë nuk ia dorëzoi shtetit të Titos të dyshuarit për krime të luftës, siç ishin gjeneralët Roata [Roatta] dhe Roboti [Robotti]. Shumë dinjitarë të fashizmit italian të dënuar më 1945 u amnistuan në të njëjtin vit, që mendohej të garantonte paqen e brendshme politike duke inicuar politikën e harresës, e cila jashtë qarqeve të ngushta të ekspertëve vazhdon deri më sot në Itali.

Qindra mijëra njerëz u larguan nga Ballkani për arsye politike; vetëm diaspora politike jugosllave vlerësohet të jetë rreth 250.000 njerëz. Në mesin e të arratisurve kishte edhe demokratë dhe përfaqësues të qeverive miqësore me Boshtin. Mbështetës të shumtë rajonalë të Boshtit shpëtuan ngjashëm sikurse shumë autorë të regjimit nazist, duke përdorur rrjete të ngjashme (linja miu [rat lines]): lidhjet e vjetra me Italinë, Vatikanin dhe Spanjën dhe – në rastin e myslimanëve – me botën arabe, ku, deri në vitin 1945, kishte pasur simpati për nacional-socializmin. Po të renditen vendet e ekzilit dhe vdekjes, rezulton një hartë e humbësve që deri më sot është neglizhuar. Në rastin rumun shumë emigrantë i përkisnin lëvizjes së legjionarëve. Pas

luftës qytetare mes legjionit dhe armatës, shumë legjionarë u internuan në Buhenvald [Buchenwald]. Kur Rumania ndërroi anën, Hitleri riaktivizoi këtë grup në mënyrë që të krijonte një kundër-qeveri me seli në Vjenë, e cila udhëhiqej nga Horia Sima. Ajo u shpërbë në pranverën e vitit 1945. Horia Sima dhe shumë të tjerë shpëtuan. Sima iku në Spanjë duke shfrytëzuar lidhjet e vjetra legjionare me diktatorin spanjoll Franthisko Franko [Francisco Franco] (1921–1975). Në vitin 1936, një delegacion legjionar doli në krah të Frankos në luftën qytetare spanjolle, ku u vranë dy bashkëpunëtorë të ngushtë të Kodreanut. Ashtu si shumë nacional-socialistë, edhe legjionarët rumunë gjetën strehim në Amerikën e Jugut, për shembull në Argjentinë. Pas vitit 1989 emigrantët me të kaluar legjionare morën vëmendje të madhe, meqë kishin bërë karriera të shkëlqyera në perëndim, si për shembull studiuesi i religjionit Mirçea Eliade [Mircea Eliade] (1907–1986) në Çikago [Chicago] dhe filozofi Emil Çoran [Emil Cioran] (1911–1995) në Paris. Për dallim nga thelbi i fortë i legjionarëve të mërguar, këta të dy nuk merreshin më aktivisht me politikë.

Si Horia Simën, edhe udhëheqësin e VMRO-së Ivan Mihajlovin, nga fundi i luftës, Hitleri e mobilizoi si udhëheqës të një shteti vasal – si Sima, edhe ai, në kohë të duhur, iku në një vend që i ofronte siguri. Për të dy, Roma ishte një fazë e rëndësishme e jetës së tyre të re. Mihajlov, dikur pasues i Italisë së Musolinit, gjeti strehë atje dhe, sikurse edhe Sima, të dy vazhduan të jenë aktivë si shkrimtarë, dhe të dy përjetuan shembjen e komunizmit. Rrjetin e solidaritetit fashist italian, spanjoll dhe argjentinaz e përdori edhe Ante Paveliqi, i cili gëzonte mbrojtjen e sundimtarit Juan Domingo Perón (1895–1974)

në Argjentinë dhe atë të Frankos në Spanjë, madje edhe formoi një qeveri në mërgim. Në vitin 1957 ai u vra nga shërbimi sekret jugosllav.

Gjeografia e politikanëve myslimanë është trajtuar edhe më pak se rrjeti i arratisjes naziste nga Italia në Amerikën Jugore. Te këta u futën në lojë lidhjet fetare dhe post-imperiale. Ndër politikanët udhëheqës miqësorë me Boshtin ishte Rexhep Mitrovica, i cili iku nga Kosova në Turqi, ku ekzistonte një komunitet i madh shqiptar, qysh prej kohës së shpërnguljes vullnetare dhe të detyruar. Disa politikanë boshnjakë myslimanë ikën në Lindje të Mesme – lidhjet panislamike nga periudha mes dy luftërave luajtën një rol këtu, por edhe përpjekjet e qeverisë siriane për të rekrutuar myslimanë të Ballkanit me përvojë luftarake kundër shtetit të ri të Izraelit. Emigrantët u aktivizuan në shkallë të ndryshme. Atdheu i tyre, që ishte bërë komunist, kishte frikë nga ta. Legjionarët rumunë mbetën kryesisht pasivë, mes tjerash ishin frikësuar nga rrëmbimi spektakular i Traian Puiut në Vjenë, më 1958. Por mbështetësit e Ustashëve në mërgim ishin gjithashtu të gatshëm për të kryer akte dhune, siç dëftohet në fillim të viteve 1970, përmes sulmeve për të dobësuar turizmin jugosllav, që kishte rëndësi të madhe ekonomike. Vëllazëria Kroate e Kryqtarëve, e themeluar më 1961, kishte kryer rreth 120 sulme deri më 1978. Organizata serbe Atdheu, më 1967, sulmoi përfaqësitë jugosllave në Amerikën Veriore.⁵

⁵ Brunnbauer 2016; Šarić 2015; Herbstritt 2016.

Fillimi i Luftës së Ftohtë dhe Ballkani

Se ngadhënjimtarët e Luftës së Dytë Botërore do të bëheshin kundërshtarë politikë u pa qysh herët në Ballkan – Triesta dhe Greqia Veriore u bënë arena të tensioneve të mëdha. Më 1949, Uashingtoni [Washington] mori përsipër trashëgiminë strategjike të Britanisë së Madhe në Adriatik dhe Egje. Ballkani u bë kështu një nga skenat e hershme të luftës së ftohtë. Të dy blloqet ushtronin ndikim në rajon, por Ballkani tregoi shumë shpejt që shtetet e vogla dhe të mesme po përdornin konstelacionin e blloqeve për t'i hapur vetes hapësirë veprimi si akterë. Kështu, shtetet ballkanike, që në fakt ishin objekte të politikës sovjetike dhe amerikane, me përjashtim të Bullgarisë, rezultuan të jenë së paku kohë pas kohe edhe akterë të pavarur që do të ndikonin madje edhe në konstelacionet politike në nivel global – diçka e paparë në historinë e shteteve nacionale në Ballkan.

Taktin në politikën rajonale, d.m.th. në Ballkan, në fund të luftës, e diktonte Jugosllavia e Titos, e cila donte të zbatonte planin e vjetër socialist për federatën ballkanike që nga 1943 e tutje. Stalini fillimisht sinjalizoi pëlqimin e tij që Beogradi ta “gëlltisë” Shqipërinë. Jugosllavia negocioi me Bullgarinë për një shtet të përbashkët federal. Opinionet ndryshonin në çështjen nëse Bullgaria duhej të ishte republikë e federatës apo partner i barabartë në një konfederatë. Stalini u shpreh për një model austro-hungarez.

Këto negociata patën ndikim të fuqishëm në Maqedoni. Komunistët bullgarë sforcuan një kurs internacionalist-federalist dhe njohën ekzistencën e kombit maqedonas,

madje edhe në territorin e vet, në të ashtuquajturën Maqedonia e Pirinit. Aty propaganda e shtetit bullgar ia dha identitetin maqedonas popullatës ortodokse sllave. Kjo zhvillohej paralelisht me proceset e ndërtimit të kombit dhe shtetit në Maqedoninë Jugosllave (të Vardarit), si dhe me planet e zgjerimit jugosllav në Maqedoninë Greke (të Egjeut).

Fakti që në horizont po shfaqej një Ballkan i pavarur komunist nën udhëheqjen jugosllave ndeshi në refuzimin e Stalinit që sa vinte e rritej. Ai e shihte veten si udhëheqësin e vetëm të botës komuniste. Zyra komuniste e informimit (Kominformi) (themeluar në shtator 1947) duhej të vazhdonte punën e Kominternit. Tensionin në rritje mes Beogradit dhe Moskës ishte i dukshëm në betejat e fraksioneve në mes të mbështetësve të këtyre dy drejtimeve në Shqipëri dhe Bullgari. Kur udhëheqësi komunist bullgar Georgi Dimitrov, në janar 1948, u shpreh për një federatë të Evropës Lindore që nga Polonia deri në Greqi, Stalini hyri në konfliktin e Kominformit me Titon. Rezultati ishte çarja në bllokun komunist, me zhvillime të zgjatura në politikën globale. Deri në vdekjen e tij (1953), Stalini ndoqi planin e mundjes ushtarake të Jugosllavisë dhe vrasjes së Titos.

Në politikë të jashtme, Jugosllavia, karshi kërcënimit akut nga Bashkimi Sovjeti dhe vasalët e tij, sidomos Hungaria, Rumania, Bullgaria dhe Shqipëria, bëri një kthesë radikale, duke pranuar ndihmë nga SHBA-ja (14 nëntor 1951 Military Assistance Pact). Disfata e komunistëve grekë (1949) ishte një nga pasojat e këtij riorientimi, si edhe braktisja e planeve tjera ekspansioniste të Beogradit në veri, ku Jugosllavia më 1948 ishte akoma

buzë luftës me Italinë dhe fuqitë perëndimore rreth Triestës. Për Perëndimin, i cili po formësohej ushtarakisht në NATO (prill 1949), çarja në kampin komunist nënkuptonte lehtësim në Mesdhe, ku vetëm Shqipëria po i qëndronte besnike Moskës. Nën kujdesin perëndimor, Jugosllavia, Greqia dhe Turqia, më 1954, i bashkuan forcat për të formuar Paktin e Ballkanit, i cili do të shërbente si një kundërpeshë rajonale për zonën e kontrolluar nga sovjetikët. Megjithëkëtë, Beogradi refuzoi të bashkohej me NATO-n, ndërsa dy vendet e tjera e kishin ndërmarrë këtë hap qysh më 1952 dhe ishin ankoruar në Perëndim për sa i përket sigurisë dhe politikës ekonomike (Plani Marshall, Organizata për Bashkëpunim Ekonomik dhe Zhvillim). Jugosllavia, ç'është e vërteta, përfitoi ndihmë ushtarake perëndimore dhe garanci të mbrojtjes, por mbeti thellësisht dyshuese ndaj perëndimit. Pas vdekjes së Stalinit Beogradi dhe Moska u afruan sërish.

Nga viti 1948 u zhvillua një luftë propagandistike nervash mes kampit sovjetik dhe atij jugosllav, luftë kjo që ndoqi në gjuhë dhe logjikë luftën staliniste kundër disidencës së brendshme partiake. Tito kishte qenë stalinist i përbetuar deri më 1948, ashtu si edhe shumë anëtarë të partisë së tij. Brenda vendit ai kërcënohej me grusht shteti nga forcat besnike ndaj Moskës, të cilave iu kundërvu me spastrime masive. Ndërkaq, në ish shtetet partnere, në Bullgari dhe Shqipëri, ishin Titistët ata që u eliminuan nga konfliktet e brendshme partiake. Në Shqipëri, përmes besnikërisë së tij ndaj Stalinit, Enver Hoxha siguroi pushtetin para rivalit të tij, Koçi Xoxes (1911–1949), që ishte përgjegjësi kryesor për masakrën kundër veprimtarëve të opozitës. Në Bullgari, Georgi Dimitrov

vdiq shumë shpejt pas një bisede të tensionuar me Stalinin. Si në Shqipëri, ashtu dhe në Bullgari, internacionalizmi retorik u braktis shumë shpejt në favor të një nacionalizmi që ringjalli konfliktet e vjetra territoriale rreth Kosovës dhe Maqedonisë, pothuajse pa gardh ideologjik. Gjatë luftës së ftohtë të dy fushat e konfliktit u bënë sizmografë të marrëdhënieve bilaterale dhe politikës rajonale.

Prishja e Stalinit me Titon pati pasoja të gjera në politikë të brendshme dhe të jashtme. Bashkimi Sovjetik vuri nën kontroll Shqipërinë dhe Bullgarinë dhe, me pretendimin e përndjekjes së mbështetësve të vërtetë apo të pandehur të Titos në shtetet satelitore, forcoi pozicionin e tij në mbarë Evropën Qendrore-Lindore. Largimi nga kursi stalinist i propaganduar ideologjikisht nga Tito ndikoi si në politikën ekonomike, ashtu edhe në atë të jashtme. Beogradi luajti rol udhëheqës në krijimin e lëvizjes së të painkuadruarve. I kërcënuar nga lindja, ideologjikisht armiqësor ndaj perëndimit, nga frika e izolimit, Tito së pari u përpoq të përfitonte socialdemokratët perëndimorë. Kur kjo dështoi, ai intensifikoi marrëdhëniet me botën e tretë, ku arenën e kontakteve të reja dhe të vetë-inskenimit jugosllav e ofronin Kombet e Bashkuara. Siguri në politikë të jashtme ofruan Pakti Ballkanik, zgjidhja e përkohshme e çështjes së Triestes dhe shtensionimi me Bashkimin Sovjetik (1954). Politika e shfrenuar e udhëtimeve të Titos në Afrikë dhe Azi forcoi kontaktet me udhëheqës të rëndësishëm të shteteve të mëvonshme (nga 1961) të painkuadruara, si kryeministri indian Xhawaharlal Nehru (1889–1964), si dhe me shtete si Etiopia dhe Burma. Si pjesë e një lëvizjeje globale, Jugosllavisë heretike iu desh të kërkonte mbështetje në nivel global në mënyrë që t'i

kundërvihet kërcënimit gjithashtu global që buronte nga Moska.

Në mesin e viteve 1950, Ballkani, nga një zonë e paqëndrueshme e luftës së ftohtë, u stabilizua në plan të politikës së jashtme. Vijat e frontit midis dy sistemeve të aleancës kalonin përgjatë kufijve veriorë dhe veriperëndimorë grekë. Bullgaria dhe Rumania dhe, pak më vonë edhe Shqipëria, u bashkuan në Këshillin e Ndhmës Ekonomike Reciproke (KNER), me të cilin Bashkimi Sovjetik donte të koordinonte ekonominë e vasalëve të vet. Pakti i Varshavës (PV), themeluar më 1955, në Ballkan përfshinte Shqipërinë, Bullgarinë dhe Rumaninë.

Greqia, nga ana tjetër, ishte i vetmi shtet ballkanik i ankoruar fort në NATO dhe në vitet e para të pasluftës varej nga ndihma ekonomike amerikane. Diplomatatë amerikanë, me synim që të mbanin forcat konservatore nacionaliste në pushtet në vendin strategjikisht të ekspozuar, ushtronin ndikim të madh në politikën e brendshme të Greqisë. Frika nga komunizmi që buronte nga lufta qytetare dhe lufta e ftohtë tani globale kontribuan së bashku aty. Shteti nëntokësor, i përbërë nga shërbimet sekrete dhe lidhjet e oficerëve (Lidhja e Shenjtë e Oficerëve Grekë), përmes përpjekjeve të puçit (1951), doli të ishte faktor destabilizues. Në vitet 1952 – 1955, Greqinë e qeverisi komandanti i Luftës së Dytë Botërore, Aleksandros Papagos, në krye të partisë së vet Bashkësia Greke (Ellinikós synagermós). Atij i shkoi për dore konsolidimi politik, por mbi të gjitha ngritja ekonomike.

Ndikimi i dy superfuqive të reja, SHBA-së dhe Bashkimit Sovjetik, në Ballkan arriti kulmin në periudhën

menjëherë pas luftës. Linjat e para të çarjes u bënë të dukshme shumë shpejt në të dy kampet – në konfliktin e kominformit dhe në tërheqjen e parë të kujdesshme të Greqisë nga kontrolli pothuajse i plotë i SHBA-së. Kjo e fundit dështoi, por e para ishte paralajmëruese e copëtimit të mëtejshëm të kampit komunist në vazhden e destalinizimit të dështuar në Ballkan.⁶

Represioni shtetëror dhe GULAGU në Ballkan

Mbarë Ballkani, si komunist, ashtu edhe jo-komunist, në vitet e pasluftës karakterizohej nga dominimi i shërbimeve sekrete dhe aparatit represiv. Kundërshtarët e brendshëm duhej luftuar dhunshëm kudo – në shtetet komuniste këta ishin partizanët dhe fshatarët antikomunistë që i rezistonin kolektivizimit të bujqësisë. Në Greqi, pas përfundimit të luftës qytetare, qeveria përndoqi komunistët dhe simpatizantët e tyre të vërtetë, apo të pandehur. Terrori kundër mendimit ndryshe dhe sistemet e kampeve formësuan mbarë Ballkanin, që në politikën botërore, në kohën e luftës së ftohtë konfrontuese, nuk ishte përjashtim. Lufta Koreane, për shembull, gjithashtu pati ndikim në Ballkan, meqenëse që të dy rajonet perceptoheshin si fronte të luftës së ftohtë dhe shtetet komuniste në Ballkan shprehnin interesim të shtuar për shtetin e ri komunist të Azisë Lindore. Kështu, Kim Il Sung (1912–1994), gjatë udhëtimit të tij në Evropën Lindore, më 1956, vizitoi edhe

⁶ Rajak 2017; Gori/Pons 1996, 125–143, 143–160; Perović 2007; Laković/Tasić 2016; Rajak 2014; Mišković 2009; Kramer/Smetana 2014; Banac 2003.

Shqipërinë dhe Enver Hoxha, gjatë udhëtimit të tij në Kinë, më 1959, bëri një ndalesë në Pjongjang.

Në politikë të brendshme regjimeve komuniste iu desh rreth një dekadë për t'u konsoliduar dhe për të shtypur rezistencën e fundit të armatosur. Fitorja e komunistëve kundër rezistencës paqësore dhe asaj të armatosur erdhi falë krijimit të një aparati të fuqishëm represiv dhe një sistemi të përhapur kampesh të përqendrimit sipas modelit sovjetik. Bashkimi Sovjetik ishte kumbarë në krijimin e shërbimeve sekrete që merreshin me përndjekjen, burgosjen, dëbimin dhe vrasjen e kundërshtarëve politikë. Komunistët jugosllavë, më 1943, ngritën Departamentin për Mbrojtjen e Popullit (Odjeljenje za zaštitu naroda, OZNA), i cili, më 1946, u zëvendësua nga policia sekrete (Uprava Državne Bezbednosti, UDB). OZNA ishte përgjegjëse për terrorin gjatë marrjes së pushtetit. Shqipëria, satelit jugosllav deri më 1948, ngrihi shërbimin e saj sekret Sigurimi, fillimisht me ndihmën e Beogradit, pastaj me ndihmën sovjetike. Kësisoj, në përputhje me rrethanat ndryshoi edhe modeli organizativ, si dhe personeli, meqë spastrimet e para u bënë më 1948. Në Rumani, Siguranca e vjetër [Siguranța], pas spastrimit të udhëheqjes, punoi për komunistët. Në vitin 1948 u zëvendësua nga një sistem i ri i sigurisë shtetërore (Sekuritate [Securitate]), i cili deri në vitin 1960 u modelua nga shërbimet sekrete staliniste.

Punonjësit e shërbimeve sekrete rekrutoheshin sipas origjinës klasore. Kështu, në fazën staliniste, analfabetë të shumtë funksionalë, me prirje të shprehur për dhunë, ishin angazhuar të zbatonin sundimin komunist. Sigurimi i shtetit rumun dhe bullgar rropatej me kualifikimet e dobëta të agentëve të rekrutuar që nga 1944 e tutje, paaftësia e të

cilëve shpesh e frenonte shtypjen. Imazhi i qartë i armikut, gatishmëria për të përdorur dhunë dhe sfondi i përshtatshëm biografik, konsideroheshin më të rëndësishme, sesa aftësitë profesionale. Dhuna (përfshirë vrasjes) gjatë ndryshimit të pushtetit u përdor si kriter rekrutimi në Bullgari, ndërsa në Jugosllavi dhe Shqipëri veprimet partizane dhe aktivizmi i dhunshëm në fund të luftës. Trajnimi pasonte pranimin në shërbim, jo anasjelltas. Kuadri forcohej pas spastrimeve, kryesisht pas konfliktit të Kominformit.

Të gjitha regjimet komuniste deportuan njerëz që nuk i pëlqenin dhe ngritën kampe të punës së detyruar, në të cilat u internuan ata që shiheshin si kundërshtarë në luftën e intensifikuar të klasave. Këta njerëz duhej të dobësoheshin dhe të shtyheshin drejt vdekjes nga kequshqyerja, mohimi i kujdesit mjekësor, terrori fizik dhe psikologjik. Shtrëngimi i të burgosurve politikë për të bërë punë të detyruar ndiqte shembullin stalinist të Bashkimit Sovjetik. Pas vitit 1989, aktivistë të të drejtave të njeriut dhe historianë, në të gjitha këto vende, u përpoqën të përcaktojnë numrin e saktë të viktimave. Por, dosjet e administratave të kampeve komuniste dhe ministrive të brendshme nuk janë të besueshme dhe shumë vrasje janë falsifikuar si vdekje natyrore.

Sundimi i dhunshëm stalinist preku pjesë të mëdha të popullsisë – si viktimashtu edhe dorasë. Në Rumani, deri në vitin 1964, të paktën 200.000 njerëz, d.m.th. 1,5% e popullsisë, u bënë viktimas të dhunës nga shërbimi sekret dhe policia. Deri në 15.000 njerëz vdiqën në kampe apo u vranë qëllimisht. Sekuritate ngriti një rrjet të hollë mbikëqyrës, nga i cili u regjistruan rreth 270.000 njerëz në vitin 1956 dhe 566.000 në vitin 1965. Vlerësimet e

viktimave të të gjitha formave të represionit në rastin e Rumanisë numërojnë deri në dy milionë njerëz. Rumania deportoi njerëz në shkallë të gjerë, për shembull, në vitin 1951, dhjetëra mijëra serbë dhe gjermanë nga Banati, në kufi me Jugosllavinë, për në stepen lindore rumune Bërëgan [Bărăgan].

Kampet u shërbenin regjimeve të Rumanisë dhe Jugosllavisë edhe për eksperimente psikologjike me të burgosurit. Rumania ngriti një sistem të përhapur me rreth 320 kampe dhe burgje. Policia dhe Sekuritate kryen krime politike në të paktën 450 vende. Në shumë burgje, të burgosurit politikë dhe kriminelët mbylleshin së bashku. Burgjet individuale ishin të rezervuara për grupe të caktuara të burgosurish. Elita e vjetër politike u burgos dhe u terrorizua psikikisht në Siget [Sighet] në Rumaninë Veriore. Një program riedukimi me tortura dhe psiko-terror filloi me pjesëmarrje të ish-legjionarëve, që u zbatua mes tjerash në burgun Piteshti [Pitești] (1949–1952). Edhe Gerla [Gherla], Tirgu Okna [Târgu Ocna], Aiudi dhe Jilava janë vende përkujtimi të aparatit komunist të shtypjes. Numri i lartë i të burgosurve përfshinte anëtarë të partive të ndaluara, klerikë, sidomos nga kisha uniate dhe katolike, fshatarë që kundërshtonin kolektivizimin e bujqësisë, anëtarë të pakicave etnike dhe ish-legjionarë. Vetëm midis viti 1950 dhe 1953, u dënuan 89.000 fshatarë për akuza të shkeljeve kundër politikës komuniste të bujqësisë. Varr të borgjezisë rumune regjimi e konsideronte kampin e punës, të burgosurit e të cilit deri në 1964 duhej ta ndërtonin kanalën Danub-Deti i Zi. Ky projekt, bazuar në modelin stalinist, mori shumë viktime, numri i të cilave nuk mund të përcaktohet me saktësi për shkak të mjegullimit të shkathët nga Sekuritate.

Edhe Bullgaria komuniste operonte për dekada të tëra një sistem kampesh. Më i njohuri është Belene, në një ishull të Danubit. Edhe në Bullgari u deportuan familje të tëra dhe u internuan në vend (rreth 6.000, d.m.th. rreth 30.000 njerëz në fazën e hershme të diktaturës). Në Shqipëri, e cila më 1945 kishte rreth një milion banorë, në vendin ku në ditët e para të regjimit vlente përgjegjësia farefisnore, e që nënkuptonte edhe përfshirjen e fëmijëve, në këtë rast edhe vdekjen e shumë prej tyre, midis viteve 1949 dhe 1990 u internuan rreth 50.000 njerëz. Për periudhën veçanërisht të dhunshme dhe për mijëra viktima deri në vitin 1949, nuk ka shifra të konfirmuara. Nën tortura u vranë klerikë katolikë, kurse elitat e vjetra u dënuan në gjykime të montuara. Internimet dhe dëbimet u rregulluan me ligj në vitin 1954, por plotësime dhe rregullime të sistemit pati deri në vitin 1986. Nga këto masa, deri në vitin 1990, u prekën rreth 100.000 njerëz. GULAG-u shqiptar përbëhej nga kampe të shumta, fillimisht në Krujë dhe Tepelenë, pastaj në mbarë vendin. Me nam të keq ishin kampi i Peshkopisë (1944–1950), i Burrelit (1946–1991) dhe miniera e Spaçit, që operoi nga viti 1968 deri më 1990. Atje, më 21 maj 1973, pas keqtrajtimit të një të burgosuri, shpërtheu kryengritja më e madhe kundër sundimit komunist, e cila u shtyp brutalisht. Të burgosurit politikë dërgoheshin qëllimisht në kampe së bashku me kriminelët. Deri në vitin 1987 kishte akoma rreth 850 njerëz të burgosur në kampe. Në rastin e Jugosllavisë, ishulli verior dalmat Goli-Otok u bë simboli i GULAG-ut. Aty u burgosën edhe shumë njerëz që kishin qenë paraprakisht vetë akterë të dhunës ekstreme: kuadro të Partisë Komuniste, përfshirë grupe thelbësore partizanësh që kishin përkrahur Stalinin

më 1948, si dhe kundërshtarë të tjerë politikë të Titos, siç ishin nacionalistët maqedonas. Njësoj si në Rumani, regjimi tentonte t'i torturonte të burgosurit psikikisht dhe fizikisht përmes të burgosurve tjerë, në mënyrë që t'i thyente ata shpirtërisht. Në Goli-Otok, Tito hoqi qafe një pjesë të konsiderueshme të shokëve të vet nga kohërat partizane dhe kështu hodhi bazat për ushtrimin e pushtetit të tij personal.

Kampet ishin vetëm në dukje manifestime të fazës staliniste. Pas valëve të lirimimit apo amnistive afatshkurtra (1953 në Bullgari) pasonin fazat e shtrëngimit – Belena bullgare u vu sërish në punë, mes tjerash, edhe për pjesëtarët e pakicës turke. Shqipëria mbajti sistemin e vet të kampeve të punës së detyruar deri në fazën e fundit të komunizmit. Është e rëndësishme të theksohet se, për dallim nga regjimet e Evropës Qendrore-Lindore, pas vitit 1956 këtu u rrit intensiteti i represionit, meqë, përmes arrestimeve masive dhe fushatave të terrorit, regjimet e mbanin sigurinë. Në këtë atmosferë në Bullgari dhe Rumani u përfundua kolektivizimi i bujqësisë.

Përpunimi i krimeve pothuajse nuk ndodhi në asnjë rast. Në Rumani, pas vitit 1965, diktatori Nikolai Çausheku [Nicolae Ceaușescu] përdori rehabilitimin e Pëtrëshkanut [Pătrășcanu] dhe komunistëve të tjerë të dënuar nën paraardhësin e tij vetëm për t'u profilizuar brenda partisë dhe për të përjashtuar mbështetësit e paraardhësit të tij. Shqipëria ndoqi modelin stalinist të Bashkimit Sovjetik, në të cilin, si në Moskën e viteve 1930, përgjegjësit e aparatit shtypës spastroheshin vazhdimisht. Gjashtë nga kryetarët e komisionit të internimit u ekzekutuan (përfshirë akterët e

dhunshëm si Kadri Hazbiu, 1922–1983 dhe Beqir Balluku 1917–1974), ndërsa pesë u burgosën.

Edhe në Greqi, në anën tjetër të perdes së hekurt, sistemi i kampeve dhe ishujve të internimit mori fund vetëm vonë, më 1974, pas rënies së diktaturës ushtarake. Edhe këtu, zhvillimi ishte i ngjashëm valë-valë. Në vitet e para pas luftës qytetare, qeveritë konservatore nacionaliste burgosën ose internuan kundërshtarët politikë – në këtë rast mbështetësit e komunistëve (rreth 14.000 njerëz në fund të vitit 1951, rreth 1.400 më 1961). Pas një relaksimi të përkohshëm, diktatura ushtarake (1967–1974) përsëri filloi internimin në ishujt e burgjeve, si në Hagios Eustratios, Leros ose Gyaros. Torturimi i të majtëve ishte shumë i përhapur gjatë regjimit ushtarak.

Përmasa e plotë e GULAG-ut ballkanik në të dy anët e perdes së hekurt është hulumtuar shumë pak në mënyrë krahasuese dhe akoma është tabu në kulturën zyrtare të përkujtimit në vendet ish-komuniste, sidomos në Shqipëri, Bullgari dhe Rumani.⁷

Rezistenca e armatosur

Kur flitet për rezistencën kundër diktaturave komuniste zakonisht mendohet në Evropën Qendrore-Lindore. Kryengritjet në Poloni (1950), RDGJ (1953) dhe, mbi të gjitha, në Hungari (1956) janë momente historike të luftës së ftohtë. Aftësia për të ofruar rezistencë të tillë vlen si

⁷ Metodiev/Dermendžieva 2015; Klinger 2012; Oprea 2008; Dobrinu 2008; Dragoș Petrescu 2014b; Lilkov/Hristov 2017; Antić 2016, 179–203; Jezernik 2014; Elsie 2015; Dervishi 2015; Budeancă/Báthory 2017.

provë e vullnetit të një shoqërie për të mbrojtur të drejtat e veta, madje edhe në situata pothuajse të pashpresa. Pas rënies së komunizmit, shoqëritë e Ballkanit mateshin me këto modele dhe kërkonin format e veta të rezistencës. Këtu bëhej fjalë për dinjitet dhe potencial për të zhvilluar një shoqëri të re demokratike që dallon nga komunizmi. Kjo nevojë ishte veçanërisht e fortë në shtetet ku komunistët nuk kishin ardhur në pushtet përmes luftës civile: Bullgari dhe Rumani. Ky interes i shprehur shoqëror qëndron në kontrast me mosinteresimin e spikatur të studiuesve perëndimorë rreth kësaj teme. Rezistenca ndaj diktaturave komuniste në qarqet intelektuale perëndimore shihet shpesh si një mbetje e luftës së ftohtë. Interesi kërkimor në perëndim i shmanget fazës së hershme tepër të dhunshme të diktaturave komuniste.

Trajtimi pjesërisht krejt obsesiv dhe mbivlerësimi i rezistencës në vendet ish-komuniste çojnë deri aty, sa të mos dallohen qartë grupet e veçanta anti-komuniste. Komunistët ishin armiq të demokracisë, por të tillë kishte edhe ndër ata që ishin armiq të komunistëve. Një kusht i rëndësishëm i rezistencës ishte shpresa te ndërhyrja e perëndimit. Për rreth një dekadë, shumë njerëz në Rumani, Bullgari dhe Shqipëri kishin një besim të fuqishëm se britanikët ose amerikanët do të vinin, besim ky që u ushqye edhe nga lufta koreane. Vetëm shtypja e kryengritjes hungareze më 1956 dhe pasiviteti i dukshëm i perëndimit i dha fund kësaj pritjeje. Në Bullgari rezistenca e armatosur numëronte rreth 20.000 njerëz. Në shumë vende ajo u formua si vetëmbrojtje kundër terrorit të dhunshëm komunist. Në një fazë të parë ajo shpesh vishej nga ish oficerë dhe luftëtarë të VMRO-së, d.m.th. burra me përvojë lufte. Ashtu si partizanët, luftëtarët shkonin në

male, duke ndjekur modelet tradicionale socio-kulturore. Ata njiheshin gjithashtu si malësorë (gorjani). Bullgaria ndante një kufi me Greqinë jo-komuniste, të shkundur nga lufta qytetare. Por, sikurse Stalini që nuk i mbështeste komunistët grekë, edhe rezistenca bullgare nuk mori ndonjë ndihmë substanciale përmes perdes së hekurt që po formohej – e që në Ballkanin Jugor, deri më 1949, ishte me plot vrima. Pas thyerjes mes Titos dhe Stalinit, kufiri bullgaro-jugosllav u kthye përsëri në zonë konflikti, ku Jugosllavinë e mbështesnin grupe të veçanta partizane. Grupet luftarake mbetën të vogla dhe pa udhëheqje qendrore. Përballë epërsisë ushtarake të regjimit, ato u kufizuan me tërheqje në male. Një valë e dytë e rezistencës së armatosur ndodhi në mënyrë selektive në vitet 1950, kur shpërtheu rezistenca spontane kundër kolektivizimit të bujqësisë. Sidoqoftë, njerëzit e malit nuk përbënin ndonjë kërcënim politik apo ushtarak për regjimin komunist.

Ish oficerët, sikurse gjenerali Aurel Aldea (1887–1949) dhe kuadrot nacionaliste të krahut të djathtë (legjionarët), luajtën gjithashtu një rol të rëndësishëm në Rumani, edhe pse aty nuk kishte ndonjë organizatë qendrore. Rezistenca mbahej gjallë me mbështetjen e shoqërisë lokale dhe, si në Bullgari, miti i maleve si strehë e rezistencës kishte rëndësi të konsiderueshme. Luftëtarët anti-komunistë u referoheshin figurave simbolike, si heroit popullor transilvanas nga viti 1848, Avram Janku [Iancu] (1824–1872). Grupet e rezistencës ishin aktive në Transilvani, Banat, por edhe në fushat e Dobrukhës. Shumë fshatarë të pakënaqur u bashkuan me ta dhe, si në Bullgari, kolektivizimi i bujqësisë intensifikoi vullnetin e rezistencës. Sidoqoftë, mundësitë ishin të vogla, më të vogla se në Bullgari, meqë Rumania ishte e rrethuar nga të

gjitha anët me vende komuniste. Shërbimi sekret komunist, Sekuritate, ia doli t'i shkatërronte grupet e rezistencës; shumë luftëtarë të rezistencës u vranë gjatë kësaj kohe. Duke qenë se fshiheshin shkaqet e vdekjes, numri i tyre i saktë është i panjohur. Ata, në asnjë moment, nuk e kërcënuan seriozisht pushtetin komunist. Si në Bullgari, ata mbetën për kohë të gjatë ferrë në mishin e regjimit.

Në Ballkanin Perëndimor, pas fitores ushtarake të komunistëve në luftën qytetare pati një rezistencë të kufizuar. E vetmja rrethanë e favorshme ishte afërsia me Italinë dhe, me të, mbështetja nga perëndimi. Ai, përmes misioneve të vogla të inteligjencës, në kontekstin e luftës qytetare greke, u përpoq në mënyrë të përsëritur të rrëzonte regjimin komunist ende të ri në Shqipëri. Por, për shkak të infiltrimit sovjetik në shërbimin sekret britanik, këto sipërmarrje dështuan. Në Kroaci dhe Bosnje, pjesëtarët e ustashëve formuan një guerilë (Križari / Kryqtarët), të cilës, si në vendet e tjera, i mungonte një udhëheqje e unifikuar, e cila, për dallim nga gorjanët, kryente veprime luftarake kundër funksionarëve komunistë. Në Shqipërinë e Veriut dhe në Kosovë, luftëtarët antikomunistë të rezistencës shqiptare u shtypën nga trupat e qeverisë jugosllave dhe asaj shqiptare. Si rezultat, në Kosovë u formuan organizata të fshehta, kundër të cilave shteti jugosllav luftoi me shumë ashpërsi deri në mes të viteve 1950. Konflikti i kominformit përkeqësoi represionin, meqë shqiptarët e Jugosllavisë konsideroheshin kolona e pestë e Shqipërisë besnike ndaj Stalinit (1948).⁸

⁸ Gjaurski/Kasabov 2012; Grozeva 2001; Jakir 2012; Radelić 2002; Radelić 2005; Kaba 2007.

Partitë komuniste në fazën staliniste

Pas fazës kalimtare të qeverive shumëpartiake sa për sy e faqe, më 1948, partitë komuniste e morën pushtetin në mbarë Ballkanin, me përjashtim të Greqisë. Ç'është e vërteta, Bullgaria dhe Jugosllavia kishin pasur parti të forta komuniste në periudhën mes dy luftërave, por ato ishin shkatërruar ose mbajtur nën kontroll nga aparati i sigurisë. Komunistët jugosllavë, të cilët rekrutnin anëtarët e tyre nga lëvizja partizane, kishin një bazë më të gjerë; edhe rasti i Shqipërisë ishte i krahasueshëm me këtë. Krijimi i strukturave të partisë shkonte paralelisht me marrjen e pushtetit, sipas modelit sovjetik, d.m.th. sipas të ashtuquajturit *centralizëm demokratik* dhe dominim i partisë mbi shtetin. Veçanërisht e vështirë ishte ngritja e kuadrove në Ballkanin Lindor, ku vështirë se ekzistonte ndonjë strukturë partie (në Bullgari) apo hiç fare (në Rumani). Grupet udhëheqëse komuniste në Ballkanin Lindor dhe Perëndimor ndryshonin radikalisht. Në vitet 1930, shumë komunistë nga Ballkani kishin jetuar në Moskë, ku ishin formuar dhe traumatizuar nga spastrimet staliniste. Bullgari Georgi Dimitrov luajti rol të spikatur në Kominternë. Nga ana tjetër, Tito, i cili gjithashtu kishte jetuar në Moskë, ishte tërhequr nga atmosfera vrasëse e Kominternës në kohë të duhur dhe kishte mëkëmbur sferën e pushtetit në atdheun e tij. Komunistët shqiptarë u gjetën në varësi vasale nga ai.

Në Bullgari dhe Rumani, kuadrot komuniste ndaheshin në vendas dhe moskovitë. Këta të dytët, për shkak të përkushtimit të tyre absolut ndaj Stalinit, dukeshin më besnikë. Kuadrot komuniste vendëse shpesh formoheshin në grupe përmes përvojave të përbashkëta në burg. Në

vitet e para të sundimit komunist, këto grupe të brendshme partiake, të cilat vështirë se ndryshonin ideologjikisht, luftuan beteja të forta për pushtet. Në rastin rumun, kjo filloi me vrasjen e liderit të partisë Shtefan Forish [Ștefan Foriș] (1892-1946) nga grupi i të burgosurve rreth George Georgiu-Dezhit [Gheorghe Gheorghiu-Dej] (1901-1965), pasuar nga shkarkimi (1948) dhe ekzekutimi (1954) i Lukreciu Pëtrëshkanut [Lucrețiu Pătrășcanu] (1900-1954). Në rastin e parë bëhej fjalë thjeshtë për pushtet, ndërsa në rastin e dytë për një nga komunistët intelektualë të paktë lokalë që kishin rrahur edhe tela nacionalistë. Luftërat e fraksioneve rumune kishin edhe konotacion etnik, meqë shumë prej komunistëve kryesorë të grupit të Moskës ishin me origjinë hungareze, hebreje, bullgare ose ukrainase. Në krahasim me pjesëmarrjen e tyre në popullsi, sidomos hebrenjtë ishin të mbipërfaqësuar në funksionet e larta të partisë, por në qershor të viti 1947 shumica e anëtarëve të partisë (80%) ishin rumunë etnikë dhe vetëm 4% hebrenj (hungarezë 12%). Sidoqoftë, në shërbimin sekret, më 1949, rumunët etnikë përbënin 83% të personelit, hebrenjtë 10% dhe hungarezët 6%. Kjo u bë e rëndësishme kur Stalini ndezi një fushatë antisemite në fazën e fundit të jetës së tij (komploti i mjekëve), që u transferua në Rumani, ku më 1952 ranë viktimat përgjegjës të dhunshëm si Ana Pauker (1893–1960) dhe Vasile Luka [Vasile Luca] (në fakt Laslo Luka [László Luka], 1898–1963). Figura simbolike e ish të burgosurve, Georgiu-Dezh, doli fituese nga kjo kacafytje. Ashtu si Dimitrovi, edhe ai e kuptoi se për pushtetin e vet i detyrohej nënshtrimi ndaj Stalinit.

Tabuja rreth intrigave partiake para vitit 1989 dhe fascinimi i çuditshëm me betejat e fraksioneve

brendakomuniste shpjegojnë interesin e jashtëzakonshëm të pasardhësve në hulumtimin e tyre. Kategori të tilla si “të mirë / të këqij” apo “të moderuar / radikalë” vështirë se përputhen me të vërtetën e dinamikës, meqë aty bëhej fjalë thjesht për luftë për pushtet midis stalinistëve të përбетuar. Në Bullgari, ndryshe nga Rumania, te figura e Georgi Dimitrovit, partia gjeti një prijës të njohur ndërkombëtarisht, i cili ishte plotësisht i përkushtuar ndaj Stalinit. Dimitrovi, si një figurë kulti e komunizmit bullgar, ishte më i dobishëm pas vdekjes, sesa derisa ishte gjallë. Viti 1948 ishte vit i spastrimeve edhe në Bullgari, gjë që duhet të shihet në sfondin e valës së përgjithshme të spastrimit në partitë vasale sovjetike. Objekte të proceseve të montuara tipike të stalinizmit të Evropës Qendrore-Lindore dhe Juglindore ishin Trajço Kostov (1897–1949), dhe në Shqipëri, siç u përmend, Koçi Xoxe, i cili para kësaj kishte qenë pothuajse i plotfuqishëm. Ashtu si në Rumani, në plan të parë doli një komunist lokal, Valko Çervenkov (1900–1980). Me Georgiu-Dezhin ka të përbashkëta disa elemente të biografisë: prejardhja e thjeshtë, hyrja e hershme në parti, pjesëmarrja në akte dhune. Ndryshe nga Dezhi, ai u formua nga një qëndrim 20-vjeçar në Bashkimin Sovjetik dhe, gjithashtu ndryshe nga Dezhi, kishte një arsimim të fortë intelektual dhe një rrjet kontaktesh ndërkombëtare. Të dy diktatorët imituan Stalinin dhe kjo do të thoshte që partia zhvilloi rreth tyre një kult personaliteti të ngjashëm me Stalinin, i cili u atribuoi atyre në të gjitha fushat politike dhe kulturore arritje të jashtëzakonshme.

Diktatorët në Ballkanin Perëndimor praktikuan gjithashtu kult të theksuar personaliteti. Të dy e gjunjzuan

konkurrencën e brendshme të partisë më 1948, Hoxha kundër *titistëve*, Tito kundër mbështetësve të Stalinit. Të katër diktatorët e bazuan pushtetin e tyre në shtypje brenda partisë dhe kundër disidentëve politikë. Pavarësisht kundërshtive politike, ata, gjatë dekadës staliniste, nuk dallonin në metodat e tyre të qeverisjes. Instrumentet qendrore të pushtetit ishin partia dhe shërbimi sekret.

Viti i konfliktit 1948 u shërbeu të gjithë udhëheqësve komunistë për të vënë nën kontroll, përmes përjashtimeve të shumta, organizatat e tyre, që ishin rritur tepër shpejt. Në Bullgari, ku numri i anëtarëve të partisë, midis gushtit 1944 dhe 1948, u rrit nga 14.000 në rreth gjysmë milioni, 20% e anëtarëve u përjashtuan nga partia.

Në Rumani numri i anëtarëve të partisë kishte shpërthyer nga rreth 2.000 (1944) në 803.000 (dhjetor 1947). Kjo që e mundur në një vend pa traditë komuniste, vetëm sepse pranoheshin të gjithë që donin të bashkoheshin me pushtetin e ri. Ana Pauker madje nuk nguroi të nënshkruante marrëveshje mossulmimi me legjionarët antisemitë. Krahut proletar i legjionarëve veproi kështu si një tog sulmues i komunistëve kundër partive demokratike. Kur ato u eliminuan më 1948, legjionarët, të cilët kishin luajtur rolin e tyre si “idiotë të dobishëm”, u bënë një nga grupet kryesore të represionit komunist. Pavarësisht spastrimeve partiake, u bë e qartë se PK-të në Ballkan do të shkonin rrugëve të ndryshme. Në Shqipëri, Hoxha ndoqi modelin e një partie kuadrosh, ndërsa në tri vendet tjera PK-të u zhvillua në një lëvizje masive me anëtarësi të lartë.⁹

⁹ Câmpeanu 2000; Glass 2002; Levy 2001; Bosomitu/Burcea 2012; Pleșa 2015.

Viti kyç 1956

Kongresi XX i Partisë Komuniste të Bashkimit Sovjetik, në shkurt 1956, shënoi jo vetëm një pikë kthese në historinë e superfuqisë së dytë, por edhe të shteteve vasale sovjetike. Në fjalimin e tij të fshehtë, Nikita Krushçovi (1894–1971) u distancua nga disa elemente thelbësore të diktaturës staliniste. Për partitë komuniste në Ballkan dhe udhëheqësitë e tyre, të cilat, me përjashtim të Jugosllavisë (pas vitit 1948), kishin përqafuar besnikërisht modelin stalinist – nga kulti i personalitetit rreth liderit deri te kolektivizimi i bujqësisë dhe industrializimi i sforcuar – u ngrit çështja e mbijetesës politike në një mjedis rrënjësisht të ndryshuar. A do të ndiqnin rrugën e de-stalinizimit?

Do të përdorëshin zhvendosje thelbësore politike në traditën bolshevike për të rregulluar betejat brendapartiake për pushtet. Sipas kësaj logjike, udhëheqësit partiakë besnikë ndaj Stalinit, Enver Hoxha në Shqipëri, George Georgiu-Dezhi në Rumani dhe Valko Çervenkov në Bullgari ishin të kërcënuar. Një shkrirje si ajo në Bashkimin Sovjetik do të vinte në pyetje legjitimitetin e tyre dhe legjitimitetin e politikave të tyre. Sipas logjikës staliniste, mbajtja e linjës do t'i bënte ata revizionistë. Nga kjo krizë në Ballkan stalinistët dolën edhe më të fortë, sepse nuk u shfaqën reformatorët (apo oportunistë që donin të përfitonin për ngritjen e tyre nga epoka e re në Moskë). Në fund të kësaj periudhe, pas një dekade të terrorit masiv, nuk ndodhi liberalizimi, por një vazhdimësi e së njëjtës politik me po të njëjtat kuadra e shoqëruar me një valë tjetër të shtypjes dhe kolektivizimit.

Ç'është e vërteta, destalinizimi i nisur në Bashkimin Sovjetik mund të kishte kërcënuar regjimet në Ballkan. Shenjat e para mund të vëreheshin qysh në vitin e vdekjes së Stalinit. Në vitin 1953 pati kryengritje popullore jo vetëm në RDGJ. Në Bullgari, punëtorët e duhanit në Plovdiv dhe Haskovë u rezistuan imponimeve të paarsyeshme të politikës industriale komuniste. Me shpejtësi partia u doli përballë me premtime për të përmirësuar kushtet e punës.

Tre vjet më vonë, rezistenca u ndez për kohë të shkurtër edhe në Rumani. Si shkas dhe model shërbeu kryengritja popullore hungareze e tetorit 1956. Sidomos pakica hungareze në Transilvani, por edhe disa studentë të Bukureshtit, ishin të impresionuar dhe shkëndija u ndez sidomos në Kluzh (Cluj-Napoca) dhe në Timishoarë (Temesvár), ku pati tubime masive kundër regjimi. Megjithatë, aparati shtypës i shtetit e mbajti situatën nën kontroll. Frika e partisë nga rezistenca që po përhapej prej Hungarisë doli e ekzagjeruar, por pati pasoja të mëdha në politikë. Regjimi përdori sentimentin antihungarez si burim sundimi. Largimi nga internacionalizmi i propaganduar zyrtarisht zuri të bëhet evident. Rumania mori pjesë në shtypjen e kryengritjes popullore të fqinjit të saj perëndimor dhe theksoi besnikërinë ndaj Bashkimit Sovjetik. Kjo vlen edhe për Bullgarinë dhe Shqipërinë. Kryengritja hungareze dha kontribut të madh për mbajtjen e stalinistëve në pushtet në Ballkan. Ata ishin të bindur se çdo çlirim do ta kërcënonte pushtetin e partisë.

Nga ana tjetër, potenciali për rezistencë në Ballkan ishte shumë më i vogël se në Evropën Qendrore-Lindore. Luftërat qytetare dhe represioni pas vitit 1945, shtypja

e lëvizjeve guerile në male kishin shembur fuqinë mobilizuese për një opozitë të armatosur. Traditat e rezistencës civile, krahasuar me Evropën Qendrore-Lindore, ishin zhvilluar dobët në vendet e Ballkanit.

Viti 1956 dërgoi një mesazh qendror për shoqëritë e Ballkanit komunist: sundimi komunist do të ishte i përhershëm. Njerëzit duhej të pajtoheshin me të. Por regjimet, gjithashtu, duhej të përshtatnin politikat e veta me situatën e re, si nga brenda, ashtu dhe nga jashtë.

Situata e regjimit komunist më 1956 nuk ishte e lehtë. Një dekadë e diktaturës staliniste kishte krijuar një ekonomi të dirigjuar me mungesa të përgjithshme, ndonjëherë edhe me uri. Vende si Shqipëria dhe Bullgaria duhej të frenoheshin nga Moska në padurimin e tyre për të imituar modelin stalinist, për shembull me kolektivizimin e bujqësisë apo ndërtimin e nxituar të ushtrisë. Ashtu si në Bashkimin Sovjetik, shtresa e kuadrove komunistë dhe anëtarëve të forcave të sigurisë gëzonin avantazhe materiale, krahasuar me varfërinë e shumicës së popullsisë. Legjitimiteti i regjimit mbeti i ulët – më i larti ishte në shtetet me një bazë masive partizanësh – dhe mbahej falë aparatit të shtypjes. Një dekadë e terrorit të hapur i kishte frikësuar shoqëritë e vendeve komuniste.

Nëse ndodhnin beteja për pushtet, atëherë ato bëheshin përbrenda partive komuniste. Në Bullgari, udhëheqja e partisë kishte reaguar menjëherë pas vdekjes së Stalinit, duke liruar të internuarit dhe të shpërngulurit me dhunë. Me një sinjal nga Moska, u zvogëlua kulti i personalitetit dhe u përqaftua modeli sovjetik i udhëheqjes kolektive. Derisa shtetin po e drejtonte akoma Çervenkovi, udhëheqjen e partisë e mori Todor Zhivkovi (1911-1998). Shpejt doli

në pah se kontrolli mbi partinë ishte çelësi i pushtetit brenda vendit. Politika e nënshtrimit demonstrativ ndaj Bashkimit Sovjetik ia solli fitoren Zhivkovit në betejën për pushtet kundër Çervenkovit. Megjithatë, në vitin 1956, partia Bullgare humbi besimin se do të mund t'ia përçonte popullsisë komunizmin si ideologji superiore. Me fundin e terrorit masiv dhe me përmirësimin gradual të kushteve materiale, partia bëri një ofertë, së cilës shoqëria iu përgjigj duke hequr dorë nga mospajtimi i hapur dhe me forma të ndryshme të konformizmit.

Enver Hoxha, në Shqipëri, fillimisht u përpoq të heshtë rreth ngjarjeve në Bashkimin Sovjetik. Kur në parti filluan të shfaqen kritika ndaj udhëheqjes dhe privilegjeve të saj, Hoxha humbi kontrollin për një kohë të shkurtër. Ai përdori kundërsulmin dhe konsolidoi pozitën e vet. Kundërshtarët e tij ishin rekrutuar nga radhët e ish stipendistëve të partisë në Moskë. Ç'është e vërteta, ata zbatuan vetëm kërkesën për të imituar modelin sovjetik. Kjo ra ndesh me pretendimin e diktatorit për pushtet, i cili doli ngadhënjimtar. Në vitin 1956 u shfaqën të çarat e para mes Tiranës dhe Moskës.

Një nga rrjedhojat e destalinizimit sovjetik ishte rishikimi i politikës së Stalinit ndaj Jugosllavisë. Krushçovi dhe Tito u afruan, jo më pak për shkak të krizës hungareze. Për Shqipërinë, e cila ishte mbështetur te Bashkimi Sovjetik në konfliktin e Kominformit, kjo ishte një goditje, sidomos meqë Tirana kishte argumentuar se Jugosllavia do të ndezte trazira në Hungari dhe Poloni. Por bëhej fjalë për më shumë se kaq: Hoxha, përveç kësaj, e shihte Titon si kundërshtar ideologjik dhe politikën sovjetike të çlirimit si një tradhti ndaj dogmës staliniste. Potenciali për

fërkime u rrit për shkak të politikës sovjetike të tregtisë së jashtme, e cila, brenda kornizës KNER (Këshili i Ndhmës Ekonomike Reciproke), u caktoi shteteve të Ballkanit rolin e vendeve bujqësore dhe furnizuese me lëndë të parë, derisa ato këmbëngulnin në ndërtimin e industrisë së tyre të rëndë, bazuar në modelin stalinist. Nga ana tjetër, Jugosllavia më 1956 theu varësinë e saj nga mbështetja ushtarake përëndimore dhe ritheksoi përkatësinë e saj në botën komuniste, ndonëse jo si vasal sovjetik.

Më 1956, në politikë të jashtme, Rumania ishte gjithashtu buzë një lëvizjeje graduale, por më pak radikale, të largimit nga Bashkimi Sovjetik. Besnikëria ndaj aleancës kundër Hungarisë revoltuese dha fryte kur Rumanisë i shkoi për dore të siguronte tërheqjen e Ushtrisë së Kuqe nga vendi, më 1958. Kjo rriti autonominë politike të partisë. Nga brenda, diktatori Georgiu-Dezh nënshtroi me lehtësi opozitën e brendshme të organizuar dobët nga dy komunistët kryesorë, Miron Konstantinesku [Constantinescu] (1917–1974) dhe Josif Kishinevski [Iosif Chișinevski] (lindur si Jakob Roitman, 1905–1963), madje duke forcuar pozitën e vet në pushtet, që ishte kryekëput stalinist. Georgiu-Dezhi intensifikoi shtypjen përmes arrestimeve masive në shkallë të gjerë. Popullatës iu bë me dije se tërheqja sovjetike nuk nënkuptonte lehtësim të diktaturës. Përkundrazi, kjo së pari duhej të sigurohej përmes frikësimit gjithëpërfshirës të njerëzve. Por ndërkohë u shfaq një zhvillim i ri: regjimi e përdori nacionalizmin si burim të ri të pushtetit, strategji kjo që lulëzoi në vitet 1960. Viti 1956 në Ballkan nuk solli as edhe çlirimin më të vogël. Përkundrazi, regjimet dhe udhëheqësit e tyre qëndronin të fortë, në Shqipëri

dhe Rumani madje më të fortë se kurrë në fronet e tyre staliniste.¹⁰

Revolucioni stalinist në shoqëri dhe ekonomi

Fundi (i pjesshëm) i Ballkanit të fshatarëve

Komunistët u paraqitën edhe në Ballkan me pretendimin se do të ndryshonin shoqërinë duke zbatuar një doktrinë gjoja shkencore. Komunizmin dhe pasuesit e tij i karakterizon një marrëdhënie pothuajse religjioze – besimi në vërtetësinë e doktrinë. Primati i ideologjisë përmbi argumentet faktike dhe përmbi kushtet reale shoqërore e sidomos ekonomike, karakterizonin të gjitha regjimet komuniste në Ballkan; madje në një krahasim mes komunizmave të viteve 1970 për Shqipërinë, Rumaninë dhe Jugosllavinë mund të flitet për një shkallë veçanërisht të lartë të ideologjizimit të politikës ekonomike dhe shoqërore.

Në përgjithësi, sipas një periodizimi të sundimit komunist në Evropës Lindore, pas stalinizmit që ishte tejet privues për shumicën e popullsisë, nga fundi i viteve 1950, pason faza e shoqërisë konsumatore komuniste. Në këtë periudhë, sipas kësaj teorie, regjimet lehtësuan presionin ideologjik mbi popullsinë dhe rritën investimet në industrinë e mallrave të konsumit. Erdhi deri te një kompromis i heshtur – heqja dorë nga rezistenca, si dhe adaptimi ose besnikëria në një spektër të gjerë sjelljesh,

¹⁰ Mëhilli 2011; Gräf/Volkmer 2011; Dragomir 2015; Rajak 2012; Bosomitu 2014.

ku, në këmbim, partia dhe shteti hoqën dorë nga terrori i hapur dhe në vend të tij përmirësuan kushtet materiale të jetesës dhe ofruan ishuj të vegjël privatë të tërheqjes. Ky periodizim është i diskutueshëm për Ballkanin. Siç u përmend, në Shqipëri, Bullgari dhe Rumani nuk kishte destalinizim, ndërsa në Jugosllavi nuk ndodhën ndryshime thelbësore politike deri nga mesi i viteve 1960. Ndonëse Bullgaria, Rumania dhe Jugosllavia shkuan në mënyra të veta deri te shoqëria konsumatore komuniste, Rumania u prish me këtë strategji më 1981 dhe, së bashku me Shqipërinë, në vitet 1980 rriti represionin dhe vetëmjaftueshmërinë radikale.

Ajo që u zbatua nga komunistët në gjysmën e dytë të viteve 1940, si revolucion shoqëror bazuar në modelin stalinist, pati jetë më të gjatë në Ballkan sesa në Evropën Qendrore-Lindore, ku vdekja e Stalinit dhe politikat e Krushçovit patën ndikim direkt. Prandaj, periodizimi duhet të jetë i nuancuar. Ai vlen më pak për fillimin e stalinizimit në Ballkan, kur rajoni ishte në hap me Moskën dhe me formësimin e bllokut lindor. Veprimi i përbashkët nën udhëheqjen sovjetike u përcaktua në shtator 1947, në Shrajberhau [Schreiberhau] të Shlezisë së Ulët (Gjermani lindore), kur u themelua Kominformi dhe njëkohësisht u vendos që të refuzohej ndihma ekonomike e SHBA-së.

Thelbi i modelit të ideologjizuar ekonomik stalinist ishte kolektivizimi i bujqësisë dhe ndërtimi i industrisë së rëndë që do të financohej nga popullata rurale. Këto masa u zbatuan me pranimin e sakrificave të mëdha nga popullata në kuptimin e ideologjisë milenariste të bolshevikëve. Si më parë në Bashkimin Sovjetik, kjo politikë, në Shqipëri, në Bullgari dhe në Rumani, nënkuptonte fundin e shoqërive

të vjetra agrare të Ballkanit.

Në sytë e komunistëve shoqëria tradicionale e fshatit dhe modelet e saj kulturore (p.sh. dëshira për pronësi private të tokës) përfaqësonin pengesa për përparimin historikisht të domosdoshëm të ekonomisë dhe shoqërisë deri te caku përfundimtar i një shoqërie komuniste. Sipas doktrinës marksiste, partia ka të drejtë ta thyej rezistencën me dhunë dhe t'i edukojë njerëzit për (gjoja) lumturinë e tyre me forcë. Qëllimi ishte krijimi i një *njeriu të ri* komunist. Komunistët donin të prisnin nyjën gordiane të çështjes agrare. Për dallim nga socialistët agrarë të periudhës mes dy luftërave, ata nuk besonin në fuqinë e brendshme të ndryshimit në shoqërinë e fshatit. Kjo duhej kapërcyer me masa detyruese të qeverisë. Kolektivizimi i bujqësisë përshkruhet, në trajtesën më të fundit bullgare të komunizmit nga Ivajlo Znepolski dhe bashkautorët, si modifikim gjenetik i shoqërisë. Në Shqipëri, Bullgari dhe Rumani, ku kolektivizimi u përfundua me valë deri në fillimin e viteve 1960 – në vitet 1980 në Shqipëri dhe Rumani pati ashpërsime edhe më të mëdha – regjimet përmbysën plotësisht shoqëritë e bujqve të vegjël: pronat e bujqve të vegjël u shpronësuan dhe u bashkuan në kolkoza, përkatësisht në ferma të mëdha industriale bujqësore. Miliona bujq migruan në qytete dhe u përdorën si fuqi e lirë punëtore për ndërtimin e industrisë së rëndë.

Bujqit që mbetën në fshat, si pasojë e politikës detyruese të shtetit, humbën lidhjen me pronën, me tokën e tyre, me vetiniciativën dhe me performancën. Për më tepër, popullsia rurale, në të gjitha shtetet komuniste, u la pas dore duke u favorizuar popullata urbane: pagat dhe shërbimet sociale të ulëta, furnizimi, infrastruktura, oferta

kulturore shumë më e dobët dhe lëvizshmëria e kufizuar janë elemente të kësaj lënie pas dore – me disa dallime të konsiderueshme, varësisht nga vendi. E ardhmja dhe jeta më e mirë duhej të bëhej në qytete, që po zhvilloheshin me shpejtësi, gjë që në Bullgari dhe sidomos në Shqipëri çoi në kufizime të lirisë së lëvizjes në brendësi të vendit, të sanksionuara nga shteti. Regjimet në Shqipëri dhe në Rumani vepruan në mënyrë edhe më radikale, duke zvogëluar në vitet 1980 edhe mbetjet e bahçeve private dhe të pronësisë së bagëtive të vogla, përkatësisht duke tentuar t'i shndërronin katundet në vendbanime të reja agrare. Fshatarët kishin qasje të vështirësuar edhe në partitë komuniste, të cilat sipas modelit bolshevik, përkundër faktit që shumica dërrmuese e shoqërisë ishte fshatare, nuk kishin besim te popullata rurale.

Kolektivizimi dhe zhvillimi i industrisë së rëndë, sipas dogmës staliniste, që nga viti 1949, shkuan dorë për dorë – me Bullgarinë si shtet pararendës. Kërkimet, së fundmi, tregojnë se në Ballkan ekonomia e planifikuar nga shteti nuk ishte risi e prezantuar nga komunistët. Në fakt, qeveritë mes dy luftërave, në të gjitha shtetet e Ballkanit, kishin ndërhyrë konsiderueshëm në ekonomi dhe kishin ndikuar përmes masave të kontrollit shtetëror – që nga masat proteksioniste deri te krijimi i agjencive shtetërore për tregti të drithërave apo duhanit. Pra, nuk është se ekonomitë e tregut të lirë u shndërruan me forcë në sisteme staliniste. Nga ana tjetër, shtetet e periudhës mes dy luftërave respektonin pronën private dhe nuk përdornin dhunë në politikat ekonomike. As shkrirja e fermave për të krijuar kooperativa nuk ishte diçka e re – por dallimi qëndron në bashkim vullnetar pa dirigjim dhe detyrim nga

shteti.

Kërkimet më të fundit mbi kolektivizimin e bujqësisë mëtojnë të nuancojnë imazhin e akterëve të dhunshëm komunistë dhe fshatarëve si objekte të politikës së tyre. Me të vërtetë, shpejtësia dhe radikalizmi i kolektivizimit kishin qenë temë diskutimi, p.sh. në udhëheqjen rumune (Ana Pauker ishte për kujdes taktik, ndërsa Georgiu-Dezhi për veprim radikal). Studimet lokale dhe rajonale dokumentojnë shtrirjen e akterëve lokalë, si ndër përfaqësuesit e regjimeve, ashtu edhe ndër fshatarët, të cilët u përpoqën të negocionin me të parët. Por këto hapësira të pakta veprimi dhe koordinimi, shpesh joadekuate, të aksioneve shtetërore dhe partiake në thellësitë e vendit, nuk ndërrojnë asgjë në kornizën dhe qëllimin e komunistëve: nënshtrimin ekonomik, social dhe mendor, si dhe thyerjen e fshatit. Rezistencë lokale kundër kolektivizimit kishte që nga Jugosllavia deri në Rumani; ajo u përhap në shumë rajone, por kurrë nuk u koordinua. Rezistenca e fshatarëve ishte e dëshpëruar, spontane, pa udhëzim dhe koordinim – dhe për këtë arsye mbeti e pashpresë. Rezistenca i detyroi regjimet të tregonin kujdes. Megjithatë, më kërcënuese ishte rënia e prodhimit dhe kaosi që kishin shkaktuar masat e ngutshme të detyrimit.

Kësisoj, kolektivizimi u zhvillua me hove: në Bullgari filloi më 1946 me një reformë të tokës, që ishte modeste, për shkak të mungesës së pronarëve të mëdhenj të tokave, ndërsa në Rumani u shpronësuan gjerësisht pronarët e tokave të mëdha dhe sërish anëtarët e pakicave etnike. Reformën sociale me atë nacionale e kombinoi edhe Jugosllavia. Më 1948 Bullgaria shpalli intensifikimin e luftës klasore. Me një varg masash sipas modelit Sovjetik, që u zbatuan edhe

në shtetet tjera, fshatarët u detyruan t'i bashkonin tokat, bagëtitë dhe pajisjet e veta në kooperativa: kuotat e larta për rendimente të detyrueshme, çmimi i ulët blerës nga shteti, kufizimi i pronësisë së tokës, presioni psikologjike dhe fizik. Gjithashtu nga Bashkimi Sovjetik u bë ndarja e fshatarëve në *kulakë*, bujq të mesëm dhe të vegjël. Këtu nuk bëhej fjalë për kategori thjesht ekonomike apo sociale, përkundër përkufizimeve zyrtare (p.sh. të punësimit të rrogëtarëve). Për më tepër, kategorizimi shërbente për të çuar luftën e klasave në fshat. Klasifikimi në kategorinë kulak shoqërohej me diskriminim të rëndë shoqëror (ndër të tjera me furnizimin më të varfër me ushqim) – por kush ishte kulak, këtë e përcaktonin përfaqësuesit lokalë të partisë. Ata gjenin (shpiknin) kulakë edhe atje ku nuk kishte diferencim socio-ekonomik, në fshat. Si në Bashkimin Sovjetik, regjimet rekrutnin mbështetësit e tyre në fshat nga radhët e njerëzve të margjinalizuar, të cilëve u jepnin pushtet. Përveç kësaj rrekeshin t'i shfrytëzonin konfliktet brenda fshatrave, të prishnin solidaritetin e fshatit dhe, kur kjo nuk ishte e mundur, t'i demoralizonin komunitetet fshatare, përmes dhunës dhe poshtërimit të fshatarëve të respektuar.

Urrejta klasore e komunistëve në Bullgari shkoi aq larg, sa Stalinit iu desh të ndërhyjë më 1949 dhe 1951, meqë për shkak të kaosit në bujqësi po afrohej një krizë urie; Shqipërisë iu desh gjithashtu ta ndalte turrin në vitin 1951. Regjimet përdorën urinë për të ushtruar presion mbi fshatarët që rezistonin. Pavarësisht shtypjes së shtetit dhe taksave të larta, në vitet 1950, fermerët privatë dilnin më mirë se kooperativat. Studimet e rasteve nga Banati rumun, për shembull, tregojnë se në kolkoza mbizotëronte

keqmenaxhimi, mosorganizimi, delikuenca dhe mungesa, meqë aty bujq të pakualifikuar apo të demotivuar nga masat e dhunshme iknin nga puna në ara apo korrnin vetëm pjesërisht. Si në Bashkimin Sovjetik, mishi, produktet e qumështit dhe perimet vinin kryesisht nga fermerët privatë, përkatësisht, pas kolektivizimit të plotë, nga parcelat e vogla që iu lanë bujqve në shfrytëzim, të cilat ata i përdorën për kultivim intensiv kopshtar dhe blegtori (të imët). Kur në vitet 1980, partia në Shqipëri ndërmori veprimin radikal kundër këtyre mbetjeve të fundit të pronës private – qenësore për mbijetesë – kjo shkaktoi krizë urie.

Mungesa e ushqimit dhe kushtet kaotike në vend nuk i lëkundën komunistët nga strategjia e tyre. E shumta që bënë ishte zvogëlimi i presionit mbi fshatarët për një kohë të shkurtër, por mbajtën edhe më tutje qëllimet e tyre ideologjike të motivuara. Ajo që e dallonte Ballkanin nga Bashkimi Sovjetik është niveli dhe shtrirja e dhunës shtetërore si dhe numri i viktimave – nuk kishte as dëbime internime të milionave në kampe të punës së detyruar, as miliona të vdekur nga uria. Ky pohim në asnjë mënyrë nuk duhet të relativizojë traumatizimin e thellë të shoqërive të prekura apo të minimizojë internimin e dhjetëra mijëra fshatarëve në Bullgari dhe Rumani. Deri në fillimin e viteve 1960, situata e furnizimit në Shqipëri, Bullgari dhe Rumani, në faza të caktuara, ishte e mjerë. Oferta me artikuj ushqimorë ishte modeste, burimet shpërndaheshin sipas ideologjisë klasore komuniste. Shpresa e shumë fshatarëve, se kolektivizimi i detyruar do të kthehej mbrapsht pas vdekjes së Stalinit, nuk u përmbush.

Në vitin 1955, Bullgaria nisi një hov të ri, i cili shkaktoi trazira në vitin 1956. Fshatarët e ndien qartë

ashpërsimin politik pas vitit 1956. Në vitin 1956, 77% e tokës dhe 78% e fshatarëve ishin organizuar kolektivisht. Midis viteve 1958 dhe 1962 përfundoi kolektivizimi në Bullgari, përfshirë edhe kodrat dhe zonat malore. Ajo që e veçoi Bullgarinë nga vendet tjera komuniste ishte krijimi i fermave të stërmëdha shtetërore.

Për më pak se 20 vjet, komunistët me plot kuptimin e fjalës e kishin përmbysur dhe vënë në lëvizje popullsinë fshatare, si dhe kishin ndryshuar metodën e kultivimit nga ajo e pronave të vogla në latifunde gjigante shtetërore. Bullgaria ishte përpara komunizmave të tjerë ballkanikë. Shqipëria, e cila, për dallim nga shtetet tjera komuniste, para vitit 1945 kishte qenë pothuajse tërësisht agrare, nën parashenjën e nivelimit të dallimeve midis qytetit dhe fshatit, e përfundoi kolektivizimin fillestar më 1967. Edhe regjimi rumun ndoqi këtë udhëzim ideologjik, duke liruar frerët pak pas vitit 1956, më pas duke i shtrënguar sërish dhe duke e përmbyllur kolektivizimin deri më 1962. Partia kishte fituar në konfliktin me fshatarët.

Punimet më të reja tregojnë se partia, megjithatë, nuk i arriti qëllimet e veta plotësisht. Bujqësia u burokratizua; shumë fshatarë sabotonin udhëzimet e partisë, qoftë përmes pasivitetit, qoftë përmes vjedhjes dhe përdorimit të burimeve shtetërore për tokat private. Etika fshatare e punës u thye, por nuk u zhdukën format e vjetra apolitike të rezistencës rurale, d.m.th. të pakoordinuara, të paideologjizuara. Sidoqoftë: kolektivizimi i bujqësisë mund të kuptohet gjithashtu si kolonizim i brendshëm, objekti i të cilit ishte shumica rurale e popullsisë.

Jugosllavia ndoqi një rrugën të veten. Aty, kolektivizimin, sipas modelit Stalinist, regjimi e kishte

nisur dhe zbatuar me ashpërsinë më të madhe deri më 1948. Në vitin 1953 Jugosllavia ishte i vetmi shtet komunist që hoqi dorë nga lufta kundër pronave private të fshatarëve. Jugosllavia dhe Greqia jo-komuniste mbajtën në fshat strukturën e pronësisë së bujqve të vegjël. Edhe në Jugosllavi fshatarët kishin rezistuar ashpër kundër detyrimeve komuniste. Për dallim nga shtetet tjera, atje pati faktorë shtesë që shpjegojnë kthesën e partisë, të cilën ajo e pa si disfatë: kritika ndaj politikave të autoriteteve qendrore ishte zhvilluar herët brenda partisë, si në nivelin komunal, ashtu edhe në atë republikan. Përveç kësaj, partia e kishte fituar luftën qytetare me ndihmën e luftëtarëve fshatarë, të cilët lavdëroheshin në ideologjinë zyrtare dhe të cilëve u kishte premtuar tokë – dhe jo shpronësim. Kësaj i shtoheshin edhe tensionet etnike që nga Lufta Botërore midis kroatëve e serbëve në Kroaci dhe hungarezëve e serbëve në Vojvodinë. Kolektivizimi u ngatërrua me luftën dhe histerinë kundër armikut pas prishjes së Titos me Stalinin: më 1949/50 arriti kulmin dhuna e shtetit kundër fshatarëve rezistues, të cilët, nga ana tjetër, në Cazin, në pranverën e vitit 1950, u çuan në kryengritje të hapur. Udhëheqësit e ekzekutuar nga komunistët nderoheshin nga popullata rajonale, sipas traditës fshatare, si heronj të lirisë. Në vitin 1953 partia lejoi fshatarët të largoheshin nga fermat kolektive, por kufizoi pronësinë private të tokës në 10 hektarë. Kooperativat u shpërndanë shpejt. Në fund të fundit, komunistët e Jugosllavisë nuk guxuan të shkonin në luftë kundër fshatarëve. Diskriminimi shoqëror i fshatarëve fitimtarë, përmes privilegjimit të punëtorëve urban dhe punonjësve brenda sistemit pensional dhe shoqëror, pati pasoja të mëdha: shkëputjen e plotë të zonave rurale nga

qytetet e mbizotëruara komuniste, në të cilat po ndodhnin ndryshime tejet të mëdha shoqërore. Derisa Bullgaria, Shqipëria dhe Rumania rrekeshin t'i barazonin dallimet mes zonave urbane dhe rurale, të cilën gjë, nga fundi i viteve 1960 e këtej, e trumbetuan edhe ideologjikisht, më 1953 u hodhën themelet për dy Jugosllavi, një rurale dhe një urbane, çarje kjo që do të bëhej e dukshme në mënyrë eruptive gjatë shpërbërjes së vendit në vitet 1990.¹¹

Industrializimi i Ballkanit

Me përmbysjen e shoqërisë rurale, komunistët donin të arrinin qëllimin e tyre përfundimtar, një ekonomi të bazuar në industrinë e rëndë. Në periudhën mes dy luftërave, në rastin më të mirë në Ballkan kishte vetëm ca ishuj të vegjël industrialë, si për shembull në rajonin vllahian të naftës apo në disa pjesë të Banatit. Pikënisja e politikës komuniste industrializuese ishte, pra, modeste; kjo vlente për kapitalin, për teknologjinë dhe për materialet e papërpunuara, me bollëk kishte vetëm faktorë të punës dhe të hapësirës. Bashkimi Sovjetik dha ndihmë tejet modeste në fazën e hershme të industrializimit. Në vitet e para të pasluftës Moskë, në fakt, eksploatoi ekonomikisht dy vasalët, përmes ndërmarrjeve të përziera sovjetiko-rumune dhe sovjetiko-bullgare.

Bullgaria, për shembull, financoi riorientimin e vet ekonomik përmes huamarrjes së brendshme të detyruar,

¹¹ Iordachi/Bauerkämper 2014; Iordachi/Dobrincu 2009; Mioc 2007–2010; Brunnbauer 2007; Gruev 2009; Portmann 2008; Dobrivojević 2013.

përmes eksploatimit të popullsisë rurale dhe përmes mobilizimit të fuqisë së lirë punëtore. Modeli sovjetik i planifikimit qendror me plane pesëvjeçare u adoptua kudo. Kolektivizimi dhe mekanizimi relativisht i shpejtë i bujqësisë liroi shumë fshatarë, të cilët zunë të derdhen në qytete. Kjo fuqi e lirë punëtore e plotësuar me mobilizimin e të rinjve në brigada të punës, heqja dorë nga konsumi që shkaktoi mungesa ekstreme, si dhe punësimi i fshatarëve, mundësuan, sipas modelit sovjetik, një rritje të madhe, e cila arriti kufijtë e saj rreth vitit 1960.

Përmbysjet mund të vërehen me shembuj. Midis viteve 1946 dhe 1965, në Bullgari numri i të punësuarve në bujqësi u përgjysmua nga 3,16 milion në 1,73 milion, ndërsa numri i punëtorëve industrialë u rrit nga 0,43 milion në 1,22 milion. Asnjë vend tjetër evropian nuk ka parë një rritje kaq të shpejtë të numrit të njerëzve të punësuar në sektorin e dytë. Njësoj si në bujqësi, edhe në industri Bullgaria mbështetej në madhësi. Kompanitë që u shtetëzuan në fund të vitit 1947 u kombinuan në vitin 1951 në 20 konsorciume të ndara në degë. Në vitin 1952, u krijuan 812 njësi prodhimi dhe menaxhimi, të cilat ishin subjekt i kontrollit të shtetit.

Edhe Rumania sforcoi rritjen e shfrenuar, fillimisht në prodhimin e çelikut, produkteve kimike të thjeshta dhe çimentos, ndërsa nga vitet 1950 e tutje edhe të produkteve më të avancuara. Shqipëria ishte gjatë tërë kohës e varur nga ndihma ekonomike e huaj, nga Jugosllavia deri më 1948 (rreth 33 milionë dollarë ndihmë ekonomike), deri më 1961 nga Bashkimi Sovjetik (156 milionë dollarë ndihmë ekonomike, rreth 100 milionë dollarë ndihmë ushtarake si dhe 133 milionë dollarë të tjerë nga vendet e bllokut

lindor) dhe deri më 1978 nga Kina (838 milionë dollarë). Vendi kishte nevojë për ndihmë nga më themeloret, që nga makineritë dhe kapitali e deri te punëtorët e kualifikuar, trajnerët dhe bursat për studentët e vet. Në fund të viteve 1960, Kina ndihmoi në prodhimin e bakrit dhe hekurit, rafinimin e naftës, ndërtimin e fabrikave të tekstilit dhe të hidrocentraleve. Borxhet enorme të grumbulluara gjatë këtij procesi Shqipëria i fshiu nga rendi i ditës në momentin që shkëputej nga bamirësi përkatës – duket se kishte një lidhje kauzale mes borxhit dhe largimit të beftë nga bamirësit.

Politika ekonomike i shërbente gjithandej qëllimit të homogjenizimit shoqëror. Në shtetet post-imperiale, në Rumani dhe Jugosllavi, ajo, përveç kësaj, shërbente edhe për të niveluar kombësitë. Në veçanti, shteti jugosllav, i cili kishte dështuar më 1941 dhe ishte rithemeluar më 1945, përballej me sfidën e kapërcimit të dallimeve zhvillimore midis veriperëndimit post-habsburgian dhe juglindjes post-osmane të vendit. Si në bujqësi, edhe në politikën industriale Jugosllavia fillimisht mori rrugën staliniste, por gjatë *konfliktit të Kominformit* gjithnjë e më shumë formuloi teorinë vetjake ekonomike, konceptin e vetëqeverisjes së punëtorëve, që u konceptua qysh në vitin 1946 si synim i disiplinimit ekonomik. Që nga viti 1950, Jugosllavia duhej t'i tregonte botës së jashtme se sistemi i saj shoqëror-ekonomik ishte superior ndaj atij stalinistit dhe se punëtorët, në kuadër të një socializmi demokratik, përfshiheshin në vendimmarrje. Megjithatë, interesat e punëtorëve për paga më të larta, kushte më të mira pune dhe mallra më të mira konsumi u përplasën qysh herët me interesat e autoriteteve qendrore të partisë dhe shtetit.

Shumë më fort se në shtetet e tjera komuniste, centralizimi i ekonomisë ishte i lidhur me çështjen e organizimit të shtetit dhe me botëkuptimin politik-kulturor të popullatës: jugosllavizmi centralist përballë decentralizimit në nivel të republikave të konstituara kombëtarisht. Kjo kundërthënie kishte potencial ekonomik dhe nacional të konfliktit. Pas vdekjes së Stalinit u bë e qartë se shumë kadro partiake nuk shihnin demokratizim të stalinizmit jugosllav në vetëqeverisjen e punëtorëve, por një masë taktike në konflikt me Stalinin, adhurimin ndaj të cilit konflikti i Kominformit nuk e kishte zhdukur nga gjenet ideologjike të shumë anëtarëve të partisë. Grindjet, të përcjella me interesim të madh në përfundim, rreth kryemendimtarit malazez, Millovan Gjillasit [Milovan Đilas] (1911–1995), që angazhohej për destalinizim, e bënë të qartë se partia nuk donte të hiqte dorë nga monopoli i saj në pushtet. Vetëqeverisja e punëtorëve u mbajt dhe u zgjerua gradualisht duke u bërë një nga shtyllat ideologjike të komunizmit jugosllav. Si në shtetet tjera komuniste, ky sistem duhej ta dëshmonte veten në fushën e tensionuar mes udhëzimeve ideologjike dhe praktikës ekonomike, por dështoi të ekuilibronte interesat midis pjesëve të vendit me nivel të ndryshëm zhvillimi. Për më tepër, decentralizimi ekonomik i vendit nxiti egoizmat e republikave dhe dobësoi politikën ekonomike mbarëkombëtare. Edhe në Jugosllavi, punëtorët nuk u bënë zotërues të fabrikave – pushteti ishte në duart e kastës së re të menagjerëve komunistë, të cilët, për shkak të përqendrimit të pushtetit, u bënë sundimtarë rajonalë sikurse shembulli i Fikret Abdikut [Abdić] (lindur më 1939), drejtor i Agrokomercit në Vellika-Klladusha [Velika Kladuša] të Bosnjës dhe komandant i luftës gjatë shpërbërjes së Jugosllavisë.

Në të gjitha vendet, industrializimi u shty përpara jo vetëm në kurriz të fshatarëve, por edhe me sakrificë të popullsisë urbane, sepse në pesëmbëdhjetë vjetët e parë nuk u bë ndonjë investim në industrinë e mallrave të konsumit. Çfarë sakrifice pritej të bënte popullsia për të realizuar modelin stalinist të industrializimit tregon shembulli bullgar, ku në planin pesëvjeçar 1949–1953, pjesa më e madhe e investimeve kishte shkuar në industrinë e rëndë. Mobilizimi i rinisë, i prezantuar nga propaganda si hyrje në një të ardhme të ndritur, siguroi që faktori i fuqisë punëtore të mbetej i lirë deri në fillim të viteve 1960. Industria e re nuk u prek vetëm nga qarkullimi i lartë i fuqisë punëtore (nga 939.300 punëtorë të punësuar në dhjetë muajt e parë të vitit 1949 në Jugosllavinë fqinje, vetëm 182.000 mbetën në punë), por kryesisht nga prodhimi i mallrave inferiore për hapësirën KNER, që bazoheshin kryesisht në konsiderata ideologjike dhe jo në ato ekonomike. Në vitin 1953 Rumania, Bullgaria dhe Shqipëria kishin stërfryrë rritjen e tyre të shfrenuar. Sikurse në bujqësi, kërcënonte zhytja në kaos. Për më tepër, niveli i vuajtjes së popullatës së pafurnizuar me produkte ushqimore dhe produkte të tjera të jetës së përditshme arriti kufijtë e saj.

Pas vdekjes së Stalinit, Bashkimi Sovjetik riorganizoi bashkëpunimin në KNER dhe planifikoi t'u jepte shteteve të Ballkanit rol më agrar brenda kornizave të tregut të përbashkët socialist. Tani u dëshmtua – pa dashjen e Moskës – fuqia e dogmës staliniste të kolektivizimit dhe industrializimit (të rëndë) në Ballkan. Shqipëria hyri në konfrontim të hapur me Bashkimin Sovjetik, ndërsa Rumania nuk ishte e gatshme të largohej nga rruga e modernizimit stalinist, që kishte parashikuar zhvillimin e

industrisë së saj të rëndë. As Bullgaria, vasali më besnik i Moskës, nuk u nënshtrua në këtë pikë. Në vitet 1960, nacionalizmi dhe politika ekonomike shkonin së bashku në të gjitha shtetet komuniste të Ballkanit – në Jugosllavi ato çuan te zhvendosja e pushtetit vendimmarrës në nivel të republikave, ndërsa në shtetet tjera, te mirëmbajtja e sistemit centralist.

Gjithandej u bënë përpjekje për ta përdorur industrinë në politikën rajonale, pra vendndodhja e fabrikave bëhej jo sipas kriterëve ekonomike. Në Rumani u themelua një industri deficitare në rajonin e varfër lindor të Moldavisë, ndërsa në Shqipëri u ndërtuan fabrika në qytete të vogla provinciale. Njësoj si në Jugosllavi, edhe në Rumani nuk ishte e mundur të barazoheshin dallimet e brendshme zhvillimore post-imperiale përmes politikës industrializuese shtetërore. Hendeku ekonomik midis perëndimit post-habsburgian dhe ish principatës së Moldavisë nuk u zhduk. Hendeku në Jugosllavi u zgjerua në mënyrë edhe më dramatike: përkundër ndërtimit të industrisë dhe përkundër projekteve të mëdha infrastrukturore (autostrada veri-jug, lidhja hekurudhore Beograd-Tivar), në jugun post-osman (Kosovë, Maqedoni), nuk u zvogëlua dallimi midis republikës më veriore jugosllave të Sllovenisë, industria e së cilës mund të konkurronte në tregun botëror, dhe rajoneve më të varfra – përkundrazi, hendeku vetëm se u rrit. Meqenëse republikat u formuan si njësi ekonomike më vete, si rezultat i reformave të viteve 1960, dallimet ekonomike u politizuan: veriu ankohej për subvencionimin e jugut, i cili ndihej i eksploatuar në mënyrë koloniale si furnizues

i lëndëve të para. Etnizimi i këtyre konflikteve të interesit në plan afatgjatë rrezikonte kohezionin e shtetit federal.

Karshi masave dirigjuese sovjetike të propaganduara nga Krushçovi, regjimet komuniste në Ballkan u kthyen kah Kina, rivali i Moskës në kampin komunist. Shqipëria hyri në orbitën kineze pas vitit 1961 dhe industrializimi i saj u financua nga Pekini. Për popullsinë, kjo fillimisht nënkuptonte privime të mëtejshme, meqë tërë sistemi ekonomik bazohej në teknologji dhe ndihmë zhvillimore sovjetike. Në Bullgari, plenumi i prillit të vitit 1956 propagandoi një hap të madh përpara, por aty nuk bëhej fjalë për marrje mekanike të sistemit maoist, porse më parë për një vëzhgim të afërt të politikës bujqësore dhe industriale kineze nga Bullgaria. Strategjia sovjetike e KNER-it jo vetëm që kontribuoi në daljen e Shqipërisë nga *Blloku Lindor*, por nxiti edhe riorientimin e Rumanisë drejt huadhënësve dhe tregjeve perëndimore. Bullgaria ndoqi një rrugë të veçantë: më 1963, lideri i partisë bullgare, Todor Zhivkovi, sugjeroi që vendi i tij të bashkohej me Bashkimin Sovjetik si republika e 16-të. Këtë hap e kishte motivuar jo vetëm nënshtrimi ndaj bllokut dhe rusofilia, por edhe shpresa për mbështetje ekonomike dhe financiare dhe sigurimi i një tregu të madh. Përmbysja e udhëheqësit të partisë sovjetike, Nikita Krushçovit, pengoi zbatimin e këtij plani, të cilin Zhivkovi ia ofroi dhjetë vjet më pas udhëheqësit të partisë dhe shtetit Leonid Brezhnev (1906–1982), sërish pa sukses dhe prapë për të njëjtat arsye.

Në fillim të viteve 1960, që nga Jugosllavia deri në Rumani, u krijua një krizë e sistemit ekonomik që bazohej

në rritje të shfrenuar. Komunizmat ballkanikë ishin kësisoj në harmoni me Bashkimin Sovjetik, ku po provoheshin gjithashtu reforma ekonomike në kuptimin e largimit nga centralizimi dhe planifikimi tepër i dirigjuar. Sipas tezave të Zhivkovit, të janarit 1959, Bullgaria kishte synuar një katërfishim afatshkurtër të prodhimit industrial dhe një rritje të trefishtë të prodhimit bujqësor, por kishte dështuar aq shumë sa që, në vitin 1962, vetëm importi i madh i drithërave (me implikim valutor) nga Kanada parandaloi krizën e furnizimit. Vendi mbështetej në tregun e KNER-it dhe në eksportin e ushqimit. Nga brenda eksperimentohej kujdesshëm me decentralizim të ekonomisë së planifikuar, me bonuse dhe stimulime për punëtorë dhe ndërmarrje. Por partia kishte frikë nga humbja e pushtetit dhe kontrollit, kështu që përmbahej nga reformat më të thella. Për më shumë, ajo vazhdoi rrugën drejt gjigantizmit industrial me kombine, që ishin të mëdha edhe në krahasimin evropian. Prodhimi i çelikut, megjithëse i padobishëm, u mbajt për arsye ideologjike dhe prestigji, si për shembull fabrika e madhe e çelikut pranë kryeqytetit Sofje. Ndërtimi i industrisë së mishit dhe asaj farmaceutike kërkonte sasi të mëdha të energjisë, lëndëve të para dhe importit të teknologjisë. Për të paguar importet e shtrenjta, vendi sforcoi eksportet duke targetuar botën e tretë dhe perëndimin si klientë të armëve dhe makinerive.

Rumanisë i duhej gjithashtu importi i energjisë/naftës dhe teknologjisë perëndimore për diversifikimin e industrisë. Edhe Bukureshti mbështetej në ndërmarrjet e mëdha industriale dhe, si Bullgaria, udhëheqësia rumune donte të ndërtonte industrinë e vet kimike. Vendi u largua nga KNER-it (rënia e eksportit nga 67% në 34% midis

vitit 1960 dhe 1980) dhe zuri të kërkojë blerës në perëndim dhe në botën e tretë. Në këtë sistem trekëndësh, eksportet në vendet prodhuese të naftës kompensojnë deficitin tregtar me perëndimin – Rumania eksportoi fabrika të tëra industriale në vendet arabe, ndërsa produktet e saj inferiore industriale nuk gjenin blerës në perëndim.

Ekonomitë e planifikuara komuniste nuk ishin në gjendje të prodhonin në përputhje me nevojat e tregut të shoqërive të zhvilluara. Prandaj, atyre iu desh të merreshin me tregjet që, të paktën në disa raste, kishin kërkesa të ulëta për cilësi, me tregjet që në më shumë se cilësinë vlerësonin produktet e thjeshta dhe të forta. Shqipëria, e cila paraqiti vetëm një plan për industrializimin në vitin 1967, mbeti shumë prapa Bullgarisë dhe Rumanisë: krenaria e partisë ishte kombinati i çelikut në Elbasan, i ndërtuar me ndihmën kineze (më 1964), i ngjashëm me Kremikovcin bullgar të ndërtuar më 1958 (dhe qytetet e planifikuara si Magnitogorsk ose Qyteti Stalin [Eisenhüttenstadt/Stalinstadt]), që duhej të bëheshin simbole të shoqërisë së re dhe hapësirës jetësore të *njeriut të ri* proletar.¹²

¹² Kopsidis/Ivanov 2018; Vačkov 2017; Jakir 2005; Jakir 2013; Rutar 2016; Tomić/Pavlevski; Archer/Duda/Stubbs 2016; Kezic 2017; Zofka 2018; Brunnbauer/Nonaj/Raeva 2013; Dobrivojević 2015a.

Në rrugë drejt njeriut të ri

Kolektivizimi dhe industrializimi i sforcuar mund të përshkruhen si revolucion i njëmendët, si një përmbysje e shoqërive në Ballkanin komunist. Më së shumti mbresëlënëse është shembja e strukturave të vjetra shoqërore të fshatit. Si forcë nxitëse, në mbarë Ballkanin, veproi migrimi, në rend të parë migrimi i brendshëm nga fshati në zonat urbane. Në Greqi, urbanizimit në zonat metropolitane të Athinës-Pireut dhe Selanikut iu dha një nxitje e mëtejshme nga lëvizjet e refugjatëve dhe evakuimet gjatë luftës qytetare, të plotësuara me rritjen e migrimit të brendshëm pas përfundimit të luftës. Popullsia e Athinës, midis viteve 1949-61, u dyfishua. Në kryeqytetin grek ishin përqendruar 50% të vendeve të punës në industri, aty vinin rreth 80% të importeve, mblidheshin 75% të taksave direkte dhe 65% të taksave indirekte, ndërsa niveli i të ardhurave të athinasve ishte 40% më i lartë se në pjesët tjera të vendit.

Në shtetet komuniste, me sisteme të centralizuara si në Greqi, kryeqytetet përkatëse kishin gjithashtu pozitë të privilegjuar për sa i përket furnizimit dhe hapësirës së jetës. Perspektiva për një jetë më të mirë dhe politika industriale komuniste vuri në lëvizje miliona fshatarë. Në dy dekadat e para të pasluftës, migrimi në qytet ishte përvoja e vërtetë e gjeneratave në Ballkan. Më radikali ishte urbanizimi në Bullgari, ku, në vitin 1989, vetëm 32,7% e popullsisë jetonte në zonat rurale, më pak se në Greqi (41,1%), Rumani (46,8%) apo Jugosllavi (52%). Vetëm Shqipëria parandaloi një urbanizim kaq të shpejtë, duke kufizuar ashpër lëvizjen e brendshme – në vitin 1989, 62%

e popullsisë jetonte ende në zonat rurale. Në Jugosllavi, migrimi i brendshëm nga fshati në fshat, krahas migrimit në qytete, kishte gjithashtu rëndësi të madhe.

Me migrimin e brendshëm u shoqërua një ndryshim gjithëpërfshirës në strukturën familjare. Integrimi i migrantëve të brendshëm në qytete përfaqësonte në sytë e komunistëve mundësinë e një programi të madh të riedukimit. Me të vërtetë strukturat komplekse (zadrugat), që ishin dobësuar dukshëm qysh para vitit 1945, u zhdukën në pjesë të mëdha të Jugosllavisë, por më pak në zonat jo-sllave myslimane (sidomos shqiptare) në jug të vendit (Kosovë, Maqedoni Perëndimore).

Migrimi i shpejtë nga fshatrat i solli qytetet në kufi të kapacitetit të tyre integruar. Nga kjo u prek hapësira e banimit, por edhe mënyra e jetës. Si në Bashkimin Sovjetik stalinist, mungesë të madhe të hapësirës së banimit kishte edhe në Ballkanin komunist. Kësisoj mbretëronte një ngushtësi në hapësirat e banimit. Qeveritë u përpoqën t'i kundërviheshin kësaj duke sforcuar ndërtimin e banesave. Kjo jo vetëm duhej të krijonte hapësirë banimi, por edhe të krijonte mjedisin material për familjen e re socialiste. Shteti dhe partia donin të krijonin një privatësi të re që do të ishte nën kontrollin e tyre.

5. Homogjenizimi post-imperial. Ballkani 1945 - 1989

Harta 8

Por, si me kolektivizimin, edhe në këtë lëmi ajo e arriti qëllimin e saj vetëm në një masë të kufizuar, sepse emigrantët ruralë sollën me vete modelet e veta të sjelljes, të cilat shpesh përplaseshin me ato të popullsisë së vjetër urbane. Kjo e fundit doli se ishte numerikisht e paaftë për akulturimin urban të emigrantëve – eliminimi dhe marginalizimi i elitave urbane parakomuniste luajti një rol të rëndësishëm këtu. Fenomeni i rurbanizimit mund të vërehet në mbarë Ballkanin komunist, përzierja e formave rurale dhe urbane të jetës në zonat urbane, ishin tema të fërkimeve dhe barsuletave të shumta, formave më të përhapura të rezistencës sociale. Sidoqoftë, rurbanizimi në hulumtime kuptohet jo doemos si mungesë e gatishmërisë për t'u përshtatur nga ana e banorëve të rinj të qytetit, por shpjegohet me zhvendosjen e tyre madje edhe hapësinore në periferi. Në Jugosllavi, migrimi në qytetet e mëdha nuk ndodhi direkt nga fshati, por nga qytetet e vogla rurale, të cilat shpesh ishin shumë të ngjashme me fshatin. Në karakterin gjysmë-rural të shumë qyteteve ka kontribuar udhëtimi ditor nga zonat fshatare në vendet urbane industriale të punës në mbarë Ballkanin. Në zonat industriale rumune përreth Brashovit dhe Piteshtit, në vitet 1970, mes 50% dhe 57,5% të punëtorëve ishin udhëtarë, gjysma prej të cilëve udhëtonin 60 minuta, ose edhe më shumë, deri te vendi i punës dhe shumë punëtorë gjatë dimrit flinin në fabrikë.

Përveç qyteteve të planifikuara, të përmendura më parë, regjimet ndërtuan edhe lagje të reja nga themeli, si për shembull Beograd i Ri [Novi Beograd]. Ndërtesat e tij shumëkatëshe duhej të mishëronin epokën e re; por, nën presionin e krijimit të shpejtë të hapësirave të

banimit, planifikuesit shpesh neglizhonin infrastrukturën e nevojshme, si shkollat, kinematë dhe restorantet. Se sa pak egalitare ishin shoqëritë komuniste tregohet nga një vështrim i segregimit hapësinor të elitave të reja. Ata jetonin në lagjet e tyre, ku gëzonin një kulturë konsumatore që shpesh bazohej në modelet perëndimore, për shembull në lagjen elitare të Beogradit në Dedinë, ose në Bllokun e mbyllur hermetikisht në Tiranë. Ndërhyrjet masive të planifikimit urban u bënë edhe si përgjigje ndaj katastrofave natyrore dhe shprehnin karakterin e regjimeve përkatëse. Në vitin 1963, kryeqyteti i Maqedonisë, Shkupi, u rrënuar nga një tërmet. Kjo jo vetëm që nxiti gatishmëri të gjerë ndërkombëtare për të ndihmuar, por këtë Jugosllavia e përdori me një zgjuarsishtësi në politikë ndërkombëtare, duke përfshirë planifikues ndërkombëtarë në procesin e rindërtimit. Në fund të tij në jugperëndim të lumit Vardar u ndërtua një qytet socialist me arkitekturë uniforme të planifikuar (pa ndërtesa të kultit), ndërsa karakteri post-osman ishte ruajtur në verilindje të lumit. Si rezultat pati një shthurje graduale etnike që korrespondonte me shkallën e integritetit në shoqërinë tito-jugosllave: maqedonasit etnikë priren të jetojnë në pjesën e re, ndërsa myslimanët (shqiptarë, turq, romë) kryesisht në pjesën osmane të qytetit.

Por asnjë regjim nuk e ndryshoi mjedisin arkitektonik të shoqërisë së vet sa Rumania, e cila u godit nga një tërmet rrënues në vitin 1977. Regjimi përdori rindërtimin për të mbuluar vendin me një arkitekturë uniforme. 29 qytete provinciale në jug dhe lindje të vendit u rindërtuan nga e para, ndërsa 37 qytete të tjera, sidomos në zonat e banuara nga pakica hungareze, u ndryshuan masivisht në

përmbajtjen e tyre historike. Pjesa më e madhe e qytetit të vjetër të Bukureshtit ra gjithashtu viktimë e tërbimit planifikues dhe homogenizues. Aty u ndërtua shtëpia gjigantomane e Republikës dhe bulevardet e mëdha të paradave me arkitekturë uniforme. Prishja me të kaluarën ishte ideologjikisht e qëllimshme dhe u krye në mënyrë radikale. Tjetërsimi nga e kaluara vetjake ka edhe sot efekt në ndërtimet pa shpirt të qyteteve provinciale. Arkitektura e tyre i ktheu njerëzit në masë amorfe në raport me regjimin, objekte të masave të planifikimit politik të sundimtarëve.¹³

Njeriu i ri: ideologjia dhe instrumentet e zbatimit

Në hulumtimet krahasuese mbi regjimet komuniste të Evropës Lindore, zakonisht pohohet se nga vitet 1960 e tutje faza staliniste u pasua nga një periudhë që zgjati deri më 1989, periudhë në të cilën komunizmi konsumator u dha njerëzve mini-hapësira të privatësisë dhe ndërhyrja e shtetit, me heqjen dorë nga terrori i hapur, ishte zvogëluar. Dhe, me të vërtetë, në shtetet komuniste të Ballkanit standardi i jetës u përmirësua për disa herë: Bullgaria dhe Jugosllavia njohën kënaqësinë e këtyre nevojave si thelbësore për stabilizimin politik; Rumania, në vitet 1980, zgjodhi autarkinë ekonomike në kurriz të popullsisë; ndërsa Shqipëria nuk kishte bërë asnjë përpjekje në drejtim të komunizmit konsumator. Por kjo nuk do të thotë se regjimet nuk i ideologjizuan thellësisht shoqëritë e veta dhe nuk kërkuan të ndikonin në to përmes fushatave të mobilizimit, gjithmonë të reja. Jugosllavia,

¹³ Münnich 2013; Roth 1992; Kofas 1989; Petrescu 2016.

për shembull, ofronte shembullin e një shteti komunist, i cili, nga njëra anë, ofronte standarde materiale relativisht të mira në krahasim me rajonin, lejonte migrimin e fuqisë punëtore, kulturën rinore perëndimore dhe turizmin masiv perëndimor – porse njëkohësisht, si sistem politik e ekonomik, ishte tejet ideologjike dhe e kishte militarizuar fuqishëm shoqërinë.

Në fillim të viteve 1970, një valë disiplinimi shoqëror, që në disa vende kishte filluar më herët, përfshiu shtetet komuniste: Shqipërinë, Bullgarinë dhe Rumaninë, por edhe Greqinë, e cila qeverisej nga oficerët nacionalistë. Mobilizimi nacionalist arriti kulmin në vitet 1980: në Bullgari me fushatën e saj kundër pakicës turke, në Serbi me psikozën e saj të kërcënimit kombëtar, në Greqinë e popullistëve nacionalistë të krahut të majtë të partisë PASOK (Lëvizja Socialiste Panhelenike). Presioni psikologjik i regjimeve komuniste ndaj njerëzve kësaj nuk u zbut kurrë plotësisht dhe periodizimi, që sugjerohet shpesh për Evropën Qendrore-Lindore, nuk përputhet me zhvillimin.

Njeriu i ri ishte një projekt milenarist-utopik me përmasa totalitare, modeli i të cilit vjen nga komunizmi sovjetik. Propaganda e regjimit shqiptar të viteve 1960 përcjell elemente të këtij koncepti në mënyrë prototipike. *Njeriu i ri duhet të ketë qëndrim socialist ndaj punës dhe pronës shoqërore, të jetë imun ndaj paragjykimeve fetare dhe besëtytnive, me ide dhe mendime të reja, me cilësi dhe virtyte të larta morale* të ndërtojë një të ardhme të ndritur. Qëllimi ishte shpëputja nga e kaluara dhe arritja e një fazë të re historike në zhvillimin njerëzor. Këto ide u huazuan nga arsenalin e propagandës bolshevike në Bashkimin

Sovjetik. Në Ballkan, megjithatë, ato u pasuruan edhe me elemente të tjera, veçanërisht pas kthesës nacionaliste të regjimeve në Shqipëri, Bullgari dhe Rumani, sidomos pas viteve 1960. Propaganda tani theksonte edhe traditat kombëtare dhe të kaluarën heroike, të cilat i përfshinte në mitin e partizanëve dhe luftën e përhershme për parti dhe ideologji. Përveç armikut klasor, kishte edhe armiq të kombit, qofshin ato pakica etnike apo fetare në vend të kundërshtarëve që mund të ishin fqinjë, fuqi të mëdha apo konkurrentë ideologjikë. Në rastin e Shqipërisë, në fund të viteve 1970, e tillë ishte mbarë bota komuniste, me përjashtim të Vjetnamit dhe fraksioneve marksiste në botën e jashtme. Rrënjët e kësaj propagande shpesh qëndrojnë në kohërat parakomuniste. Kësisoj komunistët mobilizuan nacionalizmin e vjetër. Ksenofobia dhe psikoza e luftës përhapeshin si rezultat i propagandës së shtetit dhe partisë, duke u ankoruar në mendjet e njerëzve më shumë se kurrë më parë përmes sistemit arsimor krahasimisht më efikas, si dhe masmediave.

Politika e homogjenizimit arriti një nivel të ri kah fundi i viteve 1960 në Shqipëri, Bullgari dhe Rumani, veçanërisht në shtetet josllave, që ishin shumë radikale. Shembulli rumun mund ta ilustrojë këtë: në Kongresin X të Partisë Komuniste Rumune (6-12 gusht 1969) u shpall kalimi në shoqërinë socialiste të zhvilluar në shumë sfera, gjë që, krahasuar me Bashkimin Sovjetik apo Bullgarinë, nuk ishte diçka e pazakontë. Bota komuniste, e udhëhequr nga Moska, imagjinonte se po hynte në një fazë të re në rrugën drejt komunizmit. Partia rumune deklaroi se mëtonte të barazonte dallimet mes qytetit dhe fshatit, punës fizike dhe intelektuale, më tej duke e shtjelluar një cak që

ishte vendosur në kongresin XI të partisë, në nëntor të vitit 1974. Faza tjetër historike e mësimëve marksiste në këtë kuptim ndiqte kolektivizimin e bujqësisë, homogjenizimin e punës bujqësore dhe industriale përmes standardeve uniforme të jetës dhe optimizimit të shfrytëzimit të tokës. Rumania e ndoqi këtë strategji me një brutalitet të theksuar, krahasuar me Evropën Lindore. Për shkak të tërmetit të vitit 1977 në Rumani, që u përmend më parë, në shumë qytete provinciale të saj u bë i mundur imponimi edhe harmonizimi urbanistik. Në vitin 1986 u mor hapi tjetër, që ishte sistematizimi i të gjitha qyteteve deri në vitin 1990 dhe shtrirja e programit në zonat rurale deri në vitin 2000, sipas të cilit duhej të braktiseshin 3.931 fshatra nga gjithsej 13.123, për të fituar më shumë tokë pune. Planet e mëtejshme parashikonin shkatërrimin e rreth 50% të amvisërive rurale. Në vitin 1988 qeveria zhvilloi një program, sipas të cilit fshatarët duhej të bashkoheshin në vendbanime agrare. Me këtë mendohej të zvogëlohej fluksi i udhëtarëve dhe të frenohej migrimi në qytete. Përmbysja e regjimit e parandaloi zbatimin e këtij plani – por gjurmët e përmendura megjithatë mbetën në strukturën e vendbanimeve. Mbi të gjitha, plani tregon radikalitetin e regjimit rumun deri në vitet 1980 dhe dëshmon se njeriu i ri, siç kuptohej nga pushtetmbajtësit, mund të krijohet vetëm përmes rrënimit gjithëpërfshirës të kulturës dhe të shoqërisë ekzistuese.

Njeriu i ri duhej të edukohej. Parakusht për këtë ishte që njerëzit të ishin të qasshëm për propagandën. Një nga masat më të qëndrueshme të sistemeve komuniste ishte ofensiva e arsimimit. Në vitin 1945, sidomos në zonat rurale, shumë njerëz nuk dinin të shkruanin dhe të lexonin.

Analfabetizmi në Ballkan shkonte përgjatë vijave të thyerjes: qytet/fshat, brezni, gjini, shkallë e integritit në kombin titullar. Në fund të shkallës ishin gratë myslimane jo-sllave (shqiptare, turke, rome) në zona rurale. Më së paku e zhvilluar në vitin 1945 ishte Shqipëria, me një shkallë analfabetizmi prej 81,2%.

Për shkrim-leximin në masa qeveritë mobilizuan jo vetëm sistemin shkollor, por edhe organizatat popullore (përfshirë organizatat e grave dhe rinisë). Modernizimi që kërkonin komunistët, sociologjikisht dhe ekonomikisht bazohej në aftësinë e leximit, shkrimit dhe llogaritjes. Për dallim nga sistemet e para luftës, investime u bënë në një sistem arsimor që përfshinte edhe shkollat fillore, zonat rurale dhe gratë. Rezultatet ishin mbresëlënëse, ndonëse deri në vitin 1989 nuk u arrit të zhduket analfabetizmi. Trashëgimia perandorake u bë veçanërisht këtu e dukshme: hendeku arsimor në shtetet kompozite post-imperiale nuk u zhduk as në komunizëm. Në zonat post-habsburge, edhe pas katër dekadave të sundimit komunist, niveli i arsimit mbeti më i lartë se në Jugosllavinë Juglindore post-osmane. Edhe në Rumani pati ndikim dallimi mes *regatit* dhe Perëndimit post-imperial, ndonëse në masë më modeste. Politikat arsimore arritën kufijtë e vet kur bëhej fjalë për popullatën myslimane rurale josllave të Jugosllavisë. Në Kosovë dhe Maqedoni, në fshatrat myslimane u vendos që veprimtaret komuniste t'ua mësonin shkrim-leximin grave myslimane në shtëpitë e tyre, por që, për arsye fetare dhe ideologjike, u refuzuan nga shumica e popullsisë shqiptare të fshatit. Deri në vitin 1966, Jugosllavia ndoqi një politikë represive ndaj popullsisë shqiptare – shqiptarët shpesh barazonin shkollën dhe rrezikun e sllavizimit. Në këtë

formë të etnizuar, në mesin e popullatës rurale myslimane në Shqipëri kjo formë e rezistencës nuk ekzistonte. Niveli i arsimimit kishte korrelacion edhe me potencialin politik integruar të grupeve të popullsisë. Jo më kot ai ishte veçanërisht i ulët në Jugosllavi në mesin e shqiptarëve të zonave rurale.

Arsimimi i grupeve të hendikepuara më parë shkonte paralelisht me hendikepimin e qëllimshëm të shtresave tashmë të arsimuara. Pjesëtarët e elitave të vjetra dhe njerëzit e kategorizuar si armiq klasor përjashtoheshin sistematikisht nga arsimi i lartë. Kjo bëhej për të siguruar krijimin e një elite të re komuniste, të përbërë mundësisht nga punëtorët. Kundërshtarët ishin marginalizuar si njerëz të djeshëm. Në Bullgari, për shembull, spastrimet në universitete filluan qysh në fund të vitit 1944 dhe u ndoqën nga masat kundër ideve reaksionare, *fashiste dhe bullgaromëdha* si dhe *akterëve antipopullorë*. Në fund të vitit akademik 1947/48, nga universiteti, u përjashtuan 3.464 studentë. Për shkak të *origjinës së keqe shoqërore*, 3.796 familje u internuan nga Sofja. Klasifikimi në këtë kategori – në Shqipëri regjimi fliste për *biografi të keqe* – nuk zbatohej për individë, por për tërë farefisninë. Derisa në Rumani dhe Bullgari, që nga vitet 1960 u integruan në sistem edhe pjesë të elitave të vjetra, Shqipëria mbajti stigmatizimin për të gjithë brezat. Pasojat për të prekurit ishin drastike, meqë ishin në hendikepuar jo vetëm në profesion, por edhe në banim e, madje, edhe në qasje në ushqim. Kësaj i shtohet edhe armiqësia në jetën e përditshme, e cila në Shqipëri, për shkak të propagandës së vazhdueshme të urrejtjes, zgjati deri në fund të regjimit.

Regjimet komuniste në fillim besonin se do të mund

ta krijonin njeriun e ri përmes revolucionit shoqëror të kolektivizimit, industrializimit dhe eliminimit apo marginalizimit të elitave të vjetra. Rreth vitit 1960, si në politikën ekonomike, pasoi zhgënjimi. Debatet rreth reformës dhe liberalizimit në Jugosllavi, tranzicioni bullgar në *komunizmin konsumator* dhe kthesa nacionaliste në Rumani u bënë shprehje e kësaj ndjenje të dështimit (të përkohshëm), por shfaqën edhe nevojën për një strategji të re që nuk bazohej kryekëput në frikësim. Kushtet e përmirësuara të konsumit dhe rehabilitimi i ideve kombëtare janë elementet thelbësore të modelit në Bullgari, Rumani dhe Jugosllavi, model ky që duhej t'i poziciononte regjimet në një bazë të re të legjitimitetit. Shqipëria shkoj drejt shtrëngimit edhe më të ashpër ideologjik, pa ofertë të përmirësimit të konsumit.

Ideologjia e partive transmetohej përmes organizatave popullore: në rend të parë ishin partitë, të cilat, me përjashtim të Shqipërisë, kishin hequr dorë nga modeli i partisë së kuadrove; edhe në Jugosllavi niveli i mobilizimit mbeti krahasimisht i ulët (pak më shumë se 8% e popullsisë ishin anëtarë të partisë). Në Bullgari, nga ana tjetër, në vitin 1988, çdo i shtati banor i përkiste partisë (rreth 930.000 anëtarë). Rripat partiakë të transmisionit në shoqëri ishin të rinjtë, gratë dhe organizatat e mëdha të punëtorëve, si dhe sindikatat, ndërsa në Bullgari Partia Fshatare (BZNS), si satelite e bashkërenditur në bllok (rreth 120.000 anëtarë në mes të viteve 1970). Ato përfshinin, së paku formalisht, miliona njerëz në sistemin e pushtetit partiak dhe, duke ndjekur modelin sovjetik, vetëm përmes emrit të tyre, duhej të linin përshtypjen e pjesëmarrjes. Sidoqoftë, asnjë nga këto organizata, dhe, sigurisht, jo sindikatat, nuk do t'i

përmbushnin funksionet që do t'u caktoheshin në sistemet demokratike. Ato shërbenin si dorë e zgjatur e partisë, si një rrip transmissioni për të përcjellë propagandën dhe disiplinën shoqërore; ato nuk ishin opozitë e shtetit dhe partisë, por pjesë e saj. Brenda këtyre nënsistemeve u zhvilluan format jozyrtare të ndikimit, klientelizmit dhe të negociatave pushtetare. Si model participues këto suborganizata mund t'i përshkruanin vetëm ata që mbyllnin sytë ndaj karakterit diktatorial dhe jodemokratik të regjimit.

Në Jugosllavi këto organizata popullore përfshinin Lidhjen e Rinisë Komuniste me 3,6 milionë anëtarë (1980), Lidhjen Socialiste të Popullit Punonjës me 13 milionë dhe sindikatat me 5,7 milionë anëtarë. Në Shqipëri, Fronti Demokratik i Shqipërisë, i kryesuar personalisht nga diktatori Hoxha, si organizatë ombrellë e organizatave të tjera popullore, përfshinte pothuajse të gjithë popullsinë e rritur – duke përjashtuar fillimisht njerëzit e stigmatizuar me biografi të keqe, pastaj (1976) në Front u pranuan të gjithë shqiptarët, përveç 13.500 të stigmatizuarve. Në vitin 1986 drejtimin e mori e veja e diktatorit, Nexhmija (e lindur më 1921), ndërsa shkrimtari më i njohur shqiptar Ismail Kadare (i lindur në vitin 1932) shërbente si një nga nënkryetarët. Bashkimi i Rinisë së Punës në Shqipëri, më 1982, kishte rreth gjysmë milioni anëtarë (9-14 vjeçarët ishin të organizuar si pionierë të Enverit), sindikatat kishin rreth 610.000 (më 1982) dhe *Bashkimi i Grave të Shqipërisë* rreth 700.000 (më 1988). Në Bullgari të rinjtë përmbledheshin në organizatat Çavdar dhe në *Organizatën e Pionierëve të Dimitrovit, Septemvrijci*, e cila në vitin 1989 përfshinte rreth 90% të të rinjve; Lidhja e Rinisë

Komuniste Rumune kishte gjithashtu një mobilizim të ngjashëm.

Organizatat e të rinjve luajtën rol të posaçëm: ato vunë në dispozicion të partisë fuqi të lirë punëtoresh, jo vetëm në fazën e hershme, por edhe në vitet 1980 – për shembull, gjatë krizës bullgare në konfliktin me pakicën turke, të rinjtë u shfrytëzuan masivisht në të korra dhe në punë infrastrukturore. Në Shqipëri të rinjtë u angazhuan në kushte primitive të punës në përmirësimin e tokës bujqësore, në krijimin e tarracave për mbjellje të drithit dhe në ndërtimin e rrugëve dhe hekurudhave. Rinia ishte grupi kryesor i synuar nga politikës sociale komuniste, sepse nga ta duhej të krijohesh njeriu i ri komunist.

Pjesë e edukimit të rinisë ishte edhe edukimi gjithëpërfshirës paraushtarak. Në Jugosllavi dhe Shqipëri indoktrinimi i të rinjve u bë me theks të veçantë në krijimin e kultit të partizanëve dhe në urrejtjen ndaj armiqve të supozuar. Miti partizan, si ideologji shtetërore, bëri që Tito, në vitet 1970, të thoshte se, në rast të një pushtimi, mbarë populli do të vazhdonte luftën edhe pa udhëheqje qendrore. Çdo pjesë e Jugosllavisë duhej të ishte e gatshme të bëhej front, çdo qytetar, përfshirë gratë dhe fëmijët, duhet të bëhej ushtar.

Akoma më ekstrem ishte koncepti i kombit në Shqipëri, komunitet përherë i kërcënuar: Në vitet 1970 u përhap ideja e një rrethimi të përhershëm, të cilit qytetarët mund t'i kundërviheshin vetëm përmes vigjilencës dhe gatishmërisë së përhershme për t'u mbrojtur. Në militarizimin e popullsisë së rritur kontribuonin milicët e armatosur, siç ishte *Mbrojtja Territoriale* në Jugosllavi, përkatësisht *Gardat Patriotike* në Rumani: regjimet

komuniste karakterizoheshin nga të menduarit në kategoritë miq-armiq dhe, po ashtu, – me rëndësi të madhe gjatë përmbysjes dhe shpërbërjes së shtetit – përdorimi i përhapur i armëve brenda kornizës së strukturave paraushtarake. Nga brenda, si në rastin e Rumanisë, Gardat u përdorën edhe për disiplinime të dhunshme shoqërore. Ky indoktrinim luftarak i brezave të tërë do të luante rol katastrofik gjatë kolapsit të këtyre shteteve.

Edhe organizatat tjera popullore nuk ishin menduar që të përfaqësonin interesa kundruall partisë. Sindikatat bullgare ndiqnin detyrën e ndërtimit të konsensusit mes partisë dhe punëtorëve, për të zbatuar politikat e partisë. Organizatat popullore duhej t'i edukonin njerëzit: disiplina e punës, planifikimi familjar, higjiena personale, lufta kundër alkoolizmit, shtypja e fesë, me pak fjalë: institucionet arsimore popullore duhej të ndihmonin realizimin e mënyrës socialiste të jetës.¹⁴

Njeriu i ri në praktikën shoqërore

Teoria e totalitarizmit konsiderohet nga shumë studiues si e vjetruar, joadekuate dhe, si shprehje e të menduarit, në kategorinë e luftës së ftohtë. Si kundërshtim theksohen faktet që pohojnë dikotominë në mes të sunduesve dhe të sunduarve, e cila përshkëllinë zonat e gjera gri si dhe nuk i merr parasysh zhvillimet e regjimeve, në veçanti konsensusin e heshtur në mes të partisë dhe popullsisë gjatë

¹⁴ Dimitrov 2018; Idrizi 2010, 252–283; Kambo 2005; Bojadžieva 2010; Cioflâncă 2007; Bašić 2002; Anton 2015; Cristina Petrescu 2014.

komunizmit konsumator si dhe përmbajtjen e regjimeve nga terrori i hapur.

Ky grup argumentesh i zhvilluar me pamje nga Bashkimi Sovjetik dhe regjimet e Evropës Qendrore-Lindore vlen vetëm pjesërisht për komunizmat ballkanikë. Kundërargumentet janë përmendur tashmë: mungesa ose braktisja e komunizmit konsumator në Shqipëri dhe në Rumani; prania e vazhdueshme e kampeve në Shqipëri, Bullgari dhe Rumani; valët e përsëritura të mobilizimit kryesisht në Shqipëri dhe në Rumani, por dhe në Bullgari gjatë asimilimit të dhunshëm të pakicës turke në vitet 1984–1985; por edhe varfëria dhe izolimi masiv që vihet re në këto shtete në vitet 1980. Në Rumani dhe në Shqipëri regjimet ndërhyjnë në privatësinë e qytetarëve të vet edhe më vonë. Në Shqipëri regjimi ia kishte dalë në krye atomizimit të shoqërisë përmes krijimit të atmosferës së frikës dhe mobilizimit të vazhdueshëm, madje duke rrënuar besimin në familje. Historiani Idriz Idrizi e përmbledh këtë kështu: nëse Bashkimi Sovjetik, sipas theksimit të Osvaldo Figesit, ishte shoqëri e pëshpëritësve, Shqipëria duhet të quhet vendi i të heshturve.

Më së shumti ngjan sikur Jugosllavia ta ketë gjetur kalimin në forma krahasimisht të hapura kulturore. Jugosllavia ishte shteti i parë që i dha lamtumirën e fundit izolimit nga ndikimet perëndimore dhe politikës së ngurtë kulturore të tipit stalinist dhe shteti i parë që, nga vitet 1960, kishte ndjekur rrugën e *coca-cola-socializmit*. Mallrat perëndimore të konsumit hynin në vend, por mbi të gjitha kultura perëndimore e rinisë dhe e argëtimit. Në Jugosllavi u zhvillua në veçanti një rock-kulturë e veçantë, kultivoheshin tubime të intelektualëve të majtë nga mbarë

bota në *filozofinë e praksës* dhe yjet ndërkombëtare të filmit takoheshin me kreun e shtetit. Por partia, në asnjë mënyrë, nuk hoqi dorë nga roli udhëheqës. Përkundrazi, ajo ndoqi një strategji të dyfishtë: nga jashtë fitoi reputacion përmes gjoja liberalizimit, ndërsa përbrenda hoqi dorë nga lufta e pashpresë kundër ndikimeve të pop-kulturës perëndimore dhe fitoi legjitimitet në mesin e të rinjve. Muzika rock dhe format tjera të kulturës së të rinjve toleroheshin për sa kohë që ishin jopolitike. Regjimi, përveç kësaj, dirigjonte kulturën e të rinjve edhe vetë, përmes festivaleve dhe ngjarjeve kombëtare sikurse ishte Dita e Rinisë dhe *Stafeta e Titos*. Që nga viti 1957, *Stafeta e Rinisë* madhëronte elementet qendrore të propagandës, si luftën çlirimtare të popullit dhe vetëqeverisjen e punëtorëve, duke e vendosur kulturën e të rinjve në shërbim të kultit të sundimitarit. Në vitet 1970, ngjarje masive që mbaheshin në stadione, transmetoheshin edhe si spektakle televizive. Jugosllavia në rrugë drejt rock-shoqërisë ishte vetëm njëra anë e medaljes – në anën tjetër të saj, në vitet 1960, njëkohësisht zhvillohej edhe një luftë e ashpër rreth shpërndarjes në mes të republikave, si dhe një etnizim i këtyre konflikteve.

Në komunizmat tjerë ballkanikë, toleranca në dukje e regjimit kundruall ndikimeve perëndimore mbeti më e ulët se në Jugosllavi, meqë ato shiheshin si instrument ideologjik i kundërshtarit. Këtu Shqipëria mezi dallonte në tendencë nga RDGJ-ja, por gjithsesi në ashpërsi të shtypjes, meqë për dëgjim të kanaleve të huaja apo veshje me pamje perëndimore, aty shqiptoheshin dënime me burg të gjatë.

Ndikime perëndimore, ndonëse dukshëm më të dobëta se në Jugosllavi, arritën në Bullgari dhe Rumani, përmes

turistëve që nga vitet 1960, madje edhe në Shqipërinë e izoluar, ku, kah fundi i viteve 1960 filluan të duken lëvizje të kulturës rinore perëndimore. Në Bullgari dhe Rumani, nga njëra anë, regjimet përpiqeshin t'i kanalizonin dhe kontrollonin elementet perëndimore në kulturën e të rinjve. Më 1968, në Sofje, me angazhim të madh propagandistik, u organizua *Festivali IX Botëror i Rinisë dhe Studentëve*. Vajza e diktatorit dhe udhëheqësja e politikës kulturore që nga viti 1975, Ljudmila Zhivkova (1942–1981), promovonte muzikën argëtuese të tipit komunist bullgar; festivali i këngës Orfeu i Artë, përmes muzikës argëtuese, lidhte pjesë të të rinjve me regjimin. Rumania vepronte në mënyrë të ngjashme, duke integruar, mes vitit 1973 dhe 1985, miliona të rinj në festivalin Çenaklul Flakëra [Cenaclul Flacăra], që rrekej t'i jepte kuptim stabilizues regjimit. Artistë të regjimit, siç ishte kantautori Adrian Păunescu [Adrian Păunescu] (1943–2010), ua përçonin të rinjve entuziastë, në një mënyrë të ekzaltuar, edhe temat nacionaliste, me të cilat synohej përfshirja e audiencës në komunitetin komunist nacionalist.

Të dy regjimet në këtë mënyrë parandaluan zhvillimin e një kulture rinore, alternative, me potencial politikisht opozitar. Nga njëra anë, akomoduan nevojën e të rinjve për argëtim, por ruajtën kontrollin mbi përmbajtjen dhe dimensionin politik të ngjarjeve masive. Nga ana tjetër, regjimet edhe godisnin, kur kishin frikë nga humbja e kontrollit. Më 11 prill 1970, qeveria rumune lëshoi një dekret kundër devijimeve shoqërore dhe nisi një kurs të rreptë të disiplinës shoqërore. Si parazitizëm shoqëror regjimi definoi një spektër të gjerë sjelljesh, duke filluar nga lypja, vagabondizmi, tregtia e paligjshme, prostitucioni,

lojërat e fatit, alkoolizmi, dhuna në familje, huliganizmi, vandalizmi e deri te fyerja e autoriteteve. U sanksionua një detyrim i përgjithshëm për punë dhe u ndërmorën fushata dhe bastisje të mëdha në të cilat milicia (policia) dhe *gardat patriotike* përndiqnin njerëzit me rroba të papëlqyeshme. Shtypi i partisë ngriti disponimin kundër gjoja refuzuesve të punës. Në vitin 1974, vetëm në Bukuresht u formuan 845 ekipe mbikëqyrëse të disiplinimit shoqëror. Në vitin 1977 u miratuan masa të tjera ligjore, të cilat nuk flisnin më për parazitizëm, por për korrigjim, të cilat në vend të represionit parashihnin riedukim përmes organizatave popullore, të gjitha këto në sfondin e rritjes së madhe të dënimeve në çështjen e punës së obliguar nga shteti. Veçanërisht të prekur ishin të rinjtë jetimë dhe romët. Në zanafillë të politikës së autarkisë, regjimi, sërish, më 1981, shtrëngoi ritmin e vet. Vetëm gjatë vitit 1986, aktakuza për vagabondizëm dhe parazitizëm pati kundër 148.000 njerëzve, 55.000 prej të cilëve ishin të rinj. Një amnisti për 75.000 vetë, në vitin 1988, tregon përmasën dhe dështimin e represionit. Në Shqipëri, një festival i këngës u bë shkas i shpërthimit të represionit. Diktatori Hoxha bëri fushatë kundër veshjes dhe muzikës perëndimore (në dhjetor 1972) dhe spastroi zyrtarët kryesorë të kulturës si p.sh. drejtorin e radios dhe televizionit Todi Lubonja (1923–2005). Flokët e gjata, mini-fundet dhe veshjet alternative ndëshkoheshin edhe nga diktatura ushtarake greke, e cila së paku teorikisht përket në imazhin e disiplinimit shoqëror të rajonit, ndonëse zbatimi dështoi, duke pasur parasysh numrin e madh të turistëve në vend.

Ç'është e vërteta një protestë e përhapur e të rinjve mungoi, por kjo nuk do të thotë se regjimet ia kishin

dalë që ta bënin shumicën e të rinjve mbështetës të ndërgjegjshëm të sistemit. Në vitet 1970, të rinjtë bullgarë shpesh tërhiqeshin në sferën private dhe distancoheshin nga kërkesat e kulturës uniforme, të plumbtë, zyrtare. Niveli i ulët i mobilizimit të opozitës mund të shpjegohet edhe me mungesën e përhapur të përvojës jashtë vendit dhe mundësisë për krahasim, por edhe për shkak të kontrollit dhe disiplinimit nga familjet që kishin frikë nga sanksionet zyrtare. Revolta drejtohej më shumë kundër strukturave të pushtetit brenda familjes, sesa kundër sistemit politik. Partia shpërblente këtë sjellje duke toleruar dhe promovuar kulturën muzikore apolitike. Megjithatë, masat e disiplinës shoqërore godisnin grupe devijonte, siç ishin pankerat [punk] apo ithtarët e jogës [yoga]. Për shkak të marrëdhënieve modeste me Perëndimin në Bullgari dhe Rumani këto grupe ishin tepër të izoluara, por megjithatë i shmangeshin politikave kulturore të regjimit. Ata nuk kishin potencial për t'u mobilizuar politikisht kundër regjimit, por si shokët e brezit të tyre në perëndim rebeloheshin kundër konformizmit të prindërve të tyre. Ata e bënë të dukshme mundësinë e sjelljes alternative dhe, duke vepruar kështu, vunë në pikëpyetje gjithpushtetshmërinë e komunistëve.

Shembulli i kulturës së të rinjve tregon se sa thellë kishte depërtuar shteti në jetën private duke e strukturuar atë – por edhe se diapazoni i reagimeve ishte mjaft i madh: nga pjesëmarrja aktive, te pasiviteti apolitik e deri te refuzimi subversiv. Partia pretendonte të formësonte të gjitha fushat e jetës, duke krijuar kështu pritshmëri dhe pasivitet nga ana e njerëzve. Modelet e propaganduara nga partia hasnin edhe në miratim, kur bëhej fjalë për ruajtjen

e strukturës familjare, rregullin dhe sjelljen konformiste. Masat kundër të rinjve deviantë, veshjes dhe muzikës së re, stileve të jetës që shiheshin si parazitare, si dhe propaganda nacionaliste, mbështeteshin dukshëm nga shoqëria. Aty, regjimet takoheshin me shumicën konformiste që ishte pajtuar me regjimet. Politizimi i jetës së përditshme i ktheu edhe gjestet e vogla në akte të kundërshtimi dhe regjimit ia rriti presionin për të reaguar në mënyrë represive. Ekzistonte një hendek i madh mes aspiratës dhe realitetit, siç demonstrohet nga delikuenca e të miturve me rritje të shpejtë edhe në shtete jashtëzakonisht shtypëse siç ishte Shqipëria në fillim të viteve 1980. Në Rumani, autoritetet ankoheshin për vjedhje të përhapura të pronës shtetërore dhe për etikë të dobët të punës.

Klientelizmi përshkonte shoqërinë që nga udhëheqësit partiakë deri në thellësi të popullsisë. Me të nënkuptohet një sistem favorizimesh që siguronte mbijetesën në një ekonomi të mungesës. Për komunistët kjo ishte së paku ideologjikisht një fatkeqësi, ngase mëtonin të distancoheshin nga sistemet e periudhës mes dy luftërave, për çka propagandonin rigorozitet moral. Në Jugosllavi korrupsioni përdorej si kod i fshehtë në betejat brendapartiake për pushtet, nga brezi partizan kundër kuadrove të reja gjoja oportuniste dhe pa përvojë lufte, ndërsa nga këta të fundit kundër ekonomisë së klikave të brezit të vjetër. Ekonomia komuniste e mungesës nxiste një sistem favorizimesh, pa të cilin njerëzit mezi arrinin të merrnin mallra, shërbime apo mundësi profesionale (pranim në shkolla dhe universitete). Mosbesimi ndaj shtetit nuk u zhduk as në komunizëm, ndërsa raportet e pushtetit negocioheshin në jetën e përditshme në

informalitet. Në Shqipëri, nga fundi i viteve 1970, kriza intensifikoi klientelizmin në parti dhe në rrjete joformale.

Një sjellje tjetër e përhapur ishte përshtatja nga jashtë, një hipokrizi e pëlqimit dhe e përshtatjes përmes shtirjes së miratuar nga regjimi. Vetëm droja nga mbikëqyrja prej shërbimeve sekrete – dhe jo më terrori i hapur – mjaftonte për të frikësuar dhe zgjidhur lidhjet shoqërore. Në Shqipëri, Bullgari dhe Rumani jo vetëm që nuk u shfaq kultura rinore e protestës, por represioni i shtetit parandaloi në mënyrë efikase edhe disidencën intelektuale. Në Shqipërinë represive u dëmtuan seriozisht edhe lidhjet e forta familjare, meqë frika e spiunimit nuk pushonte prapa pragut të shtëpisë. Shumë shqiptarë e kishin përbrendësuar konformizmin deri në atë masë, sa që as familja nuk ofronte më hapësirë të sigurt. Në këtë kontekst, në Shqipëri, të folurit me vetveten ishte potencialisht i rrezikshëm, ndaj ishte e kuptueshme pse atje ky veprim konsiderohej i padëshirueshëm nga ana shoqërore.

Punëtorët si njerëz të rinj

Marrëdhënia me punëtorët që duhej të ishin bartës të shoqërisë së re, ishte veçanërisht sensibile për partitë komuniste. Refuzimi i pranimi të sistemit të ri nga ana e punëtorëve, që ideologjikisht ishte e paparamendueshme, në periudhën mes dy luftërave, në Bashkimin Sovjetik ishte bërë realitet. Sidomos grevat nuk duhej të ndodhin në një sistem komunist. Trazira të punëtorëve në fakt edhe ndodhnin rrallë – në vitin 1953 qeveria Bullgare akomodoi me shpejtësi punëtorët e pakënaqur të duhanit. Mungesa e grevave të mëdha mund të shpjegohet me promovimin

e vazhdueshëm të interesave të punëtorëve nga partia. Demonstrimi i shpeshtë i solidaritetit me grupin e popullsisë në qendër të ideologjisë së tyre, ishte veçanërisht i rëndësishëm. Gatishmëria për kompromis dhe mbikëqyrje, ishte strategjia e ndjekur nga Partia Komuniste Bullgare. Origjina rurale e shumë akterëve në proceset negociatore dhe në strukturat klienteliste pati gjithashtu efekt në zvogëlimin e konfliktit. Situata ishte e ngjashme edhe në Rumani – deri në çastin kur partia nuk garantonte më për kushtet e jetës së punëtorëve, por zuri t’i përkeqësojë ato. Trazirat më serioze të punëtorëve shpërthyen në Rumani: tri herë nga fundi i viteve 1970. Së pari në luginën Jului në Karpatet Jugore, një qendër e industrisë rumune (në gusht 1977) – ku punëtorët luftuan për pensionet e veta dhe kundërshtuan rritjen e orëve të punës. Diktatori Çaushesku u detyrua të shkonte personalisht. Ai ofroi lëshime, por më pas mori masa kundër udhëheqësve të punëtorëve. Katër vjet më vonë, në Motru, në prag të fillimit të racionimit të ushqimit grevistët zunë të brohorisin parulla politike dhe nuk u kufizuan në çështjet e tyre të punës. Greva masive në qytetin industrial transilvanas Brashov, më 15 nëntor 1987, për një kohë të shkurtër mori përmasa të kryengritjes me ndezje të selisë lokal të partisë, por u shtyp brutalisht nga autoritetet e sigurisë (500 arrestime, 61 deportime). Revolta e dhunshme dështoi shpejt, sepse kishte shpërthyer spontanisht, në mënyrë të paorganizuar dhe pa udhëzime të qarta. Shkaku i trazirave shqetësuese për regjimin – minatorët shiheshin si grup veçanërisht i privilegjuar i klasës punëtore – qëndronte në dështimin e politikës ekonomike, në fundin e *komunizmit konsumator*, në krizën ekonomike dhe në politikën e autarkisë. Kjo bëri

që legjitimiteti i regjimit të zbehej edhe te grupet që, së paku nga propaganda, shiheshin si thelbësore të sistemit komunist.

Pozitë të veçantë për shkak të sistemit të vetëqeverisjes zë Jugosllavia, ku, që nga viti 1958, pati greva masive në Slloveni. Ndryshe nga dëshira ideologjike, në ndërmarrjet vetëqeverisëse nuk u zhvillua një shoqëri e re socialiste. Fuqia punëtore qëndronte përballë menagjmentit, por, siç tregojnë studimet e rasteve nga Sllovenia dhe Serbia, ajo ishte e ndarë në grupe interesi, p.sh. sipas moshës, kualifikimit, por edhe në mes vendësve dhe imigrantëve brendajugosllavë. Refuzimi i punës, qarkullimi i madh i personelit dhe nivelet e larta të pushimit mjekësor ishin pjesë e kulturës së sabotimit, njësoj si vjedhja e pronës së ndërmarrjes dhe marrja nga punëtorët e të ardhurave të paligjshme shtesë. Mbrojtja e rreptë nga shkarkimi, që nga viti 1971, ia kishte lidhur duart menagjmenteve të ndërmarrjeve; edhe pa këtë ata gjendeshin në konflikt midis kërkesave sipërmarrëse dhe atyre ideologjike. Partia toleronte heshtur këtë sjellje për të shmangur mosmarrëveshje më të mëdha.

Fakti se shoqëria kishte kolonizuar shtetin dhe kësisoj nuk ishte objekt i thjeshtë i politikës partiake, bëhet i qartë sidomos kur shikohen proceset negociuese. Edhe në vendet tjera komuniste, shteti dhe partia dështuan të motivojnë punëtorët që të punojnë me rregull dhe të jenë më produktivë. Shteti i punëtorëve dhe punëtorët nuk u bashkuan as pas katër dekadave të sundimit komunist – punëtorët deri në fund nuk e gjetën veten në këtë sistem, por edhe partia, sipas historianit Ulf Brunnbauer, në fund hoqi dorë nga punëtorët, të cilët më nuk vepronin si

motorë, por përkundrazi shfaqeshin si pengesë në rrugën e modernizimit industrial.

Shprehja e hapur e pakënaqësisë mbeti një dukuri e rrallë në komunizmat ballkanikë. Mundësi individuale të negocimit u hapeshin njerëzve që shfrytëzonin ofertat ideologjike të partisë për qëllime të veta. Kjo pasqyrohej në një sistem të elaboruar peticionesh, me të cilat shumë njerëz i adresonin shqetësimet e veta drejtpërdrejt tek udhëheqësit e partive. Të paketuara me lajka dhe konformizëm ideologjik, përmes peticioneve ata ngrinin shqetësimet e veta dhe shpresonin në avantazhe indirekte duke dërguar poezi dhe parulla propagandistike. Edhe në takimet e ndërmarrjeve punëtorët vepruan në po këtë mënyrë. Për shembull në Bullgari, ata kërkuar realizimin e interesave të veta në një gjuhë politikisht korrekte. Përdorimi i tillë i kanaleve të komunikimit dhe shablloneve të përcaktuara të shprehjes siguronte lidhje me pushtetmbajtësit. Por ata e kishin të vështirë interpretimin e asaj që u thuhej dhe u shkruhej, po aq sa e kishin të vështirë edhe njerëzit deshifrimin e saktë të gjuhës së koduar ideologjikisht, si dhe deshifrimin e interesave të atyre që ishin në pushtet. I gjithë sistemi i komunikimit shprehte mosfunksionimin e strukturave autoritare, ekzistenca e të cilave varej nga kërcënimi i besueshëm i përdorimit të dhunës në rast konflikti.

Shteti partiak dhe shoqëria ishin të ndërthurur në shumë mënyra. Shumë njerëz u pajtuan dhe pranuan konsumin dhe ofertat ideologjike, apo u përpoqën t'i shfrytëzonin ato kundruall partisë për avantazh vetjak. Në rastin e Jugosllavisë, historiani Wolfgang Höpken (Wolfgang Höpken) flet për një besnikëri negative. Ajo

ushqehej nga standardi më i lartë i jetesës krahasuar me komunizmat tjerë ballkanikë, kufijtë e hapur me mundësi udhëtimi, reputacioni i vendit në botë (përfshirë pozicionin e Jugosllavisë në Lëvizjen e të Painkuadruarve, admirimi i shumë të majtëve të Evropës Perëndimore) dhe rruga e Jugosllavisë drejt socializmit (vetëqeverisja e punëtorëve). Për komunizmat tjerë, krahas *komunizmit konsumator*, rëndësi qendrore kishte nacionalizmi i ringjallur. Në rastin e Shqipërisë duhet përmendur edhe konformizmi i thellë i shkaktuar nga frika dhe kontrolli shoqëror që arrinte deri në kapilarët më të imët të shoqërisë.

Rezultati i politikës sociale komuniste u bë i qartë pas shembjes së regjimeve: shkatërrimi i strukturave të vjetra nuk kishte krijuar asgjë të qëndrueshme në vend të tyre. Regjimet kishin kultivuar hipokrizinë, konformizmin, mungesën e iniciativës dhe qëndrimin kërkues ndaj shtetit bashkë me shfrytëzimin e burimeve të tij. Ato i kishin indoktrinuar njerëzit nacionalisht dhe kishin militarizuar shoqërinë. Shtypja e mënyrave alternative të të menduarit, parandalimi i disidencës intelektuale, përveç disa individëve – të gjithë këto janë pjesë të trashëgimisë shoqërore dhe mendore të regjimeve komuniste në Ballkan.¹⁵

¹⁵ Elenkov 2018; Vučetić 2018; Patterson 2011; Živojinović 2008; Taylor 2007; Cioltan-Drăghiciu 2019; Vasile 2019; Andreescu 2008; Gruev 2014; Brunnbauer 2010; Brunnbauer/Kassabova 2019; Höpken 2013; Buchenau 2015; Kretsi 2007; Idrizi 2018; Schult 2017; Unkovski-Korica 2016; Woodward 1995; Raeva/Brunnbauer 2013; Todorova/Dimou/Troebst 2014; Pârvulescu 2015; Elenkov 2018.

Njeriu i ri dhe politika gjinore

Komunistët propagandonin sistemin e tyre shoqëror me premtimin e avancimit të grupeve të hendikepuara më parë. Në këto grupe, në të gjitha shtetet, bënin pjesë edhe gratë. Regjimet rrekeshin që t'i përfitonin ato si aleate të sistemeve të reja, por mbi të gjitha për të mobilizuar punën e tyre në funksion të ndërtimit të ekonomisë komuniste. Shpallja e barazisë midis burrave dhe grave dhe fushatat e përhapura të shkrim-leximit, sidomos për gra, shënuan fillimin e sundimit komunist. Modelet e propagandës u morën nga Bashkimi Sovjetik. Ç'është e vërteta, atje Lenini i kishte ndaluar modelet e hershme feministe bolshevike, ndërsa në kohën e Stalinit mbizotëronte kuptimi klasik i roleve, sipas të cilit gratë para së gjithash ngarkoheshin me barrë të dyfishtë: nga njëra anë, ato ishin përfshirë plotësisht në industri, ndërsa nga ana tjetër, ato duhej t'i kryenin edhe obligimet tradicionale, si amvisë dhe nëna. Në propagandë gratë festoheshin në hipostaza të ndryshme: si luftëtare dhe punëtore – shpesh në pozë mashkullore – por edhe si nënë dhe kujdestare e kombit.

Si në Bashkimin Sovjetik, edhe komunistët e Ballkanit u përballën me shoqëri tradicionalisht patriarkale. Fillimisht kishte shumë pak gra në radhët e rralla të komunistëve të Ballkanit Lindor. Në Ballkanin Perëndimor, nga ana tjetër, shumë gra ishin mobilizuar politikisht në luftën partizane. Megjithatë, pas përfundimit të luftës u bë shpejt e qartë se burrat po i zëvendësonin burrat tjerë në pushtet, por se grave nuk po u jepej mundësia e përdorimit të levave të njëmendta të qeverisjes. Komunizmi ballkanik ishte dhe mbeti deri në fund patriarkal dhe i dominuar nga burrat.

Organizatet e grave të partive askund nuk fituan ndonjë ndikim real. Përjashtim bënin gratë e rrethit më të ngushtë familjar të udhëheqjes së partisë.

Shembulli rumun ilustron lidhjen midis mobilizimit të grave në shërbim të shtetit dhe marginalizimit politik të tyre. Diktatori Georgiu-Dezh uli Bashkimin e Grave Antifashiste të Rumanisë në një Komitet Kombëtar të Grave; kjo lidhej ngushtë me spastrimin e komunistes më të fuqishme të vendit, Ana Pauker. Qysh në ligjin e punës, të vitit 1950, ishte shpërfaqur ajo që do të bëhej politika mbizotëruese e shtetit që nga viti 1966: kontrolli shtetëror mbi trupin e grave. Atyre u ndaloheshin profesionet që mund të rrezikonin aftësinë për të lindur fëmijë. Thelbësore në këtë kontekst është çështja e liberalizimit të abortit. Si model shërbeu Bashkimi Sovjetik, ku, më 1936, ishte ndaluar aborti, por që ishte lejuar sërish pas vdekjes së Stalinit. Rumania ndoqi hapin e fundit, por më pas, më 1966, mori një kthesë radikale. Në këtë ajo nuk qëndronte e vetme. Çekosllovakia miratoi një ligj rigjid në vitin 1962, Bullgaria e ndoqi në vitin 1967, ndërsa Hungaria në vitin 1974. Vështirë se ndonjë vend tjetër ishte aq i ashpër sa Rumania: aborti u ndalua për gratë nën 45 vjeç dhe me më pak se katër fëmijë. Lejohej vetëm në rast të rrezikut për vdekje, sëmundjes gjenetike, paaftësisë fizike apo psikologjike, përdhunimit apo incestit.

Ndalimi i përhapur i abortit ishte vetëm një aspekt i politikës demografike. Një aspekt tjetër i kësaj politike ishte edhe politika pronataliste, që ndoqën edhe Shqipëria dhe Bullgaria. Popullsia vetanake, sidomos kombi titullar, duhej të rritej me shpejtësi në mënyrë që kombi të ngrihej në madhësi. Ndalimi i abortit pati pasoja dramatike:

nga viti 1966 deri në 1967 nataliteti në Rumani u rrit nga 1,9 në 3,7 lindje për grua (d.m.th. 527.764 lindje në mbarë vendin krahasuar me 273.678). Me propagandë të pandërprerë, amësia vlerësohej si detyrë kombëtare, por njëkohësisht trumbetoheshin edhe gratë si punëtore. Njësoj si në regjimet tjera totalitare, shteti u jepte dekorata të ndryshme nënave me shumë fëmijë. Njëkohësisht seksualiteti ishte tabu në hapësirën publike. Meqenëse metodat moderne kontrceptive nuk ishin të përhapura në shoqërinë kryesisht rurale, shumë gra shtatzëna kërkonin ndihmë të paligjshme nga zori. Deri sot nuk është sqaruar se sa gra vdiqën në abortet e tilla – në spitale ishin regjistruar 10.000 vdekje. Dhjetëra mijëra gra vdiqën në agoni dhe pa trajtim mjekësor për shkak se shërbimi sekret u bënte presion mjekëve që t'i trajtonin pacientet, vetëm nëse i zbulonin asistentët e abortit. Studimet e fundit vlerësojnë se shumë gra kanë kryer deri në 20 apo më shumë aborte të paligjshme.

Politika pronataliste zbatohet me rigorozitet: policia dhe shërbimi sekret kontrollonin rregullisht punëtorët e fabrikës për shtatzëni dhe aborte eventuale, madje dhe mjekët u përfshinë dhunshëm në këtë aparat represioni. Regjimi e shndërroi mjekësinë në instrument kontrolli. Përkundër këtij presioni të jashtëzakonshëm, në vitin 1983 niveli i lindjeve kishte rënë përsëri në nivelin e vitit 1966. Çmendia e regjimit për të krijuar një popullsi prej 30 milionë banorësh jo vetëm lëndoi miliona gra në dinjitetin dhe integritetin e tyre fizik. Për më tepër, regjimi nuk ishte në gjendje që të kujdesej as për fëmijët e prindërve, të cilët, për shkak të varfërisë, nuk mund t'i kujdeseshin për ta. Mjerimi i këtyre fëmijëve, të cilëve u duhej të

vegjetonin të sëmurë në jetimore të mynxyrshme, u bë i njohur për botën tek pas vitit 1989. Sot, fëmijët e rrugës ende gjykohen nga gjykatat rumune me akuzë të gjoja vagabondizmit.

Vetë regjimi këtë e shihte ndryshe: Diktatori Çausheku kremtohej si mbështetës i grave. Në fakt, ai u dallua nga paraardhësi i tij patriarkal Georgiu-Dezh, duke vendosur, në vitin 1976, kuotë për gratë dhe duke hapur pozitat e larta për to. Derisa më 1966 PK-ja rumune kishte qenë partia me përqindjen më të ulët të grave në krahasim të Evropës Lindore, më 1989 ajo u bë partia me përqindjen më të lartë të grave, ndonëse prapë ishte më e ulëta në nivelet më të larta të hierarkisë. Pushtet të vërtetë kishte vetëm gruaja e diktatorit.

Politika e grave në Shqipërinë komuniste kishte një përbërës të veçantë. Që nga viti 1967, në shoqërinë mbase më patriarkale në Ballkan emancipimi i grave u shty së bashku me luftën kundër fesë. Në zbatimin e kësaj politike, përveç modeleve sovjetike u përdorën edhe modelet e propagandës kineze, të cilat në thelb nuk dallonin nga rasti rumun: barrë e dyfishtë për gratë, pushtet i vogël politik, me përjashtim të gruas së diktatorit. Hoxha propagandoi luftën kundër dhunës seksuale ndaj grave. Ç'është e vërteta shqetësimi i tij kryesor ishte zbatimi i kontrollin total të regjimit në familje, kurse mirëqenia e grave, më pak.

Në Bullgari partia në vitin 1946 kishte vendosur cakun pronatalist të një kombi 10-milionësh. Por, në mesin e viteve 1960 numri i aborteve tejkaloi atë të lindjeve. Shteti orientoi politikën familjare përmes ligjeve (1968, 1985: duke e bërë më të vështirë divorcin) në mënyrë që ta disiplinonte dhe ta formësonte atë në përputhje me

mënyrën socialiste të jetës. Por komunizmi konsumator i viteve 1960 dhe 1970, u krijua për t'u dhënë njerëzve standard më të mirë jetese, gjë që inkurajoi tërheqjen në sferën private. Theksi propagandistik mbi familjen dhe amësinë krijoi një qëndrim kërkues ndaj shtetit, të cilin ai nuk mund ta përmbushte.

Politika jugosllave e grave dallonte qartë nga këto modele pronataliste-totalitare: shteti u përmbajt nga ndërhyrja e thellë në planifikim familjar të njerëzve, por u mbështetet në edukim dhe kontracepsion. Për të parandaluar abortet e paligjshme, më 1969, shteti vendosi liberalizimin e plotë të tij. Por numri i aborteve tregon se edukimi seksual nuk ishte gjithandej i qasshëm, njësoj sikurse edhe kushtet e jetës së shumë grave. Në vitin 1988, në Jugosllavi, pati 106,1 aborte për çdo 100 lindje (388.933 në numër absolut). Nga politika komuniste e grave përfitoi mbi të gjitha klasa e grave urbane, të arsimuara mirë, të cilat depërtuan në fusha të shkencës dhe arsimit, që më parë kishin qenë të dominuara nga burrat; përveç kësaj, komunizmi ua mundësoi grave në politikën e regjimeve një-partiake të jenë më të dukshme, ndonëse jo edhe deri te pushteti i njëmendët. Rrënimi social, demografik dhe mendor pas vitit 1989 në Ballkanin ish-komunist mund të shpjegohet edhe përmes presionit të madh që Rumania dhe Shqipëria në veçanti, por edhe Bullgaria, ushtruan mbi gratë. Fantazitë e ndjekura me forcë për t'u bërë popuj të mëdhenj përfunduan në tkurrje demografike dhe emigrim masiv.¹⁶

¹⁶ Jinga 2015; Andrei/Branda 2015; Kassabova 2007; Dobrivojević 2016; Ikononi/Woodcock 2014.

Njeriu i ri dhe religjioni: lufta kundër kishave dhe ateizmi

Krijimi i njeriut të ri nuk ishte në kundërshtim vetëm me strukturat shoqërore, por edhe me mentalitetet tradicionale. Përveç familjes, në sytë e komunistëve një nga to ishte edhe religjioni, si konkurrent kryesor ideologjik i marksizmit. Bashkimi Sovjetik u kishte dhënë një shembull regjimeve komuniste në Ballkan se si duhet t'i trajtonin religjionet dhe institucionet e tyre. Në dispozicion ishin shumë instrumente të gatshme: nga *ateizmi radikal shkencor* dhe lufta kundër religjionit me vrasjen e dhjetëra mijëra klerikëve, krijimi i kishave besnike ndaj regjimit dhe komuniteteve fetare të institucionalizuara (si dhe ndarja përkatëse e kishave në disidente dhe mbështetëse të regjimit) e deri te përdorimi i kishave në periodha të krizës (siç ishte Lufta e Dytë Botërore). Për dallim nga Evropa Qendrore-Lindore, me kulturën e saj kryesisht katolike, komunistët e Ballkanit u përballën me trashëgiminë perandorake dhe me një diversitet fetar që ishte i pashembullt në Evropë. Ortodoksia dhe islami përfaqësoheshin fuqishëm në Jugosllavi, Bullgari dhe Shqipëri; në Jugosllavi dhe Shqipëri kishte edhe tradita të forta katolike; në Rumani kishte dy kisha konkurruese të traditës ortodokse (KOR dhe Kisha Katolike Greke), plus tri kishat protestante (luterane, reformatore dhe uniate), kisha katolike, neoprotestantët, hebrenjtë dhe grupe të tilla si stilistët, lipovanët (rusë të kalendarit të vjetër), armenët dhe, së fundmi, një komunitet i vogël mysliman. Ortodoksët dhe myslimanët u ankoruan institucionalisht në shtetin nacional përmes kishave ortodokse dhe bashkësive

fetare myslimane që u organizuan zyrtarisht në kohën habsburge dhe në periudhën e mes dy luftërave. Roma, qendra e katolikëve dhe e uniatëve, nga ana tjetër, ishte përtej ndikimit të shteteve nacionale; por edhe protestantët dhe myslimanët i përkisnin bashkësive globale që interesoheshin për bashkëbesimtarët e tyre në Ballkanin komunist. E njëjta gjë vlen edhe për komunitetet hebraike që e mbijetuan Shoah-në. Me fjalë të tjera: asnjë komunitet fetar nuk ishte kaq i konstituuar kombëtarisht dhe i lidhur me pushtetin shtetëror sa kishat ortodokse. Kjo i bëri ato politikisht më të lëndueshme, por njëkohësisht edhe u dha mundësi më të mëdha për t'u përshtatur me raportet e reja të pushtetit.

Politika fetare në Ballkanin komunist ndoqi cakun e nivelimit kulturor dhe homogjenizimit të shoqërive. Përkatësia klasore jo vetëm që duhej të zinte vendin e lidhjeve më të vjetra; për më tepër, aty bëhej fjalë edhe për nivelimin e dallimeve fetare, që ishte një nga trashëgimitë më të rëndësishme të perandorive. Dhuna dhe tërbimi i politikave fetare komuniste u shpalosën veçanërisht në ato zona ku kjo trashëgimi perandorake ishte më e zhvilluar, në zonën post-habsburge të Jugosllavisë dhe Rumanisë dhe në zonën post-osmane të Bullgarisë dhe Shqipërisë. Çështjet fetare shpesh lidheshin me përkatësinë etnike. Por ky rast nuk ishte gjithkund: në Transilvani linja në mes të ortodoksëve dhe uniatëve kalonte brenda komunitetit rumun. Çështja e myslimanëve sllavofonë dhe aftësisë së tyre për t'u integruar në një identitet kombëtar të përcaktuar nga përkatësia ortodokse i preokuponte pushtetarët bullgarë dhe maqedonas; në Shqipërinë

etnikisht kompakte, regjimi i pa religjionet si një nga pengesat kryesore në rrugën drejt unitetit kombëtar.

Konstelacioni i përshkruar më sipër kishte një efekt të qëndrueshëm në politikat fetare të regjimeve komuniste. Ato dallojnë nga njëri vend në tjetrin aq shumë, sa që një periodizim ndër-ballkanik bëhet i vështirë. Pas vitit 1945, pozicioni i kishës ortodokse në Greqi mbeti i pandryshuar, ajo mbështeste forcat konservatore nacionale, por nuk ishte forcë lëvizëse në fushën politike. Në skajin tjetër të spektrit ishte Jugosllavia në periudhën e menjëhershme të pasluftës: qindra klerikë ortodoksë dhe katolikë ishin vrarë nga partizanët gjatë luftës qytetare. Deri në vitin 1953, regjimi ndoqi një kurs të luftës radikale kundër kishave, e që ishte drejtuar kryesisht kundër kishës katolike në zonën post-habsburge. Ajo shihej nga komunistët si shumë më e rrezikshme se kisha ortodokse serbe (KOS), e cila ishte dobësua nga humbjet e shumta dhe juridiksioni i saj shtrihej plotësisht brenda territorit të Jugosllavisë. Sulmet fizike dhe vrasjet shënojnë fillimet jashtëzakonisht anti-kishtare të jugosllavizmit të Titos, po ashtu si edhe shpronësimet e përhapura të pasurisë kishtare. Kisha katolike akuzohej nga regjimi për bashkëpunim kolektiv me fuqitë e *Boshtit* dhe me *Ustashët*. Prapavija e këtij pretendimi, të paqëndrueshëm në paushallitetin e vet, ishte refuzimi i kardinalit Stepinac të dakordohej për një kishë shtetërore katolike nën kontroll jugosllav, d.m.th. kërkohej shkëputja nga Roma dhe formimi e një kisha kombëtare në territor jugosllav, ngjashëm si KOS. Stepinci nuk i mbrojti interesat kombëtare kroate, por, përkundrazi, foli kundër abuzimit të gjyqësorit, sulmeve të shtetit dhe shtypjes së arsimit fetar në shkolla.

Sipas modelit sovjetik, shërbimi sekret krijoi një organizatë klerikësh besnikë ndaj shtetit, shoqatën priftërore Kirili dhe Metodi (1949). Kundër Stepincit, më 1946, u organizua një gjykim i montuar – pas ekzekutimit të prijësit të çetnikëve Drazha Mihajloviq, që ishte simbol i antikomunizmit serb, regjimi, me sa duket, donte të gjente te Stepinci pandanin kroat të mëvetësisë jokomuniste. Nga frika se Stepinci mund të merrte statusin e martirit, kardinali, pas shumë vitesh burgimi, u mbajt në arrest shtëpiak, ku vdiq më 1960 dhe më pas dhe u varros në Zagreb me simpati të madhe publike.

Në vitin 1953, si në fushatat tjera politike, Jugosllavia u largua edhe nga stalinizmi i pastër, që d.m.th. sulmet e dhunshme si fenomen i përhapur u zhdukën. Në vitin 1953, Jugosllavia miratoi një ligj mbi bashkësitë fetare me synim margjinalizimin e tyre dhe privilegjimin e klerikëve besnikë ndaj regjimit, të cilët u njohën nga shteti si organizatë masive. Mësimet fetare u ndaluan në shkolla. Një relaksim mes kishës katolike dhe shtetit nuk ndodhi deri pas Koncilit të Dytë të Vatikanit, kur u nënshkrua një protokoll midis Jugosllavisë dhe Vatikanit (1966).

Gjithashtu, me ashpërsi kundër kishës katolike vepruan regjimet e Bullgarisë dhe të Rumanisë, me ç'rast katolikët bullgarë përfaqësonin vetëm një komunitet të vogël, ndonëse të rëndësishëm intelektualisht. Caku kryesor i represionit në Rumani ishte Kisha Uniate Katolike Greke. Ajo mishëronte gjithçka që konsiderohej e rrezikshme për komunizmin: ky kler, i edukuar mirë, e shihte Romën si qendër të kishës botërore katolike, nga brenda e përfaqësonte bindshëm idenë kombëtare rumune dhe kishte marrë qëndrim kundër pushtimit

komunist. Komunistët rumunë ndoqën modelin sovjetik të shtypjes së Kishës Uniate (lufta e Stalinit kundër uniatëve ukrainas), duke përdorur me mjeshtëri tensionet mes Kishës Ortodokse (KOR) dhe asaj Uniate nga periudha mes dy luftërave. KOR-i u bë dorë e zgjatur e regjimit në funksion të shkatërrimit të Kishës Uniate, e cila iu bashkua dhunshëm KOR-it, me çka pronat e pasura të uniatëve ranë nën KOR. Klerikët uniatë u përndoqën, dinjitarë të lartë, bashkë me pjesëtarë tjerë të elitës, u internuan në kampin Siget. Figura simbol e kishës uniate ishte Juil Hosu [Iuli Hossu] (1885–1970), që nga viti 1917 ipeshkv në Gerla [Gherla] të Transilvanisë (nga viti 1930 Dioqeza Kluzh-Gerla [Cluj-Gherla]), i cili u ndëshkua me burg nga viti 1948 deri më 1955 dhe më pas u mbajt dhunshëm në manastire ortodokse; pak para vdekjes u emërua kardinal. Hosu, në vitin 1918, kishte lexuar në Alba Julia deklaratën e bashkimit të rumunëve transilvanas në Rumani. Në kampin Siget vdiq nga uria Valeriu Trajan Frenciu [Valeriu Traian Frențiu] (1875–1952), ipeshkvi i Oradinit të Madh; gjithashtu në burg, pas shumë vitesh pune të detyruar, vdiq Aleksandru Rusu [Alexandru Rusu] (1884–1963), ipeshkv i Maramureshit; Joan Bëlan [Ioan Bălan] (1880–1959), ipeshkvi i Lugojit, gjithashtu mbajti dënim të gjatë në burg. Me Kishën Katolike Greke, KOR-i dhe regjimi komunist kishin eliminuar trashëgiminë më të rëndësishme institucionale perandorake në Rumaninë Perëndimore.

KOR-i pagoi çmim të lartë për mposhtjen e rivalit të saj. Udhëheqja e saj iu nënshtrua shtetit komunist. Ç'është e vërteta, shumë klerikë e kundërshtuan pushtimin komunist dhe vuajtën burg për këtë arsye; dhe në fakt, patriku Nikodim Munteanu [Nicodim Munteanu], me njerëzit e tij të afërt,

e shihnin me dyshim përpjekjen e Bashkimit Sovjetik për ta bërë kishën ortodokse ruse një lloj kishe amë në shtetet e bllokut. Por, pas vdekjes së papritur të Nikodimit, më 1948, në postin e patrikut u ngrit kleriku Justinian Marina (1901–1977), që ishte mik personal i diktatorit Dezh, dhe menjëherë kërkoi bashkëpunim me regjimin. KOR-i e arsyeton këtë hap duke theksuar se kjo kishte qenë mënyra e vetme për ta shpëtuar jetën kishtare nga represioni. Me të vërtetë pozita ligjore e KOR-it në Rumani mbeti dukshëm më e mirë se e kishave tjera ortodokse. Në Rumani nuk kishte ndarje të kishës nga shteti, priftërinjtë u paguan nga shteti dhe u përjashtuan nga shërbimi ushtarak; KOR-i ruajti pasurinë e vet, madje edhe e rriti atë me posedimet e uniataëve të shpronësuar. KOR-i u bë shoqërues besnik i komunistëve dhe riaktivizoi traditën e vet nacionaliste kur komunistët përqafuluan nacionalizmin si burim pushteti. Patriku Justinian ishte aktor edhe në politikën e jashtme rumune duke promovuar politikën e qeverisë rumune në qarqet kishtare, si p.sh. te anglikanët britanikë, apo duke refuzuar ftesën në Koncilin e Dytë të Vatikanit, sepse Vatikani nuk e njihte shpërbërjen e dhunshme të Kishës Uniate. Nga brenda, Marina, i njohur si *patriarku i kuq*, arsyetonte ideologjinë komuniste duke e barazuar njeriun e ri me Krishtin dhe doktrinën e apostullit social të kishës shërbëtore të popullit. Hierarkia e kishës u infiltrua gjerësisht nga shërbimi sekret dhe kisha u bë instrument sundimi për regjimin. Pasardhësi i Justinianit, Teoktist Arëpashu [Teoktist Arăpașu] (1915–2007) si patrik (1986–2007), i cili kishte marrë pjesë në shpërthimet antisemite më 1941, legjitimonte sundimin komunist, madje edhe kur regjimi zuri të shembte kishat. Për afërsinë e KOR-it me

shtetin mund të përmenden si shpjegime: bashkëpunimi tradicional i kishës ortodokse me pushtetin e këtejbotshtëm, nacionalizmi ksenofob, antipakicë dhe antiperëndimor si bazë e përbashkët ideologjike, por edhe beneficionet materiale për dinjitarët që kishin stil jete si kuadrot e larta partiake. Deri më sot, roli i KOR-it në komunizëm është i kontestuar, për shkak të pozitës së saj vazhdimisht afër pushtetit, politizimit të theksuar dhe komprometimit të shumë dinjitarëve të lartë - çdo përpunim është mbytur në embrion.

Në Bullgari, pozita e kishës ortodokse nuk kishte qenë kurrë aq e fortë sa në Rumani. Megjithatë – ndryshe nga Rumania, por ngjashëm me Jugosllavinë – regjimi e goditi kishën me shumë ashpërsi. Pranimi vetëm i kurorëzimit ofiqar, heqja e edukimit fetar, reduktimi i kishës në objekt të trashëgimisë kulturore, ndarja e fakultetit teologjik nga universiteti, shtetëzimi i tokave kishtare, shoqëruar me propagandë ateiste, karakterizojnë luftën bullgare kundër kishës ortodokse dhe kishave të tjera të vogla të krishtera. Sidomos në vitet 1948/49, regjimi persekutoi klerikët me brutalitet të madh, kur u vra edhe mitropoliti i Nevrokopit. Nga 2.063 priftërinj, shërbimi sekret komunist regjistroi 1.600 si kundërshtarë politikë; 10% e klerit u internua në kampe. Ashtu si në Rumani, kisha ortodokse luajti rol edhe në politikën e jashtme. *Ekzarkati*, i themeluar më 1870, do të ngrihej në patrikat, gjë që rrezikonte kompromisin e arritur më 1945 me patrikanën ekumenike të Kostandinopojës, e cila pretendonte përparësinë e nderit midis kishave ortodokse. Edhe Bullgaria u bë objekt i politikës pushtetare të Moskës, që d.m.th. jo Kostandinopoja, e vendosur në botën jokomuniste, por patrikana e Moskës, e udhëhequr

kryesisht nga komunistët, duhej të ishte qendra botërore e ortodoksisë. Në luftën e brendshme për pushtet doli fitues mitropoliti i Plovdivit, Kirili (1901–1977), i cili ishte besnik ndaj regjimit. Sinodi i shenjtë, si autoriteti qendror kishtar, tashmë ishte infiltruar nga shërbimi sekret, i cili po bënte luftë për pushtet me komitetin fetar. Kleri monitorohej në departamentin VI të sigurimit të shtetit. Si në rastin rumun, edhe këtu shteti përdorte kishën për propagandë të jashtme. Suksesi ishte kumbues; oficerët e shërbimit sekret u pozicionuan në postet më të larta kishtarë dhe shërbimi sekret mori kontrollin mbi kishën. Ajo u akuzua të jetë nën ndikim të Moskës dhe u marginalizua nga jeta shoqërore. Për dallim nga Rumania, këtu kisha nuk përfitoi nga bashkëpunimi me shtetin partiak.

Kisha ortodokse serbe iu nënshtroa Jugosllavisë komuniste të Titos më shpejt se kisha katolike në zonat post-habsburge. Siç u përmend, e dobësuar nga vdekja dhe ikja e klerikëve nacionalistë (në Mal të Zi 40% e klerikëve u vranë në luftë, përfshirë aty edhe mitropolitin Joanikije Lipovac, 1890–1945, mbështetës i çetnikëve) pa pikë referimi jashtë vendit, pozita e saj fillestare nuk ishte veçanërisht e fortë; ashtu si në rastin rumun dhe në atë bullgar, kisha kishte qëndruar gjithnjë afër shtetit. KOS-i i mbeti besnik imazhit të vet si kishë kombëtare dhe mbahej për vetëdijen kombëtare serbomadhe; me këtë hyri në konflikt me disa pjesë të partisë dhe shtetit, sidomos kur, midis viti 1958 dhe 1967, në proces të ndërtimit të shtetit maqedonas, në republikën më jugore të Jugosllavisë, u krijua një kishë ortodokse maqedonase. KOS-i nuk e njeh atë deri më sot; kjo nënkuptonte pretendimin e KOS-it për të përfaqësuar të gjithë të krishterët ortodoksë në mbarë

Jugosllavinë, domethënë përtej kufijve të republikave. Kjo e bëri KOS-in të vetmin institucion në Jugosllavi të Titos që përfaqësonte të gjithë serbët dhe, si të thuash, të vetmin institucion që e vendoste veten mbi parimin e territorialitetit të shtetit federal.

Nga këndvështrimi global historik, komunizmi ballkanik në politikën fetare bie në sy për faktin që: në vitin 1967, në Shqipëri, që ishte shteti më së forti i ndikuar nga modelet shoqërore e kulturore tradicionale, u ndaluan religjionet dhe si ideologji fetare shtetërore u shpall ateizmi. Ajo që duket paradoksale në shikim të parë është këndvështrimi i akterëve shqiptarë, të cilët ndiqin një logjikë të dyfishtë: regjimi shqiptar ishte veçanërisht dogmatik në zbatimin e marksizmit stalinist; por ai vepronte edhe në traditën e nacionalizmit shqiptar, i cili e kishte vendosur kombin mbi fenë. Në fakt, shqiptarët ishin të veçantë, si i vetmi komb titullar në Evropë me shumicë myslimane. Udhëheqja komuniste donte të ndahej nga trashëgimia perandorake dhe, duke shkatërruar fenë, t'i bashkonte shqiptarët në një komb të ri, bazuar në gjuhën dhe origjinën. Kjo u justifikua me pretendimin se shqiptarët gjithmonë kishin qenë vetëm sipërfaqësisht fetarë dhe dallimet fetare as i vërenin dhe as i jetonin. Në vitin 1967 shpërthyen trazira antifetare, të cilat shënuan fillimin e një fushate mbarëkombëtare. Dihet pak për praktikimin e ateizmit shqiptar, por familjet kanë ruajtur zakonet fetare pavarësisht nga mbikëqyrja e rreptë. Propaganda e fortë ateiste, për gati një çerek shekulli, nuk arriti t'i zhdukë fetë plotësisht. Por gjithsesi duhet të theksohet radikalizmi i veprimit.

Në studimet krahasuese, më pak vëmendje i kushtohet faktit se regjimi bullgar, sipas vlerësimit të vet, ishte mjaft i suksesshëm në çrrënjosjen e fesë edhe nga sfera private. Përveç dobësimit të kishës si institucion, regjimi ndërtoi një sistem shtetëror festash dhe ritualesh të bazuar në modelin sovjetik – nga futja e detyrueshme e kurorëzimeve civile, deri te ritet civile të pagëzimit, të dasmave dhe të varrimeve. Studimet shtetërore konfirmojnë rënien e religjiozitetit: në vitin 1962, 35% e popullsisë e përshkruanin veten si fetarë – shumica prej tyre ishin pleq apo gra më pak të arsimuara që jetonin në zona rurale; më shumë se 52% e të porsalindurve ishin pagëzuar, 36% e kurorëzimeve ishin kishtarë. Në mesin e viteve 1970, regjimi nisi një fushatë tjetër kundër religjionit. Në fillim të viteve 1980, ceremonitë e rëndësishme kishtarë, si p.sh. varrimet, ishin bërë shumë më pak të rëndësishme (47,9% varrime kishtarë, krahasuar me 80% më 1962); ishte mbajtur pagëzimi (40,7% e të porsalindurve), ku gjyshërit shpesh i anashkallonin prindërit sekularë. Presioni i përditshëm i regjimit mbeti i lartë: më 1956, bibliotekat u pastruan nga librat reaksionarë, më 1961 manastiri Rila, simboli kombëtar i Bullgarisë, u shpall muze (nga viti 1968 shërbime mbaheshin vetëm kur nuk kishte turistë) dhe, në fillim të viteve 1970, qasja në kisha të rëndësishme për pashkë kufizohej masivisht nga forcat e sigurisë.

Politikat fetare komuniste morën rrugë të ndryshme. Ato dallojnë edhe nga sa larg ecën rrugëve të tyre. Radikalisht u ndoq projekti shqiptar i homogjenizimit kombëtar nën shenjë të ateizmit. Në Jugosllavi edhe politika fetare ishte nga njëra anë masë e centralizimit dhe jugosllavizmit dogmatik, ndërsa nga ana tjetër e

federalizimit dhe forcimit të identiteteve kombëtare. Komunistët e Rumanisë integruan shumë shpejt kishën ortodokse në sistemin e tyre të pushtetit dhe fituan besnikëri të pakushtëzuar nga ajo deri në orët e fundit të regjimit. Sekularizimi përparoi në të gjitha shtetet e Ballkanit; në shoqëritë katolike në Jugosllavi, u shfaq një përçarje midis forcave besnike ndaj kishës dhe atyre laike-komuniste, përçarje kjo që njihet edhe nga vendet tjera katolike. Ortodoksia serbe dhe sidomos ajo bullgare, kryesisht, ishin marginalizuar; me gjasë ia doli të ruhet vetëm ortodoksia rumune, ku bie në sy edhe ruajtja e religjiozitetit tradicional në Rumani – për dallim nga Bullgaria. Veçanërisht në krizën e regjimeve në vitet 1980, u bënë të qarta efektet e politikës fetare: në Jugosllavi, kombi dhe feja e lidhur me të plotësuan boshllëkun ideologjik të lënë nga komunizmi. Në Bullgari, nga ana tjetër, kisha, tashmë e dobësuar nga konfliktet e brendshme dhe e marginalizuar nga shteti, vazhdoi të shpërbëhej, ndërsa në Rumani KOR-i mbajti pozitë të fortë, pavarësisht nga bashkëpunimi i saj me regjimin. Dhe në fund, në Greqi, si në Serbi, me shfaqjen e nacionalizmit në vitet 1980, kisha ortodokse u kthye në qendër të jetës politike.¹⁷

¹⁷ Buchenau 2004; Vasile 2005; Vasile 2016; Stan/Turcescu 2007; Leuştean 2009; Turcescu/Stăn 2015; Dobrinu/Mănăstireanu 2018; Metodiev 2010; Beljakova/Bremer/Kunter 2016; Maner 2001; Schmitt 2010; Ceka 2014.

Njeriu i ri dhe Islami – midis fesë dhe kombit

Akoma më shumë se kishat e krishtera, në sytë e komunistëve islami vlente si simbol i prapambetjes së botës perandorake të cilën, njeriu i ri, duhej ta tejkalonte. Shtetet komuniste trashëguan ndërthurjen e çështjeve fetare e kombëtare ndër grupet e shumta myslimane në Ballkan. Përsëri u shtrua çështja e integrueshmërisë. Komunistët e Jugosllavisë i kishin sytë kryesisht te myslimanët boshnjakë, të cilët gjatë Luftës së Dytë Botërore ishin zënë në ingranazhin e konfliktit serbo-kroat. Myslimanët josllovë, shqiptarët dhe turqit, morën më pak vëmendje në vitet e pasluftës: regjimi, deri në vitet 1950, u përpoq t'i detyronte ata që të shpërnguleshin në Turqi. Dhe, me të vërtetë emigrimi në lindje, që kishte filluar në periudhën mes dy luftërave, vazhdoi. Mundësi për integrimin politik të shqiptarëve, kryesisht myslimanë, në shoqërinë jugosllave, u krijuan vetëm pas ndryshimit të politikës jugosllave në Kosovë, në vitin 1966, kur ata më nuk shiheshin vetëm si armiq potencialë të shtetit. Kjo ofertë integrimi adresonte shqiptarët si komb dhe jo si komunitet mysliman në shumicë.

Ndryshe në Bosnje: boshnjakët myslimanë dhe ata sllavë të jugut, që jetonin mu në qendrën hapësinore të Jugosllavisë, pa dyshim përkisnin në thelbin gjuhësor të çfarëdo modeli jugosllav. Njëkohësisht, Bosnja kishte qenë gjithmonë e kontestuar mes nacionalizmit serb dhe atij kroat, prandaj edhe vuajti tmerrësisht nga pushtimi dhe lufta civile mes viteve 1941 dhe 1945. Jugosllavia komuniste premtoi një të ardhme më të mirë, por në fund të luftës pozicioni i myslimanëve boshnjakë akoma nuk

ishte përcaktuar qartë. Pas përvojës së luftës, udhëheqja boshnjake e partisë ndoqi linjën jugosllave: kontradiktat kombëtare duhej të eliminoheshin përmes një ideologjie integruese. Tito e konsideronte Bosnjën, fillimisht, si një Jugosllavi në miniaturë, një model të shtetit të ardhshëm pa kombe të veçanta titullare. Insistimi, sidomos i Sllovenisë dhe Kroacisë, për decentralizim dhe forcim të republikave, shkaktoi një dinamikë të veçantë në Bosnjë: rruga integrale jugosllave nuk ishte më e lehtë për t'u ndjekur, republika e Bosnje-Hercegovinës duhej të pozicionohej në riorganizimin e modelit jugosllav. Kjo i preku veçanërisht myslimanët, sepse serbët dhe kroatët tashmë ishin njohur si kombe dhe kishin republikat e veta. Nga ana tjetër, myslimanët ishin përkufizuar si grup fetar. Kur udhëheqja e partisë boshnjake ndërmoi hapa për të afirmuar myslimanët si komb, këtë e bëri ngaqë parimi kombëtar ishte forcuar në mbarë shtetin. Sipas kësaj logjike, myslimanët duhej të ishin në të njëjtin nivel me kroatët dhe serbët, por si komb, jo si komunitet fetar. Në regjistrimin e popullsisë, atë të vitit 1961, myslimanët u prezantuan si kategori etnike (jo fetare!). Se partia ishte e pasigurt për emërtimin, demonstronhet nga debati që u zhvillua më 1963, nëse myslimanët e Bosnjës duhej të quheshin jugosllavë. Ideja që myslimanët nuk janë as serbë, as kroatë e as komb më vete, nuk fitoi kundër modelit të identitetit kombëtar mysliman. Edhe një herë, debati kushtetues jugosllav pati rol vendimtar, meqë decentralizimi e detyroi Bosnjë-Hercegovinën ta përcaktojë identitetin e saj në kontekstin e republikave të tjera. Shumë myslimanë boshnjakë e panë me skepticizëm largimin nga jugosllavizmi dhe krijimin e një kombi të tyre, i cili filloi më 1966. Myslimanët si

komb përfshinin gjithashtu njerëz që nuk ishin besimtarë; meqenëse gjuha nuk mund të përdorej për të dalluar serbët dhe kroatët, të cilët nga ana e tyre definoreshin në bazë të përkatësisë fetare (dhe jo në bazë të ushtrimit të fesë apo religjiozitetit), si kriter mbeti vetëm prapavija fetare e një personi, e kombinuar me idenë që myslimanët përfaqësonin popullatën thelbësore historike të Bosnjës. Ky konstelacion shpjegon pse në dokumentet zyrtar bëhej dallimi mes Myslimanëve me M të madhe dhe me m të vogël: e para shënonte përkatësinë kombëtare, e dyta atë fetare.

Kështu decentralizimi ua kishte përcaktuar myslimanëve boshnjakë rrugën për t'u bërë komb dhe kishte bllokuar alternativën jugosllave. Megjithatë, kur krahasohen me komunitetet tjera myslimane, boshnjakët myslimanë ishin larg më të integruarit dhe më të pranuarit. Dallimin e zbulon një vështrim në Bullgari: atje turqit dhe pomakët bullgarishtfolës në jug dhe në lindje formonin një grup të madh të popullsisë post-imperiale, mbi të cilin regjimi komunist, në disa valë represioni, ushtroi shtypje të rëndë. Caqet ishin të luhatshme: integrim dhe asimilim i pomakëve, kurse për turqit, shpërngulje në Turqi apo asimilim. Domethënëse është që këto politika u ndoqën nga regjimi deri në fund të tij – dhe ato luajtën rol të madh në shkaktimin e këtij fundi. Duhet të merret parasysh, në krahasim me Jugosllavinë, edhe politika e ashpër fetare e Bullgarisë në përgjithësi. Në vitin 1959 filloi një fushatë kundër zakoneve myslimane (zbulimi, ndalimi i kapelave tradicionale, synetia bëhej vetëm në spitale). Më 1962 u ndërmorën edhe një sërë masash të tjera, që kishin për qëllim të kufizonin ndikimin turk mbi myslimanët e tjerë

(pomakët, romët). U kufizua vendosja e myslimanëve jo-turq në zonat me popullsi të madhe turke dhe njëkohësisht u promovua forcimi i identitetit pomak. Në sytë e regjimit kjo kishte rëndësi të veçantë, meqë turqit gëzonin pozitën më të lartë shoqërore në mesin e myslimanëve dhe funksiononin si grup udhëheqës. Organizimi i pomakëve bullgarishtfolës si grup i veçantë nënkuptonte dobësimin e komunitetit mysliman të mbizotëruar nga turqit. Pjesë e kësaj strategjie ishte edhe bullgarizimi i emrave personalë. Këto masa u zbatuan rajonalisht në shkallë të ndryshme të ashpërsisë, rrënjësisht në Rodopet Perëndimore, më moderuar në pjesën lindore të maleve, d.m.th. afër kufirit me vendet e NATO-s, Greqinë dhe Turqinë. Në vitin 1964, kjo fushatë u ndërkombëtarizua pas trazirave, kur myslimanët iu drejtuan Turqisë për ndihmë. Pas një faze relaksimi, në fillim të viteve 1970 – në analogji me fushatën kundër kishës – regjimi sërish rriti presionin. *Fronti Patriotik*, si organizatë masive, duhej të shtynte përpara një fushatë të re emrash dhe masash asimilimi dhe sërish shpërthyen trazira në Rodopet Perëndimore. Qindra pomakë që rezistuan u internuan në kampin Belene. Masat, sikurse ajo e ndërrimit të gurëve të varreve, lanë plagë traumatike.

Goditjen e fundit regjimi e nisi në mes të viteve 1980. Asimilimi i detyruar i turqve u propagandua si proces i rilindjes. Qeveria pretendonte se turqit e Bullgarisë ishin bullgarë të islamizuar me forcë, të cilët më pas ishin turqizuar me forcë, dhe jo pasardhës të emigrantëve myslimanë nga Anadoli, që kishin ardhur aty nga fundi i shekullit XIV. Sipas kësaj logjike, turqit duhej të rilindnin, d.m.th. ata duhej të ndihmoheshin të gjenin identitetin e tyre

gjoja të vërtetë, qoftë edhe me dhunë qeveritare. Për këtë fushatë, partia mobilizoi të gjitha resurset, që nga aparati i sigurisë e deri te shkenca, e cila duhej ta argumentonte teorinë e partisë. Në vitin 1985, pjesë të Bullgarisë ishin në gjendje të luftës qytetare. Fshatra të tëra rrethoheshin me tanke dhe luftëtarë klandestinë turq vendosnin bomba. Qeveria krijoi një njësi anti-terroriste (beretat e kuqe) dhe deri në mars të vitit 1985 detyroi 840.000 turq të merrnin emra me tingëllim bullgar. Veshjet dhe zakonet tradicionale myslimane u ndaluan përsëri. Disa dhjetëra njerëz u vranë dhe kampi ndëshkues Belene u mbush me të internuar. Konflikti u përshkallëzua në fillim të vitit 1989 me greva urie nga turqit në Bullgari dhe me protesta masive në Turqi. Trazirat dhe rezistenca ishin përhapur në rreth një të tretën e territorit shtetëror bullgar dhe krijuan një psikozë të vërtetë, nga e cila shumica e turqve donin vetëm të largoheshin. Kjo lëvizje filloi në maj të viti 1989 për ta arritur kulmin e saj në fund të gushtit.

Rreth 370.000 njerëz, më shumë se një e treta e turqve në Bullgari, u larguan nga vendi (i referuar me cinizëm si një ekskursion i madh), ku njerëz të shumtë të partisë dhe përfitues të tjerë u pasuruan nga pronat që të larguarit i shitën me nguti. Meqenëse në mes të sezonit të korrjeve bujqve turq u mungonte fuqia punëtore, qeveria urdhëroi mobilizim civil në kohë të paqes. Eksodi masiv e tronditi ekonominë bullgare dhe e izoloi vendin ndërkombëtarisht. Politika radikale e asimilimit mbështetej nga pjesë të mëdha të shoqërisë bullgare, të cilat ndanin frikën e qeverisë ndaj modelit të Qipros: rritja e fortë demografike e turqve dhe ndërhyrja e ushtrisë turke, si në Qipro në vitin

1974, për ndarjen e një territori të qeverisur nga Turqia në Bullgarinë Juglindore.

Shembulli i Bullgarisë tregon se politika ndaj islamit bazohej në konsiderata nacionale dhe më pak në aso fetare: boshnjakët dhe pomakët myslimanë duhej të integroheshin në shkallë kombëtare, turqit e Bullgarisë iu shfaqën regjimit si një kërcënim për shtetin, kryesisht për shkak të dallimeve të tyre gjuhësore dhe historike. Në të dy rastet kjo shkoi së bashku me nivelimin e trashëgimisë perandorake. Dominimi shekullor ekonomik i myslimanëve mbi fshatarët serbë dhe bullgarë nuk mund të harrohej kaq shpejt. Edhe politikat, ndaj bashkësive më të vogla myslimane ndoqën logjikë nacionale: politika nacionale maqedonase u drejtohej myslimanëve maqedonishtfolës (torbeshëve), politika serbe në Kosovë goranëve. Çaku ishte të ndaheshin myslimanët sllavishtfolës nga komunitetet myslimane më prestigjioze (turqit), ose më të mëdha (shqiptarët) dhe të integroheshin në një sistem që më nuk ishte fetar, por i organizuar sipas kriterëve etnike. Elitat sllave të jugut në Kosovë dhe në Maqedoni madje bënë përparime të romët myslimanë, për t'i ndarë ata nga shqiptarët myslimanë. Në Jugosllavi, kjo etnopolitikë ishte e lidhur me shpërndarjen e burimeve shtetërore, prandaj në këto grupe të vogla myslimane, kishte akterë që ishin të gatshëm të bashkëpunonin me shtetin komunist. Megjithatë, kjo politikë dështoi për shkak të një barriere të madhe: edhe në shtetin komunist, martesat vështirë se kalonin kufijtë fetarë, d.m.th. myslimanët formonin bashkësi martesash pavarësisht nga gjuha e tyre. Në Bosnjë, sidomos në zonat urbane dhe në mesin e të sekularizuarve, kjo ishte ndryshe, por midis

myslimanëve kryesisht joslavë në Ballkanin Qendror Osman, deri në vitin 1912, nuk kishte shumë martesë të përziera me të krishterë. Si pasojë u zhvendosën peshat brenda myslimanëve. Nuk ishin më turqit, por shqiptarët ata që mbisundonin sistemin, i cili zëvendësoi elitat e vjetër turke dhe ndihmoi shumicën rurale të popullsisë të vinte në pah.

Nëse krahasohen myslimanët e Ballkanit në dekadat pas vitit 1945, bëhet e qartë se struktura e tyre e brendshme dhe politikat shtetërore ndaj tyre ishin aq të ndryshme, sa që ata mezi mund të shërbejnë si njësi interpretimi, por nuk mund të merren si një grup i njëtrajtshëm. Në Jugosllavi, ishte politika shtetërore ajo që inicioi etnizimin dhe nacionalizimin e komuniteteve myslimane: boshnjakët myslimanë u bënë komb titullar i myslimanëve boshnjakë, ndërsa komunitetet e vogla dhe marginale myslimane u bënë maqedonas myslimanë, goranë dhe grupe rome si egjiptianë. Në Bullgari, shtypja u përshkallëzua deri në pikën e asimilimit të gjerë të detyruar të turqve, që ishte një nga arsyet kryesore të rënies së regjimit. Nga ana tjetër, në Shqipëri, regjimi arriti t'i shkatërrojë dhunshëm komunitetet fetare, përfshirë edhe islamin sunit, që kishte qenë më i fuqishmi deri atëherë, madje edhe t'i neutralizonte krejtësisht për rreth një çerek shekulli. Në Greqi, nga ana tjetër, shteti ndoqi një strategji të kundërt me modelin jugosllav: ai njohu një pakicë myslimane në Trakën Perëndimore, por ia mohoi asaj karakterin etnik (turk, pomak). Greqia mori traditën e vjetër fetare të Perandorisë Osmane. Vetëm në vitet 1990 Greqia hoqi dorë pjesërisht nga kjo politikë, kur, duke ndjekur modelin jugosllav, promovoi ndarjen e myslimanëve përgjatë

kufijve gjuhësorë përmes përpjekjes së dështuar të krijimit të një komuniteti pomak në Greqi, për t'i dalluar ata nga turqit e të njëjtit rajon dhe nga pomakët e Bullgarisë.

Shtetet post-imperiale me pothuajse asnjë trashëgimi perandorake nuk hoqën kaq shumë sa me islamin. Në kohë të caktuara dukej sikur vala e madhe e sekularizimit dhe modernizimit e kishte marginalizuar islamin si një relik të paramodernes. Por, sidomos Jugosllavia, hapi që herët rrugë të reja për në botën e jashtme: si shteti kryesor i lëvizjes së të painkuadruarve, ajo nuk mund të ndalonte haxhillëkun në Mekë; marrëdhëniet e ngushta të Jugosllavisë me vendet e botës islamike krijuan hapësira të gjera takimi midis myslimanëve jugosllavë dhe veçanërisht arabëve. Përmes kësaj porte, idetë panislamike dhe islamike arritën përsëri në Ballkan, nga ku ato në dukje ishin tretur pas vitit 1945. Fundja, komunizmat ballkanikë nuk i kishin shtjerrë rrymat fetare nëntokësore – por vetëm i kishin shtyrë ato përkohësisht mënjane. Religjioziteti shihej si prapambetje dhe nuk ishte më kot që feja u mbajt në rajone që ishin lënë pas dore nga regjimet, në zonat rurale kodrinore me lidhje të dobëta transporti dhe në zona malore të paarrtshme, d.m.th. në ato zona ku në vitet e vonshme, 1980 dhe 1990, nga Rodopet përmes Hercegovinës dhe sërish te malet e Sharrit në trekëndëshin (e sotëm) Shqipëri/Kosovë/Maqedoni, tensionet e etnizuara midis periferive të brendshme dhe zonave thelbësore politike shpërthyen në dhunë të hapur.¹⁸

¹⁸ Popovic 2009; Clayer/Bougarel; Lučić 2018; Gruev/Kaljonski 2008; Avramov 2016; Troebst 2012; Voss/Trubeta 1999; Brunnbauer/Grandits 2013.

Klasa e re

Revolucioni social i komunistëve ballkanikë jo vetëm që përmbysi shoqërinë fshatare dhe krijoi qytetin e rurbanizuar, por prodhoi edhe një elitë të re. Komunistët, kudo, elitat e vjetra ose i kishin vrarë, ose i kishin internuar në kampe pune, ose i kishin marginalizuar, kudo, me tërë farefisin, ndonjëherë me breza të tërë. Pushteti duhej të kalonte në duart e një elite të re, të zgjedhur kudo kryesisht në bazë të klasës dhe *originës shoqërore*. Të privilegjuar ishin anëtarët e Partisë Komuniste nga periudha e ilegalitetit dhe ish-partizanët. Në Shqipëri, bërthamën e pushtetit rreth diktatorit Hoxha, deri në fund të viteve 1970, e formuan qarqet partizane, ndërsa në Jugosllavi, klikat e periudhës së luftës e dominuan ushtrinë, shërbimin sekret dhe ekonominë. Brezi i partizanëve legjitimoi pozicionin e vet të privilegjuar me mitin revolucionar të luftës nacionalçlirimtare. Kjo duhej të kompensonte mungesën e kualifikimeve për postet e larta që mbanin. Edhe në shërbimet sekrete, grupi i punonjësve jokompetentë mbizotëronte në fazën e hershme, por për partinë ishte më e rëndësishme *vetëdija e shëndoshë klasore*, sesa kompetenca. Si çdo revolucion shoqëror, edhe përmbysja në Ballkan, shumë njerëzve u ofroi mundësinë e përparimit shoqëror dhe regjimet e përdorën këtë mobilitet shoqërorë si mjet për të konsoliduar sundimin. Fundja, sipas logjikës komuniste, në vend të borgjezisë së urryer, tani në pushtet duhej të vinte klasa punëtore. Shtetet partiake komuniste në Ballkan shpejt u ballafaquan me të njëjtat përvoja sikurse Bashkimi Sovjetik. Dinamizmi shoqëror e humbi vrullin pas shpërndarjes së posteve dhe në vend të elanit

revolucionar u përhap burokratizmi stalinist. Ashtu si në mëmëdheun e komunizmit, u shfaq një shtresë e re e funksionarëve të privilegjuar partiakë që kontrollonin institucionet shtetërore: nomenklatura. Ajo kultivonte sjellje klienteliste, siç njiheshin nga elitat e paraluftës, sidomos në shoqëritë fshatare, prej nga vinin shumica e sunduesve të rinj politikë. Kundër këtyre fenomeneve, fillimisht në Jugosllavi, u formua një rezistencë, të cilën e shprehu komunisti malazez me ndikim, Millovan Gjilasi (Milovan Đilas). Rënia dhe marginalizimi i tij pas vitit 1954, e bëri të qartë se sundimtarët e rinj nuk donin të hiqnin dorë nga beneficionet apo privilegjet e veta materiale.

Në të gjitha shtetet komuniste, dinamika shoqërore shteroi kur *klasa e re e nomenklaturës* nisi të riprodhohej dhe t'i shpërndante burimet tek anëtarët e familjes. Kësisoj, në këto shoqëri, në socializmin real ekzistues, gjoja egalitar, ku solidariteti dhe besnikëria familjare nuk ishin zhdukur thjesht brenda ditës, lindja u bë kriter. Klasa e re kapi shtetin, ata u rrjetëzuan përmes lidhjeve martesore dhe interesave. Dhe, shumë shpejt, për të u bë më i rëndësishëm sigurimi dhe përmirësimi i standardit material të jetës dhe mbrojtja e pozitave politike, sesa vënia në praktikë e parullave komuniste.

Struktura patrimoniale sunduese e komunizmit ballkanik promovoi shfaqjen e strukturave joformale të pushtetit, sistemeve të korrupsionit të ndërtuara nga pushtetarët dhe të bizneseve gjysmëlegale apo ilegale, të cilat brenda *nomenklaturës* çuan përpara njerëz të shërbimeve dhe biznesmenë të shkathët dhe të paskrupull. Anëtarët e burokracisë qendrore, përfaqësuesit kryesorë të

kompleksit industrial ushtarak, drejtuesit e ndërmarrjeve të mëdha shtetërore, ndër ta edhe disa studiues të spikatur, shkencëtarë dhe artistë të sponsorizuar nga shteti – këto ishin grupet që përbënin elitën e re komuniste. Për Jugosllavinë supozohet se rreth 14.000 njerëz i përkisnin rrethit të ngushtë të pushtetit (udhëheqësit e partisë federale, anëtarët e organeve qendrore të partisë, udhëheqësit rajonalë të partive dhe kryeministrat). Në Bullgari, nomenklatura e partisë fillimisht, në vitin 1955, përfshiu 2.295 njerëz, 7.301 në vitin 1970 dhe 9.653 në vitin 1980.

Ajo që i dallonte ata nga pjesa tjetër e popullsisë ishte stili i tyre i jetës, i cili në komunizëm konsumator, ndër të tjera, nënkuptonte që ata kishin qasje të privilegjuar në mallrat e importuara nga perëndimi dhe që ata mund të udhëtonin jashtë vendit. *Nomenklatura* posedonte modën perëndimore dhe elektronikën e lakmuar perëndimore. Në vendet me mungesë ushqimi si Shqipëria, furnizimi me mish dhe produkte qumështi apo makarona të importuara italiane, ishin tipar dallues i *nomenklaturës* kundruall popullatës sëurit. Nuk duhet të nënvlerësohet as përparësia në arsim dhe informim, meqë anëtarët e *nomenklaturës* lejoheshin t'i lexonin mediat të huaja dhe shumë libra që ishin të ndaluara për njerëzit e rëndomtë. Brenda vendit, privilegjet përfshinin: konsideratë preferenciale në ndarje të hapësirave të kufizuara të banimit dhe të makinave private, vendpushime në male dhe në bregdet, por edhe preferenca në sistemin arsimor, në alokimin e vendeve të studimit dhe, mbi të gjitha, në ndarje të bursave shtetërore për studime jashtë vendit. Siç u përmend, elita jetonte në zonat e veta të kufizuara të banimit. Sidomos në vendet që

kufizonin udhëtimet jashtë vendit tërësisht (Shqipëri) apo në një masë të madhe (Rumani), njerëzit që u arsimuan në vende perëndimore i përkisnin klasës së re.

Këta mekanizma përjashtonin pjesë të mëdha të popullsisë nga pjesëmarrja, sidomos pasi rrjeti në rritje i të afërmeve dhe marrëdhënieve mezi duronte ndonjë ngritje meritokratike nga të jashtmit. Edhe valët e spastrimeve, si ato që shpërthyen edhe me dhunë mbi nomenklaturën në Shqipëri deri në vitet 1980, fushatat kundër *burokratizmit*, të cilat i përsëritnin të gjithë liderët partiakë në fjalimet e tyre, dërgimi i burokratëve në prodhim sipas modelit kinez (p.sh. në Shqipëri në fund të viteve 1960) apo rotacioni i postit si mjet pushteti – asgjë nga këto nuk ndryshoi strukturën themelore shoqërore të elitave në shtetet partiake. *Klasa e re* u tregua më e qëndrueshme se partia dhe shteti partiak. Ata dhe pasardhësit e tyre, si dhe ata që u kooptuan në radhët e tyre, sundojnë akoma edhe sot shoqëritë post-komuniste të Ballkanit. Drejtorët e kombinateve, drejtuesit e kompanive të huaja të organizuara nga shërbimi sekret, agjentët e shërbimeve sekrete dhe rrjetet e tyre i kishin parakushtet më të mira për t'i mbijetuar rënies së komunizmit shtetëror, se sa njerëzit që ata i kontrollonin dhe i kufizonin sistematikisht nga marrëdhëniet e jashtme dhe informacioni. Sado të rëndësishme që janë këto grupe, akoma ka mungesë të studimeve të hollësishme mbi elitën ekonomike të komunizmave ballkanikë dhe gjithashtu mungon një përmbledhje krahasuese e udhëheqësve të fuqishëm të rretheve. *Shoqëri klasore të burokratëve partiakë e quajti* historiani Holm Sundhaussen klasën e re në Jugosllavi – termi mund të zbatohet për të katër regjimet komuniste

në Ballkan. Kjo kastë u mbyll në vete dhe përjashtoi shumicën e popullsisë nga burimet e pakta. Aftësia e tyre për të trashëguar pushtetin dhe ndikimin ishte e spikatur. Kësisoj fituesit e vërtetë të epokës komuniste janë fëmijët dhe nipërit e *nomenklaturës*. Ata fituan sepse prindërit e tyre eliminuan ose marginalizuan elitat e vjetra, duke ua pamundësuar kthimin në pushtet pas vitit 1989; ata fituan sepse prindërit e tyre i kishin mbajtur konkurrentët potencialë larg pushtetit për dekada të tëra. Në shtetet si Shqipëria dhe Bullgaria, elitat e vjetra ishin shkatërruar pothuajse plotësisht, kundërshtarët mund të vinin vetëm nga vetë partia.¹⁹

Intelektualët dhe partia

Ndërlidhja e shumë intelektualëve në regjimet komuniste tërhoqi vëmendje të konsiderueshme në të gjitha vendet pas përmbyesjes së tyre – duke shmangur vëmendjen nga elitat më pak spektakulare, por shumë më të rëndësishme për sa i përket politikës së pushtetit, atyre të shërbimeve sekrete, të ushtrisë dhe ekonomisë së shtetit. Debati pas vitit 1989 në vendet post-komuniste u mor me të madhe rreth palëve kundërshtarë të kolaboracionistëve dhe rezistencës. Interpretimi shkencor i vendos elitat artistike dhe intelektuale në një kontekst më të gjerë socio-historik: regjimet i shihnin ato si grupe strategjike të rëndësishme për shkak të potencialit të tyre legjitimues, por edhe aftësisë së tyre për të formuluar kontradikta. Për shkak se ata këtë e bënë rrallë, kjo temë edhe sot vazhdon

¹⁹ Vezenkov 2008; Gruev 2004; Sabrow/Schattenberg 2018.

të jetë temë diskutimi. Intelektualët vështirë se ndryshonin cilësisht nga pjesët e tjera të popullsisë në strategjitë e tyre të adaptimit dhe përshtatjes. Por ata kishin aftësi për të reflektuar në mënyrë të artikuluar dhe ishin të vetëdijshëm për pozicionin e tyre të spikatur në shoqërinë komuniste, e cila zyrtarisht, në veçanti, i respektonte intelektualët besnikë ndaj regjimit. Më shumë sesa në perëndim, intelektualët që iu përshtatën këtij sistemi mund ta ndienin veten në qendër të shoqërisë, jo si përballë shtetit, por si mbështetës të tij të çmuar.

Komunistët filluan sundimin e vet në Ballkan duke eliminuar ose marginalizuar ato pjesë të elitës intelektuale që i konsideronin të pambështetshme. Nuk duhet harruar në këto spastrime se sa e hollë ishte elita në vendet e veçanta para vitit 1945. Në Shqipëri, për shembull, elita intelektuale përbëhej nga disa qindra njerëz. Nuk kishte as universitet e as akademi; intelektualët më të rëndësishëm mbledheshin rreth shkollave (fetare), prej të cilave më të mirat drejtoheshin nga urdhrat katolikë në veri të vendit. Fushata shfarosëse kundër intelektualëve katolikë rreth metropolit verior shqiptar, Shkodrës, pati pasoja të rënda kulturore, ndonëse numri i viktimave mund të mos duket i lartë, krahasuar me vendet e tjera. Komunistët shqiptarë, kryesisht nga Shqipëria e Jugut, jo vetëm eliminuan kundërshtarët ideologjikë me tortura e ekzekutime, por edhe krijuan një tabula rasa kulturore, për t'i bërë vend modeleve të veta kulturore.

Edhe në Bullgari dhe Rumani komunistët eliminuan pjesë të mëdha të elitave intelektuale dhe shkencore. Mirëpo, komunistët rumunë u kujdesën qysh herët që t'i afronin intelektualët me emër, të majtë apo oportunistë,

duke u dhënë pozita të larta. Sidoqoftë, fokusi i interesit ishte krijimi i një elite intelektuale vetjake, mbetjet e elitave të paraluftës toleroheshin vetëm aty ku nuk mund të bëhej pa to.

Faza staliniste (1945–afërsisht 1960) ishte e rëndë edhe në politikën kulturore. Kudo u përqaftuan skemat staliniste, nga realizmi socialist në art e deri te skema e luftës klasore në interpretim të historisë. Fokusi kryesor ishte nivelimi dhe zgjerimi i sistemit institucional në shkencë dhe kulturë. Në Jugosllavi, Bullgari dhe Rumani, komunistët trashëguan një sistem shkencor me universitete dhe akademi; institucionet arsimore dhe kërkimore u zgjeruan, sikurse edhe financimi i kulturës së kontrolluar nga shteti, p.sh. përmes shoqatave profesioniste shtetërore, të cilat u ofronin anëtarëve të vet beneficione materiale. Mirëpo, në Shqipëri duhej krijuar një sistem i tillë institucional nga e para. Pushtuesit italianë për vetëm pak vjet kishin bërë disa punë përgatitore. Ato u vazhduan në heshtje nga komunistët.

Faza staliniste në shkencë dhe në kulturë shpërfaqti mbizotërimin e ideologëve shtetërorë kryesisht të paaftë, por gjithsesi agresivë. Në shtetet komuniste shumë botime vinin nga pena e intelektualëve të burgosur, por konsideroheshin arritje e elitës së re me *vetëdije të shëndoshë klasore*. Deri në fund të viteve 1950, në Bullgari apo Rumani kishte distancë të konsiderueshme midis shumë intelektualëve dhe regjimit përkatës. Në Bullgari edhe brenda grupit të artistëve besnikë ndaj regjimit, pas vdekjes së Stalinit dhe Plenumit të prillit, lindi shpresa për një liri më të madhe artistike, por u zhgënjyen shumë shpejt.

Nga ana e tyre, regjimet ishin të vetëdijshme se, për të siguruar pushtetin, duhej të fitonin mbështetjen e intelektualëve. Kjo ndodhi në vitet 1960, në mbarë Ballkanin – përveç duke promovuar elitën e re që përbëhej nga arrivistët socialë – edhe përmes kthesës nacionaliste. Shumica e intelektualëve në Rumani, Bullgari dhe Shqipëri, me bindje të plotë shkelën në anën e partisë, në rrugën e ultra-nacionalizmit ksenofob.

Pak më shumë hapësirë për manovrim kishin shkencëtarët dhe intelektualët në Jugosllavi, ku shteti, pas përpjekjeve fillestare të pasuksesshme, hoqi dorë nga kontrolli qendror. Edhe decentralizimi i mbarë sistemit fokusin e shkencës dhe artit e zhvendosi në nivel të republikave, ku artikulohehin gjithnjë e më shumë forcat që vepronin dhe argumentonin nga këndi nationalist. Kudo arrinin të profilizoheshin intelektualët që si avangardë pretendonin të përfaqësonin interesat e kombit – por vetëm përderisa nuk vinin haptas në dyshim sundimin e partisë. Shkrimtarët, historianët dhe gjuhëtarët ishin në ballë të përkeqësimit të kundërshtive nacionaliste midis republikave dhe grupeve të veçanta etnike. Shkencëtarët luajtën rol kyç në kornizimin e identiteteve etnike të myslimanëve boshnjakë, shqiptarëve dhe grupeve më të vogla të myslimanëve sllavë në Kosovë e Maqedoni, si dhe romëve, gjë që u dha atyre prestigj dhe beneficione materiale.

Kultura dhe shkenca ishin të rëndësishme për grupet komuniste qeverisëse – kjo nënkuptonte, nga njëra anë, se për to viheshin në dispozicion fonde të konsiderueshme shtetërore, por nga ana tjetër, që regjimet, shpesh madje personalisht udhëheqësit e partive, sipas

shembullit të Stalinit, ndërhyenin në mënyrë dirigjuese. Shteti shqiptar dhe udhëheqësi i partisë, Hoxha, p.sh., kontrolloi programet e kongreseve dhe madje edhe zërat e enciklopedisë kombëtare. Udhëheqja e partisë rumune diskutoi gjatë politikat e historisë, zgjedhjen e letrës për shtypjen e literaturës propagandistike dhe dizajnin e kinofilmave monumentalë që glorifikonin momente kyçe të historisë kombëtare. Në Bullgari, më 1975, kryetare e komisionit kulturor u bë vajza e kreut të shtetit dhe partisë, Ljudmila Zhivkova. Në këtë pozitë, ajo mbledhi akademikë dhe artistë të shumtë të interesuar për karrierë, të cilët zbatonin idetë shpesh të ndikuara nga misticizmi të vajzës së diktatorit rreth kulturës trake dhe pikave kulmore të historisë kombëtare. Trakologjia, që duhej të provonte jetëgjatësinë dhe lulëzimin kulturor të Bullgarisë që nga antikiteti, mori hov me rritje meteorike. Më 1981 u festua me pompozitet 1.300-vjetori i pushtimi bullgar të Ballkanit. Programet e emërtuara sipas studiuesit sovjetik Nikolaj Rërik (1874–1947) dhe Leonardo da Vinçit, kishin për qëllim të hapnin rrugë për një kulturë e cila në gjuhën dërdëllitëse të regjimit vlerësohej si e *zhvilluar gjithanshëm dhe harmonike*. Lista e projekteve madhore të perealizuara të Zhivkovës dëshmon planet megalomane të një shteti të vogël ballkanik: *Qendra audio-vizuale e kulturave të botës, Panteoni i shtetit bullgar dhe Instituti Himalajas Urusvati*.

Regjimet në Bullgari dhe Rumani në vitet 1970 dhe në fillim të viteve 1980 kremtonin veten si Epoka e Re apo Epoka e Artë. Nacionalizmi ekstrem që u përhap sanksionohej nga autoritetet më të larta. Në Rumani, diktatori shkroi vetë pjesë të himnit të ri kombëtar dhe

mbështeti rehabilitimin e Mareshal Antoneskut, të cilit shkrimtari i njohur Marin Preda (1922–1980), në vitin 1975, ia kushtoi romanin e kontestuar *Delirium*. Me këtë regjimi u tregua i gatshëm të përvetësonte edhe përgjegjësin për Shoah – si udhëheqës të fortë dhe fitimtar kundër *Ushtrisë së Kuqe*. Nacionalizmi antirus nuk ishte vendosur askund tjetër kaq hapur në shërbim të stabilizimit të regjimit sikurse në Rumani. Teoria e protokronizmit mëntonte të provonte se arrijtet thelbësore kulturore dhe shkencore ishin bërë nga rumunët. Vështirë që ndonjë teori tjetër të ketë shpërfaqur kaq qartë lidhjen mes kompleksit të inferioritetit dhe nacionalizmit të ekzagjeruar të elitave besnike të regjimit.

Si front kulturor, intelektualët duhej t'i shërbenin regjimit, dhe intelektualët u promovuan si elitë, por edhe u kontrolluan në mënyrë rigoroze që të mos lëshonin ndonjë impuls opozitar. Në Shqipëri, Bullgari dhe Rumani nuk kishte asnjë rrezik për këtë: eliminimi dhe pastaj kooptimi i elitave të vjetra, krijimi i kuadrove të reja komuniste dhe përcjellja e vazhdueshme nga shërbimi sekret, por para së gjithash oferta ideologjike e nacional-komunizmit, e plotësuar me privilegje materiale dhe prestigj shoqëror, tërhoqën shumicën dërrmuese të punëtorëve intelektualë në krah të regjimit, për t'u bërë paterica të tij. Kjo vlente jo vetëm për shkencat e natyrës, të rëndësishme për ekonominë dhe ushtrinë, por sidomos për shkencat humane dhe shoqërore, inxhinierët e projekteve nacional-komuniste: studimet gjuhësore dhe letrare, folklori, historia dhe arkeologjia ishin ndër përfituesit e projekteve të mëdha të identitetit kombëtar, të cilat u përcollën me kinofilma glamuroz, romane, pjesë muzikore, arte pamore

dhe arkitekturë. Popujt e lashtë: thrakasit, ilirët dhe dakët, nga regjimet në Sofje, Tiranë dhe Bukuresht, kremtoheshin si paraardhës dhe interpretoheshin si dëshmi e autoktonisë, e cila përdorej si argument në konfliktet territoriale.

Derisa në Jugosllavi, në vitet 1960, përpjekjet për të unifikuar një historinë të përbashkët shtetërore dështuan dhe po zhvilloheshin konflikte të hidhura mes studiuesve kroatë dhe serbë rreth gjuhës së shtetit, pra në lëmin kulturor tashmë po shfaqej në horizont shpërbërja e brendshme e shtetit, në tri shtetet tjera komuniste elitat kulturore të sponsorizuara nga shteti u angazhuan në programet kombëtare të homogjenizimit. Intelektualët jugosllavë u organizuan kryesisht përgjatë kufijve të republikave, brenda të cilave vepronin gjithashtu në mënyrë homogjenizuese; shumica e intelektualëve të komunizmave ballkanikë morën pjesë në nivelimin e strukturave post-imperiale – domethënë krahinore, fetare dhe të dallimeve kombëtare.

Vetëm në Greqi zhvillimi i intelektualëve shkoi ndryshe. Jo pse nacionalizmi nuk ishte i përhapur në të majtën intelektuale, por pse antikomunizmi i mandatuar nga shteti dhe atmosfera e rëndë intelektuale e dy dekadave të para të pasluftës kishte zgjuar kundërthënie në një shoqëri që, përkundër të gjitha vështirësive, megjithatë ishte demokratike. Kur shoqëria greke, në vitet 1960, u zhvendos në të majtë, kjo provokoi puç ushtarak. Armiqësia ndaj intelektualëve dhe paaftësia për të formuluar ide të qarta ideologjike, si dhe ikja e shumë intelektualëve në mërgim, në Evropën Perëndimore dhe në SHBA, bënë përvojën e brezit të elitave artistike që formësuan Greqinë post-diktatoriale (nga viti 1974). Jo me, por kundër shtetit

që perceptohej si aparat i dhunës dhe shtypjes, por edhe i ndikuar nga solidariteti ndërkombëtar në luftën kundër diktaturës, u shfaq një brez i ri, i cili e kishte përjetuar personalisht perëndimin. U formua një elitë, figurat simbolike së cilës, si këngëtari Mikis Theodorakis (i lindur më 1925), apo aktorja Melina Merkuri (1920–1994) arritën famë botërore dhe gëzonin simpati në mbarë botën. Hapja ndaj botës dhe përvoja kozmopolitane i dallonte intelektualët grekë të mërguar të viteve 1970 nga fqinjët e tyre introspektivë, mundësitë e të cilëve për të udhëtuar ishin shumë të kufizuara. Greqia e njihte disidencën si një fenomen masiv intelektual dhe përvojë të gjeneratës. Pas vitit 1974, elitat disidente u kthyen nga internimi i brendshëm dhe i jashtëm dhe morën pushtetin në institucionet shkencore dhe kulturore. Intelektualisht e djathta kombëtare konservatore në masë të madhe ishte zhdukur. Megjithatë, fitorja e intelektualëve kritikë ndaj diktaturës nuk do të thoshte se me ta liberalizmi demokratik kishte fituar epërsinë në Greqi. Antiamerikanizmi lidhej me inate të vjetra antiperëndimore. Nacionalizmi i së majtës greke ishte i theksuar dhe e majta antidiktatoriale e kishte të vështirë (dhe ende e ka) t'i hidhte një vështrim kritik të kaluarës së saj komuniste – dhe jo vetëm në dikotominë e vjetër mes të majtës dhe të djathtës.²⁰

²⁰ Elenkov 2012; Hristova 2016; Verdery 1991; Vasile 2017; Zavatti 2014; Elenkov 2009; Antohi 2007.

Disidenca dhe rezistenca

Në vitet 1960 dhe sidomos në ato 1970 dhe 1980, disidentët u bënë simbole të shoqërive të Evropës Lindore nën sundim komunist. Prosesi i Helsinkit dhe të drejtat themelore të përcaktuara në *aktin përfundimtar të Konferencës për Sigurinë dhe Bashkëpunimin në Evropë*, në vitin 1977, hapën hapësira të reja për intelektualët kritikë të regjimit në vend dhe u dhanë atyre një dukshmëri më të madhe ndërkombëtare. Në përfundim kishte interesim të madh edhe për zërat më të vegjël devijues nga lindja. Sundimtarët politikë krijuan kornizën për disidencë – në kohën e terrorit të përhapur kishin heshtur edhe zërat e shpirtrave kritikë. Disidentët, edhe sikur të shfaqeshin si figura markante individuale, kishin nevojë për një mjedis që i mbështeste, që i diskutonte veprat dhe deklaratat e tyre; ata kishin nevojë për një mjedis në të cilin mund të shpërndahej literatura e vetëbotuar dhe e shumëzuar (samizdat). Ata përkraheshin nga traditat e rezistencës civile, shpesh të organizuara, traditë kjo që intelektualin e shihte si dikë që rri përballë, nëse jo kundërshtarin e një shteti shtypës. Të gjitha këto parakushte ishin pothuajse joekzistente në Shqipëri, Bullgari dhe Rumani, dhe vetëm pjesërisht të pranishme në Jugosllavi. Mungesa e disidencës së gjerë intelektuale sikurse në Bashkimin Sovjetik, në Poloni, në Hungari dhe në Çekosllovakë, pas vitit 1989 në Ballkan u përjetua si deficit dhe u shtrua pyetja se pse nuk lulëzoi kundërshtimi, madje as pas *Helsinkit*.

Përgjigjet e hulumtimeve janë të ndërlikuara. Së pari, duhet të merret parasysh thyerja e thellë pas vitit 1945: siç u tregua, shtresat intelektuale fillimisht ishin kudo të

holla, kurse në vende si Bullgaria dhe sidomos Shqipëria ato ishin gjithashtu goxha të reja. Cipa u gris shumë shpejt. Së dyti, nuk duhet harruar se terrori stalinist, me valët e tij të spastrimeve dhe frikësimeve, një brezi të tërë ia shkuli çdo syth të mendimit të lirë. Një konsideratë e tretë, e cila përmendet shpesh, tashmë është e kontestuar: pyetja se në ç'shikallë ka kontribuar konformizmi kulturor në parandalimin e rezistencës më të gjerë intelektuale. Argumenti bazohet në presionin e përshtatjes në shoqëritë fshatare, nga e cila vinte shumica e elitës së vendeve rurale, si Serbia dhe Bullgaria; apo në kulturën e intrigave dhe formimin e fraksioneve në *regatin* rumun. Ndikime të tilla mentale janë vështirë të matshme. Mekanizmat e përshtatjes me gjasë janë më të kapshëm nëse gjurmohet rruga e intelektualëve që i shërbyen disa regjimeve, mes vitit 1930 dhe komunizmit të hershëm, siç demonstron shembulli rumun Luçian Boja [Lucian Boia].

Gjithashtu, një historiane rumune, Kristina Petresku [Cristina Petrescu], ka zhvilluar një sërë shpjegimesh për vendin e vet, të cilat shmangin përgjithësimet e nxituara kulturore. Në Rumani tradita e intelektualitetit të majtë ishte e dobët; në fakt, para vitit 1945, shumica e intelektualëve rumunë ishin në kampin nacional-konservator apo legjionar. Brenda PK-së rumune, fraksionizmi dhe diskutimet brendapartiake ishin të ndaluara. Për dallim nga PK-të, p.sh. të Evropës Qendrore-Lindore, partia nuk ofronte hapësirë për mendimin ndryshe, gjersa në Jugosllavi, në fund të viteve 1970, pra gjithashtu mjaft vonë, kritikën ndaj vijës zyrtare partia nuk e quante më tradhti. Kthesa nacional-komuniste privoi shumë intelektualë me orientim nacional nga baza e kritikës së tyre ndaj partisë – madje

edhe legjionarët ishin përpjekur për një shtet homogjen, të industrializuar me njohje globale; ata u cakërruan më së shumti te distanca e regjimit nga kisha. Rumania nuk e mbështeti përmbajtësisht procesin e Helsinkit dhe, nga viti 1981, në kuptimin e autarkisë së plotë, regjimi u mbyll plotësisht nga çdo ndërhyrje e jashtme. Presioni i kontrollit nga shërbimi sekret që ishte dhe mbeti i lartë, godiste sidomos intelektualët që konsideroheshin si grup politikisht i ndjeshëm. Marrë parasysh konsensusin e gjerë kombëtar komunist, ishin kryesisht minoritetet etnike (hungareze, gjermane) dhe fetare (katolike, protestante, neoprotetante) ato që formuluan kritika – gjë që ia lehtësoi regjimit që t'i përjashtonte kritikët si të huaj, që nuk i përkisnin kombit dhe kësisoj, që ta etnizonin apo fetarizonin disidencën. Në Rumani nuk kishte fare traditë të debatit rreth të drejtave të njeriut. Shumë njerëz kritikë u dekurajuan nga qëndrimi i perëndimit, i cili, nga fundi i viteve 1960 deri më 1981, e mbështeste ekonomikisht dhe politikisht regjimin. Gjithashtu nuk duhet nënvlerësuar faktin që Rumania nuk kishte kufij me shtete jekomuniste dhe se edhe në aspekt hapësinor ishte e izoluar. Shërbimi sekret siguroi që intelektualët të qëndronin të izoluar nga kontaktet me perëndimin – udhëtimi ishte pothuajse i pamundur, librat dhe mediat ishin mezi të qasshme. Intelektualëve të paktë kritikë nuk u shkoi për dore të vinin në kontakt me grupe më të gjera shoqërore – ata ishin të izoluar, shpesh ishin fare të vetmuar.

Disidentët e paktë gjetën rezonancë falë *radios Evropa e Lirë* [*Radio Free Europe*], e cila mund të dëgjohej në Rumani që nga viti 1963. Ajo merrte shumë letra nga Rumania dhe transmetimet e saj dëgjoreshin nga shumë

rumunë. RFE fitoi ndikim nga fundi i viteve 1970 dhe bëri të njohur disidentin Paul Goma (i lindur më 1935), i cili pas Helsinkit ishte përpjekur më kot të formonte një grup të të drejtave civile në analogji me vendet tjera të bllokut lindor. Stacioni shqetësoi aq shumë regjimin, saqë angazhoi terroristin e njohur ndërkombëtarisht Karlos Ramirez Sançez [Carlos Ramirez Sanchez] (i lindur në vitin 1949) për të kryer një atentat kundër redaksisë së RFE-së në Mynih. RFE u përpoq të punonte drejt një kompromisi rumuno-hungarez në çështjen e Transilvanisë dhe ta rrëzonte sentimentin antihungarez të regjimit, madje luajti rol qendror gjatë përmbyesjes së regjimit komunist përmes informimit rreth ngjarjeve politike.

Disidenca në Rumani ishte e vogël dhe e izoluar, por ishte transterritoriale dhe nga ky transterritorialitet, që u krijua nga RFE-ja, ajo mori kuptim. Ekipi i RFE-së, rumunë të emigruar, i përkisnin një diaspore politike që përndryshe kishte pak ndikim. Përfaqësuesit e saj më të rëndësishëm, siç ishte liberali Jon Raci (Ion Rațiu) (1917-2000), i cili garoi më kot për presidencën kundër aparatit post-komunist të pushtetit më 1990, ishin të rrethuar me agjentë nga *Sekuritate* dhe fare pak të njohur në vend.

Për arsye të ngjashme, edhe në Bullgari nuk kishte ndonjë disidencë. Për dallim nga Rumania, ajo që mund të kuptohet si devijim nga vija e partisë në fund të viteve 1980 rekrutohej brenda partisë. Si në Rumani, ekzistonte një rezistencë e formuluar qartë midis pakicave etnike – për dallim nga hungarezët, turqit ofruan edhe rezistencë të dhunshme. Në të dy rastet, hendeku i konfliktit etnik të ndërsyer nga regjimi pengoi bashkëveprimin e pakicave etnike dhe opozitarëve nga shumica. Në këtë shumicë

disidenca u ngrit shumë vonë, përkatësisht në vitin 1989, sidomos rreth aktivistëve mjedisorë të Danubit dhe të Universitetit të Sofjes. Në asnjë moment këto grupe nuk përbënin kërcënim për regjimin. Regjimi ndihej i kërcënuar, si në rastin rumun, nga disidenca jashtë vendit, kundër së cilës Sofja, si Bukureshti dhe Beogradi, vazhdoi me vrasje – për shembull kundër disidentit Georgi Markov (1929–1978) në Londër.

Parakushtet për disidencë ishin më të pakta në Shqipëri: si vendi i vetëm që kishte refuzuar që nga fillimi të bashkohej me procesin e KSBE-së. Valët e spastrimeve të viteve 1970 dhe 1980 me ekzekutime të shumta, përfshirë edhe të funksionarëve të lartë, me kampe të punës së detyruar, me kontrollin, krahasuar me diktaturat e tjera komuniste, ekstrem shoqëror, i cili pengonte edhe shkëmbimin kritik të ideve brenda familjes, e cila nuk ishte e mbrojtur, por përkundrazi e monitoruar. Pak njerëz që guxuan të mendonin ndryshe, ato mendime i mbanin rreptësisht vetëm për veten e tyre. Kështu, ata ishin plotësisht të izoluar.

Në Jugosllavi, në fillim të viteve 1970, në një valë të madhe spastrimesh, shteti largoi dhjetëra mijëra njerëz ideologjikisht të papërshtatshëm nga postet dhe funksionet: kjo vlente për liberalët dhe nacionalistët në Kroaci, Serbi dhe Maqedoni. Këtu bëhej fjalë për njerëz që kishin qenë anëtarë të partisë apo kishin mbajtur poste të rëndësishme administrative. Gjatë fazës së ristrukturimit të shtetit (1966–1974), ata kishin vepruar në kuptimin nacional apo, përmes ideve të tyre, për një strukturë më liberale shoqërore dhe ekonomike dhe ishin larguar pak më shumë nga vija të cilën në fund e përcaktoi kreu i

shtetit Tito. Me këto spastrime, shpesh të kombinuara me disavantazhe sociale dhe ekonomike, partia Jugosllave krijoi një potencial të madh për pakënaqësi intelektuale në vend, që u intensifikua nga sundimi burokratik shterp i viteve 1970. Në krahasim me komunizmat tjerë ballkanikë, diaspora jugosllave, veçanërisht aktivistët nacionalë kroatë dhe shqiptarë të Kosovës, ishin shumë më aktivë, kundër të cilëve Beogradi veproi me fushata të njëmendta vrasjesh (për shembull kundër kosovarit Jusuf Gërvalla 1945–1982, i cili u vra në Gjermani). Menjëherë pas pranimit të Kroacisë në BE më 2014, hetimi i penguar i këtyre krimeve çoi në tensione të konsiderueshme me Gjermaninë, pasi qarqet post-komuniste me ndikim ende mbrojnë vrasësit dhe simahorët e tyre.

Në prag të ndryshimit të sistemit, në vitin 1989, vetëm në Jugosllavi kishte numër të madh të intelektualëve disidentë që vepronin brenda. Shumica e tyre ishin nacionalistë serbë të bindur, ndërsa reformatorët liberalë, që ishin të rëndësishëm në fund të viteve 1960, nuk luanin më ndonjë rol, sepse ata besonin, sikurse edhe komunistët reformatorë në Evropën Qendrore-Lindore, në ndryshueshmërinë e një sistemi që kishte humbur besueshmërinë në sytë e shumicës së popullsisë.²¹

Shteti, kombi, ideologjia

Që komunizmi në Ballkan kishte trasuar rrugën e vet ideologjike tashmë është përmendur disa herë dhe duhet

²¹ Petrescu 2013; Boia 2014; Bottoni 2017a; Morgan 2018; Vučetić 2016; Marinov 2016; Rašiu 2017–2018.

të sistemohet edhe një herë këtu. Dy tendenca mund të skicohen përafërsisht më 1945, një internacionaliste dhe një nacional-komuniste, ku që të dyja edhe gërshetohen. Internacionalizmi i propaganduar nga bolshevikët u zbatua edhe në praktikën politike në rajon, sidomos në vitet e para të pasluftës. Qëllimi ishte të demonstrohej se komunistët mund të zgjidhnin kontradiktat e vjetra nacionale, të tilla si problemi i Maqedonisë. Këtu PK-ja bullgare njohu një pakicë maqedonase në Maqedoninë e Pirinit, d.m.th. në territorin bullgar, kështu që devijoi rrënjësisht nga pikëpamja tradicionale bullgare se maqedonasit ishin bullgarë. Pas thyerjes mes Stalinit dhe Titos (1948), komunistët bullgarë gradualisht u distancuan nga ky pozicion dhe u kthyen në pikëpamjen e vjetër, e cila, me përprjekje të mëdha propagandistike, për dekada të tëra, u polemizua me Jugosllavinë. Po kështu dështoi edhe projekti i dytë prestigjioz internacionalist, projekti për arritjen e kompromisit mes hungarezëve dhe rumunëve rreth Transilvanisë. Hungarezët fituan aty krahinën e tyre autonome, por kjo shpejt u kufizua dhe sërish u shfuqizua më 1960. Deri më sot, centralistët rumunë e konsiderojnë të papranueshme idenë e rivendosjes së autonomisë territoriale hungareze në mes të Transilvanisë, ndërsa veprimtarët kombëtarë hungarezë vazhdojnë ta bëjnë këtë kërkesë.

Të dy projektet internacionaliste u rrëzuan nga *nacional-komunizmi*, i cili nuk e pasoi *internacionalizmin* si fazë, sado që ishte vija dominuese e partive që nga fillimi. Për këtë shkak *internacionalizmi* as nuk u zhduk nga agjenda politike, meqë ai mund të përdorej si instrument në politikën globale paralel me nacional-

komunizmin e drejtuar nga brenda. Pikërisht komunizmat ballkanikë që u veçuan nga Moska theksonin rëndësinë e *internacionalizmit* komunist të partnerëve të barabartë, duke u profilizuar kësisoj në nivel global.

Por nga brenda, gjithandej, dominonte nacional-komunizmi. Në Ballkan, nacionalizmi nuk ishte një antitezë ideologjike ndaj komunizmit. Përkundrazi, ai duhet parë si struktura bazë e botëkuptimit, në të cilën u shartua komunizmi. Tashmë është treguar se sa fuqishëm ishin angazhuar kombëtarisht komunistët bullgarë brenda kominternit; gjithashtu u theksua se si gjatë Luftës së Dytë Botërore komunistët serbë ndoqën qëllimet nacionale në Bosnjë dhe në Kosovë, realizimin e të cilave vazhduan të bëjnë edhe pas vitit 1945. Nacionalizmi nuk ishte një e keqe që komunistët u detyruan ta merrnin nga shoqëritë e periudhës mes dy luftërave; përkundrazi, ai u kultivua prej tyre që nga fillimi dhe u përdor për të legjitimuar pushtetin e tyre. Udhëheqjet e partive, intelektualët dhe artistët besnikë të regjimit në të gjitha shtetet promovuan nacionalizmin dhe hasën në miratim të gjerë nga pjesë të rëndësishme të shoqërisë. Ç'është e vërteta, në vitet 1980, në vitet e krizës, regjimet e shtuan mobilizimin nacionalist, por nacionalizmi nuk mund të shihet thjesht si përgjigje ndaj krizave sistemike. Ai ishte gjithmonë aty dhe ishte pjesë e thelbit më të brendshëm të komunizmit ballkanik. Koncepti i nacional-komunizmit duhet të merret seriozisht, sepse regjimet insistonin në komunizmin e vet, diktatorët e tyre afatgjatë i kushtonin rëndësi statusit të tyre si teoricienë marksistë. Politika ekonomike, shoqërore dhe fetare ofron shembuj të shumtë se sa fuqishëm u formua veprimi politik nga dogmatizmi marksist-stalinist.

Regjimet mbetën deri në fund thellësisht ideologjike.

Shpërbërja e kampit komunist në Ballkan, antagonizmi sovjetiko-kinez në Ballkan (me Shqipërinë dhe Rumaninë si mbështetës mjaft të pavarur të Pekinit), roli udhëheqës i Jugosllavisë në Lëvizjen e të painkuadruarve, ndarja e trefishtë e Shqipërisë nga protektorët komunistë (Jugosllavia 1948, Bashkimi Sovjetik 1961, Kina 1978) – e tërë kjo, në logjikën e botës komuniste kërkonte mbështetje ideologjike. Kjo shpjegon përpjekjen enorme që e bëri Shqipëria e vogël: fushatat kundër titizmit si një herezi komuniste; sulmet kundër Bashkimit Sovjetik post-stalinist dhe kundër afrimit kinez me SHBA-në. Tirana akuzonte ish partnerët për revizionizëm dhe largim nga mësimet e pastra staliniste, duke pretenduar se mësimet e pastra komuniste ruheshin vetëm nga Shqipëria. Jugosllavia thuri, si për brenda, ashtu edhe për jashtë, një justifikim tejet ideologjik për prishjen e vet me Moskën (vetëqeverisja e punëtorëve, të painkuadruarit), në mënyrë që të provonte, sikurse edhe Shqipëria, që komunizmi më i mirë do të realizohej në vendin e saj, sërish me pretendim të vlefshmërisë globale të sistemit të vet. Derisa enverizmi shqiptar (sipas udhëheqësit të partisë Enver Hoxha) u njoh si ideologji qendrore vetëm nga disa fraksione të vogla ekstremiste të krahut të majtë në Evropën Perëndimore dhe në Amerikën Jugore, sistemi jugosllav gjeti mbështetje dhe admirim të gjerë në qarqet e majta, sidomos në Evropën Perëndimore. Shumë politikanë dhe shkencëtarë të krahut të majtë besonin të kenë gjetur në Jugosllavi modelin e një *rruge të tretë*, një socializëm demokratik, në të cilin punëtorët jetonin dhe qeverisnin të pavarur. Teori të tilla u përhapën në Evropën Perëndimore, madje edhe në

prag të prishjes së shtetit të rrënuar. Rruga rumune nuk hasi në aprovim të tillë në qarqet e majta – por më tepër tek udhëheqësit evropianë dhe amerikanë. Në vitin 1964 Rumania kërkoi që secili vend i kampit komunist të ishte në gjendje të ndiqte rrugën e vet politike, që shihej si shpallje e pavarësisë nga Moska. Për shtetet perëndimore kjo nuk ishte përkrahje e komunizmit rumun, por e një disidenti potencial në *bllokun lindor*. Kjo ishte, sikurse edhe gjykimi i lajthitur i komunizmit jugosllav, një gabim për të cilin shoqëria rumune pagoi një çmim të lartë, sepse për ta stabilizuar regjimin rumun u desh ndihma perëndimore për rreth dy dekada.

Pretendimi për vlefshmëri globale karakterizonte komunizmin jugosllav, shqiptar dhe atë rumun. Nga kjo politikë regjimet jo vetëm që fituan prestigj ndërkombëtar, por edhe mirënjohje të brendshme. Kësisoj, ata i shërbyen një nevojë që vinte nga kompleksi i inferioritetit të shumë elitave ballkanike karshi superfuqive dhe veçanërisht karshi perëndimit.

Pretendimi global i komunizmave ballkanikë nuk lindi vetëm nga kultura e konfliktit të brendshëm komunist, kulturë kjo që duhej t'i kamuflonte me ideologji kundërshtitë politike për pushtet, por nga një logjikë nacionaliste e demonstrimit të madhështisë si nga brenda ashtu edhe nga jashtë. Përbrenda, nacionalizmi shërbeu për tri qëllime: për rritje të legjitimitetit të regjimeve, meqë të gjitha kishin ardhur në pushtet përmes dhunës dhe homogjenizimit socio-kulturor, si dhe për nivelim të shoqërisë. Atë që e kishin nisur regjimet autoritare të periudhës mes dy luftërave, komunistët e vazhduan me një gatishmëri të madhe për dhunë. Shpërngulja, dëbimi,

internimi në kampe, shitja dhe asimilimi i detyruar i pakicave të padëshirueshme bëjnë pjesë ndër strategjitë e shteteve komuniste në Ballkan.

Kultivimi i mitologjisë nacionaliste stabilizuese të sistemit i karakterizon të gjitha regjimet. Vetëm kulti partizan jugosllav ishte mbinacional dhe shtetëror, por jo integrues, meqë çimento i skema të qarta miq-armiq, duke mos u ofruar asnjë mundësi grupeve të përcaktuara si armiqësore dhe pasardhësve të tyre për të artikulluar këndvështrimet e tyre. Ideologjizimi i ngjarjeve komplekse të luftës në një narrativë të thjeshtë e keqja dhe e mira, bëri gjithashtu të pamundur të flitet për krimet komuniste. Prandaj, edhe i vetmi model interpretues paksa më i madh, që nuk ishte apriori nacionalist, nuk ishte i kënaqshëm, sepse kultivonte urrejtjen dhe konfliktin. E njëjta gjë vlen edhe për kultin partizan shqiptar, ndonëse në Shqipërinë monoetnike mungonte dimension i nacional. Sidoqoftë, mekanizmat përjashtues sharruan akoma më thellë në indin shoqëror.

Nacionalizmi në dekadat e komunizmit ishte politikë shtetërore në Ballkan – kështu që ai nuk shpërtheu papritmas në rajon gjatë krizës së viteve 1980; ai nuk i ishte imponuar komunizmit nga popullsia e orientuara kah nacionalizmi apo thjesht instrumentalizuar nga komunistët. Nivelimi dhe homogjenizimi kombëtar dhe shoqëror – ishin qëllimi, strategjia dhe thelbi i sundimit komunist në Ballkan.²²

²² Marinov/Vezencov 2014; Bottoni 2007; Bottoni 2018; Copilaş 2015.

Sundimi patrimonial

Një krahasim i komunizmave ballkanikë me njëri-tjetrin, por edhe me sistemet komuniste të Evropës Lindore, siç u paraqit më sipër, tregon nga njëra anë heterogjenitetin e rrugës shqiptare, bullgare, jugosllave dhe rumune, por, nga ana tjetër, edhe rreshtimin e këtyre katër komunizma ballkanikë, në linjat themelore, pas shembullit të Bashkim Sovjetik. Pyetja e vetme ishte: Cilit Bashkim Sovjetik? Gjithsesi, stalinizmi ishte thellë në vetëdijen e të gjithëve, përfshirë edhe në atë të komunistëve jugosllavë. Komunistët shqiptarë referoheshin në të deri në fund. Rumania ndoqi modelin sovjetik deri në vitet 1950, Bullgaria deri rreth viti 1985. *Perestrojka* ishte e para që mbingarkoi aftësinë e regjimit të Sofjes për t'u përshtatur, regjim ky që ishte spikatur gjithmonë për nënshttrim të pakusht ndaj Moskës.

Por aty ku takoheshin regjimet e Shqipërisë, Bullgarisë dhe Rumanisë dhe ku në të vërtetë mund të flitet për një veçori komuniste ballkanase, ishte *komunizmi patrimonial* si formë sundimi. Në fakt, marksizmi dhe patrimonializmi mund të kuptohen vetëm si të kundërta. Sepse kjo e fundit kuptohet si formë sundimi e bazuar në lidhje të forta familjare, në rrjete të pushtetit që formohen nga klientelizmi dhe marrëdhëniet e patronazhit. Pushteti qëndron në duart e një klike të vogël në afërsi të sundimtarit, i cili dëshiron që ta arrijë legjitimitetin përmes kultit të personalitetit dhe udhëheqjes karizmatike. Opozita shtypet nga një aparat i fortë shtypës. Por, edhe kundërshtarët potencialë mund të kooptohen në aparatën e pushtetit. Institucionalizimi dhe proceset racionale-burokratike në parti dhe shtet janë vetëm sipërfaqësore dhe fasadë. *Komunizmat patrimonialë* lindin

në shoqëritë e varfra fshatare me popullsi të vogël urbane, shpesh të përbërë nga pakicat etnike, me një klasë të hollë afariste, me shërbim civil të korruptuar dhe klasë të dobët punëtore. Udhëheqësit besojnë më pak në ideologjinë marksiste sesa në kultin e liderit. Ata nuk mbështeten në parti dhe administratë, por në ithtarë personalë, sidomos brenda familjes së vet.

Kërkime krahasuese mbi komunizmin kanë përpunuar struktura të tilla për Korenë e Veriut, Kubën dhe Rumaninë. Shqipëria, Bullgaria dhe Rumania krahasohen në vijim. Në Jugosllavi nuk kishte një familje të fortë rreth kreut të shtetit, por kulti i theksuar i personalitetit dhe klikat e karakterizojnë rrethin e ngushtë, ndonëse në një mënyrë tjetër nga tri vendet kryesore të krahasimit tonë, për shkak të decentralizimit më të madh. Ashtu si në Jugosllavi (Tito 1944–1981), Shqipëria, Bullgaria dhe Rumania karakterizohen nga periudha të gjata sundimi: Enver Hoxha (1944–1985) tejkaloi Todor Zhivkovin (1954–1989) dhe Nikolai Çausheşkun (1965–1989). Të tre ishin politikanë profesionistë pa arsimim të duhur, të gjithë ishin të përfshirë në represionin e dhunshëm gjatë marrjes së pushtetit, domethënë akterë të dhunshëm. Bashkëpunëtorët nga kjo kohë qëndruan në afërsi të sundimtarëve për një kohë të gjatë. Gjithashtu, e përbashkët tjetër e tyre është përqendrimi në sasi të madhe i pushtetit te vetvetja, por më e theksuar në rastin shqiptar dhe rumun, si dhe ndërtimi i një formë të sundimit personal, në të cilin vullneti i sundimtarit minonte proceset burokratike-institucionale. Karakteristikë tjetër tipike ishte nevoja e madhe për të ndërhyrë personalisht në proceset rregullative, madje edhe në detaje të çështjeve të politikës ekonomike dhe kulturore.

Të gjithë ishin taktizues jashtëzakonisht të aftë të pushtetit, por përdornin mjete të ndryshme: Hoxha, deri në fund të jetës së vet, kishte vrarë kundërshtarët e tij të brendshëm partiakë (përkatësisht bashkëpartiakët që ai i përcaktonte si kundërshtarë). Nga ana tjetër, Zhivkovi i manovronte gradualisht kundërshtarët e vet, por i linte të gjallë dhe madje, nëse tregoheshin besnikë, ua mundësonte që të ktheheshin në detyrë. Çaushesku gjithashtu hoqi dorë nga likuidimi fizik. Sikurse Zhivkovi, edhe ai kishte ardhur në pushtet duke manipuluar fraksionet brenda partisë kundër njëri-tjetrit. Pastaj u paraqit si zbulues i krimeve të kryera kundër njerëzve të partisë nga paraardhësi i tij Georgiu-Dezh, duke u çliruar nga konkurrentët potencialë, si ministri i brendshëm Aleksandru Drëgiçi [Alexandru Drăghici] (1913-1993). Shokët tepër të pushtetshëm u tërhoqën për arsye moshe, siç ishte kryeministri Jon George Maurer [Ion Gheorghe Maurer] (1902–2000).

Të tre diktatorët ndërtuan një shpurë që varej plotësisht nga ata. Rotacioni i përhershëm i posteve në Rumani dhe politika e kuadrove në Shqipëri dhe Bullgari, e cila, gjithçka që bënte, bënte duke u varur nga mëshira e sundimtarit, karakterizojnë sistemet e këtyre pushteteve. Në Bullgari, sundimtari rekrutoi klientelën e vet nga organizata e veteranëve partizanë dhe krijoi departamentin e vet të shërbimit sekret (UBO). Në Rumani, anëtarët e familjes Çaushesku gjendeshin në pikat kyçe të politikës së kuadrove. Në Shqipëri, klika udhëheqëse rreth Hoxhës dhe kryeministrit Mehmet Shehu ishte e ndërthurur aq ngushtë, sa mund të flitet për një shtet familjar patrimonial, në të cilin konfliktet kryheshin brutalisht dhe me farefisni, siç ndodhi pas përmbysjes së Shehut dhe vetëvrasjes së

tij të pretenduar në vitin 1981. Mbledhjet e komiteteve më të larta të partisë shqiptare ishin subjekt i tekeve të diktatorit, me të cilat pasuesit e frikësuar pajtoheshin servilisht. Klientela më e afërt rreth diktatorëve kishte qasje në burimet shtetërore dhe në kontaktet jashtë vendit, d.m.th. në perandorinë e kompanive të kontrabandës dhe operacioneve të shërbimit sekret ekonomik dhe politik, të cilat përbënin bazën e pushtetit dhe të sundimit personal. Sepse ajo bazohej në aftësinë për të shpërblyer materialisht klientelën më të afërt. Kjo fushë ekonomike në hije qëndronte jashtë ligjit – edhe pas vitit 1989, shumica e aksionarëve të saj në Ballkan mbetën në pushtet.

Gjithashtu, të tre këta sundues karakterizohen me faktin se ata gradualisht e mbledhën tërë pushtetin e shtetit dhe të partisë në një dorë të vetme. Udhëheqja kolektive e marrë nga Bashkimi Sovjetik në Bullgari dhe Rumani mbeti vetëm episod, sidomos në Bukuresht. Pasardhësi lihej gjithmonë pezull, derisa rotacioni shërbente si instrument efikas për të kufizuar formimin e grupeve brenda partisë. Të gjithë e shihnin partinë si qendër të pushtetit dhe shtetin partiak si model politik: d.m.th. sundimi i partisë mbi shtetin. Bullgaria dhe Rumania përfunduan këtë proces pothuajse njëkohësisht, në fillimin e viteve 1970. Të gjithë ata që ishin në pushtet u mbështetën në shërbimin sekret dhe në shërbimin e sigurisë dhe ministrinë e brendshme e shihnin si qendrën e kontrollit të pushtetit. Ata personalisht monitoronin politikën e kuadrove në aparat. Në këtë mënyrë ata patën sukses që kritikën e brendshme në parti, ta mbanin jashtëzakonisht të ulët: askund nuk kishte ndonjë opozitë të spikatur brenda partisë. Sidoqoftë, përqendrimi jashtëzakonisht i madh i pushtetit i bëri diktatorët të kishin

frikë nga sulmet dhe intrigat, prandaj ata gjithnjë e më shumë mbylleshin në vete dhe kështu humbnin lidhjen me realitetin shoqëror. Në Shqipëri mbretëronte edhe izolimi i plotë i vendit, gjë që kishte bërë që, rreth vitit 1980, klika udhëheqëse të përbëhej nga burra të moshuar dhe të mbingarkuar, të cilët kishin pak informacione për botën e jashtme, por edhe nga brenda ishin të informuar dobët, meqë shumë raporte të inteligjencës, nga frika e tekeve të diktatorit, ofronin vetëm të dhëna të kufizuara.

Në të tri rastet, gratë e diktatorëve ushtruan shkallë të lartë të pushtetit joformal, ndërsa në Rumani edhe formal. Që të trijat, Mara Maleeva (1911–1972) - gruaja e Todor Zhivkovit, Nexhmije Xhuglini (1921-2020) - partnerja e Enver Hoxhës dhe Elena Petresku (1916–1989) - gruaja e diktatorit rumun, ishin socializuar në parti. Maleeva ishte intelektualisht dhe profesionalisht superiore ndaj burrit të saj: ajo ishte mjeke, ndërsa ai kurrë nuk kishte mësuar një profesion të rregullt. Pozitë të fortë karshi burrit kishte edhe Nexhmije Hoxha, edhe ky një lumpen-intelektual i paarsimuar. Të dy Çausheksut kishin pak arsimim formal dhe vinin nga proletariati rural i fshatrave të mbipopulluara të Rumanisë Jugore.

Deri në fillim të viteve 1970, ndikimi i dukshëm i grave mbeti i kufizuar. Në prapavijë, ato i këshillonin burrat. Maleeva nuk mbante ndonjë post partie, por e kishte besimin politik të burrit të saj. Vetëm kur vdiq ajo, filloi vendosja e anëtarëve të familjes në pozita të rëndësishme. Mbi të gjitha, pati një qasje të formimit të dinastisë, ku kreu i shtetit i dha mbështetje politike vajzës së tij Ljudmilla. Gjithashtu, në fillim të viteve 1970,

paralelisht me rënien graduale fizike të burrave të tyre, u ngrit ylli i Elena Çaushesku dhe Nexhmije Hoxhës.

Në të gjitha shtetet komuniste pozita e liderit u forcua përsëri në fillim të viteve 1970 dhe u konsolidua përmes kushtetutave të reja. Si president, Çaushesku madje mbante shenja monarku (skeptër). Ai mishëronte funksionet e sekretarit të përgjithshëm të partisë, presidentit të Rumanisë, komandantit të përgjithshëm të forcave të armatosura dhe kryetarit të Frontit Demokratik dhe Unionit Socialist dhe njëkohësisht ishte anëtar i Akademisë së Shkencave. Ai dhe kreu i shtetit dhe i partisë shqiptare, Hoxha, ishin në gjendje të keqe shëndetësore, që te Hoxha u manifestua nga mesi i viteve 1970, ndërsa te Çaushesku nga vitet 1980, dhe që të dy nuk ishin në gjendje t'i kryenin detyrat zyrtare.

Gratë, në rastin bullgar edhe vajza, morën gjithnjë e më shumë pushtet. Kjo u bë e dukshme në akumulimin e posteve të mbajtura nga Elena Çaushesku: drejtore e Institutit për Kërkime Kimike (që nga viti 1964), anëtare e Akademisë së Shkencave (që nga viti 1974), anëtare e Asamblesë së Madhe Kombëtare (që nga viti 1975), presidente e komisionit për Çështjet Kadrovike të Partisë dhe Shtetit në Komitetin Qendror të PK të Rumanisë (që nga viti 1976), anëtare e zyrës së përhershme të Komitetit Ekzekutiv Politik (që nga viti 1977), zv-kryeministre e parë e qeverisë (që nga viti 1980), presidente e Këshillit Qendror për Tipizim, Standardizim, Normim dhe Cilësi (që nga viti 1979), presidente e Këshillit Kombëtar për Shkencë dhe Arsim (që nga viti 1979), presidente e Komitetit Kombëtar ›Shkencëtarët dhe Paqja‹ (që nga viti 1981), nënkryetare e Këshilli të Lartë për Zhvillim Ekonomik dhe Shoqëror

(që nga viti 1982), presidente e Komitetit të Lartë për Organizimin e Proceseve të Prodhimit dhe Vlerësimit të Lëndëve të Para dhe Materialeve (që nga viti 1988), si dhe nënkryetare e parë e Këshillit Kombëtar të Punonjësve (që nga viti 1988). Ngjashëm u zhvillua edhe karriera e Ljudmilla Zhivkovës. Ndikimi i Nexhmije Hoxhës ishte më shumë në plan të dytë. Nga viti 1966 ajo zyrtarisht punonte si drejtoreshë e Institutit për Studime Marksiste-Leniniste dhe publikoi veprat e mbledhura të burrit të saj. Vetëm në vitin 1986 ajo mori drejtimin e Frontit Demokratik.

Nexhmije Hoxha dhe Elena Çaushesku shquheshin për politikë të ashpër në vitet 1970 dhe 1980 dhe konsideroheshin përgjegjëse për shumë masa të dhunshme dhe për varfërinë masive të popullatës. Kotësia e Elena Çausheskut të arsimuar dobët shkonte aq larg sa të botonte në emrin e vet punët e kimistëve të dëshmuar, duke marrë kështu mirënjohje ndërkombëtare, doktorata nderi dhe çmime të tjera shkencore. Brenda vendit propaganda e lavdëronte si shkencëtare me famë botërore. Deri në vitin 1989, politikisht, pozicioni i saj mbeti i padiskutueshëm. Në zhargonin e partisë, të viteve 1980, kishte dy qendra të pushtetit: Byroja 1 dhe Byroja 2, me çka kuptohej byroja e Nikolai Çausheskut dhe ajo e gruas së tij. Meqë çifti përditshmërinë e bënte bashkë, gruaja ushtronte kontroll të madh mbi burrin e saj të sëmurë. Ajo i lexonte të gjitha dokumentet e rëndësishme, monitoronte vendimet e personelit dhe merrte pjesë në udhëtime të rëndësishme. Formalisht dhe joformalisht, asnjë i afërm i ndonjë udhëheqësi komunist nuk kishte pushtet të tillë. Pozicioni i Elena Çausheskut u bë i dukshëm edhe nga fakti se kultu

i personalitetit, i cili ishte rezervuar për liderin, u shtri edhe tek ajo si një revolucionare, politikane, studiuese, grua dhe nënë, dhe të dy, në vitet 1980, u lavdëruan si çift udhëheqës. Ajo orientohej nga roli i politikaneve të rëndësishme të kohës, siç ishtin gruaja e Maos apo presidentja argjentinase Isabel Perón (e lindur më 1931). Nga kjo e fundit, për qëllime propagande, pas një udhëtimi në Argjentinë, adoptoi imazhin e nënës së dhembshur të vendit. Në periudhën e vonë të komunizmit, programacioni televiziv i dedikohej pothuajse ekskluzivisht prezantimit të çiftit udhëheqës. Janari, muaji në të cilin lindën dy udhëheqësit, u bë muaj i festimit, por viti i lindjes së Elenës u ndryshua për të mbuluar faktin se ajo ishte më e vjetër se burri i saj.

Asnjë i afërm tjetër i diktatorëve nuk arriti një pozitë të tillë. Zgjedhja e Ljudmila Zhivkovës në Byronë Politike ngjalli kritika nga kuadrot e anashkaluara të partisë bullgare. Ajo, duke përdorur resurse të shumta, pati sukses në ndërtimin e klientelës së saj të artistëve dhe shkencëtarëve dhe në zbatimin e pjesëve të politikës së saj kulturore. Sidoqoftë, në Bashkimin Sovjetik, ajo, si duket, shihej gjithnjë e më shumë si faktor pasigurie, ndonëse kurrë nuk kishte tentuar seriozisht të hapte Bullgarinë kah perëndimi. Ajo vdiq papritur në vitin 1981 dhe thashethemet për atentat sovjetik vazhdojnë edhe sot e kësaj dite. Babai i saj organizoi një kult të vërtetë rreth vdekjes së saj, i cili u zhduk pas rënies së regjimit.

Fillimet e një dinastie mund të shihen më fort në Bullgari, ku vajza zuri pozita të larta. Fëmijët tjerë të diktatorit treguan më pak talent politik. Djali i Zhivkovit binte në sy si alkoolist, ndërsa nipi për dhunë seksuale. Në

Rumani, çifti qeverisës pajisi bashkëshortët e fëmijëve të tyre me poste të rëndësishme. Si princ trashëgimtar vlente djali, Niku Çausheku (Nicu Ceaușescu) (1951-1996), i cili ishte i njohur në popullatë për eksetet dhe sulmet seksuale. Ai u vu në krye të shoqatës së të rinjve dhe më 1987 udhëheqës i partisë në Sibiu të Transilvanisë, ndërsa gruaja e tij drejtonte organizatën pioniere. Më pak në pah vinin vëllai i tij, Valentini (i lindur 1948), zv-anëtar i Komitetit Qendror dhe sponsor i klubit të futbollit Steaua të Bukureshtit, dhe motra e tij Zoia (1949–2005). Në Shqipëri nuk kishte shenja të formimit të një dinastie. Motrat e diktatorit morën pozita të rëndësishme në Rumani, si Ilie Çausheku (1926–2002) zëvendësministre e mbrojtjes dhe historiane e ushtrisë. Zhvillimi tepër i veçantë i Rumanisë, veçanërisht sjellja arbitrare dhe forma jashtëzakonisht e personalizuar e sundimit, i nxiti disa historianë që këtë sistem sundimi ta quajnë *sulltanizëm*.

Jugosllavia mund të përdoret si shembull krahasues, kur bëhet fjalë për pozicionin e gruas së kryetarit të shtetit. Para martesës me Jovanka Budisavleviqin [Budisavljević] (1924-2013), Josip Broz Tito kishte pasur disa marrëdhënie, por që të gjitha i kishte nënshtruar ndaj interesave politike. Në vitin 1952 ai u martua me vajzën e një fshatari nga Lika, zona malore e Dalmacisë, e cila, për dallim nga pararendëset e saj, kishte arsim të dobët, por ishte bashkuar me partizanët gjatë luftës. Është e pasqaruar nëse shërbimi sekret kishte pasur gisht në lidhjen e saj me Titon. Gjatë viteve Jovanka ka pretenduar ndikim politik. Ajo siguroi pushtet joformal, por martesa shpejt vuajti nga një përçarje serioze. Kuadrot kryesorë të partisë shihnin te Jovanka një konkurrenë dhe supozonin

se ajo kishte ndikim të dëmshëm mbi Titon, sidomos kur shëndeti i Titos u përkeqësua. Ajo nuk ia doli të zgjidhej në Komitetin Qendror dhe në vitet e fundit të Titos jetonte ndaras nga ai. Ajo nuk arriti popullaritet të madh në mesin e popullatës, por në përputhje me preferencën e burrit të saj, për paraqitje pompoze me yje të industrisë ndërkombëtare të argëtimit – ndryshe nga homologet e saj ballkanike – paraqitej si ikonë mode.

Rrethi i sundimtarëve përfshinte jo vetëm anëtarët e familjes, por edhe një grup thelbësor që të kujton strukturat e ngjashme në rrethin e monarkëve të periudhës mes dy luftërave. Kjo dukej sidomos në ditët e vona të diktatorëve, të cilat karakterizoheshin nga sëmurja e tyre. Pas vdekjes së vajzës së tij, kreu i shtetit dhe partisë bullgare, i cili kishte frikë nga vrasjet dhe komplotet, bëri një jetë shumë të tërhequr. Infermierja dhe oficerja i shërbimit sekret Anka Mladenova (e lindur më 1948), e cila mbante pozitë joformale të pushtetit, ndoshta të krahasueshme me atë të Elena Çausheikut, kontrollonte qasjen tek ai dhe kësisoj edhe në punët e rëndësishme shtetërore; ajo mbeti e padukshme për publikun dhe pozita e saj nuk është hetuar mirë deri më sot. Edhe në rrethin e Titos, infermieret kishin ndikim të caktuar – ndonëse jo kaq të rëndësishëm.

Zona e hijes rreth diktatorëve nuk është hulumtuar ende sa duhet. Nga kalendari i punës, i publikuar së fundmi, i Elena Çausheikut, mund të rikonstruktohet rrjeti i saj, ku bënin pjesë shefi i shërbimit sekret Iulian Vlad (1931–2017), sekretari i komitetit qendror për çështje organizative Emil Bobu (1927–2014), ministri i brendshëm dhe shefi i shërbimi sekret Tudor Postelnicu [Postelnicu] (1931–2017) dhe shefi i zyrës së Komitetit Qendror Silviu

Kurtiçeanu [Curticeanu] (lindur më 1933). Këto qarqe të brendshëm mbizotëronin politikën e kuadrove – krijonin dhe përfundonin karriera – dhe kësisoj kishin krijuar një sistem klientelist gjithëpërfshirës në parti dhe administratë.

Këta operonin edhe me ekonominë e fshehtë, përmes së cilës regjimet mbushnin arkat e veta. Këtu bëhej fjalë për një sistem të përhapur të tregtisë së armëve, ilaçeve psikotrope, veprave të artit dhe mallrave të tjerë, që është përpunuar vetëm në mënyrë rudimentare në rastin e Bullgarisë. Todor Zhivkovi personalisht kontrollonte rezervat valutore të vendit dhe, nga një fond që mbushej me tregti armësh dhe kontrabandë të të gjitha llojeve, shpërndante para për mbështetësit e tij pa lëshuar fatura. Çifti diktator rumun dhe shërbimi i tyre sekret mbanin gjithashtu një rrjet të gjerë të kompanive të kamufluara dhe të uzinave të prodhimit të mallrave të paligjshme. Gjithashtu, klientela bënte pjesë edhe në jetën shoqërore, në zona të mbyllura banimi, në vendpushime dhe në gjueti, ku diktatorët komunistë ndoqën modelet e Bashkimit Sovjetik, që përfaqësonin një formë të veçantë të shoqërimit me klientelën, por që shërbente edhe si përfaqësim në botën e jashtme.

Njohuritë e shërbimeve sekrete, politika e kuadrove dhe shpërndarja e përfitimeve, bashkë me fasadën e institucioneve shtetërore, i karakterizojnë komunizmat patrimonialë. Mekanizmat e tyre nuk ishin shumë të ndryshëm nga strukturat joformale të pushtetit në periudhën mes dy luftërave. Promovimi i të afërmeve dhe anëtarëve të familjes përmes martesave korrespondon gjithashtu me modelet fshatare të mendimit. Por në përgjithësi ato akoma

nuk janë hulumtuar aq sa të mundësojnë një krahasim të thelluar dhe gjithëpërfshirës.

Kulti i udhëheqësit

Komunizmi patrimonial mbështetej fort te kulti i personalitetit. Pas një periudhe të shkurtër hezitimi pas vdekjes së Stalinit, ai, përsëri shpejt, lulëzoi në Ballkan. Kulmin e arriti në shtetet komuniste në vitet 1970 dhe 1980. Kulti i personalitetit në Rumani, Shqipëri dhe Bullgari përkoi me konsolidimin e pushtetit udhëheqës rreth vitit 1970; në Jugosllavi ai shërbeu në figurën e Titos për të mbajtur bashkë shtetin e tronditur nga tendencat centrifugale. Megjithëse nuk kishte kult të liderit të stilit komunist, në Greqi, në vitet 1980, udhëheqësi i PASOK-ut të majtë populist, Andreas Papandreu (1919–1996), kultivoi lidërshtipin karizmatik.

Modeli stalinist shërbeu si shembull në shtetet komuniste, por udhëheqësit komunistë huazuan modele edhe nga Kina dhe Koreja e Veriut, por edhe nga regjimi iranian i Shahut dhe peronizmi argjentinas. PASOK-u e shihte veten në një aleancë ideologjike me lëvizjet antiperëndimore në botën e tretë. Udhëtimet jashtë vendit të udhëheqësve promovonin transferimin e elementeve përkatëse të kultit.

Me këtë u shfaqën edhe dallimet nacionale. Zhivkovi, për shembull, inskenohej si babai i afrueshëm i kombit, si i hareshëm dhe i shoqërueshëm, ndërsa Çausheku gjithnjë e më shumë paraqitej si një udhëheqës i largët. Diktatorët shqiptarë dhe rumunë krahasoheshin me figurat më të shquara të panteonit kombëtar. Në rastin e Shqipërisë,

Hoxha madje donte ta tejkalonte heroin kombëtar mesjetar Skënderbeun (1405–1468). Në lidhje me botën komuniste, të gjithë udhëheqësit pretendonin statusin e teoricienit marksist. Afërsia me njerëzit demonstrohej përmes udhëtimeve të shumta dhe takimeve të organizuara (kështu vepronte Çausheku në ditët e tij të hershme). Përdoreshin edhe mediet moderne (kinemaja, televizioni), propaganda e fotografive dhe këngët, me ç'rast udhëheqësit komunistë ishin sidomos të lumtur kur festohej me këngë popullore tradicionale. Takimet me politikanë ndërkombëtarë duhej të nënvizonin reputacionin e tyre në botë; ky ishte qëllimi i pritjeve glamuroze shtetërore për mysafirë të huaj, sidomos në Rumani dhe Jugosllavi. Titos i pëlqente kontakti me yjet ndërkombëtarë të filmit, që propagandohej shkathhtë nga mediat.

Tubimet masive, si festivalet e sporteve dhe të këngëve, mobilizonin një numër të madh njerëzish brenda vendit. Përveç atyre të përmendurave nga Rumania dhe Bullgaria dhe stafetës jugosllave, aty bëjnë pjesë edhe festivalet e muzikës popullore në Shqipëri. Këngët dhe poezitë supozohej të shprehnin entuziazëm (Enver Hoxha, tungjatjeta) dhe zgjim shoqëror, si dhe përmbushjen e një misioni historik (partia, populli, Çausheku), por edhe besnikërinë e popullsisë (shoku Tito, ne të betohemi që nga rruga jote nuk largohemi; Tito është dielli ynë). Ditëlindjet e udhëheqësve dhe ditët tjera simbolike u shtuan në kalendarin sekular të festave. Artistë të shumtë të paguar mirë viheshin në shërbim të kultit të personalitetit, i cili shprehej në godina përfaqësuese, por edhe në shndërrimin e shtëpive të lindjes në vende pelegrinazhi (Kumrovec në rastin e Titos; Skorniçeshti (Scornicești) te Çausheku;

Gjirokastra te Hoxha; Pravec i Zhivkovi, shtëpia e lindjes e të cilit, në vitin 1981, ishte vendosur në stemën e qytetit). Lavdërimi i udhëheqësve ishte veçanërisht ekscesiv në Shqipëri dhe Rumani, ku, siç u përmend, u plotësua me kultin e gruas së diktatorit. Në Rumani, propaganda fliste për liderin si mburojë e Karpateve, demiurg, zot, shpëtimtar, diell apo titan modern. Në të gjitha rastet, popullsia përgjërohej se vetëm një udhëheqës i fortë nga populli mund të mbronte vendin, i cili gjoja kërcënohej nga shumë anë.

Efekti i kultit të personalitetit është vështirë i matshëm. Që Tito, thjeshtë, me ekzistencën e vet fizike, kishte pasur ndikim koheziv në Jugosllavinë që po shpërbëhej, duket së është fakt i palëkundshëm. Reagimi i shumë njerëzve në Shqipërinë totalitare ndaj vdekjes së Hoxhës, njësoj sikurse të burgosurit e shumtë në Bashkimin Sovjetik për fundin e Stalinit, domethënë me tronditje për humbjen e babait të vendit, tregon se sa thellë kishte ndikuar propaganda, madje edhe te viktimat e regjimit, të cilat nuk ishin në gjendje ta parafytyronin një botë tjetër politike. Në Bullgari, kulti shumë më modest nuk kishte ndonjë efekt, ndërsa mënyra e sundimit dhe vetëportretizimit të Çausheskut që hasi në refuzim të fortë në pjesë të gjera të popullsisë, më së miri e shpjegon shpërthimi revolucionar në dhjetori të vitit 1989. Kulti i personalitetit u davarit me vdekjen e Titos dhe Hoxhës, dy diktatorëve që erdhën në pushtet si udhëheqës partizanë. Pasardhësit e tyre nuk mund ta përdornin instrumentin e kultit të udhëheqësit – në Jugosllavi për shkak të rotacionit të udhëheqjes kolektive, në Shqipëri për shkak të dobësisë së pasardhësit të Hoxhës, Ramiz Alisë (1925–2011). Në të

dy rastet kulti rreth udhëheqësit të vdekur dështoi. Lideri karizmatik nuk u zhduk nga Ballkani në vitet 1980 dhe as nuk i përkiste të kaluarës. Përkundrazi, në rajon u ngrit popullizmi nacionalist, antiperëndimor i majtë, në Serbi përmes Slobodan Millosheviqit [Slobodan Milošević] (1941–2006) dhe në Greqi përmes Andreas Papandreut.²³

Ballkani global

Një nga veçoritë e luftës së ftohtë ishte globalizimi politik i shteteve të Ballkanit, një fenomen që mund të përshkruhet me një vetëdije misionare – me intensitet të ndryshëm – të shteteve komuniste të Ballkanit. Duhet theksuar se bëhej fjalë për një globalizim të politikave shtetërore, sepse edhe përpara shoqëritë e Ballkanit, jo veç përmes migrimit, kishin vënë lidhje me vendet euro-aziatike, mesdhetare dhe amerikane. Sidoqoftë, ndoshta kurrë më shumë njerëz nga Ballkani nuk kanë udhëtuar në pjesën joevropiane të botës si konsulentë, inxhinierë apo punëtorë, sesa në kohën e lulëzimit të politikës globale të sistemeve komuniste pas vitit 1945.

Deri më 1945 shtetet e vogla dhe të mesme të Ballkanit nuk ishin shfaqur në politikën botërore. Konstelacioni i fuqive gjatë luftës së ftohtë u çeli atyre hapësirë të re manovrimi si shtete të dekolonizuara të botës së tretë. Asnjëherë më parë dhe asnjëherë më pas, shtetet e

²³ Saxonberg 2013; Pirjevec; Goldstein/Goldstein 2015; Halder 2013; Mišković 2012; Menković 2015; Ursprung 2007; Betea u. a. 2012–2015; Anton 2016; Betea 2018; Marinković 2017; Hristov 2009; Hristov 2015; Milev 2018; Tönnies 1980; Hensell 2012; Fevziu, 2016; Fischer 2007.

Ballkanit nuk i shfrytëzuan këto mundësi për t'u shfaqur si akterë globalë politikë. Kjo ishte veçanërisht e vërtetë për Jugosllavinë, Rumaninë dhe Shqipërinë, të cilat ishin shkëputur plotësisht apo pjesërisht nga sfera e ndikimit të Bashkimit Sovjetik. Por, nëse shikohet diplomacia globale, tregtia e ligjshme dhe e paligjshme, ndihma në zhvillim (përfshirë edhe ndihmën ushtarake dhe në inteligjencë), si dhe mbështetja e terrorizmit ndërkombëtar, atëherë edhe Bullgaria duhet të përfshihet në këtë listë, edhe pse ajo nuk u paraqit si akter ideologjik i kampit komunist.

Në fillim të kapitullit global të historisë së Ballkanit qëndronte pretendimi i superfuqive të reja për t'i përfshirë këto shtete në sistemet e reja të fuqisë: NATO (nga 1949), Pakti i Varshavës (nga viti 1955), Plani Marshall dhe Këshilli i Ndihmës Ekonomike Reciproke, si dhe Komuniteti Ekonomik Evropian (KEE) që po krijohej. Në pasigurinë e fillimit të luftës së ftohtë, në fillim dukej sikur shtetet rajonale pak a shumë vullnetarisht hynë dhe mbetën në këto sisteme. Në mënyrë veçanërisht konsistente këtë e bëri Greqia, si i vetmi shtet jokomunist, për të cilin anëtarësimi në NATO paraqiste garanci për mbijetesë. Qeveritë demokratike qytetare pastaj ndoqën afrimin me KEE, i cili u përmbyll më 1961 me një marrëveshje asociimi. Diktatura e oficerëve e izoloi përkohësisht Greqinë nga Evropa demokratike, e cila i vuri sanksione. Aq më shumë e promovoi integrimin evropian të Greqisë demokratike Bashkësia Evropiane (në të cilin u zhvillua KEE-ja). Pas vitit 1974 dhe 1981, Greqia u bë shteti i parë ballkanik që u bashkua me BE-në. Vetëm pas përfundimit të procesit zyrtar të integritimit dhe pas ndryshimit të qeverisë nga liberal-konservatorët Demokracia e Re në të majtit popullistë

PASOK, Greqia u distancua përkohësisht nga partnerët e saj euro-atlantikë dhe ofroi mbështetje të zëshme, ndonëse jo koherente për shtetet arabe, lëvizjet çlirimtare në botën e tretë dhe kundërshtarë të tjerë të perëndimit. Ajo për çka shtetet tjera të Ballkanit po përpiqeshin në vitet 1960 dhe 1970, pra për hapësirë manovrimi kundruall protektorit të stërfuqishëm, Greqia, mes viteve 1981 dhe 1989 (pak më dobët në vitin 1985), ndoqi me një vonesë kohore, por me emocione nacionaliste po aq të forta kundër fuqisë mbrojtëse, në këtë rast SHBA-së.

Gjezdisjet populliste të Greqisë patën pak efekt në politikën globale, meqë qëlluan në kohën e relaksimit në rritje mes superfuqive që nga viti 1985 e tutje. Ambienti ishte krejtësisht ndryshe në kohën kur Jugosllavia (1948) dhe Shqipëria (1961) u prishën me Bashkimin Sovjetik, apo kur Rumania (1964) ngulmonte për pavarësi brenda kampit komunist. Konkurrenca e superfuqive bëri të mundur që regjimet e Ballkanit të tërhiqnin vëmendje politike globale dhe përmes subvencioneve të shumta ta shndërronin atë në para të thata. Jugosllavia dhe Rumania, nga pozita e tyre gjeostrategjike dhe mënyrat e ndryshme të manovrimit midis superfuqive – meqë Rumania ishte pjesë e bllokut lindor – zhvilluan modele biznesi dhe mbijetese, brishtësia e të cilave doli lakuriq pas relaksimit të politikës globale nga viti 1985 e këtej.

Jugosllavia nuk do t'i mbijetonte konfliktit me Stalin më 1948 pa ndihmën e SHBA-së. Deri në vitin 1955, Shtetet e Bashkuara kishin paguar 700 milionë dollarë ndihmë ekonomike dhe rreth 1 miliardë dollarë ndihmë ushtarake. Nën Titon, vendi kujdesej të mbante distancë të barabartë nga të dy superfuqitë, gjë që u shpreh përmes shumë

afrimeve dhe largimeve. Vdekja e Stalinit, për shembull, shkaktoi një afrim me Bashkimin Sovjetik. Ndërhyrjet sovjetike në Hungari (1956) dhe Çekosllovakia (1968), nga ana tjetër, i shqetësuan pushtetmbajtësit në Beograd. Në fillim të viteve 1960, sukseset politike globale të Bashkimit Sovjetik dhe politika antiperëndimore e painkuadruar e Jugosllavisë ftohën marrëdhëniet me SHBA-në, ndërsa më 1962 kreu i shtetit sovjetik, Leonid Brezhnjevi, vizitoi Beogradin dhe industria ushtarake e Jugosllavisë u rreshtua me Bashkimin Sovjetik. Më 1963 Tito qëndroi në vizitë te presidenti i SHBA-së, Gjon Kenedi [John F. Kennedy] (1917–1963) dhe fitoi (përsëri) klauzolën e shtetit më të favorizuar (most favoured nation, MFN) në tregti me SHBA-në. Kriza e Vietnamit solli një rënie të marrëdhënieve, por trazirat në Evropë pas pranverës së Pragës sollën sërish afrim: vizita e presidentit Riçard Nikson [Richard Nixon] (1913–1994) në Jugosllavi, u shoqërua me lehtësime të borxheve, mundësi të reja për kredi dhe liberalizim të vizave.

Jugosllavia shfrytëzoi pozitën e saj të rëndësishme strategjike në Adriatik për t'u shpërblyer. Por, peshë politike globale siguroi edhe përmes rolit udhëheqës në lëvizjen e të painkuadruarve. Tito ishte udhëheqësi i parë ballkanik që udhëtoi nëpër botë dhe që ra në kontakt personal me udhëheqësit joevropianë. Udhëtimi në Indi dhe Birmani, në vitin 1954, ishte vendimtar për rolin global politik të Jugosllavisë. Konferenca e Bandungut (1955) për herë të parë mblodhi fuqitë që dëshironin të pozicionoheshin midis blloqeve. Lëvizja fitoi ndikim më të madh vetëm kur Tito dhe kreu i shtetit të Egjiptit Xhamal Abdel Naser (1918–1970) morën udhëheqjen dhe nisën politikën e

mbështetjes aktive të lëvizjeve çlirimtare antikoloniale dhe antiperëndimore, d.m.th. edhe me armë, si p.sh. në luftën algjeriane. Për Jugosllavinë, mosinkuadrimi nuk u përcaktua nga ana kulturore, sepse si vend evropian ajo nuk bënte pjesë të lëvizjet post-koloniale afro-aziatike. Ai dhe partnerët e saj angazhoheshin për të theksuar pozitën e tyre në politikën globale dhe për të mbrojtur sistemet e veta ekonomike, d.m.th. bëhej fjalë për një nacionalizëm ekonomik përballë perëndimit ekonomikisht superior. Sidoqoftë, qëllim i të painkuadruarve nuk ishte relaksimi, por krejt e kundërta. Veprimet e tyre në politikën globale arritën kulmin dhe fundin e vet pikërisht në fillim të viteve 1970, kur Bashkimi Sovjetik dhe SHBA-ja po përpiqeshin për relaksim. Në atë kohë të painkuadruarit kishin frikë se në një botë të stabilizuar bipolare do të paguanin çmimin e marginalizimit në politikën globale. Me kthimin e tyre kundër afrimit të përkohshëm të superfuqive, të painkuadruarit ruajtën hapësirë manovrimi, por me këtë Jugosllavia largoi partnerët të cilët do t'i duheshin dëshpërimisht në krizën e thellë ekonomike të viteve 1980. Politika e mosinkuadrimin i dha Jugosllavisë një shkëlqim të rremë – sepse për një pozicion vërtet të fortë midis blloqeve i mungonte substanca politike dhe ekonomike. Ajo përbëhej nga ndihma perëndimore, e cila vinte për aq kohë sa vendi mund ta shiste rëndësinë e vet strategjike. Kur humbi kjo, Jugosllavia u izolua ndërkombëtarisht dhe për një kohë shumë të shkurtër ekonomikisht ra në fund të pusit.

Ngjashëm mund të thuhet edhe për Rumaninë, ku, si në Jugosllavi, edhe sot nostalgjikët e regjimit të rënë vajtojnë madhështinë e dikurshme në politikën globale.

Në të dy rastet ajo ishte vetëm e marrë hua. Asnjë shtet tjetër i Paktit të Varshavës nuk ka tërhequr aq shumë interesim në perëndim sa Rumania. Që nga fillimi i viteve 1960, regjimi në Bukuresht jo vetëm që çoi sinjale largimi nga Moska, por edhe u shkëput dukshëm prej saj. Në vitin 1958 u tërhoq Ushtria e Kuqe nga vendi, ndërsa gjashtë vjet më vonë edhe KGB-ja. Ç'është e vërteta këto dhurata ishin të helmuara, sepse, siç u tregua, ato u pasuan nga një valë represioni për të ngulfatur në embrion çdo shpresë të demokratizimit. Në prill të viti 1964 partia rumune shpalli pozicionin e saj të ri, që këmbëngulte për të drejta të barabarta për partitë komuniste në rrugën e tyre drejt komunizmit. Më pas, komunistët rumunë kërkuan miratim të këtij pozicioni nga sa më shumë parti tjera komuniste, në mënyrë që të mos qëndronin të izoluar si heretikë në kampin komunist. Viti 1964 ishte, përveç kësaj, edhe vit i amnistisë së madhe; kampet u boshatisën dhe kthesa nacionaliste lidhi me regjimin shumë intelektualë dhe pjesëtarë të ish-elitave. E nisur nga Georgiu Dezhi, kjo politikë e kritikës gjithnjë e më të hapur kundër Bashkimit Sovjetik u vazhdua dhe u mbindërtua nga Çaushesku.

Që atëherë e edhe sot, vazhdon të kontestohet vlerësimi i atëhershëm i Rumanisë: si pavarësi e njëmendët, si mashtrim ordiner për të marrë ndihmë perëndimore, apo si manovër e shkathët brenda kampit komunist, të cilin Rumania, në njërën anë, nuk donte ta braktiste kurrë, porse në anën tjetër përpiqej të arrinte autonominë më të gjerë të mundshme. Aktualisht mbizotëron interpretimi i fundit: qëllimi i regjimit përmes kësaj politike të jashtme ishte të nxirrte burime nga perëndimi dhe të ulte varësinë nga Moska. Siç tregohet, kursi i politikës industriale të

Rumanisë dhe ndarja e punës në KNER u bënë mollë sherri me Moskën. Shkëputja nga kampi komunist apo demokratizimi i brendshëm nuk kishin qenë asnjëherë temë diskutimi në Bukuresht.

Çka ishin të painkuadruarit për Beogradin, ishte Kina për Rumaninë – partneri që bëri të mundur veprimin global politik. Kur në fillim të viteve 1960, në kampin komunist u ashpërsua antagonizmi sovjetik-kinez, Rumania bëri emër për vete si ndërmjetës që këmbëngulte në neutralitetin e vet – gjë që për Moskën ishte pozicionim i njëkuptimtë. Thuhet se kjo e tërboi Bashkimin Sovjetik aq shumë, sa Moska ta ketë kërcënuar disa herë me riorganizim të Transilvanisë. Brenda paktit të Varshavës, Rumania arriti të bllokonte strukturat komandues mbikombëtare dhe të këmbëngulte në kontroll kombëtar mbi ushtritë, gjë që ishte drejtuar kundër Polonisë, Hungarisë, Çekosllovakisë dhe RDGJ, të cilat ngulmonin për forma të integruara, më të fuqishme, të organizimit. Nga ana tjetër, Rumania këmbëngulte në vendime kolektive brenda aleancës dhe nga mesi i viteve 1960 refuzoi komandantin e përgjithshëm sovjetik. Kësisoj Rumania nuk donte një aleancë më fleksibile, por më shumë fleksibilitet brenda aleancës, siç shprehet historiani Laurien Kramp [Cramp]. Në këmbim, ajo pranoi tensionime me shtetet vasale sovjetike. Në vitin 1967 Bukureshti irritoi partnerët e vet komunistë edhe duke vënë marrëdhënie me Republikën Federale të Gjermanisë dhe duke mos i prishur marrëdhëniet me Izraelin gjatë Luftës Gjashtëditore – njëkohësisht edhe duke mbajtur kontakte të mira me Botën Arabe.

Rumania arriti kulmin e vlerësimit së saj global gjatë krizës çekosllovake, kur u distancua nga Bashkimi Sovjetik

dhe në kohën kur u afruan Kina dhe SHBA-ja. Vizita e parë e një presidenti të SHBA-së në një shtet të paktit të Varshavës – Riçard Niksonit në Bukuresht, në vitin 1969 – nxiti pakënaqësi në Moskë. Rumania e shihte veten si lojtar global që ndërmjetësonte, përkatësisht që donte të ndërmjetësonte, midis lojtarëve të mëdhenj, përfshirë edhe midis izraelitëve dhe palestinezëve, si dhe në konfliktin e Vietnamit. Si Jugosllavia, edhe ajo e shihte me shqetësim afrimin e superfuqive. Edhe ajo ndërmori një ofensivë në politikë globale, kur kreu i shtetit Çaushesku u nis për udhëtime të mëdha në Azi dhe Afrikë, në vitet 1972/73.

Por në asnjë moment Bukureshti nuk krijoi ndonjë aleancë kundër Moskës. Përkundrazi ai ndoqi qëllimin e tubimit të shteteve të botës së tretë pas vetes, në mënyrë që të siguronte mundësi zhvillimi për vete kundër superfuqive. Marrëdhëniet me botën e tretë nuk ishin të kufizuara në sundimtarë komunistë apo miqësorë ndaj komunizmit, por u shtrinë edhe në regjimin e Shahut në Iran. Rumania ofroi eksporte të mallrave dhe të teknologjisë industriale (përfshirë ndërtimin e impianteve industriale) në këmbim të importit të lëndëve të para, veçanërisht të naftës bruto. Moska pengonte marrëdhëniet e Bukureshtit me Iranin aq sa munde; se sa të rëndësishme mbetën këto edhe pas përmbysjes së Shahut tregon udhëtimi i fundit i diktatorit Çaushesku, në dhjetor të vitit 1989 – derisa revolucionari në Rumani tashmë kishte shpërthyer, ai gjendej në Teheran.

Ashtu si Jugosllavia, edhe Rumania tregohej gjithnjë e më shumë e mbingarkuar në lojën politikës globale. Procesi i Helsinkit u mbështet vetëm formalisht nga regjimi, por u ngulfat nga brenda. Karshi ndërhyrjes sovjetike në Afganistan (1979), Bukureshti ia doli edhe një herë që ta

përdorte politikën e sovranitetit dhe mosndërhyrjes, madje duke kërkuar tërheqjen e trupave okupatore dhe, sikurse Hungaria, edhe Rumania u pozicionua kundër ndërhyrjes së armatosur të paktit të Varshavës në Poloni në vitin 1980. Por gradualisht ndodhi edhe shkëputja me perëndimin, kur Rumania refuzoi kërkesat reformuese të Bankës Botërore në vitin 1981 dhe nisi politikën radikale të autarkisë. Kjo i rrëmbeu regjimit mbështetjen e popullatës së varfër. Nga jashtë, ajo humbi ndihmën ekonomike të perëndimit dhe, pas zbulimeve të shefit të spiunazhit, Jon Mihai Paçepa [Ion Mihai Pacepa] (i lindur në vitin 1928), i cili më 1978 u arratis në SHBA, humbi edhe reputacionin. Rumania refuzoi politikën e Perestrojkës të Bashkimit Sovjetik, njësoj sikurse edhe thirrjet për reforma nga shteti sovjetik dhe udhëheqësi i partisë, Mihail Gorbaçovi (korrik 1989). Përballë përparimit të liberalizimit në sistemet tjera komuniste, Rumania, më 1989, ndryshoi doktrinën e vet të politikës së jashtme dhe u angazhua për shtypjen e lëvizjeve demokratike. Në dhjetor të viti 1989, regjimi rumun u gjet plotësisht i izoluar për sa i përket politikës globale. Politika e distancimit nga Moska e kishte bërë Rumaninë partner të respektuar të perëndimit nga mesi i viteve 1960 deri në fillim të viteve 1980: takimet me krerët e shteteve dhe qeverive perëndimore ia kishin ngritur reputacionin Çausheskut brenda dhe jashtë vendit; kreditë, klauzola e shtetit më të favorizuar në SHBA, prodhimi i përbashkët industrial (Dacia prodhohej së bashku me Renonë [Renault]). Perëndimi e kishte mbështetur dhe e kishte mbajtur gjallë regjimin e Bukureshtit, si dhe ishte përmbajtur për një kohë të gjatë të bënte kritikë ndaj raporteve politike. Ashtu si Jugosllavia, edhe Rumania

përfitoi nga dëshira e perëndimit për ta dobësuar Bllokun Lindor. Modeli rumun, i cili pavarësinë nga sistemi sovjetik i pushtetit e kishte shitur me sukses si shërbim, u shemb pas vitit 1985, atëherë kur u ripërcaktuan rregullat e politikës ndërkombëtare.

Një model krejt tjetër përfaqësonte Shqipëria, e cila duhej të financonte tërë zhvillimin e vet ekonomik me ndihma të jashtme. Pas prishjes me Bashkimin Sovjetik dhe kalimin në kampin e Kinës (1961), vendi u bë politikisht më i rëndësishëm sesa Rumania, e cila kurrë nuk u bë aleat zyrtar i Pekinit. Politika shqiptare drejtohej shumë më fort nga konsideratat dogmatike sesa ajo rumune dhe aleanca me Pekinin u cilësua edhe me ashpërsi ideologjike. Pekini admironte sjelljen e Hoxhës ndaj Moskës dhe vlerësonte mbështetjen shqiptare në Kombet e Bashkuara, ku deri në vitin 1971 Tajvani përfaqësohej si Republika e Kinës, ndërsa Republika Popullore e përdorte Shqipërinë e vogël si zëdhënëse të veten. Pabarazia e dukshme midis dy partnerëve ka bërë që studiuesit të dyshojnë prej kohësh se Shqipëria kishte imituar Kinën maoiste dhe se në vitin 1967 kishte importuar revolucionin kulturor, siç u përmend më lart, në trajtimin e ateizmit dhe emancipimit radikal të grave. Por gjërat ishin më të komplikuar. Pas prishjes me Moskën, Shqipërinë, që po shkonte drejt katastrofës ekonomike, e shpëtoi Kina, e cila nisi një industrializim të dytë të këtij vendi ballkanik. Por Pekini u detyrua të përjetonte se Shqipëria po e shiste shtrenjtë mbështetjen e saj në politikën globale, madje në vitin 1968 donte të siguronte edhe mbrojtjen ushtarake nga një sulm i mundshëm nga Moska, ndërkohë që ideologjikisht ndiqte rrugën e vet, pavarësisht nga kërkesat për ndihmë.

Shqipëria nuk e importoi revolucionin kulturor të Maos; përkundrazi, humbjen e kontrollit nga komunistët kinezë dhe dhunën e tepruar e shihte me skepticizëm. Hoxha gjithmonë angazhohej për mbajtjen e kontrollit politik dhe për inskenimin e zemërimit spontan të popullit – p.sh. kundër feve – por duke parandaluar çdo kaos. Fushatat e Hoxhës kundër burokratizmit, borgjezisë dhe ideologjisë revizioniste janë vetëm sipërfaqësisht të ngjashme me zhvillimet e dhunshme në Kinë. Sidoqoftë, diktatori forcoi pushtetin e vet dhe mori ndihmë ekonomike kineze, por edhe i mbajti frenat ideologjike në dorë.

Kjo u tregua te prishja me Kinën, kur rezervimi ideologjik kundruall afrimit kinez me SHBA-në ishte padyshim vendimtar (1976). Meqenëse Shqipëria e kishte refuzuar pjesëmarrjen në procesin e Helsinkit, dhe meqenëse ajo nuk kishte raporte me perëndimin, asaj i kishte mbetur vetëm rruga e vetizolimit, që, krahas ateizmit, ishte tipari i dytë veçues i komunizmit shqiptar. Pas gjoja tradhtisë së Bashkimit Sovjetik dhe Kinës, kjo rrugë mbështetej ideologjikisht me pretendimin se Shqipëria ishte vendi i vetëm që përfaqësonte doktrinën e pastër marksiste të traditës së Stalinit. Vendi i varfër, përmes radiostacioneve shumëgjuhëshe dhe materialeve propagandistike, mobilizoi burime të konsiderueshme për të gjetur ndjekës jashtë vendit. Delegacionet e fraksioneve ekstremiste të krahut të majtë iu paraqitën popullatës si dëshmi e mbështetjes mbarëbotërore të dogmës nacional-komuniste shqiptare. Në kushtetutën e vitit 1976, marksizëm-leninizmi u vendos si ideologji shtetërore dhe u ndalua borxhi i jashtëm. Vetëm pas vdekjes së Hoxhës (1985) dhe përballë katastrofës ekonomike që po kanosej,

vendi u hap me kujdes ndaj vendeve perëndimore, sikurse Republika Federale Gjermane.

Bullgaria, siç u treguar tashmë, ndoqi një rrugë tjetër: atë të aleancës me Bashkimin Sovjetik, që shkoi deri në nënshtrim. Megjithatë, kjo nuk nënkuptonte që vendi nuk kishte zhvilluar marrëdhënie të shumta të jashtme brenda kornizës së politikës globale sovjetike. Në përvojën e gjeneratave të teknikëve dhe specialistëve bullgarë, por edhe rumunë dhe jugosllavë, bënte pjesë angazhimi në botën e tretë, brenda kornizës së politikës përkatëse të jashtme. Bullgaria kishte qindra kompani jashtë vendit, të cilat mbanin sistemin tregtar dhe atë të kontrabandës së vendit. Për shembull, armët dhe makinat e vjedhura, nga Sofja në rajonin arab, transferoheshin përmes Turqisë.

Historia e ndërthurjes globale të Ballkanit me botën e tretë mund të skicohet vetëm sipërfaqësisht. Kërkimet e fundit tërheqin vërejtjen ndaj pikënisjes së transferit mekanik, për shembull nga Azia Lindore në Ballkan: qoftë rreth kërcimit të madh përpara, revolucionit kulturor apo kultit të personalitetit të Koresë Veriore – ç'është e vërteta regjimet komuniste të Ballkanit ranë në kontakt dhe i vëzhguan nga afër këto fenomene. Megjithatë, ato nuk i përqaftuan symbyllur dhe, në shumë raste, pas një inspektimi më të afërt, transferi i pandehur rezulton të jetë më shumë atribut i një zhvillimi që kishte rrënjë lokale.

Ndërthurja politike globale paraqitet si fenomen i shumanshëm. Ajo u solli regjimeve afirmim ndërkombëtar dhe zgjoi iluzionin se vendet e Ballkanit përgjithmonë ishin bërë akterë të pavarur. Vendet e sapoindustrializuara po kërkonin tregje të shitjes për produktet e tyre që nuk ishin konkurrese në perëndim, ndërsa bota komuniste

në Afrikë, Azi dhe Amerikë Latine kishte nevojë për teknologji dhe ekspertë, të cilët u nisën nga Ballkani. Shumë vende të botës së tretë e çmonin sidomos Titon si udhëheqës karizmatik. Çaushesku nuk i druhej kontaktit me sundimtarë, sikurse perandori i vetëshpallur i Afrikës Qendrore, Zhan Bedel Bokasa (Jean-Bédél Bokassa) (1921–1996), të cilit shërbimi sekret rumun ia qoi një grua rumune. Anasjelltas, vendet komuniste, përmes lejimit të haxhillëkut në Mekë, apo duke bërë lëshime për partnerët arabë si kreu i shteti libian Muamer Gadafi (1942–2011), duhej të hapeshin ndaj rrymave siç ishte islami, fuqia shpërthyesë e të cilit në kulmin e lëvizjeve çlirimtare socialiste akoma nuk ishte e parashikueshme.

Dihet pak për kundërveprimin që prodhuan përvojat botërore të dhjetëra mijëra specialistëve nga Ballkani në vendet e tyre përkatëse. Jugosllavia, Rumania dhe Shqipëria përfituan nga antagonizmi i superfuqive, por edhe ishin të kufizuara nga pozicionimi i tyre ideologjik. Kjo tregohet në marrëdhënien e tyre me Izraelin, që binte ndesh me qëndrimin proarab të Bashkimit Sovjetik, interesat vetjake në Lëvizjen e të Painkuadruarve, si dhe kundruall botës arabe. Jugosllavisë, më 1967, iu desh që ta rreshtonte politikën e vet me interesat e Egjiptit, ndërsa Rumania, atdheu i shumë emigrantëve në Izrael, jo vetëm që kërkoi para për emigrantët, por edhe mbante marrëdhënie me Izraelin për të demonstruar distancë nga Moska.

Krenaria kombëtare e Jugosllavisë dhe Rumanisë pa dyshim ushqehet nga prestigji ndërkombëtar i vendit. Sidoqoftë, nëse i hedhim një vështrim më të afërt konstelacionit politik të fuqive, bëhet e qartë se shtetet në

periferinë evropiane vetëm në kushte të luftës së ftohtë patën një peshë të kufizuar dhe arritën përkohësisht një pozicion global politik. Fuqia ekonomike nuk ishte bazë e këtij pozicioni, por, përkundrazi, u krijua nga ai, përmes subvencioneve, pagesën e të cilave ishin të gatshëm ta bënë patronët politikë global, qoftë Moska, Uashingtoni (Washington) apo Pekini [Beijing], më vonë edhe BE-ja.²⁴

Ballkani rajonal

Thirrja globale, të cilën komunizmat ballkanikë e ndien në mënyra të ndryshme, nuk duhet të kamuflojë faktin se gjeografia rajonale kishte mbetur e pandryshuar dhe se regjimet kishin trashëguar kundërshtitë politike nga periudha mes dy luftërave. Ëndrra e madhe e federalizmit ballkanik kishte marrë fund në vitin 1948. Ajo që ishte shfaqur shkurtimisht në Komintern në periudhën e mes dy luftërave u bë realitet politik: plani për një Ballkan të unifikuar socialist – por edhe që prapa këtij sllogani fshiheshin interesa nacionale për pushtet. Nëse në kominternpolitikën e Ballkanit e kishte përcaktuar fraksioni bullgar, pas vitit 1945, nën një ekuilibër të ri të forcave, e kishte bërë Tito. Ideja u shkatërrua plotësisht në vitin 1948 dhe shkaktoi përçarje të përhershme midis Shqipërisë dhe Jugosllavisë, por dhe marrëdhëniet bullgaro-jugosllave nuk u normalizuan kurrë, deri më 1989.

²⁴ Cramp 2015; Mišković/Fischer-Tiné/Boškovska 2014; Lüthi 2016; Byrne 2015; Deletant 2007; Stanciu 2016; Stanciu 2018; Pechlivanis 2017; Abadi 1996; Bozgan 2013/14; Marku 2017; Mëhilli 2015; Mëhilli 2014.

Mes viteve 1945 dhe 1989, nëpër Ballkan kalonte një vijë e rëndësishme e frontit të luftës së ftohtë. Njëkohësisht, Ballkani ishte pikë e dobët për të dy aleancat e mëdha. Greqia i detyrohej ndërhyrjes amerikane në fitoren kundër komunistëve në luftën qytetare dhe ndikimi amerikan për shumë vite peshoi rëndë brenda vendit. E majta greke zhvilloi një urrejtje të theksuar ndaj SHBA-së; paragjykimi i pasaktë se Shtetet e Bashkuara kishin luajtur rol kyç në puçin ushtarak të vitit 1967 ndikoi edhe në politikanë të spektrit të qendrës. Fakti që SHBA-ja nuk mori anën e Greqisë në fërkimet greko-turke, që ishin përshkallëzuar nga kriza e Qipros, në pjesë të mëdha të shoqërisë greke krijoi edhe më shumë hidhërim. Më së voni, kur PASOK-u popullist-socialist erdhi në pushtet, në vitin 1981, Greqia zuri të kultivojë përkohësisht një antiamerikanizëm qeveritar, i cili drejtohej edhe kundër NATO-s. Ndonëse PASOK-u në legjislaturën e dytë (1985–1989) e zbuti tonin, për perëndimin u bë e qartë se partneri i mbështetshëm i NATO-s në krahun juglindor ishte Turqia, dhe jo Greqia.

Tashmë është treguar se si u shpërbë uniteti i botës komuniste në Ballkan, në vitin 1948 me konfliktin e kominformit, më 1961 dhe 1964 me shkëputjen e Shqipërisë dhe Rumanisë dhe me ndërhyrjet e shtuara nga Kina. Një politikë rajonale që kufizonte ndikimin e superfuqive, në shikim të parë nuk dukej e mundshme në këto rrethana. Megjithatë, disa pjesë të politikës globale jugosllave dhe rumune mund të lexohen mu nën këtë shenjë. Rajonalisht shtetet prekeshin në marrëdhënie bilaterale, meqë veprimet multilaterale nga shtetet komuniste do të shkaktonin detyrimisht kundërpresion nga Moska.

Potenciali brendarajonal për konflikt mbeti i lartë dhe kryesisht vinte nga periudha e mes dy luftërave. Greqia, për shembull, kishte para vetes fushat vijuese të konfliktit me fqinjët e saj: me Shqipërinë ishte zyrtarisht në luftë që nga viti 1940. Nuk kishte hequr dorë kurrë nga pretendimet për Epirin Verior. Represioni kundër minoritetit grek në Shqipëri ishte shqetësim i arsyeshëm. Karshi Jugosllavisë ngrihej çështja maqedonase: pas traumës së luftës qytetare, ku pjesëtarë të pakicës maqedonase u rreshtuan në krah të komunistëve, Greqia nuk pranonte promovimin e shtetësisë dhe të kulturës kombëtare maqedonase në Jugosllavi, po ashtu as ekzistencën e pakicës maqedonase në territorin e vet. Me Bullgarinë, vasalin më besnik të Moskës, e ndante një kufi shumë i militarizuar, në të cilin, në Trakën Perëndimore, jetonin edhe shumë turq myslimanë dhe pomakë. Partneri i NATO-s, Turqia, me të cilin Greqia kishte lidhur Paktin e Ballkanit, për shkak të konfliktit në Qipro, u bë një nga kundërshtarët kryesorë. Në vitin 1955 qeveria turke organizoi një pogrom kundër grekëve të Stambollit, të cilët ishin të mbrojtur përmes Traktatit të Lozanës, duke e shkatërruar këtë komunitet kaq të rëndësishëm për kulturën greke, me përjashtim të mbetjeve të pakta.

Shqipëria e shihte Greqinë si shtet armik, që sundohej nga monarkofashistët dhe e luftonte titizmin si herezi të doktrinës së pastër staliniste. Ç'është e vërteta, në vitin 1945, komunistët shqiptarë, së bashku me Jugosllavinë e Titos, kishin luftuar kundër nacionalistëve shqiptarë të Kosovës, por që, edhe komunistët shqiptarë të Jugosllavisë edhe shqiptarët e Kosovës në përgjithësi, vazhdonin ta shihnin Shqipërinë si mëmëdheun e të gjithë

shqiptarëve. Çështja e shqiptarëve të Jugosllavisë ishte një barrë e përhershme në marrëdhëniet bilaterale dhe një kompromis politik i qëndrueshëm mbeti i paarritshëm, ndonëse për integrimin e shtetasve shqiptarë Jugosllavia lejoi përkohësisht hyrjen e këshilltarëve nga Republika Popullore e Shqipërisë, p.sh. në lëmin e arsimit pas vitit 1966.

Pas vitit 1948, mes Bullgarisë dhe Jugosllavisë, sërish u fut çështja e Maqedonisë, e cila ishte menduar që të zgjidhej përmes Federatës Ballkanike. Qeveritë në Shkup dhe Sofje reagues ndaj marrëdhënies sipërore politike mes Beogradit dhe Moskës – çështja e Maqedonisë mund të shihet si një sizmograf i marrëdhënieve sovjetiko-jugosllave. Jugosllavia kishte marrëdhënie të tensionuara me Shqipërinë, siç u tregua, por edhe me Italinë, për shkak të çështjes së Triestes (Traktati i Osimos deri në vitin 1975). Marrëdhëniet me fqinjët veriorë, Hungarinë dhe Rumaninë, arritën pikën e tyre më të ulët në vitin 1948. Kundruall Austrisë, Jugosllavia e shihte veten si administrator i pakicës sllovene në Karinti (Kärnten).

Edhe nga këndvështrimi bullgar tërë fqinjësia dukej jomiqësore: në jug dhe juglindje ishin shtetet e NATO-s, Greqia dhe Turqia; me këtë të fundit shkakttoheshin vazhdimisht tensione për shkak të pakicës turke në Bullgari. Edhe në përfundim ndodhej një kundërshtar potencial, Jugosllavia, ndërsa fqinji verior, Rumania, ndiqte një rrugë të veten në politikë të jashtme dhe shihej me dyshim nga Sofja, si një aleat i pambështetshëm brenda paktit të Varshavës. Në fund, Rumania jetonte në fqinjësi të ftohtë me Bullgarinë, i druhej Hungarisë për shkak të çështjes së Transilvanisë dhe, përkundër tërheqjes së

Ushtrisë së Kuqe më 1958, detyrohej të shkonte mirë me fqinjin gjigant, Bashkimin Sovjetik. Në këtë mes akoma nuk ishte harruar çështja e Besarabisë.

Konstelacioni bazë mund të përmblihet si më poshtë: secili shtet i shikonte fqinjët e vet si kundërshtarë të mundshëm. Potenciali më i vogël për konflikt midis fqinjëve të drejtpërdrejtë me gjasë ishte mes Rumanisë dhe Jugosllavisë, apo mes vendeve që nuk ishin direkt ngjitur me njëri-tjetrin. Sidoqoftë, në rajon kishte ende lëvizje në politikë të jashtme dhe kjo shpesh mund të shpjegohet me impulse nga politika globale. Greqia dhe Jugosllavia, për shembull, deri në vitin 1989 nuk qenë në gjendje të bënin një marrëveshje rreth çështjes së Maqedonisë. Por kriza e Kominformit e detyroi Jugosllavinë të bëhej fleksibile, ndërsa Greqinë konflikti me Turqinë rreth Qipros. Nga pala greke, kryeministri i shumëfishtë Konstantinos Karamanlis (1907-1998), me origjinë nga Maqedonia greke, u angazhua për një kompromis pragmatik, që u lehtësua përmes marrëdhënies së tij të mirë me Titon. Ky i fundit ishte i interesuar për relaksim, kur iu rrit presioni nga Moska. Kur Moska dhe Beogradi, në fund të viteve 1950, u afruan, Tito shtrëngoi qasjen ndaj çështjes së Maqedonisë, por sërish ndryshoi kursin kur u tremb nga Bashkimi Sovjetik. Në vitin 1962, Beogradi dhe Athina ranë dakord që çështja e Maqedonisë të pushonte. Beogradi i bëri thirrje për qetësi qeverisë në Shkup dhe e ngulfati propagandën irredentiste. Diktatura e oficerëve në Athinë përkeqësoi marrëdhëniet dypalëshe vetëm përkohësisht, meqë junta e izoluar greke zgjati preklat edhe në Beograd, derisa Jugosllavia, nën presionin e pushtimit sovjetik të Çekosllovakisë, kërkoi të stabilizonte fqinjësinë e saj të

afërt. Nga viti 1974 e tutje, kriza e Qipros dhe konflikti me Turqinë e larguan vëmendjen greke nga Ballkani dhe vetëm shpërbërja e Jugosllavisë e ngriti sërish çështjen ballkanike në Greqi. Këtu hyri në lojë strategjia e negocimit rreth Maqedonisë jo me Shkupin, por me Beogradin.

Një nga akterët më të rëndësishëm politikë rajonale të luftës së ftohtë, ishte Rumania. Bukureshti, përballë superfuqive ndiqte qëllimin e fitimit të një hapësire sa më të madhe të mundshme për politikë të jashtme. Tërheqja e Ushtrisë së Kuqe dhe KGB-së nga vendi rriti zotësinë manovruese rumune. Çaushesku, përmes një politike simbolike, kishte përdorur krizën çekosllovake për t'u distancuar nga Bashkimi Sovjetik. Ashtu si Jugosllavia, edhe ai kishte frikë serioze nga sulmi sovjetik; kjo bëri që krerët e shteteve të Rumanisë dhe Jugosllavisë të bashkohen më 1968, madje ta konsideronin edhe bashkëpunimin ushtarak në rast të një sulmi sovjetik. Rumania më pas u angazhua për koordinimin politik rajonal në formën e një blloku ballkanik. Në vitin 1972, Bukureshti krijoi një nën-organizatë të UNESCO-s në vend dhe mbështeti Shoqatën Ndërkombëtare për Studime të Evropës Juglindore si platformë për kontakte politike jozyrtare përtej kufijve të bllokut. Moska dhe Sofja i panë këto nisma si veprim armiqësor. Sofja u shpreh se Bukureshti donte të sillte maoizmin në Ballkan, duke iu referuar marrëdhënieve të mira rumuno-kineze. Nisma që qëndronte në traditën e projekteve të ngjashme politike rajonale nga periudha mes dy luftërave, u davarit shumë shpejt.

Ndonjë sukses më i madh se normalizimi i përkohshëm i marrëdhënieve dypalëshe nuk ndodhi në Ballkan. Potenciali i konfliktit në rastin më të mirë mbeti i ngrirë.

Por, më shpesh sesa kujtohet pas vitit 1989, qeveritë ngritën temperaturën, siç demonstrohet edhe nga polemikat midis Beogradit dhe Tiranës për Kosovën, Beogradit dhe Sofjes për Maqedoninë, dhe veçanërisht në vitet 1980 midis Bukureshtit dhe Budapestit për Transilvaninë. Komunizmi nuk i zgjidhi tensionet politike nacionale. Përkundrazi, regjimet i kultivuan kundërshtitë rajonale për të fituar legjitimitet të brendshëm politik.²⁵

Periferitë ballkanike

Peizazhet post-osmane

Ballkani mbeti një periferi në Evropë dhe në botë pavarësisht pretendimeve globale të disa vendeve, ndonëse periferizimi është dukshëm më i vogël se para vitit 1945. Por periferitë ekzistonin edhe brenda Ballkanit. Me to nënkuptohen hapësirat dhe grupet e njerëzve, të cilat nga qendrat dhe projektet e homogjenizimit nacional ishin marginalizuar dhe nuk ishin regjistruar fare. Për sa i përket periudhës mes dy luftërave, por edhe periudhës komuniste, deri më tash historia e tyre pothuajse nuk është shkruar fare. Edhe pas vitit 1945, historia e Ballkanit vazhdon të hulumtohet dhe prezantohet nga këndvështrimi i qendrave. Kjo vlen edhe për Jugosllavinë Federale, e cila ka marrë më shumë se çdo vend tjetër i Ballkanit vëmendjen e kërkimit ndërkombëtar. Por kjo vëmendje rreth periudhës komuniste, në aspektin hapësinor,

²⁵ Troebst 1983; Marinov 2010; Gunares 2010; Hatzivassiliou 2006; Kalpadakes 2012; Sphetas 2012; Meta, 2007; Stanciu 2015; Iacob 2015.

përqendrohej në veri. Kërkimi riprodhon kështu ndarjen e vjetër të Jugosllavisë veri-jug. Situata e kërkimit në Mal të Zi, Kosovë dhe Maqedoni është modeste, meqë kërkimet në lëmin e historisë bashkëkohore në këto vende janë të dobëta. Sido që të jetë, ia vlen të shikohet historia e pasluftës nga perspektiva e juglindjes Jugosllave, pra rajoneve post-otomane, Maqedonisë dhe Kosovës.

Të dyja dallonin ndjeshëm në zhvillimin e tyre. Siç u tregua, Jugosllavia komuniste maqedonasve ua ofroi mundësinë për t'u çliruar nga presioni asimilues i nacionalizmit serb dhe bullgar dhe për të arritur shtetësinë maqedonase. Kjo u shoqërua me kodifikimin e një gjuhe zyrtare maqedonase dhe krijimin e institucioneve shkencore (Universitetit, më pas, në vitin 1968, edhe Akademisë së Shkencave). Këto konsideroheshin si attribute të një identiteti republikan plotësisht të zhvilluar, që duhej të kultivonin historinë dhe kulturën maqedonase në nivel shkencor. Premtimi i emancipimit kombëtar ishte i lidhur me përmirësimin e situatës së mjerë ekonomike përmes ngritjes së industrisë dhe profesionalizimit të bujqësisë. Pjesëtarët e kombit titullar maqedonas, të cilët u dyndën në një numër të madh në kryeqytetin ende post-osman, në Shkup dhe në qytete më të mëdha industriale si Velesi, përfituan nga ekonomia e shtetit në zhvillim. Popullsia rurale kryesisht shqiptare-myslimane mbeti në masë të madhe e përjashtuar nga ky modernizim komunist. Maqedonasit dhe shqiptarët shumë shpejt u larguan, socio-ekonomikisht dhe demografikisht. Derisa fshatarët maqedonas që migruan në qytete kaluan në një mënyrë jetese urbane, në fshatra, edhe pse kujdesi shëndetësor u përmirësua, struktura e familjes nuk

ndryshoi. Kjo nënkuptonte punësimin e grave dhe rënien e shpejtë të nivelit të lindjeve, gjersa popullsia rurale shqiptare u rrit. Për shkak të marginalizimit të tyre ekonomik, shqiptarët gjithashtu prireshin të shkonin në vendet e Evropës Qendrore si punëtorë sezonalë. Kjo u dha atyre qasje në valutë të huaj dhe mallra perëndimore më herët sesa maqedonasve politikisht të privilegjuar dhe të punësuar në ekonominë shtetërore. Shqiptarët në Maqedoninë, të marginalizuar jo vetëm ekonomikisht, por edhe në arsim, nuk qenë në gjendje të prodhonin elitën e tyre intelektuale. Shqiptarët nga Maqedonia e shikonin Kosovën si qendrën politike dhe kulturore të shqiptarëve të Jugosllavisë; Shkupi humbi pozicionin e tij si vendi qendror i shqiptarëve post-osmanë të Jugosllavisë dhe këtë pozicion e mori kryeqyteti kosovar, Prishtina. Në sfond të kësaj që u tha, nuk është për t'u habitur që në Lidhjen e Komunistëve të Maqedonisë shqiptarët ishin pothuajse të papërfaqësuar: numri i tyre madje ra përkohësisht në vitet 1950 nga 6,97% (1953) në 6,07% (1956).

Brenda Jugosllavisë në hierarkinë simbolike të popujve jugosllavë, maqedonasit ishin shumë poshtë. Kjo vërehej edhe nga vetëbesimi i tyre i ulët gjuhësor. Sikurse edhe sllovenët, ata nuk flisnin serbisht/kroatisht, por për dallim nga sllovenët, të cilët këmbëngulnin në përdorimin e gjuhës së tyre në organizatat federale, në Maqedoni madje kishte zëra me peshë, sikurse kryeministri (dhe eminenca gri) Kolishevski, që kërkonin të hiqej dorë nga gjuha e sapo-kodifikuar në favor të serbishtes. Në fakt, maqedonishtja në fjalorin e saj kishte ndikime të shumta nga serbishtja, meqë bullgarizmat ishin pastruar për arsye politike. Siç u tregua, Bullgaria dhe Greqia nuk e njohën

kombin dhe gjuhën maqedonase, ndërsa Kisha Ortodokse Serbe ia mohonte Maqedonisë statusin e kishës kombëtare brenda Jugosllavisë. Projekti i kombit maqedonas ishte i ekspozuar ndaj presioneve të konsiderueshme, si brenda Jugosllavisë, ashtu edhe nga politika ballkanike. Represioni ndaj aktivistëve kombëtarë maqedonas nën Çenton, si dhe prirja probullgare në popullsi u konsideruan temë tabu nga politika e brendshme. Si republikë e dobët ekonomikisht, Maqedonia varej nga subvencionet federale të fondit të investimeve. Republika ndoqi valën e zhvillimit mbarëjugosllav. Në vitin 1963, në pushtet erdhi një udhëheqje partiake, nën Kërste Cërvenkovskin (1931-2001), e orientuar drejt reformave, e cila midis viteve 1965 dhe 1972 arriti të zvogëlojë hendekun ekonomik krahasuar me mesataren federative. Në vitin 1969 Cërvenkovski ra viktimë e luftërave të brendshme jugosllave për pushtet, në mes të mbështetësve dhe kundërshtarëve të reformave ekonomike dhe politike. Ashtu si në mbarë Jugosllavinë, lavjerrësi u kthye prapa në vitin 1972 dhe mbështetësit e linjës centraliste nën Angel Çemerskin (1923–2005) sërish mbizotëruan. Si eminencë gri, Kolishevski vazhdoi të dirigjonte fatin e republikës nga prapavija, ku rol vendimtar kishin shoqëritë e kohës partizane dhe lidhjet familjare. Pas dështimit të eksperimentit pluralist nën Cërvenkovskin, atmosferën e sunduan burokratët konservatorë që mbështeteshin në hierarki dhe dëgjueshmëri. Në krizën shtetërore të Jugosllavisë këta kuadro partiakë morën anën e Serbisë. Maqedonia me të drejtë kishte frikë nga prishja e Jugosllavisë – përballë pakicës së marginalizuar por të madhe shqiptare brenda vendit dhe qëndrimit armiqësor të Greqisë dhe Bullgarisë, Jugosllavia ofronte mbrojtje.

Jo më kot shumë maqedonas ishin ndër mbështetësit më të bindur të Jugosllavisë komuniste. Jashtë federatës, shtetësia dhe identiteti kombëtar dukeshin të kërcënuara. Sidomos zhvillimet në Kosovë ndikonin në qëndrimin e udhëheqjes së republikës maqedonase.

Kosova ofron një kontrast interesant karshi Maqedonisë, që nga parakushtet, krejtësisht të ndryshme. Popullsia përbëhej nga dy të tretat shqiptarë, të cilët në vitin 1945 Jugosllavinë e shihnin jo si premtim të zhvillimit dhe modernizimit ekonomik kombëtar, por më tepër si pushtim të tretë nga Serbia pas vitit 1912 dhe 1918, kësaj here në formën e partizanëve të Titos. Miti partizan, që ishte politikisht aktiv në Maqedoni dhe në ideologjinë shtetërore të Jugosllavisë komuniste, vështirë se mund të kapej në mjedisin shqiptar, ku mezi kishte pasur partizanë, por ama kishte pasur rezistencë kundër tyre. Si komb josllav, shqiptarët, sikurse edhe hungarezët e Vojvodinës, nuk përfaqësoheshin në emrin e shtetit (Sllavia e Jugut). Si grupe të mëdha me bashkëkombës përtej kufirit, ata definoheshin në kushtetutë jo si komb me të drejtë të republikës së vet, por veç si kombësi. Marrëdhëniet shqiptaro-serbe dhe marrëdhëniet e shtetit kundruall shqiptarëve karakterizoheshin nga mosbesimi, i cili vinte nga një histori e gjatë e dhunës midis këtyre dy grupeve të mëdha, që nga shekulli XIX. Spiralja e dhunës ishte përshpejtuar në gjysmën e parë të shekullit XX. Deri në vitin 1966, edhe Jugosllavia e Titos ia shtoi një dredhë kësaj spiraleje. Shteti jugosllav i dilte përballë shumicës shqiptare në Kosovë në dy forma: si parti që përpiquej t'i përfshinte shqiptarët së paku në nivelin lokal, dhe si shtet i shërbimit sekret UDBA, i cili i futi shqiptarët nën dyshim të

përgjithshëm dhe vepronte kundër tyre me dhunë të madhe (siç ishte mbledhja e armëve 1955/56). Partia dhe UDBA ishin të dominuara nga kuadrot serbe dhe malazeze.

Kundër këtij shteti të dhunës dhe detyrimit, qysh në vitin 1945, ishte formuar rezistenca shqiptare dhe përpjekjet për të krijuar organizata të fshehta vazhduan edhe më pas. Shteti në Shqipërinë komuniste priste besnikëri dhe integrim, ndërsa shumica e shqiptarëve e shihnin shtetin si akter të dhunës. Prishja midis Titos dhe Stalinit dhe orientimi i Hoxhës në krah të Bashkimit Sovjetik pati pasoja të rënda për shqiptarët e Jugosllavisë. Ideja e përfshirjes së Shqipërisë në Jugosllavi u kthye në të kundërtën, në një armiqësi të hapur dhe shqiptarët e Kosovës, në sytë e Beogradit, nga ura mes kombeve u shndërruan në kolonë të pestë.

Kësisoj mbi shqiptarët u rrit presioni për t'u shpërngulur në Turqi, me të cilën Jugosllavia kishte lidhur një marrëveshje emigrimi në vitin 1953; për më tepër, shumë shqiptarë (dhe grupe të tjera myslimane post-osmane të Jugosllavisë Jugore, turq dhe myslimanë sllavë) nuk shihnin të ardhme në Jugosllavi për shkak të politikës ekonomike (kolektivizimit të bujqësisë), ndërsa turqit në veçanti ishin nën ndikimin e politikës fqinjësore të Turqisë. Në lidhje me valën e shpërnguljes në Turqi duhet pasur parasysh që edhe Bullgaria në të njëjtën kohë shtyu emigrimin e turqve, ndërsa në vitin 1955 Turqia, nga ana tjetër, dëboi shumë grekë nga Stambolli. Midis viteve 1951 dhe 1970, pak më shumë se 182.000 myslimanë u shpërngulën nga Jugosllavia në Turqi, përkatësia etnike e të cilëve është vështirë të identifikohet. Për Kosovën pati rëndësi që kjo valë e mëtutjeshme e shpërnguljes në

Turqi i forcoi lidhjet ekzistuese familjare në kuptimin e një komuniteti trans-territorial post-osman; kjo është e rëndësishme të theksohet, meqë, sikurse në Maqedoni, me marrëveshjen për punëtorët mysafirë midis Jugosllavisë dhe vendeve të Evropës Qendrore, filloi edhe emigrimi në Gjermani dhe Zvicër. Por këto formuan vetëm një pjesë të dinamikës migruese të shqiptarëve të Jugosllavisë.

Përkundër këtij emigracioni, sikurse në Maqedoni, popullsia shqiptare, për arsye të ndryshme, vetëm sa u rrit më shumë. Ndryshe nga Maqedonia, një klasë e hollë shqiptare u shfaq deri më 1966, e cila hyri në strukturat e pushtetit të partisë dhe të shtetit në zonat urbane, si ish-partizani Fadil Hoxha (1916–2001) që u ngrit deri në kryesinë federative. Si në Maqedoni, edhe në Kosovë u krijuan periferitë e brendshme – Maqedonia dhe Kosova nuk ishin vetëm periferi të Jugosllavisë, ato tregonin dallime të dukshme edhe në zhvillim të brendshëm, veçanërisht midis rajoneve të kryeqytetit dhe zonave rurale. Shkalla e integritimit në sistemin jugosllav lidhej edhe me këtë hendek zhvillimi. Kjo shkallë, në veçanti, ishte modeste në rajonin kosovar qendror, në Drenicë, pothuajse tërësisht shqiptare: zonë rurale me nivel të ulët arsimor, me struktura tradicionale familjare, me mbizotërim të së drejtës zakonore, si dhe me distancë të madhe politike nga shteti, për ç’arsye edhe cak i represionit shtetëror, gjë që nxiste edhe më shumë izolimin social dhe nacional.

Ristrukturimi i shtetit jugosllav, midis viteve 1966 dhe 1974, nënkuptoi pikën e kthesës së vërtetë për shqiptarët në Kosovë – por më pak për ata në Maqedoni. Kosova u ngrit me kushtetutë nga një rajon autonom në Krahinë Autonome, kombësitë josllave (shqiptarët në Kosovë,

hungarezët në Vojvodinë) u vunë në bazë të barabartë me kombet, pra Kosova dallonte nga republikat vetëm në atë që nuk e kishte statusin e republikës – meqë kjo shoqërohej me të drejtën e shkëputjes. Jugosllavia hoqi dorë nga politika represive dhe tani përpiqej t’i përfitonte shqiptarët për shtetin. Kjo nënkuptonte jo vetëm afirmimin dhe bërjen më të dukshme të gjuhës dhe kulturës shqiptare, zgjerimin e universitetit si institucion qendror arsimor për shqiptarët e Jugosllavisë, krijimin e Akademisë së Shkencave dhe Arteve (1975), por edhe ndryshimin e politikës së kuadrove në kuptimin e veprimit afirmativ. Shqiptarët, të cilët ishin të nënpërfaqësuar në raport me proporcionin e tyre të popullsisë, në të gjitha nivelet, sidomos në ato më të lartat, filluan të zinin pozicionet më të larta në krahinë, por edhe në organet federative. Këto ndryshime në politikën e Kosovës u zbatuan nga grupet liberale në Serbi edhe në nivel federativ, përkundër rezistencës së qarqeve nacionaliste serbe në parti, të cilat, në luftën për pushtet midis reformatorëve dhe centralistëve në vitin 1966, kishin humbur figurën qendrore, ministrin e brendshëm Aleksandër Rankoviqin [Aleksandar Ranković] (1909–1983).

Nga këndvështrimi shqiptar, vitet 1970 ishin dekada e artë e historisë së re: klasa e re tani përfshinte edhe shqiptarë. Zyrtarët, menagjerët dhe intelektualët e partisë formuan një klasë të re të lidërsipit urban, në të cilën ndryshuan me shpejtësi strukturat familjare (punësimi i grave, familjet e vogla). Tipik për këtë grup ishte arrivisti më i rëndësishëm politik në Kosovë, Azem Vllasi (i lindur më 1948, lider i partisë 1986–1988). Integrimi i shqiptarëve megjithatë mbeti i pjesshëm dhe i thelloi kundërshtitë

brenda grupit etnik – midis shoqërisë urbane të integruar dhe shoqërisë më pak të arsimuar fshatare që qëndronte larg shtetit. Përkundër mbështetjes nga Tito, shqiptarët besnikë ndaj shtetit nuk arritën ta ngrinin Kosovën në status republike; kjo ishte vija e kuqe e Titos, të cilën ai nuk guxoi ta kalonte përballë rezistencës serbe.

Emancipimi kombëtar duhej të shoqërohej edhe me pjesëmarrje të përmirësuar në ekonominë e shtetit. Rritja e fortë e popullsisë dhe kriza ekonomike e viteve 1970, ku shtoheshin edhe problemet strukturore të sistemit jofunksional të vetëqeverisjes, krijuan një situatë në të cilën ekonomia e shtetit nuk ishte më në gjendje t'i përballonte ndryshimet shoqërore. Sikurse Maqedonia, edhe Kosova e humbi hapin e përfshirjes në ekonomi dhe, si Maqedonia, e pa veten objekt të politikës ekonomike të përcaktuar nga republikat veriore dhe nga Beogradi.

Në vitin 1981 shpërthyen trazira sociale. Studentët, të irrituar nga mungesa e perspektivës së punësimit dhe të pakënaqur me kushtet e këqija të studimit, dolën në rrugë dhe shprehën pakënaqësinë e tyre me parulla kombëtare. Etnizimi i krizës së modernizimit polarizoi marrëdhëniet serbo-shqiptare. Në krizën e përgjithshme shtetërore të Jugosllavisë, komunistët serbë bënë emër për veten e tyre me nacionalizëm të theksuar dhe sidomos nxitën frikën e kontrollit të plotë të Kosovës nga shqiptarët, për të cilët pretendonin se kishin kryer gjenocid biologjik ndaj serbëve për shkak të nivelit të lartë të lindjeve. Debati shqiptaro-serb për Kosovën ilustron se si ndryshimet socio-ekonomike interpretoheshin etnikisht. Arsyet për nivelet e ndryshme të lindjeve qëndronin në integrimin e pabarabartë në ekonominë e shtetit, të cilën e kishte

udhëhequr vetë shteti deri më 1966. Shpërngulja e serbëve nga Kosova në Serbinë e Ngushtë ishte rëndom e motivuar ekonomikisht. Fuqia tërheqëse e Beogradit, që preku mbarë Jugosllavinë, tashmë është përmendur. Sigurisht, shumë serbë dhe malazezë e patën të vështirë të mos ishin më grupi dominues politik. Por akuza e separatizmit ndaj shqiptarëve nuk ishte e justifikuar. Sepse nacionalizmi serb në rritje e bëri më të vështirë pozicionin e shqiptarëve besnikë ndaj shtetit, të cilët kërkonin statusin e republikës për Kosovën, por jo shkëputje nga Jugosllavia.

Në vitin 1989, kur Evropa Qendrore-Lindore kreu përmbyjsjen paqësore, udhëheqja e partisë nacionaliste serbe shfuqizoi autonominë e Kosovës dhe zbatoi një politikë të aparteidit me qëllim të dëbimit të shqiptarëve nga institucionet e shtetit (pra edhe nga industria). Jugosllavia, që ishte angazhuar për të gjetur ekuilibër midis rajoneve kaq të ndryshme dhe për të kompensuar ndryshimet në zhvillim, kishte dështuar në Kosovë. Oferta e emancipimit kombëtar erdhi shumë vonë. Faza e relaksimit (1966–1981) zgjati shumë shkurt dhe përkoi me problemet ekonomike globale. Vullneti integrues i udhëheqjes jugosllave ishte subjekt i ndryshimit – vetëm një pjesë e shqiptarëve u përfshinë në modelin shoqëror jugosllav dhe ishte pikërisht ky grup që u sulmua veçanërisht nga nacionalizmi serb dhe u gri nga polarizimi i konfliktit etnik midis grupeve të dhunshme në të dyja anët. Heqja e autonomisë së Kosovës dhe Vojvodinës luajti rol të rëndësishëm në shpërbërjen e Jugosllavisë, meqë votat e tyre, të dy krahinave në organet federale shkuan, në Serbi, e cila e përdori këtë pushtet për të çuar përpara politikën e saj nacionaliste në mbarë shtetin.

Si pasojë e kësaj, republikat veriore, Kroacia dhe sidomos Sllovenia, u solidarizuan me rezistencën e shqiptarëve të Kosovës kundër hegjemonisë serbe.²⁶

Romët

Periferitë mund të definohen jo vetëm në aspekt hapësinor, por edhe përmes njerëzve që qëndronin gjithmonë në margjinat e shoqërisë apo ishin shtyrë në skajet e saj. Ato përfshijnë grupet e marginalizuara jokomuniste në shtetet komuniste, komunistët në Greqi, por edhe komunitete post-imperiale, të cilat tashmë i kemi takuar në periudhën mes dy luftërave. Në fakt, romët e Ballkanit ishin gjithmonë në margjina, madje edhe në trajtesat e historisë së përgjithshme. Margjinalizimi duhet të kuptohet nga ana shoqërore, kulturore dhe politike, por jo doemos nga ana e numrave. Por edhe vetë numrat paraqesin një problem – nga njëra anë, statistikatat do të duhej të përfshinin romët si kategori, kurse nga ana tjetër, kjo do të duhej të bëhej përmes censurit. Në fund të fundit, lind pyetja se kush e bën kategorizimin - vetë njerëzit apo administrata - dhe nëse romët kanë apo jo interes të regjistrohen si komunitet i veçantë. Sepse në regjimet nacionaliste të Ballkanit ishte gjithmonë e pafavorshme të bëheshe pakicë e dukshme pa mbrojtje.

Romët jetonin në numër të madh në Rumani dhe në Ballkanin Jugor, në Shqipëri, në Jugosllavinë Jugore, në Greqinë Veriore dhe në Bullgari, në tërë rajonin post-

²⁶ Ströhle 2016; Ačkoska 2003; Brown 2015; Brunnbauer 2004; Kahl/Maksuti/Ramaj 2006; Pezo 2018.

osman. Ata nuk mund të kuptohen si grup veprues – dallimet janë shumë të mëdha: si ato gjuhësore (gjuha rome apo gjuha e shtetit), të mënyrës së jetës (gjysmë-nomade, apo nomade, sedentare) dhe të përkatësisë fetare (të krishterët ortodoksë, myslimanë). Shenjat e para të vetorganizimit ndodhën në periudhën mes dy luftërave në Rumani, Bullgari dhe në pjesën serbe të Jugosllavisë (d.m.th. bashkë me Kosovën dhe Maqedoninë e Vardarit), në Bullgari për shembull nën Shakir Pashovin (1898–1981), i njohur si apostulli i romëve, apo në Serbi në Shoqatën e Romëve. Megjithëkëtë, lëvizja kulturore e Pashovit preku kryesisht romët myslimanë, ndërsa romët e krishterë dhe ata sedentarë i qëndruan larg.

Sistemet komuniste u përpoqën që t'i integronin romët në modelin e ri të shoqërisë, por ndoqën qasje të ndryshme. Rumania, për shembull, nuk i shihte romët si komunitet i veçantë, por si pjesë të kombit socialist etnikisht të homogjenizuar – njëjtë kishin vepruar edhe legjionarët nën Kodreanun, ndërsa qeveria ushtarake, gjatë Luftës së Dytë Botërore, i dëboi dhe i vrau romët. Komunistët u përpoqën t'i përfitonin romët si aleatë në kolektivizimin e bujqësisë dhe punën e tyre ta shfrytëzonin për industrializim. Romët u zhvendosën në qendrat urbane, ku u futën në shtëpitë e ish-elitave të shpronësuara apo pakicave etnike/fetare të shpërngulura. Kundër mënyrës tradicionale të jetës së romëve regjimi vendosi masa disiplinore, përmes të cilave luftohej parazitizmi dhe popullsia detyrohej të bënte punë të rregullt.

Në Bullgari, regjimi fillimisht përfshiu Pashovin dhe vazhdoi punën e tij kulturore, por më pas, në vitin 1953, kaloi në politikën e asimilimit. Pashovi u internua

në Belene. Në vitin 1958 u kufizua mobiliteti i romëve, derisa edhe lëvizja e brendshme e mbarë shoqërisë ishte subjekt i kufizimeve. Në vitin 1959 u përshpejtua integrimi në proceset e punës. Në vazhden e homogjenizimit gjithëpërfshirës të shoqërisë në tërësi, në vitet 1980 regjimi ndërmori veprime edhe kundër gjuhës dhe sociabilitetit të romëve (valleve dhe lojërave). Kah fundi i komunizmit, në Bullgari jetonin midis 577.000 dhe 600.000 romë, të cilët, krahasuar me pjesën tjetër të popullsisë, kishin jetëgjatësi më të ulët dhe natalitet më të lartë. Fakti që gjysma e romëve në shoqërinë tepër të urbanizuar bullgare ende jetonin në fshat, tregon gjithashtu nivelin relativisht të ulët të integritetit të tyre në shoqërinë komuniste. Në vetëperceptimin e tyre ata nuk formonin një komunitet gjithëpërfshirës, por e shihnin veten në pjesë pothuajse të barabarta si romë bullgarë apo turq, dhe, në një masë të vogël, edhe si romë rumunë. Midis romëve myslimanë dhe atyre të krishterë kishte edhe dallime gjuhësore. Të parët flisnin pothuajse me dy të tretat turqisht dhe me një të tretën gjuhën rome, ndërsa të dytët tri të katërtat gjuhën rome dhe vetëm një të katërtën bullgarisht.

Në Jugosllavi, ku bëhej etnopolitikë më e sofistikuar, e cila bënte dallim midis kombeve me republikë, kombësive dhe pakicave, integrimi vazhdoi përmes etablimit institucional të një komuniteti të veçantë, që përcaktohej me ligj. Nga 72.000 romët e regjistruar zyrtarisht në vitin 1948, rreth 50.000 jetonin në Serbi dhe rreth 20.000 në Maqedoni. Gatishmëria për t'u identifikuar me këtë kategori ishte gjithsesi subjekt i konjunkturave politike. Kjo mund të gjurmohet duke përdorur shembullin e Republikës së Maqedonisë. Gjatë rindërtimit të Shkupit, i cili u rrënua nga

tërmeti i vitit 1963, qeveria alokoi apartamente për romët në lagjet periferike, por edhe në zonat e reja të ndërtimit. Shumë romë shitën apartamentet e tyre shtetërore dhe u zhvendosën në lagjen rome Suto Orizari. Kushtetuta maqedonase e vitit 1963 vendosi barazinë e gjuhëve në ekonomi dhe administratë, përfshirë edhe gjuhën rome. Romët hynë gradualisht në zyrat publike; por shumë prej tyre shkuan në Gjermani si punëtorë mysafirë. Ndër ta, masivisht bënë pjesë edhe romët më parë nomadë nga Bosnja, Mali i Zi dhe Kosova. Romët jugosllavë u inkurajuan të merrnin pjesë në kongreset ndërkombëtare të romëve. Kodifikimi i gjuhës romani në shtyp u bë në vitin 1980.

Ngritjen formale e përcaktoi kushtetuta jugosllave e vitit 1974, e cila i definonte romët si grup etnik dhe u siguronte qasje në burime të përcaktuara. Me këtë u rrit edhe gatishmëria për t'u deklaruar si rom në regjistrim. Si kombësi, d.m.th. niveli i dytë në kategorinë etnojugosllave, romët u njohën vetëm në Bosnjë dhe në Mal të Zi, e më pas, edhe në kushtetutën jugosllave të vitit 1981. Sidoqoftë, kjo kontribuoi pak në ndryshimin e pozitës së tyre marginale në shoqëri. Në fund të viteve 1970, as njëqind romë nuk studionin në universitetet jugosllave; numri i romëve në profesione akademike në mbarë vendin ishte pak nën 200. Në vitet 1980, situata e romëve u përkeqësua pasi ata u përfshinë në konfliktet etnike midis sllavëve të jugut (serbëve, maqedonasve) dhe shqiptarëve. Romët myslimanë shqipfolës u joshën nga autoritetet sllave të Serbisë dhe Maqedonisë për të formuar një grup etnik të veçantë (egjiptianët) dhe për t'u shkëputur nga shqiptarët. Si grup veçanërisht i lëndueshëm, shumë romë kërkuar

mbrojtje nga më të fortët politikisht, d.m.th. serbët në Kosovë. Ndryshimi i pushtetit në Kosovë (1999) në favor të shqiptarëve i solli ata sërish në pozitë të vështirë, pasi shumë shqiptarë i shihnin romët si bashkëpunëtorë të autoriteteve serbe. Në të gjitha sistemet komuniste, ndryshimi sistematik pas vitit 1989 goditi veçanërisht rëndë popullatën rome; si grup i arsimuar relativisht dobët, pa mbështetje të fortë politike, kur u shemb ekonomia e shtetit, ata u goditën në masë nga valët e pushimeve nga puna. Aty ku nën komunizëm kishin lëvizur disi drejt qendrës së shoqërisë, ndryshimet e thella ekonomike e kthyen mbrapsht këtë gjë.²⁷

Arumunët

Arumunët (vllahët), të cilët flasin një gjuhë romane ballkanike, të afërt me rumanishten, mund të shihen si grup tipik post-imperial përkrah armenëve, hebrenjve dhe romëve, që dallohen nga grupet tjera post-imperiale (hungarezët, gjermanët, shqiptarët) për mungesën e një zone të madhe kompakte të banimit. Arumunët përkasin në grupet etnike më pak të dukshme të Ballkanit, edhe për shkakun se nuk dëshironin të ishin të dukshëm. Kjo, nga njëra anë, ndiqte logjikën sipas së cilës, për njerëzit e prekur statusi i një pakice në Ballkan përmbante rreziqe të konsiderueshme. Nga ana tjetër, për dallim nga hebrenjtë apo romët, arumunët ishin integruar mirë në shoqëritë e shteteve përkatëse dhe shpesh ishin asimiluar. Kjo vinte për shkak të fesë: ata ishin ortodoksë, por edhe për

²⁷ Achim 2004; Marx 2014; Duijzings 2002.

shkak të rolit të tyre si tregtarë supra-rajonalë, të cilët, që nga shekulli XVIII, kultivonin kontakte ekonomike dhe kulturore, madje deri në Evropën Qendrore. Kësisoj arumunët përbënin pjesë të konsiderueshme të elitës ekonomike dhe intelektuale në pjesë të mëdha të Ballkanit Osman. Deri në fillim të shekullit XX ata zgjodhën rrugën e integritit në shtetet e reja nacionale, ku luajtën rol të rëndësishëm, sidomos në Greqi – si elitë kombëtare e Hellasit, dhe jo si pakicë kombëtare. Lëvizje kombëtare arumune në Perandorinë Osmane, në fillim të shekullit XX, e mbështetur nga Rumania, ia doli të mëkëmbej vetëm në një masë shumë të kufizuar. Rumania ishte larg. Shtetet nacionale, si Greqia, Serbia dhe Shqipëria, përcaktonin kornizën politike. Përveç tregtisë, arumunët merreshin kryesisht me ekonominë trans-humancë me dhen. Kufijtë e rinj shtetërorë, dhe sidomos mbyllja e tyre hermetike në komunizëm, shkatërruan kulturën baritore të Ballkanit. Kjo u ndikua në veçanti nga zhvillimet në dy dekadat e luftës, pasi malet e barinjve (p.sh. Gramosi, Pindosi) kishin pësuar keq nga luftimet e bandave dhe grupeve partizane. Në periudhën komuniste nuk ishin barinjtë, por më shumë arumunët urbanë të arsimuar mirë, ata që morën rol të rëndësishëm në sistemet e reja politike. Midis shqiptarëve ortodoksë dhe maqedonasve ortodoksë, arumunët formuan, nëse jo thelbin, atëherë të paktën një grup domethënës të elitës së ngushtë intelektuale. Jo më kot përfaqësoheshin mirë në elitën komuniste. Në Shqipërinë post-komuniste, kjo u theksua nga kundërshtarët e regjimit për të vënë në spikamë karakterin gjoja joshqiptar të diktaturës. Është e padiskutueshme që shumica e komunistëve shqiptarë vinin nga jugu dhe se, në mesin tyre, arumunët dhe maqedonasit

ishin mjaft të përfaqësuar. Edhe në Maqedoni, arumunët morën role të rëndësishme në shtet dhe në parti. Ndikimi arumun shpesh është ekzagjeruar. Meqë ata vetë paraqiten në mënyrë shumë diskrete dhe hulumtime mbi arumunët e integruar dhe të asimiluar, së paku nga jashtë, nuk ka as në Shqipërinë komuniste, as në Maqedoni dhe as në Serbi, njohuritë konkrete shkencore janë të kufizuara. Me vështirim nga komunizmi, më të njohurat janë diskurset vllahofobe nga qarqet antikomuniste ose nacionale-sunite në Shqipëri. Teza se arumunët në shtetet e Ballkanit Jugor përfaqësonin një rrjet të rëndësishëm, ndonëse mezi të dukshëm, joformal në kulturë dhe politikë gjatë shekullit XX, vështirë se i bën bisht realitetit. Deri në çfarë mase kanë vepruar si lidhje përtej kufijve, siç kishin bërë para vitit 1945, mbetet gjithashtu një pyetje e hapur kërkimore.²⁸

Popullsitë post-imperiale në veri

Nëse shtrohet pyetja për trashëgiminë perandorake në periudhën pas vitit 1945, fokusi është te grupet e popullsisë post-imperiale. Fati i tyre pasqyron mënyrën se si shtetet komuniste u morën me pasojat e perandorive të mëdha. Politikat ndaj myslimanëve tashmë janë prezantuar, përkatësisht me presionin që Bullgaria dhe Jugosllavia e ushtruan mbi turqit dhe myslimanët tjerë josllovë për t'u shpërngulur menjëherë pas Luftës së Dytë Botërore, si dhe me modelet e integrimit që Jugosllavia zhvilloi ndaj myslimanëve sllavë të Bosnjës dhe, që nga viti 1966, edhe ndaj shqiptarëve. Në fund pasoi përpjekja e Bullgarisë gjatë

²⁸ Kahl 2007; Kahl 2002; Schwandner-Sievers 1998.

fushatës së rilindjes që, përmes bullgarizimit, t'i zhdukte turqit si grup etnik. Paralelisht me politikën bullgare të asimilimit u ngrit edhe nacionalizmi serb, në grupet armike të të cilit bënë pjesë boshnjakët myslimanë dhe shqiptarët, nacionalizëm ky që kërcënonte ekzistencialisht integrimin e gjerë apo të pjesshëm të këtyre grupeve. Islami politik i rrjetëzuar ndërkombëtarisht, që trumbetohej si kërcënim nga nacionalizmat bullgarë dhe serbë, u krijua kryesisht si pasojë e fushatave të dhunës të viteve 1980 (në Bullgari) dhe 1990 (në Jugosllavinë e shkatërruar). Komuniteti i vogël mysliman në Rumani i shpëtoi një presioni të tillë; ai u përdor nga regjimi për të mbështetur marrëdhëniet me botën islamike, kështu që i shërbeu politikës globale rumune në botën e tretë.

Rumania, shteti i dytë post-imperial, veproi më së bashku dhe në mënyrë shumë më të suksesshme se Jugosllavia në përpjekjen e zhdukjes së grupeve post-imperiale. Homogjenizimi kombëtar dhe nivelimi shoqëror kishin për cak tri grupe që dukeshin si kundërshtarë të projektit kombëtar rumun që nga periudha mes dy luftërave, ndonëse hebrenjtë dhe gjermanët nuk kishin dhënë kurrfarë arsye për të dyshuar në besnikërinë e tyre. Rumania hoqi qafe këto grupe duke i bërë shtetet që ndiheshin përgjegjëse për ta të paguanin për pranimin e tyre. Shitja e hebrenjve dhe gjermanëve në Izrael dhe në Gjermani u trajtua si sekret shtetëror nga vendet pjesëmarrëse. Ai është një nga aktet më cinike të të gjitha regjimeve komuniste në përgjithësi. Rumania vendosi çmimin e shitjes sipas nivelit të arsimit dhe moshës (Gjermania pagoi 11.000 DM për akademikë, 1.800 DM për pensionistë dhe persona pa arsimim). Me Izraelin Rumania zhvillonte biznese të tilla gjatë tërë

kohës, që u ndërpre vetëm në vitet 1953–1959. Në fillim të viteve 1990, rreth 380.000 hebrenj me origjinë rumune jetonin në Izrael. Për dallim nga qeveria e presidentit amerikan Nikson, Izraeli nuk kishte iluzione për cinizmin e qeverisë së Bukureshtit dhe nuk i besonte vetëlavdërimit të Çausheskut për politikën rumune ndaj pakicave, madje as kryerabilit të Bukureshtit të instrumentalizuar nga Rumania, Moses Rosen (1912-1994).

Midis viteve 1968 dhe 1989, Rumania shiti rreth 226.000 gjermanë në Republikën Federale Gjermane. Nga Gjermania dhe Izraeli, Bukureshti, për zyrtarët e lartë, kërkonte jo vetëm para, por edhe makina, armë, ilaçe dhe mallra luksoze. Shitja e gjermanëve dhe hebrenjve u realizua nga shërbimi sekret Sekuritate. Të ardhurat nga shitja përfaqësonin burim të rëndësishëm të valutës së huaj për shtetin. Kësisoj qarkullonte një deklaratë e pakonfirmuar e Çausheskut se Rumania jetonte nga eksporti i armëve, hebrenjve dhe gjermanëve. Pozicioni zyrtar rumun për çështjen e migrimit jashtë shtetit ishte kompleks: fundja, sistemi rumun duhej të ishte më superior se i shteteve kapitaliste dhe duhej t'u ofronte qytetarëve një të ardhme më të mirë; përveç kësaj bëhej fjalë edhe për besueshmërinë e barazisë së të gjithë qytetarëve. Kësisoj, grupe të afërta të regjimit, si Komiteti Demokratik Hebraik dhe funksionarët gjermanë të partisë, duhej të agjitonin kundër shpërnguljes (zyrtarisht flitej për punë edukuese). Në vitet 1970, qeveria rumune pretendonte se Gjermania po joshte pakicën gjermane për t'u shpërngulur. Shkaqet e shpërnguljes së hebrenjve dhe gjermanëve ishin diskriminimi dhe marginalizimi, qëndrimet antisemite, mohimi dhe minimizimi i trashëgimisë kulturore gjermane

në Transilvani, si dhe shtypja e kishës protestante. Gjermanët u goditën keq nga shpronësimet e gjera në fund të luftës. Me politikën e shitjeve, regjimi arriti të dëmtojë rëndë rrjetin social të hebrenjve dhe gjermanëve. Kur, në vitin 1989, sistemi komunist u shemb, filloi një eksod i përgjithshëm i gjermanëve nga Rumania. Më shumë se 800 vjet histori kishin marrë fund – katër dekada të sundimit komunist kishin mjaftuar për ta bërë një grup të sprovuar me kriza që ta humbte shpresën.

Situata tjetër ishte për hungarezët, të cilët me rreth 1,7 milionë njerëz përfaqësonin një grup shumë më të madh dhe vendi i tyre amë ishte zyrtarisht aleat i Rumanisë në kampin komunist. Modeli i shitjeve nuk mund të përdorej këtu. Pasi Rumania, në vitin 1944, sërish mori Transilvaninë, ajo ndoqi politikën staliniste të kombësive, duke krijuar rajonin autonom hungarez. Siç u tregua, kryengritja hungareze e vitit 1956 shqetësoi udhëheqjen rumune. Kthesa nacionaliste e komunistëve rumunë çoi në fundin e autonomisë territoriale të hungarezëve. Ajo u hoq dhe, njëkohësisht, mbi pakicën hungareze u rrit presioni dhe dhuna për t'u përshtatur. Zona kompakte hungareze e vendbanimit Sekler në harkun e Karpateve do të prishej nga kolonizimi i brendshëm rumun. Elitat hungareze monitoroheshin dhe frikësoheshin sistematikisht nga shërbimi sekret Sekuritate. Kjo politikë shkonte paralelisht me largimin e kuadrove hungareze. Në përfundim të maleve Karpate, menjëherë pas vitit 1945, shumica e anëtarëve të partisë ishin hungarezë, gjermanë dhe hebrenj. Partia dhe shërbimi sekret tani ishin rumunizuar. Nga vitet 1960 e tutje, regjimi përmbahej nga terrori i hapur kundër pakicës hungareze. Tash, grupi duhej shkatërruar në një klimë

mosbesimi dhe frike duke nxitur konflikte të brendshme, duke korrumpuar udhëheqës dhe duke izoluar njerëz rezistentë. Në qarqet elitare hungareze, shqetësimi për mbijetesën e grupit u rrit, veçanërisht kur kishin parasysh fatin e gjermanëve dhe të hebrenjve, të cilët u zhdukën nga shoqëria e homogjenizuar rumune. Për këtë arsye shumë anëtarë të elitës hungareze nuk e refuzuan prerazi kontaktin me shërbimin sekret rumun, por përkundrazi shpresuan ta përmirësonin situatën e grupit të tyre përmes bashkëpunimit. Kufiri i bashkëpunimit konkret me Sekuritaten doli të jetë i lëvizshëm, sidomos në rastet kur agjentët e shërbimit sekret dhe personat që ishin cak njiheshin personalisht dhe shoqëroheshin me njëri-tjetrin. Presionet asimiluese u rritën në vitet 1980, atëherë kur në mbarë Ballkanin kishte rritje të nacionalizmit shtetëror. Tani u rrit edhe numri i njerëzve që u shpërngulën në Hungari (rreth 50,000) dhe marrëdhëniet hungarezorumune brenda bllokut komunist ndryshuan. Hungaria nisi rrugën e reformës, ndërsa Rumania refuzoi të ndiqte politikat e Gorbaçovit. Çështja e Transilvanisë u rishfaq nga mesi i viteve 1980 dhe çoi në pakënaqësi serioze politike. Njëkohësisht, vëmendja ndërkombëtare për fatin e hungarezëve në Rumani u rrit. Qëndrimi shtypës i shtetit tjetërsoi shumë hungarezë të gatshëm që të përshtaten. Prandaj, nuk ishte rastësi që në revolucionin e vitit 1989, hungarezët vepruan si forcë lëvizëse e përmbysjes së regjimit rumun.

Trashëgimia demografike e perandorive u dobësua në komunizëmpërmespolitikavetëndryshmehomogjenizuese. Rumania veproi më me sukses kundër grupeve të vogla dhe kësisoj edhe kundër atyre të lëndueshme, gjermane dhe

hebraike. Bullgaria dhe Jugosllavia zhvilluan shpërngulje të përkohshëm të myslimanëve, por nataliteti i lartë shumë shpejt e plotësoi boshllëkun e krijuar. Në Bullgari dhe Rumani, politikat shtetërore të asimilimit ndaj grupeve post-imperiale dështuan. Në të dy rastet, politikat e dhunës shtetërore kontribuan në mënyrë të konsiderueshme në përmbyshjen e regjimeve: turqit dhe hungarezët ishin nxitës të ndryshimit, nxitës të ndërsyer, sepse regjimet ksenofobe zhduknin zonat gri të adaptimit dhe bashkëpunimit. E njëjta gjë vlen edhe për nacionalizmin serb, anti-mysliman, në Jugosllavi, i cili drejtohej kundër grupeve post-imperiale të boshnjakëve dhe shqiptarëve myslimanë.²⁹

Viti 1968 në Ballkan

Siç u tregua tashmë, historia e pasluftës e Ballkanit mund të përmbledhet në tri segmente kohore, të cilat janë strukturuar rreth viteve 1956, 1968 dhe 1989. Këto tri vite simbolizojnë zhvillimet pan-evropiane dhe globale. Gjithashtu, këtu, ato vite trajtohen si metafora që simbolizojnë ngjarjet dhe proceset që ndodhën gjatë një periudhe pesëvjeçare. Megjithatë për Ballkanin këto tri vite simbolike nuk nënkuptojnë bashkërendim me botën komuniste apo me prirjet pan-evropiane. Përkundrazi, Ballkani u tërhoq tri herë nga zhvillimet pan-evropiane: më 1956 nuk pati destalinizim, më 1968 nuk pati shpërthim shoqëror si në Evropën Perëndimore, madje as përpjekje

²⁹ Dobre 2011; Baier 2012; Hüsch/Leber/Baier 2016; Ioanid 2015; 2012; Bottoni 2017.

për ta bërë këtë, siç ndodhi në Çekosllovakia, dhe 1989, përsëri, nuk ishte vit i revolucionit paqësor dhe i kalimit në demokraci dhe ekonomi të tregu.

Viti 1968 mund të shihet në Ballkan si vit i nacionalizmit dhe i ngurtësimit ideologjik në të gjitha shtetet. Tonalitetin e vendosën Greqia dhe Shqipëria, në vitin 1967. Në mesin e viteve 1960, në Greqi ishin forcuar partitë e qendrës së majtë, ato të Unionit të Qendrës (zgjedhjet në shkurt 1964), por u përballën me kundërpresion nga shteti paralel (greqisht parakratos) i oficerëve nacionalistë dhe agjentëve të shërbimit sekret, si dhe nga kurora mbretërore, të cilat u përfshinë në konflikt me qeverinë e zgjedhur përmes kontrollit të ushtrisë. Qeveria e Georgios Papandreut punoi kryesisht për t'i mbushur hendeqet e shkaktuara nga lufta qytetare dhe për të integruar të majtën jekomuniste greke në sistemin politik, i cili karakterizohej nga një antikomunizm i theksuar i qeverisë Karamanlis. Konflikti midis mbretit dhe kryeministrit, por edhe konfliktet e brendshme partiake, për të cilat ishte përgjegjës djali radikal i kryeministrit, Andreas Papandreu, i cili gjoja kishte pakt me oficerët puçistë, çoi në përmbysjen e qeverisë së unionit të qendrës (korrik 1965) dhe, më pas, edhe të disa qeverive jostabile. Në prag të zgjedhjeve të reja në pranverën e vitit 1967, më 21 prill 1967, një grup oficerësh nisën një grusht shteti dhe vendosën diktaturën ushtarake. Shkak i grushtit të shtetit nuk ishte ndonjë krizë ekonomike apo probleme ekonomike apo të karrierës së oficerëve. Puçistët vepruan me motiv ideologjik: të parandalonin të majtën e qendrës për t'i fituar zgjedhjet. Në botën e nëntokës së oficerëve grekë ekzistonin dy grupe nacionaliste, Junta e Madhe

dhe Junta e Vogël. E para përbëhej nga gjeneralët, e dyta nga oficerët e rangut të ulët. Ishin oficerët ata që goditën nën udhëheqjen e Georgios Papadopoulosit (1919–1999) dhe mbretin e painformuar Konstandini II (i lindur më 1940) e tërhoqën në anën e tyre. Mbreti tentoi të bënte një kundërsulm në dhjetor 1967, por dështoi, për çka u detyrua të ikte në ekzil. Më 1 qershor 1973, pas grusht shtetit të dështuar nga oficerët mbretërorë, kolonelët shfuqizuan monarkinë dhe shpallën republikën. Diktatura ushtarake greke nuk kishte ndonjë mbështetje masive, madje as një organizatë rinore sikurse regjimi i Janis Metaksasit. Kolonelët nuk ishin në gjendje as të formulonin ideologjinë e tyre të sundimit. Veçanërisht i çuditshëm është fakti që propaganduesit kryesorë të regjimit ishin komunistë të dikurshëm. Ata shpallën një Greqi të grekëve të krishterë, por që mbeti një formulë e zbrazët. Pushtetin e siguronin përmes një aparati brutal të sigurisë, përmes torturave dhe dëbimeve, por edhe përmes stimulimit të ekonomisë të financuar me kredi, gjë që e zgjati pak ngritjen ekonomike të viteve 1960. Nga brenda, regjimi ndoqi një politikë të disiplinës së ngurtë shoqërore. Këto masa e izoluan regjimin në Evropën Perëndimore. Fillimisht SHBA-ja vendosi embargo armësh, por më pastaj, për arsye gjeostrategjike, e tërhoqën pjesërisht. Konfliktet e brendshme në juntë çuan në përmbysjen e Papadopoulosit, pasardhësi i të cilit, Dimitrios Ioanidis [Ioannidis] (1923–2010) dështoi gjatë përshkallëzimit të krizës së Qipros. Ushtria greke nuk mund të parandalonte pushtimin turk të ishullit. Protestat, sidomos nga studentët, u rritën dhe regjimi i diskredituar u detyrua t’ia dorëzojë pushtetin qeverisë Konstantinos Karamanlisit, i cili po kthehej nga

internimi (prill 1974). Në vitin 1974 Greqia u shkëput nga dinamika e Ballkanit. Ajo hapi rrugën drejt demokracisë liberale dhe drejt integritit të palëkundur në BE. Për herë të parë në historinë moderne greke, ushtria dhe shteti paralel u eliminuan si faktorë pushteti, monarkia u shfuqizua dhe me të, përfundimisht, u zhduk si formë e qeverisjes në Ballkan. Komunistët u pranuan përsëri si parti legale dhe masat e gjera të liberalizimit prekën sistemin arsimor dhe politikat sociale. Në vitin 1981 Greqia u bashkua me BE-në dhe në të njëjtën kohë, në zgjedhje, kreu një kalim paqësor të pushtetit, nga Demokracia e Re konservatore te PASOK-u i majtë populist. Me këtë zhvillim, Greqia u parapriu diktaturave ushtarake mesdhetare të Spanjës dhe Portugalisë, ku shfuqizimi i ushtrisë, demokratizimi dhe kthesa në të majtë u kurorëzuan gjithashtu me një sistem të stabilizuar demokratik dhe me pranim në BE (1986). Dukej sikur Greqia kishte dalë nga logjika ballkanike.

Bashkë me Greqinë, në vitin 1967 edhe Shqipëria hyri në një fazë të ngurtësimit ideologjik – revolucioni kulturor shqiptar, shpallja e ateizmit, barazia e detyruar gjinore, fushatat kundër burokratizmit, rritja e propagandës nacionaliste dhe, në fillim të viteve 1970, një kthesë konservatore në politikën kulturore. Si përfundim, këtë zhvillim e karakterizojnë edhe disa valë spastrimesh. Më 1974 Hoxha likuidoi kundërshtarët e pandehur në ushtri, si ministrin e mbrojtjes Beqir Ballukun (1917–1974) dhe shefin e shtabit Petrit Dumen (1920–1975). Në mesin e viteve 1970, diktatori nisi një mobilizim të përhershëm të popullsisë, duke i mbajtur në gatishmëri të vazhdueshme për shkak të pretendimit se vendi po kanosej. Mbarë vendi u militarizua, gjë që u reflektua në ndërtimin e dhjetëra

mijëra bunkerëve. Kundërshtimet ndaj kësaj mase ushtarake të pakuptimtë, që vinte nga doktrina e luftës partizane, diktatori i ndëshkoi me ekzekutime. Planifikues të lartë të partisë u vranë në një valë spastrimesh. Kur Greqia nisi rrugën e demokracisë dhe integritet evropian, Shqipëria fqinje u tërhoq në vetizolim.

Për Rumaninë, viti 1968 shënoi vitin në të cilin shumë njerëz u pajtuan përkohësisht me regjimin. Komunizmi konsumator u kombinua me shkëputjen nacional-komuniste nga Bashkimi Sovjetik. Çaushesku, i cili vazhdoi politikën e jashtme të paraardhësit të tij Georgiu-Dezh, në një fjalim para një turme të ekzaltuar, u distancua nga ndërhyrja e Paktit të Varshavës kundër Pranverës së Pragës. Megjithëse aleanca nuk i kishte kërkuar ndihmë Rumanisë, që konsiderohej e pabesë, qëndrimi i diktatorit siguroi mbështetjen e bashkatdhetarëve të tij kryesisht anti-rusë, si dhe perëndimit të interesuar për partnerë në Bllokun Lindor. Në vitin 1968 në Rumani u përhap frika nga pushtimi sovjetik, për çka, rrjedhimisht, mobilizimi dhe militarizimi i popullsisë ishte i gjerë. Shpresat për liberalizim politik u zhdukën shpejt, ndërsa Çaushesku u orientua drejt sundimit absolut që ishte siguruar me kushtetutën e vitit 1974. Brenda vendit, ai intensifikoi ultranacionalizmin; ndërsa në politikë të jashtme, e shihte veten si lojtar global. Efekti i mobilizimit nga viti 1968 u davarit rreth një dekadë më pas, kur përfundoi me rritje të problemeve ekonomike dhe me ngrirjen e një aparati të pushtetit gjithnjë e më sulltanist. Në Bullgari, nga ana tjetër, valët e vitit 1968 ishin pothuajse të padukshme.

Ndryshe ndodhi në Jugosllavi. Viti 1968, në qershor, pa një revoltë jetëshkurtër të majtë studentore, kurse

në vjeshtë një mobilizim nacional shumë më të gjerë, i cili tronditi shtetin deri në palcë dhe, ngjashëm si në Shqipëri, Greqi dhe Rumani, provokoi në afat të mesëm një ngurtësim ideologjiko-politik. Trazirat studentore në Evropën Perëndimore dhe Qendrore i nxorën sythas e vet në disa universitete jugosllave, veçanërisht në Beograd. Protestat kundër politikës amerikane në Vietnam arritën edhe në Ballkan. Studentët protestuan nga një perspektivë kryekëput e majtë kundër shtetit të burokratizuar komunist, siç e shihnin ata. Sidoqoftë, tubimet nuk morën përmasa të mëdha, ndërsa Tito në një fjalim pranoi dhe kanalizoi pikat e kritikës për të siguruar pushtetin e vet në lojën e komplikuar të forcave të brendshme politike. Ishte kjo – dhe jo protestat e studentëve – ajo që definoi Jugosllavinë e vitit 1968. Pushtimi sovjetik i Çekosllovakisë nxiti frikën e pushtimit në Jugosllavi dhe Rumani dhe, si përgjigje, një militarizim gjithëpërfshirës të popullsisë. Përveç Armatës Popullore, Jugosllavia krijoi edhe Mbrojtjen Territoriale, e cila, si trupë rajonale, mori një rol të rëndësishëm rreth dy dekada më vonë, kur u shemb shteti.

Qysh në fund të viteve 1950, ishte bërë e qartë se projekti i kombit socialist jugosllav dhe i ekonomisë komuniste mbarë-jugosllave, të planifikuar me vetëqeverisje, në masë të madhe kishte dështuar politikisht dhe ekonomikisht. Disa çarje u shfaqën në vitet 1960 dhe çështja kryesore ishte centralizimi apo decentralizimi i shtetit dhe ekonomisë. Kësaj iu shtua liberalizimi i ekonomisë dhe i shoqërisë përmes futjes së elementeve të ekonomisë së tregut, si dhe rritjes së pjesëmarrjes politike dhe lirisë së shprehjes. Prirja dukej drejt decentralizimit dhe kjo dinamikë fitoi vrull, kur në vitin 1966 forcat

centraliste dhe ekonomisht dogmatike (në kuptimin e një ekonomie shtetërore të kontrolluar nga partia) u marginalizuan. Figura e tyre simbolike ishte ministri i brendshëm, Aleksandar Rankoviçi, i cili ishte përgjegjës për shtypjen e kundërshtarëve politikë dhe grupeve të tëra etnike, siç ishin shqiptarët. Teoricieni slloven i sistemit të vetëqeverisjes, Edvard Kardeli (1910–1979) dhe kroati, Vlladimir Bakariçi [Vladimir Bakarić] (1912–1983) mbizotëruan në rrethin e Titos. Republikat post-habsburge, Sllovenia dhe Kroacia, mbronin transferimin e pushtetit politik dhe ekonomik te republikat. Edhe reformuesit nën Llatinka Peroviçin [Latinka Perović] (lindur 1933) dhe Marko Nikeziqin [Nikezić] (1921–1991) mbizotëruan në udhëheqjen e partisë serbe.

Se viti 1968 në Jugosllavi nuk ishte viti i dinamikës liberale, por më tepër i një dinamike nacionaliste, u bë i dukshëm në sjelljen e dy grupeve që ishin veçanërisht kritike ndaj Jugosllavisë së centralizuar, kroatëve dhe shqiptarëve, të cilët, në planin afatmesëm, formuan një bashkësi të lirë joformale të interesave. Këta të fundit demonstruan në vitin 1968 në vendbanimet e tyre në Kosovë dhe në Maqedoni. Viti 1968 shënoi fillimin e një integrimi jugosllav të shqiptarëve të Kosovës përmes afirmimit gradual të Kosovës në nivelin kushtetues, përmes autonomisë së njëmendët dhe përfundimit të shtypjes dhe diskriminimit. Kërkesat politike të shqiptarëve, të bëra të dukshme nga demonstratat, ngjallën shqetësim jo vetëm në mesin e serbëve me orientim nationalist, por edhe në mesin e të ashtuquajturve liberalë, të cilët, kur flitej për popullsinë shumicë të krahinës më të varfër të Jugosllavisë, e cila vlerësohej si jobesnike, përcaktoheshin për represion ndaj tyre.

Kosova mbeti zonë e tensionit të hapur apo të fshehtë. E, e tillë mbetej edhe Kroacia, që mbante një pozitë shumë më të rëndësishme brenda strukturës jugosllave. Politikisht, shoqëria kroate ishte më pak kompakte sesa ajo shqiptare, meqë midis kroatëve kishte mbështetës dhe kundërshtarë të unitarizmit, d.m.th. të modeli të centralizuar shtetëror. Mundësia e decentralizimit dhe zhvendosja e kompetencave te niveli krahinor shkaktoi një dinamikë të madhe nacionale në Kroaci, së cilës iu bashkuan udhëheqja e partisë nën Sllavka Dabçeviq-Kučarin [Savka Dabčević-Kučar] (1923–2009) dhe Miko Tripallon [Miko Tripalo] (1926–1995). Ajo që u quajt Pranvera Kroate e vitit 1971, ç’është e vërteta kishte filluar në vitet 1960 si lëvizje kulturo-politike që këmbëngulte në pavarësinë e gjuhës dhe kulturës kroate brenda kornizës jugosllave, si lëvizje që gradualisht kërkonte edhe pavarësi politike dhe ekonomike. Kroacia, e cila fitonte shumë deviza të huaja nga turizmi, pothuaj të gjitha këto të ardhura detyrohej t’ia dorëzonte shtetit. Kërkesat politike nacionale u takuan me mbështetje të gjerë shoqërore në mesin e kroatëve, por edhe ngjallën frikë te popullata serbe në Kroaci.

Jugosllavia dukej sikur po shkonte drejt një riorganizimi shtetëror në kuptimin e një konfederate të lirshme, madje edhe shembja e shtetit nuk mund të përjashtohej më. Në këtë sfond mbizotëruan forcat centraliste të udhëhequra nga Tito, përfshirë Bakariqin – udhëheqja e partisë kroate dhe serbe u rrëzua, mijëra funksionarë kroatë dhe përfaqësues të elitës humbën vendet e tyre të punës, shumë u burgosën dhe në republika mbisunduan kuadrot kundërshtarë të reformave.

Në asnjë vend tjetër në Ballkan, ngjarjet e vitit 1968, me plot shkundje, nuk shkaktuan pasoja përmasash aq të mëdha, sa ato në Jugosllavi. Në fund doli kushtetuta e re e vitit 1974, e cila parashikonte një decentralizim të gjerë, ku republikat (Sllovenia, Kroacia, Bosnje-Hercegovina, Serbia, Mali i Zi dhe Maqedonia) dhe dy krahinat autonome, Vojvodina dhe Kosova, formuan zonat e veta ekonomike, ku u intensifikua etnizimi i konflikteve rreth burimeve ekonomike. Parimi i rotacionit në kryesinë e shtetit federativ duhej të garantonte pjesëmarrje të barabartë të pjesëve ekonomikisht kaq të ndryshme të vendit. Në fakt, kreu i plakur i shtetit, i cili u emërua president i përjetshëm i partisë, sapo e kishte parandaluar shpërbërjen e shtetit. Si forca centripetale u forcuan ushtria dhe kuadrot centraliste. Kushtetuta theksonte pretendimin e partisë për udhëheqje dhe centralizëm demokratik. Si kundërshtarë të shtetit shiheshin nacionalistët dhe anarkosindikalistët, term që përdorej për të anatemuar njerëzit me orientim socialdemokrat, si dhe sindikalistët. Pastrimet e gjera dhe fundi i liberalizimit politik kishin tëhuajtur shumë njerëz nga shteti, i cili, në vitet 1970, udhëhiqej shtrëngueshëm nga pjesëtarët e një nomenklature burokratike. Shteti mbahej së bashku nga ushtria dhe, gjithnjë e më shumë, vetëm simbolikisht nga themeluesi i moshuar, Tito, kulti i të cilit kishte arritur kulmin, por fundi i afërt i jetës së tij ngjallte frikë të arsyeshme për të ardhmen.

Viti 1968 në Ballkan veçohet për gufim të ndjenjave kombëtare, gufim ky që solli opozitë ndaj sistemit qeverisës. Në Rumani, regjimi i kanalizoi këto emocione dhe i përdori ato për t'u stabilizuar dhe legjitimuar; në Jugosllavi, zgjimi kombëtar i shqiptarëve dhe i kroatëve

gati sa nuk e shpërtheu shtetin, ndërsa interesi vetjak i Sllovenisë në politikën ekonomike, i cili në politikën e infrastrukturës i vendosi interesat nacionale mbi ato federative, nënkuptoi de facto anulimin e konsensusit që kishte përcaktuar barazinë ekonomike të pjesëve të vendit si qëllimi shtetëror të Jugosllavisë komuniste. Kthesat nacionaliste u përmyllën në Shqipëri dhe në Greqi. Karshi krizës së zhvillimeve politike krerët e shteteve gjithandej përqendruan më shumë pushtet në duart e veta. Ngurtësimi ideologjik karakterizon vitet 1970 – me përjashtim të Greqisë, e cila në vitin 1974 u ngrit për t'u bërë një kundër-model i stabilizimit politik, si demokraci e integruar euro-atlantike.³⁰

1989 - vetëm gjysmë viti epokal në Ballkan

Viti 1989 shënon një prerje në historinë dhe kulturën evropiane të kujtesës. Rënia e murit të Berlinit, fundi paqësor i diktaturave komuniste në RDGJ, Poloni, Hungari dhe Çekosllovakia, si dhe shpërbërja kryesisht paqësore e Bashkimit Sovjetik shënuan fundin e luftës së ftohtë. Ribashkimi i Evropës, e cila ishte ndarë me perden e hekurt për 40 vjet, u ndoq me ngulm nga shtetet tash post-komuniste të Evropës Qendrore-Lindore dhe nga shtetet Baltike. Integrimi në strukturat Euro-Atlantike (NATO, BE) përcaktoi politikën e dekadave në vijim.

³⁰ Tismăneanu 2011; Skordos 2010; Auernheimer 2017; Bulgares 2013; Augerides/Gaze/Kornetes 2015; Betea 2009; Klasić 2012; Kanzleiter 2011; Cvetković-Sander 2011; Jakovina 2012.

Në këtë perspektivë, viti 1989 përfaqëson agimin e demokracisë, pronës private dhe ekonomisë së tregut, si dhe fundin e sferës komuniste të pushtetit të krijuar me forcë ushtarake dhe të mbajtur së bashku me kërcënim të dhunës. Por, a u përhap kjo lëvizje në mbarë Evropën? Ashtu si në vitet 1956 dhe 1968, Ballkani shkoj rrugës së vet. Pavarësisht dallimeve midis vendeve të veçanta, të cilat në vitin 1989 mund të jenë dukur fare të qarta, rajoni shpërfaq ngjashmëri që justifikojnë trajtimin e tij si një njësi interpretimi. Në vitin 1989 askund nuk ndodhi ndonjë ndryshim i qëndrueshëm i sistemit.

Në Bullgari, më 10 nëntor 1989, kreu i shtetit dhe i partisë, Zhivkovi, u rrëzua nga rivalët e brendshëm partiakë (Petăr Mladenov, 1936–2000; Andrej Lukanov 1938–1996), si reagim ndaj dështimit të politikës së tij ekonomike dhe nacionale. Vetëm më pas puçistët negociuan me shoqërinë civile, e cila ishte forcuar brenda një kohe të shkurtër – bisedimet ndodhën pas ndryshimit të pushtetit, derisa në Hungari dhe Poloni tryezat e rrumbullakëta ishin ngritur para kthesës politike.

Rumania ra nga korniza sepse, në fund të dhjetorit 1989, diktatori Çaushesku u përmbys dhunshëm dhe u ekzekutua së bashku me gruan e tij. Rrjedha e saktë e ngjarjeve është akoma e diskutueshme edhe sot, por ndryshimi i pushtetit në Rumani ndodhi sepse nga njëra anë bënë puç kundërshtarët brenda-partiakë dhe nga ana tjetër shpërtheu edhe një kryengritje e njëmendët popullore kundër regjimit. Kjo kryengritje ishte e përgjakshme për shkak të karakterit autokratik të regjimit, i cili nuk kishte lejuar asnjë strukturë ndërmjetëse që do të mund të ishte në dispozicion për procese të negociatave në rast krize. Si në

Bullgari, kuadrot komuniste morën pushtetin nën një front kombëtar të shpëtimit, të udhëhequr nga një konkurrent i vjetër brendapartiak i diktatorit të ekzekutuar, Jon Iliesku [Ion Iliescu] (i lindur më 1930). Kur në vitin 1990 filloi vala e dytë e protestave demokratike dhe demonstruesit, ndër të tjera, kërkuan përjashtimin e anëtarëve të partisë komuniste nga procesi zgjedhor demokratik, ato u shuan dhunshëm nga një kundërrevolucion post-komunist (minierada, sipas minatorëve të dhunshëm që ishin përdorur nga regjimi, në janar/shkurt dhe qershor të vitit 1990, si dhe në shtator të vitit 1991).

Në Bullgari dhe Rumani, post-komunistët qëndruan në pushtet deri në mes të viteve 1990, duke i ruajtur strukturat e vjetra të pushtetit dhe ato ekonomike, si dhe duke i shmangur reformat. Ndryshimi i njëmendët ndodhi në Rumani përmes zgjedhjeve të vitit 1996. Në po të njëjtën kohë, u shemb ekonomia në Bullgari, duke shkaktuar varfëri masive.

Edhe në Ballkanin Perëndimor, viti 1989 nuk përfaqëson një ndryshim të vërtetë. Në Shqipëri, demonstratat kundër regjimit nuk filluan deri në fund të vitit 1990 dhe vetëm në pranverën e vitit 1991 ndryshimi – ose fillimi i tij – erdhi përmes zgjedhjeve. Përplasjet midis kundërshtarëve dhe mbështetësve të ndryshimit ishin shpesh të përgjakshme, gjë që, për dallim nga Rumania, ra pak në sy. Deri në mesin e viteve 1990, dy partitë kryesore, socialistët post-komunistë dhe demokratët, u përballën me njëra-tjetrën në konkurrencë të paaftë për të bërë kompromise. Shembja e sistemeve spekulative (skemat piramidale) në vitin 1997 zhyti shumë njerëz në varfëri dhe shkaktoi trazira të ngjashme me luftë qytetare dhe, në disa vende, një kolaps

të plotë të shtetit, i cili dhjetë vjet më parë kishte qenë një nga vendet e qeverisura më së rrepti në mbarë Evropën.

Për Jugosllavinë, viti 1991 është më i rëndësishëm sesa viti 1989, meqë më 1991 shpërbërja e shtetit federal, që kishte nisur që nga viti 1988, shkaktuar kryesisht nga nacionalizmi serb, u shndërrua në luftë të hapur. Ajo u shkaktua nga udhëheqja serbe, e cila u përpoq të parandalonte me dhunë pavarësinë e Sllovenisë dhe të Kroacisë. Jugosllavia raundin e parë të luftërave rrënuese e përjetoi në vitet 1991–1995. Në mesin e viteve 1990 kjo mori fund me fitoren ushtarake të Kroacisë dhe ndërhyrjen përëndimore. Më 1989 – së paku për këtë është vit gjysmë-epokal – Jugosllavia pa zhvillime të rëndësishme: krijimin e një blloku republikash të sunduara nga Serbia; rritjen e tensioneve, sidomos midis Serbisë dhe Sllovenisë; mobilizimin nacionalist masiv në Serbi; përpjekjen e fundit për reformë ekonomike nga qeveria federative jugosllave nën Ante Markoviqin [Ante Marković] (1924–2011) dhe formimin e partive të reja krahas shpërbërjes së Lidhjes së Komunistëve të Jugosllavisë.

Në fund, më 1989, faza e parë e qeverisë PASOK në Greqi përfundoi me një krizë serioze të shkaktuar nga skandalet korruptive. Kur Greqia duhej të demonstronte aftësinë e saj për të vepruar në Ballkan, vendi u administrua nga një qeveri kalimtare jetëshkurtër. Qeveria e dobët e Konstantinos Mitsotakisit (1918–2017) nuk ia doli që në vitet 1990 - 1993 të shfrytëzonte pozicionin e saj të favorshëm politik rajonal si anëtare e NATO-s dhe e BE-së. Në vend të një kompromisi me fqinjët e saj nga një pozicion i fortë, Greqia, e drejtuar nga forcat ultranacionaliste, u përfshi në konflikt me Shqipërinë dhe me Maqedoninë, e

cila kishte fituar pavarësinë në vitin 1991. Në vitin 1993, Andreas Papandreu erdhi përsëri në pushtet, por iu desh të jepte dorëheqje në vitin 1996, i plakur dhe i dobësuar.

Kjo përmbledhje e shkurtër tregon se jo viti 1989, por ai 1991 dhe mesi i viteve 1990 (1995–1997) janë pika kthese në Ballkan. Viti 1991 është pikë kthese në Ballkanin Perëndimor. Në këtë vit, në Jugosllavi fillojnë luftërat në Jugosllavi dhe bie regjimi në Shqipëri. Nga ana tjetër, në Ballkanin Lindor dhe Jugor, mesi i viteve 1990 është koha e tranzicionit drejt integritimit më të madh euro-atlantik, si të Greqisë tashmë anëtare e BE-së dhe e NATO-s, ashtu dhe dy vendeve post-komuniste, Bullgarisë dhe Rumanisë, të cilat pas disa viteve të stagnimit fituan qeveri jokomuniste në zgjedhje.

Nga viti 1996, Greqia nisi një politikë reformuese nën kryeministrin Konstantinos Simitisin (i lindur më 1936), i cili hoqi dorë nga tendencat antiperëndimore të Papandreut. Në Bullgari, qeveria e parë jokomuniste, nga viti 1997, e udhëhoqi vendin drejt NATO-s dhe BE-së dhe u përpoq t'i lehtësonte pasojat e kolapsit ekonomik. Edhe Rumania, nën qeverinë e parë jokomuniste, tek nga mesi i viteve 1990, u nis drejt perëndimit.

Nga ana tjetër, mesi i viteve 1990, në Ballkanin Perëndimor nuk solli ndonjë hov zhvillimi. Përkundrazi, a i u diferencua në një veriperëndim post-habsburgian, i cili po kërkonte bashkim me BE-në dhe NATO-n, të cilin edhe e gjeti në afat të mesëm, dhe në një juglindje post-osmane, e cila, edhe në vitin 2019, nuk ka kurrfarë perspektive reale të integritimit të qëndrueshëm euro-atlantik. Shqipëria u këndell nga implodimi i shtetit me shumë vuajtje dhe u zhvillua në një demokraci dy-partiake, ku tash janë të

mundshme ndryshimet e pushtetit përmes zgjedhjeve, por udhëheqësit e partive Sali Berisha (lindur 1944), Fatos Nano (lindur 1952) dhe Edi Rama (lindur 1964) morën tipare autoritare. Në ish-Jugosllavi dhuna mori fund vetëm në veriperëndim, me pavarësinë e Sllovenisë dhe të Kroacisë (1991), si dhe me marrëveshjen e Dejtonit (1995), e cila nga jashtë paqësoi Bosnje-Hercegovinën. Në juglindje, Maqedonia ishte e vetmja ish republikë Jugosllave që u shkëput paqësisht nga federata e shtetit (1991). Nga ana tjetër, politika represive serbe në Kosovë, fillimisht nxiti rezistencë paqësore dhe më pas të armatosur të popullatës shqiptare dhe u përfundua vetëm me ndërhyrjen e NATO-s (1999).

Ballkani nuk mori pjesë në dinamikën pozitive të Evropës Qendrore-Lindore pas vitit 1989. Viti 1989 solli sythas e ndryshimit, por ndryshimet e mundshme demokratike dhe të ekonomisë së tregut në Jugosllavi dhe Rumani dështuan për shkak të rezistencës së dhunshme nga forcat autoritare post-komuniste. Në lindje të Ballkanit, këmbëngulja e grupeve të pushtetit komunist solli ngecje, rënie të ekonomisë shtetërore, varfëri të përhapur dhe marginalizim gjeopolitik. Ndryshimi pas vitit 1996, çoi Bullgarinë dhe Rumaninë në NATO (më 2004) dhe në BE (më 2007). Kroacia dhe, para së gjithash, Sllovenia, e cila nuk u prek shumë nga luftërat, gjithashtu u larguan nga dinamikat e krizës dhe filluan të lëvizin drejt perëndimit; Slloveninë iu bashkua NATO-s dhe BE-së në vitin 2004, kurse Kroacia, e hedhur më fortë mbrapa nga lufta, u pranua në NATO (së bashku me Shqipërinë) në vitin 2008 dhe në BE në vitin 2014. Vendet që nuk përkasin në BE referohen në gjuhën e diplomacisë si Ballkani Perëndimor.

Anëtarësimi i Shqipërisë në NATO dhe, së fundmi, i Malit të Zi (2017) nuk bëri asgjë për ta ndryshuar këtë. Zhvillimi që është vërejtur që nga mesi i viteve 1990 e ka shkëputur Ballkanin Jugor, Verior dhe Lindor nga Ballkani Perëndimor, i cili në esencë përbën thelbin e Perandorisë Osmane në Evropë.³¹

Shkaqet e shembjes së komunizmave ballkanikë

Zhvendosjet historiko-politike të ravijëzuara këtu në retrospektivë dëftojnë shkaqe më të thella. Ato shpjegojnë se pse vitet 1980 në Ballkan paraqesin kohë krizash dhe shpërbërjesh të sistemit. Legjitimiteti i regjimeve u rrënuar sepse ato nuk ishin më në gjendje të mbanin premtimin për një jetë materialisht më të mirë dhe kështu të kënaqnin kërkesat të cilat i kishin ngritur vetë sundimtarët për të arritur konsensusin e heshtur me shoqëritë përkatëse. Konsensusi bazohej në aftësinë e pushtetmbajtësve për të zbatuar një model modernizimi, i cili gradualisht përmirësoi standardin e jetesës dhe me këtë bleu dorëheqjen nga pjesëmarrja politike dhe nga liritë qytetare. Ky modernizim i shoqërive të varfra agrare shpjegon gjithashtu se pse shumë njerëz – fshatarë të ardhur në qytete – nuk i kundërshtonin hapur regjimet, në vende si Bullgaria, madje as në vitin 1989.

Në vitet 1980, politika autarkike në Rumani, e cila miliona njerëz çoi në buzë apo nën minimumin e ekzistencës, e minoi regjimin, ndërsa Bullgarinë dhe

³¹ Mueller/Gehler/Suppan 2015; Tismăneanu/Iacob 2012; Dragoș Petrescu 2014a; Murgescu 2007; Bottoni 2017b, 152–171; Bieber/Galijaš/Archer 2014.

Jugosllavinë i çoi në zgrip të falimentimit kënaqja e kërkesave konsumatore të financuara me kredi, që kufizoi potencialin e protestës dhe parandaloi varfërinë masive.

Krizat ekonomike përkuan me krizën e sistemeve të sundimit: udhëheqësit karizmatikë nga koha partizane, sikurse Tito (1981) dhe Hoxha (1985), vdiqën dhe në pah doli dështimi i strukturave formale dhe joformale të pushtetit që i ishin krijuar dhe përshtatur personit të tyre, të cilat nuk mund të mbijetonin pa ta. Udhëheqësit e Rumanisë dhe të Bullgarisë ishin shëndetligë dhe në masë të madhe të shkëputur nga realiteti shoqëror. Regjimet dukeshin të paafta për reforma: në Shqipëri dhe Rumani ndryshimet refuzoheshin; në Bullgari debatet e pafund rreth reformave vetëm nxisnin pasiguri dhe cinizëm, kurse në Jugosllavi, decentralizimi i tepërt dhe egoizmat krahinorë destabilizonin shtetin dhe ekonominë.

As oferta ideologjike e një politike modernizuese dhe kombëtarisht homogjenizuese nuk kapej më. Komunizmi si ideologji e kishte humbur krejtësisht besueshmërinë. Pjesë të mëdha të popullsisë ishin distancuar mentalisht nga sistemi qeverisës. Ideologjia zyrtare ishte ngrirë në një ritual bosh. Korrupsioni i përhapur dhe shtirja e shtrënguar nga represioni e karakterizonin mentalitetin, sidomos në Shqipëri, regjimi e mbante popullsinë në frikë të vazhdueshme.

Boshllëkun ideologjik, të cilin e la marksizmi i ngurtësuar, regjimet, përkatësisht në Jugosllavi udhëheqja serbe, e plotësuan me një nacionalizëm që drejtohej sidomos kundër grupeve post-imperiale (hungarezëve, turqve, shqiptarëve). Jo më kot zonat e krizës në vendet e Ballkanit ishin zona post-imperiale të përziera etnikisht

(Transilvani, Kosovë, Bullgari Jugore dhe Lindore). Kriza ekonomike, kriza e legjitimitetit dhe nacionalizmi i sponsorizuar nga shteti si faktorë, ishin të lidhur ngushtë mes vete. Ky i fundit u përdor për mobilizimin masiv të njerëzve, të cilët, të pasigurt thellësisht për shkak të krizës ekonomike, kërkonin mbështetje në identitetin e tyre kombëtar, dhe frika e tyre dirigjohesh politikisht përmes ndërsyerjes së qëllimshme ndaj gjoja kërcënimeve që vinin nga kundërshtarët e supozuar etnikë dhe, mbi të gjitha, ata fetarë (kryesisht myslimanët) – zakonisht tjetri post-imperial. Vitet 1980 ishin kohë e lëvizjeve populliste, veçanërisht në Serbi dhe në Greqinë e mbështetur nga BE-ja. Këto lëvizje shpërfaqën edhe një anë të fortë autoritare dhe antiperëndimore.

Për Ballkanin komunist ishin të rëndësishme edhe elementet jashtërajonale, në veçanti politika reformuese e Mihail Gorbaçovit nga viti 1985 dhe para së gjithash vala e demokratizimit në vitin 1989, e cila goditi Poloninë dhe Hungarinë. Politika sovjetike ia hoqi bazamentin regjimit bullgar, e detyroi Rumaninë ta rishikojë pozicionin e saj në paktin e Varshavës dhe e zhvlerësoi rolin gjeostrategjik të Jugosllavisë. Përveç shkaqeve të përmendura strukturore, si te çdo përmbysje politike, duhet marrë parasysh edhe akterët dhe interesat e tyre, si dhe momentet situative në zinxhirët e ngjarjeve.

Dështimi i modeleve ekonomike komuniste, pa dyshim i tronditi shoqëritë e prekura, ndonëse në shkallë të ndryshme: Shqipëria, Bullgaria dhe Rumania nuk e braktisën ekonominë e planifikuar. Përpjekjet bullgare dhe rumune për të filluar një fazë të mëtejshme të industrializimit në vitet 1970 dështuan (në Bullgari

krijimi i një industrie IT, plus industrisë së naftës dhe asaj farmaceutike). Rritja e çmimeve të energjisë në të dy krizat e naftës goditi rëndë industritë shtetërore të Rumanisë dhe Bullgarisë, të cilat kërkonin sasi të mëdha të energjisë për njësitë e tyre gjigante të prodhimit. Përveç importit të energjisë, strategjia industriale kërkonte edhe importimin e lëndëve të tjera të para, pjesëve të produkteve dhe teknologjisë perëndimore, për të cilat duheshin devizat. Cilësia e produkteve bullgare dhe rumune nuk i plotësonte kërkesat e tregut botëror dhe kostoja e prodhimit ishte gjithmonë tepër e lartë. Industria bullgare e IT-së u orientua në mënyrë të njëanshme drejt tregut sovjetik (modeli i kompjuterit Pravec si pandan komunist i Apple/MacIntoshit). Rumania i qëndroi besnike gjigantizmit industrial, d.m.th. kombinatave gjigante, që vuanin nga stafi dhe kapaciteti i tepërt. Ndërmarrjet e përbashkëta me kompanitë perëndimore nuk siguruan kompensim të mjaftueshëm. Akti i kushtetutës së ndërmarrjeve, i miratuar në Jugosllavi në vitin 1976, ngarkoi edhe më shumë mekanizmin edhe ashtu të ngathtë të socializmit vetëqeverisës në një konstelacion politik që karakterizohej nga konkurrenca ekonomike midis republikave dhe përshpejtoi atomizimin e sistemit ekonomik. Sikurse në Bullgari, reformat e ekonomisë së tregut u diskutuan, por nuk u zbatuan për shkak të ngurtësimit të politikës së brendshme pas vitit 1971.

Në fund të viteve 1970, në të gjitha vendet komuniste të Ballkanit, situata ekonomike u përkeqësua, duke i çuar ato në prag të falimentimit shtetëror. Shqipëria e vetizoluar, pa asnjë protektor politik-ekonomik, u nis drejt humnerës ekonomike. Popullsia përjetoi mungesa të

mëdha, madje edhe uri në vitet 1980. Ndalesa kushtetuese e marrjes së kredive jashtë vendit pengoi furnizimin me lëndë të para. Nga fillimi i viteve 1980, rezervat valutore u avulluan dhe në përpjekje për të përfituar nga spekulimet kundërkushtetuese valutore të financuara me kredi, regjimi e çoi vendin në zgrip të falimentimit. Mungesa e pjesëve rezervë dhe arnimi i uzinave me makineri të vjetruara penguan në mënyrë të konsiderueshme prodhimin industrial. Shqipëria eksportonte kryesisht energji dhe lëndë të para, si krom dhe bakër. Për tregtinë e armëve të regjimit dihet shumë pak. Në vitin 1989 vendi ishte në prag të kolapsit industrial.

Bullgaria u stabilizua ekonomikisht vetëm pas ndërhyrjes së Bashkimit Sovjetik, që e furnizoi Bullgarinë me naftë më të lirë, të cilën ajo e shiste në treg botëror me çmim më të lartë. Në fillim të viteve 1980, më shumë se 50% e eksporteve bullgare në perëndim përbëhej nga rieksperte të tilla. Rumania, që nga fillimi i viteve 1970 kishte marrë kredi të motivuara gjeopolitikisht nga Banka Botërore dhe Fondi Monetar Ndërkombëtar dhe kishte hyrë në borxh të madh për të financuar programet industriale dhe për të zbutur dy krizat e naftës (borxhi i jashtëm ishte 3% e PBB-së në vitin 1976, 28% në vitin 1981). I ngjashëm ishte zhvillimi edhe në Bullgari. Kur institucionet financiare ndërkombëtare pas Procesit të Helsinkit e lidhën huadhënien me përmirësimin e gjendjes së të drejtave të njeriut në Rumani, regjimi i Bukureshtit vendosi të shlyente borxhet e jashtme në mënyrë të plotë përmes një politike autarkike ekstreme. Për këtë qëllim u racionua ushqimi dhe u kufizua konsumi i energjisë së popullsisë (me ulje të temperaturave të ngrohjes). Qeveria,

racionimin e ushqimit e propagandoi si një dietë shkencore dhe vetë kreu i shtetit e përcaktoi sasinë e kalorive. Pas një dimri shumë të ashpër (1984/85), rezultati ishte kequshqyerja dhe sëmundjet, por mbi të gjitha prishja e konsensusit të heshtur midis regjimit dhe popullsisë. Regjimi ishte në gjendje ta zbatonte autarkinë vetëm përmes aparatit shtypës. Kur mungesa filloi të prekte nomenklaturën dhe aparatit e sigurisë, u zhduk mbështetja për diktatorin edhe në këto shtylla të pushtetit.

Në Jugosllavi, për shkak të sistemit kushtetues, çështjet ekonomike dhe nacionale ishin të ndërthurura ngushtë. Pas vdekjes së Titos (1980), në vitet 1980, në vendin e zhytur në borxhe u ashpërsua kriza deri në hiperinflacion, gjë që pati efekt korroziv në sistemin gjithnjë e më jofunksional politik. Ai bazohej në rotacionin e posteve qendrore midis republikave dhe dy krahinave autonome (Vojvodinës dhe Kosovës). Kriza ekonomike dhe institucionale u ngatërrua me tensionet nacionale. Më 1981 shpërthyen trazira në Kosovë, të cilat u shtypën dhunshëm. Sidomos politikanët serbë përdorën separatizmin e pretenduar shqiptar për mobilizim nacionalist.

Kur më 1985 në Bashkimin Sovjetik erdhi në pushtet Gorbaçovi, situata e vendeve komuniste të Ballkanit tashmë ishte bërë shumë serioze. Politika e tij reformuese qëndronte në kontrast me zhvillimet në Ballkan, ku kriza ekonomike dhe mobilizimi nacionalist u lidhën gjithnjë e më ngushtë. Në vitin 1985 Bullgaria nisi asimilimin e dhunshëm të turqve. Më 1985 vdiq Hoxha, duke lënë prapa një vend të varfëruar, ekstremisht të militarizuar dhe një shoqëri të traumatizuar dhe të frikësuar nga mobilizimi i përhershëm.

Politika reformuese sovjetike, ndikimin më të drejtpërdrejtë e kishte në Bullgari, e cila varej nga ndihma ekonomike sovjetike. Zhivkovit nuk i shkoi më përdore të fitonte simpatinë e liderit të ri sovjetik. Më 1986 Moska ndaloi dhënien e ndihmës ekonomike Bullgarisë. Në situatën tashmë të rënduar, të shkaktuar nga fushata e rilindjes, regjimi vendosi të prezantoje formën e tij të perestrojkës, perestrucka. Për këtë u angazhua kompania PriceWaterhouseCoopers PWC. Reforma administrative (nëntë rajone në vend të 28 rretheve), por mbi të gjitha ulja e paralajmëruar e burokracisë, nuk e përmirësuan situatën. Futja e kufizuar e rregullave të tregut dhe mundësia për të themeluar kompani u shfrytëzuan nga ata që kishin njohuri, lidhje dhe qasje në kapital. Këta ishin kryesisht pjesëtarë të sigurimit të shtetit, të cilët, në këtë kohë, pas vitit 1989, hodhën bazat e fuqisë së tyre ekonomike. Nga ana tjetër, Rumania refuzoi vendosmërisht politikën e reformës sovjetike. Marrëdhënia personale midis dy udhëheqësve të shtetit dhe partisë së Gorbaçovit dhe asaj të Çausheskut ishte e tensionuar. Bashkimi Sovjetik inkurajoi kundërshtarët brendapartiakë kundër diktatorit rumun. Kjo nuk ishte diçka e re, meqë Moska kishte bërë përpjekje që të gjente mbështetës në ushtri dhe parti që nga viti 1969, d.m.th. pas largimit të Çausheskut nga pakti i Varshavës, ndërsa diktatori ishte siguruar duke marrë komandën e ushtrisë në vitin 1974, si dhe duke spastruar oficerët hungarezë, hebrenj dhe ata të shkolluar në Bashkimin Sovjetik. Për dallim nga Bullgaria, e cila kishte pak lidhje ekonomike me perëndimin, Rumania u prek ndjeshëm nga konflikti me perëndimin dhe organizatat financiare të tij. Për sa i përket politikës së jashtme, edhe

prestigji i fituar pas vitit 1968 u dobësua. Regjimi u izolua gjithnjë e më shumë. Në vitin 1989 u përpoq të distancohej nga politika e sovranitetit të pakushtëzuar kombëtar dhe tentoi të përdorte faktin e Varshavës për të shtypur lëvizjen reformuese në Poloni.

Shpërbërja e Jugosllavisë

Në Jugosllavi, në vitet 1980, Lidhja e Komunistëve të Jugosllavisë zuri të shpërbëhej në grupe rajonale të pushtetit, kundër të cilave u pozicionuan gjithnjë e më shumë grupet jokomuniste, sidomos në Slloveni, Kroaci dhe Serbi. Në republika, por edhe në nivelin federativ, nuk kishte më ndonjë aktër politik me ndikim që vepronte me besim dhe bindshëm në interes të shtetit të përbashkët, ndërsa ekonomia i nënshtrohej interesave të republikave dhe drejtorëve të pushtetshëm të ndërmarrjeve të mëdha. Shtypja e rrymave liberale në vitin 1971 në një shoqëri autoritare kishte penguar zhvillimin e pjesëmarrjes demokratike dhe të diskutimit të alternativave politike përtej ideologjive të njohura të nacionalizmit dhe komunizmit. Tabuizimi i dhunës masive komuniste në fund të Luftës së Dytë Botërore dhe ideologjizimi i sistemit qeverisës jugosllav krijuan tensione që shpërthyen në sipërfaqe pas një periudhe të gjatë të shtypjes dhe patën efekt destabilizues. Njëkohësisht, komunizmi dhe premtimi i tij për modernizimin e humbën aftësinë e mbajtjes së kohezionit të mbarë shtetit. Kjo u shpreh në shembjen e elementeve qendrore të sistemit politik, vetëqeverisjes së punëtorëve, partisë dhe politikës së jashtme të painkuadruar.

Në këtë sfondi ndodhi ngritja e udhëheqësit partiak serb (nga viti 1986), Slobodan Millosheviqit, i cili fuqinë mobilizuese të nacionalizmit serb, dhe në veçanti situatën e serbëve të Kosovës gjoja të shtypur nga shqiptarët, e kuptoi si një instrument të pushtetit, të cilin e përdori për qëllime të veta politike, duke organizuar tubime masive. Liberalizimi ekonomik dhe social si në Evropën Qendrore-Lindore nuk ishte pjesë e këtij programi. Millosheviqit iu hapën dy opsione, të cilat, me sa duket, i ndoqi paralelisht, varësisht nga konstelacioni politik: ose bashkimi i të gjithë serbëve në vazhdimësi të ekzistencës së Jugosllavisë, që do të dominohej nga serbët, ose një shtet-nacional serb në rrënojat e shtetit të vjetër federativ jugosllav. Viti 1989 doli të ishte vendimtar, vit kur përkrahësit e tij erdhën në pushtet në krahinat autonome të Vojvodinës (1988) dhe Kosovës (1989) dhe ato u riintegruan në Republikën e Serbisë (1989), si dhe kur, në pushtet, në Mal të Zi, erdhën mbështetësit e tij. Më 1989 Millosheviqi siguroi katër vota në organet federative. Këto aksione të ngjashme me grusht shtet ai i kremtoi si revolucion antiburokratik. Serbia kishte një pozicion të fortë krahasuar me katër njësitë tjera federale (Slloveninë, Kroacinë, Bosnje-Hercegovinën, Maqedoninë), sidomos pasi përfaqësuesit e Bosnjës dhe ata të Maqedonisë shpesh mbështesnin bllokun serb. Nacionalizmi serb gjeti mbështetje thelbësore edhe në armatë, udhëheqja e së cilës kontrollohej nga oficerët serbë apo jugosllavë dhe ndihej si mbrojtëse e shtetit në tërësi dhe e komunizmit, gjithashtu në kontrast me politikën reformuese sovjetike. Ministri i mbrojtjes, Velko Kadijeviqi [Veljko Kadijević] (1925–20140, vdiq në

mërgim në Rusi) luajti rol kryesor në shfrenimin e dhunës me motive të tilla.

Mbështetje ideologjike për nacionalizmin serb ofruan dy organe qendrore kulturore: Akademia e Shkencave dhe Kisha Ortodokse Serbe. Pas dekadave të marginalizimit, kjo e fundit u kthye përsëri në qendër të politikës dhe të shoqërisë dhe përsëri u ngrit si instancë legjitimuese. Intelektualë të shumtë e mbështetën këtë shtytje. Elementi thelbësor i propagandës ishte ideja se serbët gjithnjë kishin qenë viktimat të fqinjëve të tyre dhe se ekzistenca e serbëve kërcënohej nga ta edhe sot. Një nacionalizëm racist drejtohej sidomos kundër shqiptarëve, të cilët akuzoheshin për gjenocid biologjik ndaj serbëve të Kosovës. Imazhet e armikut nga Lufta e Dytë Botërore, të cilat nuk ishin trajtuar kurrë, u mobilizuan kundër kroatëve dhe myslimanëve boshnjakë. Ky agjitacion dhe mobilizim masiv nationalist nuk kishte pasur asnjëherë një pandan në asnjë pjesë tjetër të Jugosllavisë. Tubimet dhe grevat e shqiptarëve kundër heqjes së autonomisë së Kosovës ishin jo të dhunshme. Përkundrazi, dhuna u përdor nga shteti serb, i cili, në vitin 1989, instaloi një sistem aparteidi kundër shqiptarëve. Ata u pushuan sistematikisht nga shërbimi publik dhe nga ekonomia e shtetit, udhëheqësit e tyre politikë dhe kulturorë u burgosën dhe në shumë raste u torturuan. Trajtimi serb i Kosovës u vëzhgua në mbarë vendin dhe ngjalli frikë nga zgjerimi i kësaj politike të dhunshme, veçanërisht në Jugosllavinë Perëndimore. Kjo kryesisht preku republikat me një popullatë serbe, si Kroacia (12% serbë) dhe Bosnje-Hercegovina (31,1% serbë). Qeveria serbe mobilizoi serbët boshnjakë dhe kroatë në përputhje me politikën e saj të psikozës kombëtare dhe dobësoi

politikanët serbë në këto republika, të cilët angazhoheshin për kompromis.

Rezistenca ndaj bllokut serb u formua kryesisht në Slloveni. Antagonizmi slloveno-serb formoi tensionet që çuan në kolapsin e shtetit midis vitit 1987 dhe 1991. Për nga përmbajtja, konflikti u përcaktua nga çështje që kishin shoqëruar historinë e Jugosllavisë komuniste për dekada të tëra: futja e elementeve të ekonomisë së tregut, decentralizimi dhe autonomia e gjerë e republikave, demokratizimi politik, largimi nga diktatura njëpartiake dhe tranzicioni në një sistem shumëpartiak me liri të shprehjes. Në janar të vitit 1990, Lidhja e Komunistëve të Jugosllavisë u shpërbë sepse Sllovenia dhe Kroacia, nga njëra anë, dhe blloku i udhëhequr nga serbët, nga ana tjetër, nuk mund të binin dakord më për drejtimin e shtetit. Kroacia u zhvendos në këtë linjë të re shumë më vonë se Sllovenia, meqë dogmatikët unitaristë, që kishin ardhur në pushtet më 1971, u shkarkuan vetëm kur nacionalizmi serb kërcënoi direkt republikën e Kroacisë. Në vitin 1989, në Jugosllavi, krahas komunistëve të imploduar, u shfaqën parti të reja, si: Bashkësia Demokratike Kroate (HDZ) nën Franjo Tugjmanin [Tuđman] (1922–1999), Partia e Veprimit Demokratik (SDA) nën myslimanin boshnjak Alija Izetbegoviqin [Alija Izetbegović] (1925–2003) dhe gjithashtu në Bosnjë Partia Demokratike Serbe (SDS) nën Radovan Karaxhiqin [Karadžić] (lindur më 1945). Në të gjitha rastet, palët e përfshira ishin të organizuara etnokombëtarisht. Në dhjetor të vitit 1989, kur ranë regjimet që nga Berlina Lindor deri në Bukuresht, qeveria e dobësuar e shtetit u përpoq të zbatojë një program radikal të reformës ekonomike kundër forcave centrifugale, të cilat

nga njëra anë forcuan valutën dhe tregtinë e jashtme, por nga ana tjetër çuan te mbyllja ekstensive e ndërmarrjeve dhe pushimi nga puna.

Si në Bullgari dhe Rumani, në vitin 1990 u mbajtën zgjedhje edhe në disa pjesë të Jugosllavisë, të cilat në Slloveni i fitoi opozita demokratike (Demos), në Kroaci HDZ, ndërsa në Bosnjë partitë etnonacionaliste. Serbia dhe Kroacia miratuan kushtetuta të reja, përmes të cilave kryesishtshkëputeshinnga bashkësia federative. Udhëheqja serbe po mbështetej në një ristrukturim të shtetit: Sllovenia etnikisht kompakte duhej të dilte nga lidhja federative, gjithashtu edhe Kroacia, por pa vendbanimet serbe. Atje udhëheqja serbe mbështeti tendencat separatiste të serbëve, të cilat në vitin 1990 u kthyen në akte dhune. Në pranverën e vitit 1991, krerët e shteteve të Serbisë dhe ato të Kroacisë zhvilluan bisedime rreth ndarjes së Bosnjës. Lufta e hapur shpërtheu kur Sllovenia dhe Kroacia shpallën pavarësinë e tyre (25 qershor 1991) dhe Armata Popullore Jugosllave, e kontrolluar nga serbët, u rrek ta parandalonte këtë. Ajo dështoi shpejt në Slloveni. Në Kroaci, nga ana tjetër, lufta zgjati deri në vitin 1995, ku agresorët serbë vepruan që nga Vukovari i Sllavonisë Lindore, i cila u rrënuar tërësisht me humbje të mëdha të popullsisë kroate, deri në qytetin dalmatin jugor, Dubrovnik, ku popullsia kroate u dëbua masivisht nga zonat e pretenduara serbe. Sukseset serbe mund të shpjegohen me çarmatimin e gjerë të Kroacisë nga Armata Popullore Jugosllave para fillimit të luftimeve, me ç'rast situata në Kroaci u përkeqësua edhe më shumë për shkak të embargos së armëve të vendosur kundër mbarë Jugosllavisë nga Kombet e Bashkuara, si dhe për shkak të gjykimit të gabuar të situatës nga presidenti kroat.

Pas një referendumi, në të cilin popullata serbe nuk mori pjesë, edhe Bosnje-Hercegovina shpalli pavarësinë, më 1 mars 1992. Edhe këtu pala serbe hapi luftimet. Krijimi i një shteti të madh serb në Ballkan duhej të përgatitej përmes krijimi të republikave serbe në Kroaci (Republika e Krajinës Serbe, 19 dhjetor 1991, nga viti 1992 me pjesë të okupuara nga serbët e Sllavonisë dhe Baranjës), si dhe në Bosnje (Republika Srpska, 9 janar 1992). Në fillim të luftës, njësitë serbe vepruan me një mizori ekstreme (vrasje masive, dhunë masive seksuale ndaj grave myslimane dhe kroate), duke shkaktuar një eksod masiv të rreth gjysmës së popullsisë boshnjake (rreth dy milionë njerëz). Ata ndoqën qëllimin e krijimit të zonave etnikisht homogjene dhe unifikimin radikal të trashëgimisë perandorake në zonat me vendbanime të përziera; kësaj i shërbeu edhe shkatërrimi i madh i trashëgimisë kulturore osmane. Në vazhdim, në një shkallë më të vogël, edhe akterët myslimanë dhe kroatë filluan të krijojnë rajone të pastra etnike. Konflikti u bë më kompleks kur shpërtheu një luftë midis kroatëve dhe myslimanëve derisa të parët donin të krijonin një territor të dominuar kroat në Hercegovinën Perëndimore (Republika Kroate e Herceg-Bosnjës, e shpallur më 28 gusht 1993). Rreth 100.000 njerëz ranë viktimë e luftës në Bosnjë, dy të tretat e tyre myslimanë boshnjakë. Shkaqet e brendshme të kolapsit të shtetit janë përshkruar në detaje: Jugosllavia komuniste kishte kriza të rënda çdo dhjetë vjet, rreth vitit 1960, rreth vitit 1970 dhe rreth vitit 1980, të cilat e kishin sjellë vendin kompozit, me dallime të mëdha rajonale, gjithnjë e më afër kolapsit të shtetit. Ristrukturimi në një shtet federativ me tendenca më konfederale gërshetohej me tendencat centraliste ose centripetale në një mënyrë

që ishte e vështirë të zbërthehej. Kushtetuta e vitit 1974 vendosi kështu gurthemelin e procesit të federalizimit nga njëra anë, por nga ana tjetër në republika morën pushtetin forcat dogmatike dhe antireformuese, të cilat në vitet 1980, pasi Tito pushoi së qeni figurë simbolike, e kishin të pamundur t'i ofronin vendit një model politik të besueshëm. Si rezultat i përputhjes së zonave politike dhe ekonomike, siç u përmend disa herë, betejat e shpërndarjes ekonomike u kombëtarizuan dhe etnizuan. Implodimi i ideologjisë marksiste la një boshllëk ideologjik, të cilin e mbushi nacionalizmi, meqë diktatura komuniste kishte shtypur mendimin demokratik-liberal. Për këtë shkak, mendimi nacionalist në republika - e tërë struktura e shtetit dhe shoqërisë me hierarkinë e saj të kombeve / kombësive / pakicave ndoqi logjikën nacionaliste - jo vetëm që ishte promovuar, por kishte promovuar edhe militarizimin e shoqërisë, shoqëruar me përhapjen e imazhit të armikut. Kulti partizan dhe tabuja e krimeve masive komuniste minuan besueshmërinë e regjimit. Kulti i liderit rreth Titos, që kishte promovuar të menduarit në struktura autoritare, udhëheqësve nacionalistë ua bëri më të lehtë që ta bënin për vete një shoqëri të çorientuar ekonomikisht, shoqërisht dhe politikisht, përmes mobilizimit masiv dhe formave të veta të adhurimit dhe inskenimit të udhëheqjes. Rrënimi ekonomik që po afrohej dhe inflacioni i astronomik tronditën shoqërinë dhe e morën besueshmërinë e fundit nga premtimet e përparimit të bërë nga diktatura e modernizimit komunist. Në vitin 1989/90 nuk kishte më forca me ndikim që angazhoheshin për një shtet federativ, e që nuk i shërbenin dominimit të një grupi – në këtë rast serbëve. Ricentralizim nën hegjemoninë serbe apo largim

nga shteti federativ – dukej se midis këtyre dy ekstremeve nuk kishte asnjë rrugë të mesme të zbatueshme politikisht.

Shpërbërja e Jugosllavisë zbërthehet në mënyrë analitike edhe me një krahasim rajonal. Faktorët e jashtëm, d.m.th. situata ndërkombëtare – politika reformuese sovjetike dhe shembja e regjimeve komuniste – kishin luajtur rol të rëndësishëm në përmbysjen e diktatorëve në Bullgari dhe Rumani. Në rastin e Bullgarisë, madje, mund të argumentohet se kthesa u shkaktua në thelb nga kjo dhe jo nga forca e një lëvizjeje opozitare, e cila, siç u përmend, mori hov vetëm pas përfundimit të epokës së Zhivkovit. Se sa ishte përfshirë Bashkimi Sovjetik në puçin e brendshëm të partisë kundër Çausheskut mbetet një çështje e kontestuar. Nga ana tjetër, Hungaria duket se kishte qenë aktive, të paktën në Transilvani.

Gjatë shpërbërjes së Jugosllavisë rol kyç patën jo vetëm shtetet komuniste, por edhe bota perëndimore. BE-ja dhe SHBA-ja ishin të përmbytura ndaj zonës së Paktit të Varshavës. Rasti i Jugosllavisë së painkuadruar ishte ndryshe. Me përfundimin e luftës së ftohtë, ajo kishte humbur vlerën e saj strategjike për perëndimin. Vlerësimi i politikës amerikane, gjermane, franceze, britanike dhe austriake ka mbetur kontrovers deri më sot. Serbia dhe mbështetësit e saj, ku prej kohësh përfshihej Franca dhe Britania e Madhe, pretenduan se ishin ringjallur koalicionet nga Lufta e Dytë Botërore. Gjermania dhe Austria do të mbështesnin Slloveninë dhe Kroacinë, në mënyrë që të ndiqnin përsëri planet hegjemoniale në Ballkan. Në fakt, BE-ja tregoi se ishte e mbingarkuar nga kriza më e madhe ushtarake në Evropë pas vitit 1945, ndërsa SHBA-të ua lanë evropianëve për një kohë të gjatë zgjidhjen e çështjes

së Jugosllavisë. Vendosja e trupave mbrojtëse të Kombeve të Bashkuara në Kroaci dhe Bosnjë (1992, UNPROFOR) ringjalli një instrument të njohur në Ballkan, i cili u përdor në Maqedoninë e vonë osmane dhe në shtetin shqiptar në zhvillim në shekullin XX. Si rreth 80 dhe 90 vjet më parë, ky instrument u tregua jofunksional. Forca e mbrojtjes nuk ishte në gjendje të parandalonte gjenocidin e ushtarëve serbë kundër civilëve myslimanë në qytetin boshnjak të Srebrenicës (korrik 1995).

Agresioni serb kundër Kroacisë dhe Bosnjës dështoi për shkak të krimeve të tilla masive, të cilat e izoluan Serbinë ndërkombëtarisht dhe e përçanë kampin serb midis udhëheqësve të dy republikave të vetëshpallura serbe në Kroaci dhe Bosnje nga njëra anë dhe të presidentit serb nga ana tjetër. SHBA-ja mori përsipër çështjen dhe armatosi kroatët dhe myslimanët dhe ia mundësoi ushtrisë kroate fillimin e një ofensive të madhe në verën e vitit 1995, e cila përfundoi me eksodin masiv të mbi 150.000 serbëve nga Kroacia dhe disfatën e forcave serbe nga njësitë kroate dhe myslimane. Gjithashtu, nën kujdesin e SHBA-së, në tetor 1995, u përmbyll Marrëveshja e Dejtonit, e cila vulosi ndarjen etnike të shoqërisë së Bosnjës (myslimanët, që nga viti 1993 zyrtarisht boshnjakë; serbë; kroatë) në dy njësi territoriale (Republika Srpska, Federata Boshnjako-Kroate) dhe në shumë territore ku faktikisht u sanksionuan dëbimet e kryera nga serbët. Asnjë zonë tjetër post-imperiale nuk është rrënuar kaq shumë me dhunë pas vitit 1945.

Harta 9

Në kuptimin e veçantisë etnike rrëtime ishin kryer edhe në mes viteve 1941–1945 dhe 1992–1995. Përballja e fundit e madhe ushtarake kishte të bënte gjithashtu me një zonë post-imperiale, në të cilën, në vitin 1998/1999, nacionalizmi serb, përmes dëbimeve, vrasjeve dhe shkatërrimit të trashëgimisë kulturore, donte të zhdukte trashëgiminë post-osmane që, sipas pikëpamjeve serbe, përfaqësohej nga shqiptarët. Ndërhyrja e parë ushtarake e

Aleancës Mbrotjtëse të Atlantikut Verior, NATO, parandaloi Serbinë të përfundonte dëbimin më radikal nga të gjithë të kryerit kundër shqiptarëve në shekullin XX. Pas nëntë vjetësh administrimi nga Kombet e Bashkuara, Kosova fitoi pavarësinë shtetërore më 2008. Deri në ditët e sotme, shtetet më të forta post-osmane të Ballkanit (Kosova, Maqedonia, Bosnje-Hercegovina) formojnë një zonë të shtetësisë së brishtë dhe të jostabilitetit gjeostrategjik.³²

³² Sundhaussen; Ramet; Kopsidis/Ivanov; Bieber 2005; Melčić 2007; Ramet/Clewing/Lukić 2008; Galijaš 2011; Schmidt-Neke 2016.

6. Përfundim

Shekulli i shkurtër XX në Ballkan nuk përfundoi me shembjen e menjëhershme të sistemeve komuniste. Përkundrazi, ato në Ballkanin Lindor u fundosën ngadalë, ndërsa në perëndim imploduan dhunshëm në luftë qytetare dhe kolaps të shtetit. Vitet 1989 - 1996 nuk përfaqësojnë prerje historike, por gati një dekadë tranzicion, në fund të së cilës në Ballkanin Perëndimor u formuan struktura të reja shtetërore, derisa në Lindje vazhdimësia e drejtpërdrejtë e sundimit komunist u ndërpre së paku përkohësisht nga zgjedhja e qeverive jo-komuniste.

Duke shikuar prapa në shekullin e shkurtër XX, lind pyetja e arsyeshmërisë dhe qëndrueshmërisë së qasjes post-imperiale. Duhet theksuar kompaktësia e çuditshme e hapësirës kohore. Linja të kontinuitetit të pakonsideruara deri më tani i lidhin dy gjysmat e kësaj historie, të cilat vetëm në dukje ndahen qartas nga viti simbolik 1945. Sistemet dhe shoqëritë politike para se të merrnin pushtetin komunistët ndryshonin nga ato të pushteti dhe strukturave shoqërore komuniste pas vitit 1945 më pak nga sa supozohet zakonisht. Edhe para vitit 1945 shteti ndërhynte për të kontrolluar ekonominë; edhe para vitit 1945 shumë shtete ndoqën politikë të homogjenizimit kombëtar, që jo rrallë nënkuptonte edhe barazinë shoqërore; edhe para vitit 1945 të gjitha shtetet i kishin marginalizuar pakicat etnike dhe fetare; edhe para vitit 1945, politika e popullsisë ishte radikalizuar, duke përdorur instrumente

të tilla si asimilimi i detyruar, shpërngulja masive, dëbimi e, madje, edhe vrasja masive; pas vitit 1945 nuk ishte e re as udhëheqja karizmatike dhe kulti i liderit; sundimi i policisë dhe i shërbimeve sekrete; strukturat joformale të pushtetit rreth monarkëve dhe diktatorëve.

Por sistemet para dhe pas vitit 1945 dallonin dukshëm. Kjo ka të bëjë sidomos me cilësinë dhe intensitetin e shpalosjes së pushtetit shtetëror, i cili nën sundimin komunist depërtoi deri në kapilarët më të thellë të shoqërisë. Lufta komuniste kundër fshatarëve, kolektivizimi i bujqësisë dhe emigrimi masiv nga fshatrat në zonat grumbulluese urbane ndoshta paraqesin revolucionin e vërtetë të Ballkanit kryesisht agrar para vitit 1945. Mobiliteti në rastin e Greqisë dhe Jugosllavisë arriti gjithashtu një cilësi të re përmes migrimit masiv të punës jashtë vendit. Në fund, një cilësi të re kishte edhe përpjekja e industrializimit të vonuar, por tepër masiv, i cili në të gjitha shtetet komuniste ndoqi modelin stalinist të industrializimit, d.m.th. i dha përparësi industrisë së rëndë ndaj industrisë së mallrave të konsumit. Sidoqoftë, shekulli i shkurtër XX në Ballkan si objekt i vëzhgimit, është shumë më kompakt dhe koherent sesa supozohet zakonisht.

Pra periodizimi përcaktohet shumë më pak nga viti 1945. Për më tepër, vendimtare janë dy dekadat e luftës (1912–1923, 1939–1949) dhe katër dekadat e paqes së jashtme (1949–1989). Në një perspektivë mbarevropiane nga perëndimi i kontinentit, sikurse dhe pjesë të mëdha të Evropës Lindore, Ballkanin e veçojnë dy dekadat e luftës. Periudha e shkurtër midis luftërave (1923–1939) mezi u ofroi shteteve të reja mundësinë për rimëkëmbje

ekonomike dhe sociale dhe për ristrukturim të shtetit dhe ekonomisë, e cila kishte ndryshuar rrënjësisht si rezultat i kufijve të rinj. Së pari, në Ballkanin Perëndimor (Shqipëri, Jugosllavi) dhe së fundmi në Rumani, u etabluan diktatura autoritare mbretërore. Midis dy dekadave të luftës në Ballkan shteti demokratik kushtetues pati jetë të shkurtër dhe gjithmonë të kërcënuar. Kultura demokratike e negociatave dhe konsensusi bazë shoqëror nuk mundën të zhvillohen.

Pjesë të mëdha të Ballkanit u rrënuan dy herë nga lufta, me humbje jashtëzakonisht të mëdha njerëzore, por edhe të infrastrukturës, industrisë dhe bujqësisë. Rindërtimi i strukturuar mundi të realizohet vetëm pasi u fashit dhuna e Luftës së Dytë Botërore. Dhe ky rindërtim, në vendet komuniste u bë nën detyrim, terror të shërbimit sekret dhe privim të madh, deri në uri. Tek në vitin 1960, gjendja materiale e shoqërive të sunduara nga komunistët u përmirësua përkohësisht. Kushdo që ka lindur në këto vende rreth vitit 1900 vështirë se ka mundur të përjetojë një fazë më të gjatë të stabilitetit demokratik dhe të mirëqenies ekonomike, madje edhe nëse ka jetuar shumë gjatë. Revolucioni ekonomik dhe politik, që ndiqte modelin sovjetik, kishte për qëllim ngritjen e shoqërive komuniste në nivelin e vendeve të zhvilluara industriale. Përpjekjet dhe sakrificat që regjimet kërkonin nga njerëzit ishin të mëdha. Në asnjë moment shoqëritë agrare të transformuara rrënjësisht nuk u bënë konkurrese ndërkombëtarisht, në asnjë moment nuk i ishin afruar madje as nivelit të Evropës Qendrore-Lindore, për të mos përmendur nivelin e Evropës Perëndimore. Përpjekja e shtrënguar nga regjimet përfundoi pas viti 1989 në një

kolaps dhe deindustrializim të shpejtë, i cili në aspektin ekonomik dhe në atë të stabilitetit të brendshëm politik, shtetet si Shqipëria i ktheu përsëri në pikën e fillimit, atë të vitit 1912, asgjësoi rezultatet e politikës së dështuar industriale dhe demoralizoi shoqëritë në rajon.

Politika e dështuar ekonomike e komunizmave ballkanikë shpjegohet me dogmatizmin ideologjik të sundimtarëve. Reformat kurrë nuk patën shans të vërtetë në komunizmat ballkanikë të Shqipërisë, Bullgarisë dhe Rumanisë. Nga ana tjetër, Jugosllavia karakterizohej me shumë eksperimente reformuese të nxituara dhe kontradiktore, të cilat nuk e forcuan ekonominë dhe shtetin, por e fragmentuan dhe e paralizuan përfundimisht. Ruajtja e pushtetit kishte gjithmonë përparësi para të vërtetës së rruga e ndjekur çonte në qorrsohak. Askund nuk u formua ndonjë rezistencë serioze kundër linjave të partisë.

Kjo e dallonte Ballkanin nga sistemet komuniste të Polonisë apo Hungarisë. Modelet kulturaliste – si një “traditë rezistence” polake apo hungareze – nuk janë të nevojshme për të shpjeguar këtë dallim. Mjafton t’i hedhim një sy qytetarisë në Ballkan: në shekullin XIX, ajo u zhvilluan shumë ngadalë, sidomos meqë skena urbane ishte e dominuar kryesisht nga pakicat etnike dhe fetare. Ajo që ishte krijuar për disa dekada para marrjes së pushtetit nga komunistët, u asgjësua fizikisht në tërbimin e dhunshëm të vitit 1944/45. Lufta komuniste e klasave në Ballkan kishte gërryer pothuajse plotësisht lustrën e hollë qytetare mbi shoqëritë kryesisht agrare. Barazia sociale ishte shumë lehtë e arritshme nën komunizëm, sepse struktura shoqërore para vitit 1945 ishte shumë e gjerë në bazë dhe shumë e ngushtë në segmentin e sipërm dhe më

shumë i ngjante një kulle të hollë mbi një bazë të gjerë, sesa një piramide.

Konstatimi i dogmatizmit të komunizmave ballkanikë është gjëja e parë: këtë e bëjnë të qartë analizat e prerjes tërthore të viteve epokale 1956 dhe 1968. Tjetër gjë është kërkimi i arsyeve për këtë. Mu në vendin më të vogël dhe ekonomikisht më të dobëtin, në Shqipëri, dogmatizmi dhe ashpërsia e kontradiktave brenda-komuniste me Jugosllavinë, Bashkimin Sovjetik dhe Kinën ishin më të theksuarat. Kontinuiteti dogmatik, si parim themelor i besimit të regjimit, ishte veçanërisht i rëndësishëm pikërisht në vendin i cili, më 1967, vendosi të mos tolerojë perëndi tjera dhe të ndalojë religjionet. Ajo që bie në sy për komunizmat e Shqipërisë, Jugosllavisë dhe Rumanisë, është gjithashtu dëshira për pavarësi dhe shmangia e varësive të tepruara. Këtu hyn në lojë trashëgimia perandorake, dijenia për rininë dhe brishtësinë e shtetësisë vetjake, si dhe për mbishtresëzimin imperial me shekuj të vjetër. Pikërisht për shkak të fuqisë së këtyre strukturave dhe mentaliteteve perandorake, të cilat vazhduan deri në kohën e komunizmave, vullneti politik për homogjenizim ishte kaq i madh dhe metodat për të arritur këtë qëllim kaq të dhunshme.

Analiza arrin tani në pyetjen se çka i ofron vështirimi post-imperial historisë së Ballkanit në shekullin e shkurtër XX. Një qasje post-imperiale lidh nivelet perandorake, kombëtare dhe rajonale dhe nuk e zëvendëson perspektivën kombëtare, por hap perspektiva të reja. Një qasje post-imperiale nuk ka asgjë të bëjë me ndonjë nostalgji perandorake. Tepër e larmishme ishte trashëgimia e perandorive të mëdha për të përmbledhur trashëgiminë

e Austrisë dhe Perandorisë Osmane në një kategori të vetme interpretimi apo edhe vlerësimi. Një vështirësi mbi nostalgjinë aktuale perandorake është i dobishëm në këtë kontekst: Në rajonin post-osman, tentohet të zgjidhet sot nostalgjia përmes politikës së jashtme neo-otomane të Turqisë. Ka nostalgji për habsburgët pa asnjë ndërhyrje nga Vjena. Nostalgjia, aty ku është e pranishme në zonën post-habsburge, nuk lidhet me Austro-Hungarinë si tërësi, sepse johungarezët nuk e kujtojnë me mall represionin hungarez në periudhën mes viteve 1867 dhe 1918. Për rumunët, kroatët, boshnjakët dhe serbët post-habsburgian, pika referente e kujtesës është Vjena dhe jo Budapesti, nëse ekziston fare.

Një qasje post-imperiale për shoqëritë në fjalë hap njohuri përtej kufijve të rinj, në dukje të pakapërcyeshëm të shtetit, por edhe për shumë studiues, duke qenë se ekzaminohen hapësira dhe njerëz që para vitit 1918 ishin në qendër, ndërsa pas vitit 1918 u shndërruan në periferi. Shkrimi i historisë nga këto periferi të reja hapësinore dhe njerëzore i bën më të kuptueshme proceset e rëndësishme dhe, mbi të gjitha, edhe kontinuitetet.

Në vitin 1918 trashëgimia perandorake në shtetet nacionale dukej tepër e fuqishme. Kështu, shekulli XX në Ballkan mund të lexohet si epokë në të cilën shtetet nacionale u angazhuan që perandoritë të harroheshin. Dhuna e madhe që u përdor për ta realizuar këtë shpjegohet me dobësinë e shteteve nacionale të sapo themeluara. Në këtë kuptim, dhuna nuk duhet të kuptohet si shprehje e fuqisë, por më tepër e dobësisë që heterogjeniteti post-imperial jashtëzakonisht i madh etnik dhe fetar, të nivelohet në një shtet-komb etnikisht homogjen.

Në shumëçka, shtetet nacionale, sipas këndvështrimit të tyre, patën sukses: shoqëritë në vitin 1990 vështirë se i ngjanin atyre të vitit 1918. Ky observim që, në shikim të parë, është i zbatueshëm edhe në kontekstin mbarevropian apo global, nuk është shumë specifik. Ndryshimi rrënjësor shoqëror, i përshkruar më sipër, ishte më i dhunshëm sesa në pjesët perëndimore të Evropës, por më pak përfshirës se në Evropën Qendrore-Lindore, ku në fund të Luftës së Dytë Botërore gjithandej u shfaqën shoqëri etnikisht pothuajse krejt homogjene, apo në Turqi, ku, në mes të viteve 1920, pothuajse tërë popullsia e krishterë u vra, u dëbua ose u shpërngul.

Në Ballkanin që kaq shpesh asocohet me dhunë, janë ruajtur shumë më shumë gjurmë post-imperiale, duke filluar nga popullsia myslimane, që nga Bosnja deri në Bullgari, e cila, për dallim nga të krishterët e Anadollit, ende ekziston. Shtetet ballkanike kishin përdorur dhunë masive kundër myslimanëve, shumë myslimanë u vranë, u dëbuan dhe u detyruan të shpërngulen. Për dallim nga lindja e hapësirës së dikurshme osmane, kjo politikë megjithatë kurrë nuk mori karakter gjenocidal masiv siç e kishte etnopolitika xhonturke.

Nga politikat e dëbimit dhe të shfarosjes u prekën veçanërisht dy grupe post-imperiale: hebrenjtë, të cilët u vranë kryesisht nga qeveritë përkatëse në Rumani dhe Kroaci, ndërsa në pjesë të tjera të Ballkanit u asgjësuan në Shoah nga Gjermania naziste me mbështetje të autoriteteve lokale, dhe gjermanët, që u shfarosën si grup në Jugosllavi në vitin 1945 dhe në Rumani, ku tekstualisht, dekada me radhë, u shitën nga qeveria. Këtë fat gjermanët e ndanë me hebrenjtë e mbijetuar të Rumanisë.

Nacionalizmi serb, bullgar dhe rumun u ballafaquan vazhdimisht me grupe të popullsisë post-imperiale, domethënë me shqiptarë, myslimanë boshnjakë, hungarezë dhe gjermanë në rastin e parë; me turq dhe pomakë në rastin e dytë; me hungarezë, gjermanë, hebrenj dhe sllavë lindorë në rastin e tretë. Greqia, nga ana tjetër, u bë shtet në masë të madhe etnikisht homogjen përmes shkëmbimit të popullsisë me Turqinë. Në Shqipëri, nga ana tjetër, e cila është etnikisht shumë homogjene, diversiteti fetar u pa si pengesë post-imperiale për integrim. Lufta kundër këtyre grupeve shoqëroi shtetet e Ballkanit gjatë shekullit të shkurtër XX. Jo më kot hungarezët në Rumani dhe turqit në Bullgari luajtën rol kaq të rëndësishëm në përmbyshjen e regjimeve komuniste, sepse në vitet 1980 të dy grupet post-imperiale ishin nën presion për t'u asimiluar dhe prisnin zhdukjen e tyre socio-kulturore. Kjo politikë kundruall nacionaliteteve është po ashtu pjesë e trashëgimisë së perandorive, si në rajonet post-habsburge, ashtu edhe në ato post-osmane. Edhe para vitit 1918, Perandoria Osmane kishte qenë skenë e politikës së dhunës në kuptimin e homogjenizimit etnik. Në vitet 1930 dhe 1940, shumë akterë politikë në Jugosllavi dhe Rumani ishin socializuar në Austro-Hungari dhe në politikën e saj radikale verbale ndaj nacionaliteteve.

Vështirimi mbi politikën e dhunës tregon një aspekt të rëndësishëm të observimeve post-imperiale: trashëgimia perandorake e Ballkanit duhet të mendohet në kontekste më të gjera hapësinore. Ajo që u bashkua në vitin 1918 në shtetet kompozitë post-imperiale si Jugosllavia dhe Rumania, kishte ndjekur logjika të ndryshme historike për shekuj të tërë. Ballkani post-osman duhet të krahasohet

edhe me rajonin aziatik post-osman, d.m.th. me Anadollin dhe botën arabe. Edhe pas vitit 1918, lidhjet post-osmane ekzistonin akoma, siç tregon migrimi i myslimanëve të Ballkanit në Turqi ose i rrjeteve pan-islamike midis Ballkanit dhe rajonit arab. Nga struktura e shtetit – për shembull modeli i Kemalizmit për pjesë të Ballkanit – deri te politika radikale etnike dhe fetare, një observim i mbarë hapësirës post-osmane mundëson njohje të rëndësishme. E njëjta gjë vlen për zonën post-habsburge. Në veri të Jugosllavisë dhe në perëndim të Rumanisë lidhjet me Evropën Qendrore-Lindore ishin aq pak të prishura, sa midis Ballkanit post-osman dhe Turqisë post-osmane.

Kufijtë e vjetër perandorakë që përshkojnë Ballkanin e shteteve nacionale të shekullit XX janë kuptimplota jo vetëm si instrument heuristik. Ato mund të lexohen deri në ditët e sotme, që nga Ukraina deri në Rumani dhe Serbi. Në rajonet post-habsburge, orientimi kah perëndimi është më i fortë, orientim ky që reflektohet në mënyrë të matshme në rezultatet e zgjedhjeve. Në Galici, Transilvani dhe Vojvodinë identifikimet rajonaliste përcaktohen nga pjesëmarrja në monarkinë danubiane (por në dy rastet e fundit jo edhe në mbretërinë centraliste të Hungarisë midis viteve 1867 dhe 1918); edhe diskurset e brendshme rumune dhe serbe u referohen në shkallë të ndryshme demarkacioneve të vjetra. Në ish-zonat kufitare habsburge vërehet një vetëdije për shkallën më të lartë të evropianizimit, për dallim nga zonat thelbësore kombëtare (Rumania e Jugut; Serbia e Ngushtë). Por ky fenomen është i habitshëm, pasi që Vojvodina dhe Rumania Perëndimore, pas vitit 1918, kanë ndryshuar konsiderueshëm strukturën e popullsisë, kështu që kujtesa e monarkisë danubiane nuk

lidhet vetëm me pasardhësit e njerëzve që jetuan në këto rajone para vitit 1918. Migrimi i brendshëm nga zonat e varfra të vendit luajti gjithashtu rol të madh, nga Vllahia dhe Moldavia në perëndim, nga Hercegovina, Mali i Zi, Kosova dhe Serbia e ngushtë në veri. Pjesë të këtyre migrantëve të brendshëm me sa duket morën përsipër identifikimin prestigjioz rajonal që e ofronin zonat post-habsburge.

Pra, a ka dështuar projekti i homogjenizimit të shtetit nacional? Nga shtetet kompozite post-imperiale të Evropës Lindore, Jugosllavia u shpërbë dy herë dhunshëm (më 1941 dhe më 1991). As Çekosllovakia nuk ekziston më. Polonia e vitit 1989, si shtet etnikisht kompakt që u detyrua të lëvizte drejt perëndimit, nuk ka të bëjë fare me shtetin multietnik të vitit 1918, i cili e perceptonte veten si trashëgimtar i bashkësisë (commonwealth) moderne të hershme polako-lituaneze. Nga të gjitha strukturat e përbëra post-imperiale, vetëm Rumania ka ruajtur fitimet territoriale pothuajse të pa zvogëluara nga viti 1918. Vendi kishte avantazhin sepse rumunët etnikë, që në fillim të vitit 1930, përbënin mbi 70% të popullsisë dhe ishin relativisht kompaktë në krahasim me konstruktet e brishta ideologjike të jugosllavëve apo çekosllovakëve si kombe titullare të imagjinuara. Rumania ishte e favorizuar edhe nga shpërndarja hapësinore e kombit titullar dhe pakicës më të rëndësishme, hungarezëve. Këta të fundit jetojnë në hapësirë kompakte në harkun e Karpateve, të rrethuar nga zona kryesisht rumune. Mbi të gjitha, Rumanisë i shkoi për dore më së miri homogjenizimi etnik dhe shoqëror. Ishte projekti i shekullit për vendin, i mbështetur nga legjionarët fashistë dhe nga komunistët. Gjermanët

dhe hebrenjtë janë zhdukur plotësisht nga vendi. Vetëm pakica hungareze dhe popullata rome ekzistojnë ende si grupe të mëdha. Pavarësisht të gjitha nivelimeve, nuk ishte e mundur të shfarosen plotësisht idetë krahinoriste të kombit titullar, d.m.th. të vetë rumunëve. 100 vjet pas krijimit të tij, i vetmi shtet nacional i përbërë post-imperial që ka mbijetuar në Ballkan, është në një krizë të thellë kuptimore dhe shtetërore, në të cilën më qartë artikulohej interesat krahinore. Shpesh është neglizhuar dhuna e projektit të homogjenizimit rumun, veçanërisht kundër popullatës hebreje. Shumë më shumë vëmendje i është kushtuar dy luftërave në Jugosllavi (1941–1945, 1991–95 / 99), në të cilat trashëgiminë politike dhe socio-kulturore të dy perandorive e luftoi dhe u përpoq ta shkatërronte sidomos nacionalizmi serb. Karshi kësaj, në historinë kroate duhet të theksohen vazhdimësitë e nacionalizmit që lindi në monarkinë danubiane deri te politika e shfarosëse e ustashëve. Sikurse që nacionalizmit serb nuk i shkoi për dore t'i dëbojë apo zhdukë grupet post-imperiale, si boshnjakët dhe shqiptarët, njësoj i pasuksesshëm ishte projekti bullgar i asimilimit gjithëpërfshirës të grupit më të madh post-imperial të turqve. Trashëgimia demografike e Perandorisë Osmane – të ardhur apo myslimanë vendas të konvertuar – u rezistoi këtyre politikave shtetërore të dhunës. Pjesërisht i dështuar është edhe projekti i homogjenizimit ateist i komunistëve shqiptarë – ai nuk ia doli që t'i zhdukte religjionet, por ato u shtynë mbrapa, ndërsa ndërgjegjësimi për identitetin kombëtar, mbi-fetar, ishte dukshëm më i fortë në vitin 1990, seç ishte në vitin 1912.

Matrica post-imperiale shpjegon shumë, por jo gjithçka. Por Ballkani post-imperial është edhe njësi observimi sui generis. Kjo bëhet e qartë nga krahasimi me një vend që përfshihet rrallë në mënyrë konsekuente në historinë bashkëkohore të Ballkanit: me Greqinë. Krahasimi me vendin jokomunist më jugor të rajonit zbulon pikërisht ato tipare themelore që pas fundit të perandorive ishin dukshëm të përbashkëta për të gjitha shtetet e Ballkanit. Krahasimi tregon jo vetëm se në ç'masë duhet të konsiderohet Greqia si shtet ballkanik, por edhe se kufiri midis dy blloqeve pas vitit 1945 nuk e përcaktoi zhvillimin aq sa mund të mendohej. Jo gjithçka ndryshoi pasi Greqia u bashkua me BE-në, megjithëse fundi i diktaturës solli ndryshime të rëndësishme. Disa elemente duhet të përmenden këtu: dominimi politik i ushtrisë dhe i lidhjeve të fshehta; sundimi i shërbimeve sekrete dhe i policisë; strukturat klienteliste të sundimit; lidhshipi karizmatik; brishtësia e sistemit demokratik (bojkotet zgjedhore); ekonomia e varur nga shteti; patronazhi në shërbimin publik të stërfryer pas vitit 1981; mosfunksionimi i administratës shtetërore. Krahasimi i Greqisë me shtetet komuniste të Ballkanit zbulon jo vetëm dallime të lidhura me bllokun, por edhe ngjashmëri të shumta. Sigurisht, Greqia mund të krahasohet edhe me diktaturat ushtarake të Evropës Jugore, atyre në Spanjë dhe në Portugali. Por jo vetëm gjeografikisht, por edhe kulturalisht, Greqia është kryesisht pjesë e Ballkanit. Politika pushtuese greke e vitit 1912 ishte ajo që përforcoi këtë lidhje të Greqisë me Ballkanin. Por krahasimi i komunizmave ballkanikë me Greqinë zbulon edhe dallime: pas përpjekjeve fillestare, të dështuara, midis viteve 1950 dhe 1967, Greqia që nga

viti 1974 ia doli që ta shtyjë mbrapsht ushtrinë dhe shtetin paralel dhe të ndërtojë një demokraci në të cilën u bë e mundur që pushteti të ndryshohet përmes zgjedhjeve, si dhe të shpërbëhen bllokadat partiake të periudhës mes dy luftërave. Më shumë sesa anëtarësimi në NATO, anëtarësimi në BE i dha vendit një nxitje të fortë zhvillimore dhe e veçoi ekonomikisht nga fqinjët veriorë edhe për sa i përket standardit të jetës. Në fushën e politikës ekonomike, Greqia ishte mbështetur shumë më pak në industrializim të detyruar, por tranzicionin në shoqëri shërbimi e bëri më herët se fqinjët e saj. Kriza aktuale e thellë ekonomike dhe sociale në Greqi i ka rrënjët në vitet 1980, në vitet kur vendi nuk kishte marrë masa të qëndrueshme për ta bërë ekonominë konkurruese përtej sektorëve të tillë si turizmi dhe transporti.

Nuk janë vetëm elementet e shumta strukturore të paraqitura në këtë vëllim ato që justifikojnë trajtimin e Ballkanit në shekullin e shkurtër XX si njësi interpretimi. Si kategori politike për të ndihmuar në trajtimin e çrregullimeve post-imperiale, ai, në mënyrë të përsëritur, është përdorur edhe nga aktet politikë të rajonit. Një nga karakteristikat përcaktuese të shekullit XX janë edhe përpjekjet e dështuara, jo vetëm së fundmi, për të vendosur një sistem rendi post-imperial brenda-rajonal, bazuar në parullën Ballkani popujve të Ballkanit. As federalizmi ballkanik i komunistëve dhe as ballkanizmi jokomunist nuk ishin në gjendje t'i kapërcenin dallimet nacionale në rajon, meqë prapa të dy projekteve fshiheshin interesat nacionale. Paaftësia e shteteve rajonale për t'u përballur vetë me trashëgiminë perandorake hapi rajonin për mbishtresim perandorak të përtërirë nga jashtë,

shkurtimisht përmes Gjermanisë naziste, më gjatë përmes Bashkimit Sovjetik. Ky mbishtresim doli të jetë po aq i brishtë dhe i vështirë sa sundimi osman në periudhën e tij të vonshme. Të dy aleatët e Gjermanisë naziste dhe partnerët e Bashkimit Sovjetik shpejt u pa se ata nuk ishin vasalë të dëgjueshëm, por më tepër akterë krye më vete që po përpiqeshin t'i përdornin *fuqitë e mëdha* për qëllimet e veta kombëtare – qoftë për revizionizëm territorial në Luftën e Dytë Botërore, apo për rindërtim industrial pas vitit 1945. Sjellja ndaj fuqive të mëdha luhetet nga nënshtrimi i plotë, ndonjëherë me pavarësi të inskenuar, deri te autarkia dhe vetizolimi. Por gjatë vlerësimit duhet një vështrim më i afërt dhe më i kujdesshëm: nënshtrimi i plotë i Bullgarisë ndaj Bashkimit Sovjetik, për shembull, i shërbente qëllimeve të interesit vetjak (ndihma ekonomike, hapja e tregut sovjetik). Deri më tani, shumë pak vëmendje i është kushtuar faktit se regjimet komuniste shfrytëzuan përvojën shekullore në trajtimin e perandorive të fuqishme edhe kundër Moskës. Elitat rumune ishin mbajtur midis Perandorisë Osmane, Austrisë dhe Rusisë për periudha të gjata kohore; elitat shqiptare kishin penguar me sukses Perandorinë Osmane të vonshme që të impononte ligjin perandorak, taksën dhe monopolin e forcës. Prandaj, elitat rajonale politike kultivuan një formë tjetër të subverzionit dhe rezistencës ndaj hegjemonëve përkatës nga Polonia apo Hungaria, një rezistencë që buronte nga sunduesit, e jo nga shoqëria civile. Ndoshta pikërisht kjo kokëfortësi e mujsharëve politikë kundruall suzerenëve të vet, është ajo që e ka karakterizuar rajonin deri më sot. Shekulli XX ofron shembuj të shumtë të udhëheqësve shtetërorë rajonalë, të cilët ia dilnin të imponoheshin nga pozita inferiore

kundruall partnerëve në dukje mbizotërues: kjo është veçanërisht e vërtetë për Zogun dhe Hoxhën në Shqipëri, Antoneskun, Georgiu-Dezhin dhe Çausheskun në Rumani, si dhe për Titon në Jugosllavi. Kjo kokëfortësi e politikës së jashtme shoqërohej gjithmonë me një represion të ashpër nga brenda. Kjo politikë varej gjithashtu nga konstelacioni në të cilin sunduesit ballkanikë mund të manovronin midis disa fuqive mbrojtëse dhe nga mundësia e vënies së tyre kundër njëra-tjetrës. Prandaj, ky sistem u shemb gjatë relaksimit të politikës globale në vitet 1980. Aktualisht është sërish në ngritje derisa BE, SHBA, Rusia, Kina dhe Turqia po përpiqen për të fituar ndikim në rajon.

Një shoqëri civile nuk ia doli të zhvillohej në Ballkan në shekullin e shkurtër XX. Shekulli i shkurtër XX në rajon përfundoi me lodhje – dhe me zemërim, i cili, pas viteve të dhunës, u shndërrua gjithashtu në lodhje. Regjimet komuniste të rajonit u kishin imponuar përpjekje të mëdha njerëzve të vet për të arritur nivelin ekonomik, shoqëror dhe material të pjesëve të tjera të Evropës dhe kështu të provonin epërsinë e shtetit nacional mbi perandoritë. Asnjëherë më parë shteti nuk kishte ndërhyrë në jetën private dhe intime të njerëzve të vet, siç kishte bërë në dekadat e politikës komuniste (në Shqipëri, Bullgari dhe Rumani). Asnjëherë më parë shteti nuk kishte kërkuar kaq shumë fuqi dhe tagër për veten. Kjo është ndoshta arsyeja pse besimi në institucionet shtetërore në Ballkan ka mbetur kaq i ulët. Shteti ishte akter kryesor i dhunës. Ai mbeti i dominuar nga aparati i sigurisë, i administruar nga strukturat joformale që nuk ishin parashikuar në kushtetutë. Mobiliteti social, të cilin e kishin nisur komunizmat ballkanikë, në fund e kishte ndryshuar rajonin thelbësisht. Në pranverën e

vitit 2019, prej tij, në shumë vende, dolën ato forca të shoqërisë civile që demonstrojnë kundër sundimtarëve autoritarë post-komunistë. Nga komunizmat ballkanikë dolën edhe nacionalizmi i propaganduar gjerësisht nga shteti, ksenofobia e mbështetur nga shteti dhe averzioni ndaj perëndimit. Në trashëgiminë e komunizmit, fundja, bëjnë pjesë edhe elitat nga konglomerati i partive dhe shërbimeve sekrete (post-)komuniste, pjesërisht edhe paramilitarëve, të cilët, në vitin 2019, akoma qeverisin pjesë të mëdha të rajonit, i cili në shumëçka akoma nuk e ka tejkaluar trashëgiminë perandorake – dhe i cili madje nuk e ka tejkaluar as trashëgiminë e atyre që në shekullin e shkurtër XX donin t’i tejkalonin plotësisht perandoritë.

Shtojcë

Veprat themelore

- Ulf Brunnbauer/Konrad Clewing/Oliver Jens Schmitt (Hgg.), Online-Handbuch der Geschichte Südosteuropas <https://www.hgsoe.ios-regensburg.de/texte-des-online-handbuchs.html>;
- Ulf Brunnbauer/Klaus Buchenau, Geschichte Südosteuropas. Stuttgart 2018;
- Konrad Clewing/Oliver Jens Schmitt (Hgg.), Geschichte Südosteuropas. Regensburg 2011;
- Rumen Daskalov u. a. (Hgg.), Entangled History of the Balkans. 4. Bde. Leiden 2013–2017;
- Oliver Jens Schmitt/Michael Metzeltin (Hgg.), Das Südosteuropa der Regionen. Wien 2015;
- Stefano Bottoni, Long awaited West. Eastern Europe since 1944. Bloomington 2017;
- John R. Lampe, Balkans into Southeastern Europe. A Century of War and Transition. Basingstoke 2006

Vendet e veçanta

- Shqipëria: Peter Bartl, Albanien. Regensburg 1995; Oliver Jens Schmitt, Die Albaner. 2. Aufl. München 2018
- Bosnia-Hercegovina: Mark A. Hoare, The History of Bosnia. London 2007; Noel Malcolm, Geschichte Bosniens. Frankfurt a. M. 1996; Srećko M. Džaja, Die politische Realität des Jugoslawismus (1918–1991) mit besonderer Berücksichtigung Bosnien-Herzegowinas. München 2002

- Bullgaria: Richard Crampton, Bulgaria. Oxford 2007; Rumen Daskalov, Debating the Past. Modern Bulgarian History. From Stambolov to Zhivkov. Budapest/New York 2011; Rumen Daskalov, Bălgarskoto obštestvo 1878–1939. 2 Bde. Sofia 2005; Ivaylo Znepolski u. a., Bulgaria under Communism. London/New York 2019
- Greqia: Ioannis Zelepos, Kleine Geschichte Griechenlands. 2. Aufl. München 2017; Chrestos Chatzeioseph (Hg.), Istoría tes Elladas tu 20u aiona. 7 Bde. Athen 2003–2009; Gunnar Hering, Die politischen Parteien in Griechenland 1821–1936. 2 Bde. München 1992; Georgios B. Dertiles, Epta polemoi, tesseris emphylioi, epta ptocheuseis 1821–2016. Athen 2016; Kostas Kostis, Ta kakomathemena paidia tes istorias. E diamorphose tu neoelleniku kratous, 19.–21. aionas. Athen 2015
- Jugosllavia: Holm Sundhaussen, Geschichte Jugoslawiens 1918–1980. Stuttgart u. a. 1982; Holm Sundhaussen, Jugoslawien und seine Nachfolgestaaten. Wien u. a. 2012; Ivo Banac, The National Question in Yugoslavia. 2. Aufl. Ithaca NY 1992; Sabrina P. Ramet, Die drei Jugoslawien. München 2011; Marie-Janine Calic, Geschichte Jugoslawiens im 20. Jahrhundert. München 2014
- Kosova: Noel Malcolm, Kosovo. A Short History. New York 1998; Oliver Jens Schmitt, Kosovo – Kurze Geschichte einer zentralbalkanischen Landschaft. Wien 2008
- Kroacia: Ludwig Steindorff, Kroatien. 2. Auflage Regensburg 2007; Zdenko Radelić, Hrvatska u Jugoslaviji 1945–1991. Zagreb 2006

- Maqedonia: Michael R. Palairer, Macedonia. A Voyage through History. 2 Bde. Newcastle upon Tyne 2015; Walter Lukan/Peter Jordan (Hg.), Makedonien. Geographie, Ethnische Struktur, Geschichte, Sprache und Kultur, Politik, Wirtschaft, Recht. Wien 1998; Istorija na makedonskiot narod. 5 Bde. Shkup 2000–2003
- Serbia: Holm Sundhaussen, Geschichte Serbiens 19.–21. Jahrhundert. Wien u. a. 2007; Mile Bjelajac, Pisati istoriju Jugoslavije: viđenje srpskog faktora. Belgrad 2007
- Rumania: Keith Hitchins, Rumania: 1866–1947. Oxford 1994; Dennis Deletant, Romania under Communism. London/New York 2019; Lucian Boia, Romania. Borderland of Europe. London 2001; Harald Roth, Kleine Geschichte Siebenbürgens. Köln, Weimar, Wien 2 2003; Thede Kahl/Michael Metzeltin/Mihai R. Ungureanu (Hg.), Rumänien. Wien 2006

Pasqyra e literaturës

- Abadi, Jacob 1996: Israel and the Balkan States. Middle Eastern Studies 32/4, 296–320
- Abdyli, Tahir 1992: Hasan Prishtina në Lëvizjen Kombëtare dhe Demokratike Shqiptare 1908–1933. Prishtina
- Achim, Viorel/Iordachi, Constantin (Hgg.) 2004: România și Transnistria: Problema Holocaustului. Perspective istorice și comparative. Bukarest
- Achim, Viorel Achim 1998: The Roma in Romanian History. Budapest

- Ačkoska, Violeta 2003: Bratstvoto i edinsvoto megu harmonija i disharmonija 1944–1974. Shkup
- Ačkoska, Violeta 2011: Violeta Ačkoska. The Political Conditions in DF Macedonia (1944–45) and the Problem of the Unification of the Macedonian People. *Macedonian Historical Review* 2, 267–284
- Adanir, Fikret 1979: Die Makedonische Frage. Ihre Entstehung und Entwicklung. Wiesbaden
- Aga Rossi, Elena /Giusti, Maria Teresa 2011: Una guerra a parte. I militari italiani nei Balcani 1940–1945. Bologna
- Andreescu, Gabriel 2008: Reprimarea mișcării Yoga în anii '80. Iași
- Andrei, Andreea/Branda, Alina 2015: Abortion Policy and Social Suffering. The Objectification of Romanian Women's Bodies under Communism (1966–1989). *Women's History Review* 24/6, 881–899
- Antić, Ana 2016: The Pedagogy of Workers' Self-Management: Terror, Therapy, and Reform Communism in Yugoslavia after the Tito-Stalin Split. *Journal of Social History* 50/1, 179–203
- Antohi, Sorin (Hg.) 2007: Narratives Unbound. Historical Studies in Post-Communist Eastern Europe. Budapest
- Anton, Mioara 2015: Parazitismul social. Reguli și norme pentru societatea omului nou. *Studii și materiale de istorie contemporană* 1, 33–48
- Anton, Mioara 2016: »Ceașescu și poporul«. Scrisori către »iubitul conducător« (1965–1989). Târgoviște
- Antoniou, Konstantinos 1964: Historia tes Hellenikes Basilikes Chorophylakes 1833–1964. Athen
- Archer, Rory/Duda, Igor/Stubbs, Paul (Hgg.) 2016: Social Inequalities and Discontent in Yugoslav Socialism. Abingdon

- Aschenbrenner, Jörg u. a. (Hgg.) 2009: Militäroperationen und Partisanenkampf in Südosteuropa. Vom Berliner Kongress zum Ende Jugoslawiens. Wien
- Auernheimer, Gustav 2014: Der griechische Bürgerkrieg 1946 bis 1949. Ereignisse und Erinnerungen. Südost-Forschungen 73, 90–119
- Auernheimer, Gustav 2017: Gustav Auernheimer, Die Militärdiktatur Griechenlands 1967 bis 1974 und ihre Vorgeschichte. Südost-Forschungen 76, 128–161
- Augerides, Manos/Gaze, Ephe/Kornetes, Kostas (Hgg.) 2015: Metapoliteuse. E Ellada sto metaichmio dyo aionon. Athen
- Avramov, Rumen 2012: »Spasenie i padenie«. Mikroikonomika na dăržavnija antisemitizăm v Bălgarija 1940–1944 g. Sofia
- Avramov, Rumen 2016: Ikonomika na »Văzroditelnija proces«. Sofia
- Avramovski, Živko 1985: Ratni ciljevi Bugarske i centralne sile 1914–1918. Belgrad
- Backes, Uwe/Heydemann, Günther/Vollnals, Clemens (Hgg.) 2019: Staatssozialismen im Vergleich. Göttingen
- Baeva, Iskra/Kalinova, Evgenia 2009: Bulgarien von Ost nach West. Zeitgeschichte ab 1939. Wien
- Baeva, Iskra/Kalinova, Evgenia 2010: Bălgarski prehodi 1939–2010. Sofia
- Baier, Hannelore 2012: Ceaușescu und die Aussiedlung der Deutschen aus Rumänien. Zeitschrift für siebenbürgische Landeskunde 35/1, 27–50
- Balta, Sebastian 2005: Rumänien und die Grossmächte in der Ära Antonescu (1940–1944). Stuttgart

- Banac, Ivo (Hg.) 1983: The effects of World War I. The Class War after the Great War. Boulder
- Banac, Ivo 2003: The Diary of Georgi Dimitrov, 1933–1949. New Haven
- Bárdi, Nándor 1999: Die minderheitenpolitischen Strategien der ungarischen Bevölkerung in Rumänien zwischen den Weltkriegen. Südost-Forschungen 58, 267–312
- Barrett, Michael B. 2013: Prelude to Blitzkrieg. The 1916 Austro-German Campaign in Romania. Bloomington
- Basciani, Alberto 2018: Dificila unire, Basarabia și România Mare, 1918–1940. Chișinău
- Bašić, Natalija 2002: Jeder Tag war »Allgemeine Volksverteidigung« (ONO). Zur militaristischen Kultur und Gewalterziehung im sozialistischen Jugoslawien (SFRJ) 1945–1990. Jahrbücher für Geschichte und Kultur Südosteuropas 4, 69–90
- Beljakova, Nadezhda/Bremer, Thomas/Kunter, Katharina 2016: »Es gibt keinen Gott!«. Kirchen und Kommunismus. Eine Konfliktgeschichte. Freiburg im Breisgau
- Bell, John D. 1977: Peasants in Power. Alexander Stambolijski and the Bulgarian Agrarian National Union 1899–1923. Princeton
- Belliades, Chanibal 2017: Pro tes thyelles Metaxas-Mousolini – ellenoitalikes scheseis 1939–1940. Athen
- Beremes, Thanos 2009: O Metaxas kai e epoche tu. Athen
- Beremes, Thanos 2017: Andreas Papandreu. Megales prosdokies. Athen
- Berger, Stefan M./Miller, Aleksej I. (Hgg.) 2015: Nationalizing Empires. Budapest/New York

- Berindei, Mihnea/Dobrincu, Dorin/Goșu, Armand 2009–2016: *Istoria comunismului românesc*. 3 Bde. Iași
- Berov, Ljuben 1990: The Idea of a »Cooperative Society« in East European Peasant Movements During the Interwar Period, in: Ferenc Glatz (Hg.), *Modern Age – Modern Historian*. In Memoriam György Ránki (1930–1988). Budapest, 265–286
- Betea, Lavinia 2009: 21 august 1968 – apoteoza lui Ceaușescu. Iași
- Betea, Lavinia 2018: *Ultimul an din viața Elenei Ceaușescu. Agenda Tovarășei în 1989*. Bukarest
- Betea, Lavinia u. a. 2012–2015: *Ceaușescu*. 3 Bde. Bukarest
- Bethke, Carl 2009: *Deutsche und ungarische Minderheiten in Kroatien und der Vojvodina 1918–1941. Identitätsentwürfe und ethnopolitische Modernisierung*. Wiesbaden
- Bieber, Florian 2005: *Serbischer Nationalismus vom Tod Titos bis zum Ende der Ära Miloševićs*. Wien
- Bieber, Florian/Galijaš, Armina/Archer, Rory (Hgg.) 2014: *Debating the End of Yugoslavia*. Farnham
- Biljarski, Cočo 2012: *Aleksandăr Protogerov – generalăt-vojvoda*. Sofia
- Binder-Iijima, Edda (Hg.) 2010: *Die Hohenzollern in Rumänien 1866–1947*. Wien u. a.
- Biondich, Mark 2000: *Stjepan Radić, the Croat Peasant Party, and the Politics of Mass Mobilization, 1904–1928*. Toronto u. a.
- Biondich, Mark 2007: *Vladko Maček and the Croat Political Right, 1928–1941*. *Contemporary European History* 16/2, 203–213

- Bischof, Günter (Hg.) 2014: 1914. Austria-Hungary, the Origins and the first Year of World War I. New Orleans
- Bjelajac, Mile 2004: Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941. Belgrad
- Bled, Jean-Pierre (Hg.) 2014: Les guerres balkaniques 1912–1913. Paris
- Blomqvist, Anders E. B./Trencsényi, Balázs/Iordachi, Constantin (Hgg.) 2013: Hungary and Romania beyond national narratives. Comparisons and entanglements. Oxford u. a.
- Boeckh, Katrin 1996: Von den Balkankriegen zum Ersten Weltkrieg. Kleinstaatenpolitik und ethnische Selbstbestimmung auf dem Balkan. München
- Boeckh, Katrin/Rutar, Sabine (Hgg.) 2017: The Balkan Wars from Contemporary Perception to Historic Memory. Hampshire
- Boeckh, Katrin/Rutar, Sabine (Hgg.) 2018: The Wars of Yesterday. The Balkan Wars and the Emergence of Modern Military Conflict, 1912–1913. New York
- Bogles, Polymeres 2014: E adynatë epanastase. E koinonike dynamike tu emphyliu polemu. Athen
- Boia, Lucian 2009: Germanofilii. Elita intelektuală românească în anii Primului Război Mondial. Bukarest
- Boia, Lucian 2014: Fallstricke der Geschichte. Die rumänische Elite von 1930 bis 1950. Berlin
- Boia, Lucian 2015: Cum s-a românizat România. București
- Bojadzieva, Pepka 2010: Socialnoto inženerstvo. Politiki za priem vāv visšite učilišta prez komunističeskija režim v Bălgarija. Sofia
- Borgogni, Massimo 2007: Tra continuità e incertezza. L'Italia e l'Albania 1914–1939. Mailand

- Borodziej, Włodzimierz/Górny, Maciej 2018: Der vergessene Weltkrieg. Europas Osten 1912–1923. 2 Bde. Darmstadt
- Boškovska, Nada 2009: Das jugoslawische Makedonien 1918–1941. Wien u. a.
- Bosomitu, Ștefan 2014: Miron Constantinescu. O biografie. Bukarest
- Bosomitu, Ștefan/Burcea, Mihai (Hgg.) 2012: Spectrele lui Dej. Incursiuni în biografia și regimul personal unui dictator. Iași
- Bottoni, Stefano 2007: Transilvania rossa. Il comunismo romeno e la questione nazionale 1944–1965. Rom
- Bottoni, Stefano 2010: Reassessing the Communist Takeover in Romania: Violence, Institutional Continuity, and Ethnic Conflict Management. *East European Politics and Societies* 24/1, 59–89
- Bottoni, Stefano 2013: National Projects, Regional Identities, Everyday Compromises. *Szeklerland in Greater Romania. The Hungarian Historical Review* 3, 477–511
- Bottoni, Stefano 2017a: Finding the Enemy: Ethnicized State Violence and Population Control in Ceaușescu's Romania. *Journal of Cold War Studies* 19/4, 113–136
- Bottoni, Stefano 2017b: Între constrângere externă și represiune internă: Opoziția României la »perestroika« sovietică. *Arhivele Totalitarismului* 3–4, 152–171
- Bottoni, Stefano 2018: Stalin's Legacy in Romania. *The Hungarian Autonomous Region, 1952–1960*. Lanham u. a.
- Bougarel, Xavier 2015: *Survivre aux empires. Islam, identité nationale et allégeances politiques en Bosnie-Herzégovine*, Paris

- Bozgan, Ovidiu 2013/14: Relațiile României cu Iranul imperial, 1965–1968. *Arhivele Totalitarismului* 2013/1–2, 119–133, 2013/3–4, 87–104 und 2014/1–2, 93–116
- Brandes, Detlef/Sundhaussen, Holm/Troebst, Stefan (Hgg.) 2010: *Lexikon der Vertreibungen. Deportation, Zwangsaussiedlung und ethnische Säuberung im Europa des 20. Jahrhunderts*. Wien
- Broszat, Martin/Hory, Ladislaus 1965: *Der Kroatische Ustascha-Staat, 1941–1945*. Stuttgart
- Brown, Keith 2013: *Loyal unto Death. Trust and Terror in Revolutionary Macedonia*. Bloomington
- Brown, Keith 2015: *Order, Reputation and Narrative. Forms of State Violence in Late Socialist Macedonia*. *European History Quartely* 45/2, 295–314
- Bruja, Radu-Florian 2006: *Carol al-II-lea și partidul unic*. Iași
- Brunnbauer, Ulf 2000/2001: *Abgebrochene Entwicklung? Die Rhodopen als regionale Fallstudie für die wirtschaftlichen Folgen des Zerfalls des Osmanischen Reiches*. *Südost-Forschungen* 59/60, 323–350
- Brunnbauer, Ulf 2004: *Fertility, Families and Ethnic Conflict: Macedonians and Albanians in the Republic of Macedonia, 1944–2002*. *Nationalities Papers* 32/3, 565–598
- Brunnbauer, Ulf 2007: Ulf Brunnbauer, »Die sozialistische Lebensweise«. *Ideologie, Gesellschaft und Familie und Politik in Bulgarien (1944–1989)*. Wien
- Brunnbauer, Ulf 2010: Ulf Brunnbauer, »Everybody

- Believes the State Should Do Everything for Them«: An Essay on State-Society Relations in Communist Bulgaria. *Divinatio* 31, 171–180
- Brunnbauer, Ulf 2016: Ulf Brunnbauer, *Globalizing Southeastern Europe. Emigrants, America, and the State Since the Late Nineteenth Century*. Lanham u. a.
- Brunnbauer, Ulf/Grandits, Hannes (Hgg.) 2013: *The Ambiguous Nation. Case Studies from Southeastern Europe in the 20 th Century*. München
- Brunnbauer, Ulf/Kassabova, Amelia 2019: The Memory of Opposition and Dissent Against State Socialism. The Bulgarian Case. *Balkanistic Forum* 1, 22–44
- Brunnbauer, Ulf/Nonaj, Visar/Raeva, Biljana 2013: Workers, Steel Factories, and Communism: Labor in Kremikovci (Bulgaria) and Elbasan (Albania) under State Socialism. *IOS Mitteilungen* 62, Regensburg
- Buchenau, Klaus 2004: *Orthodoxie und Katholizismus in Jugoslawien 1945–1991*. Wiesbaden
- Buchenau, Klaus 2011: Klaus Buchenau, *Auf russischen Spuren. Orthodoxe Antiwestler in Serbien 1850–1945*. Wiesbaden
- Buchenau, Klaus 2015: Der dritte Weg ins Zwielficht? Korruption in Tito-Jugoslawien. *Südosteuropäische Hefte* 4/1, 23–45
- Büchschütz, Ulrich 2004: *Minderheitenpolitik in Bulgarien. Die Politik der Bulgarischen Kommunistischen Partei (Bkp) gegenüber den Juden, Roma, Pomaken und Türken 1944–1989*. Berlin
- Budeancă, Cosmin/Báthory, Dalia (Hgg.) 2017: *Histories (Un)Spoken. Strategies of Survival and Social-Professional Integration in Political Prisoners' Families*

- in Communist Central and Eastern Europe in the '50s and '60s. Wien
- Bulgares, Giannes 2013: *E metapoliteutike Ellada 1974–2009*. Athen
- Burgwyn, James H. 1979: *La sfida di Mussolini alle grandi potenze nei Balcani e sul Danubio 1925–1933*. Mailand
- Burgwyn, James H. 1997: *Italian Foreign Policy in the Interwar Period 1918–1940*. London
- Burgwyn, James H. 2005: *Empire on the Adriatic. Mussolini's Conquest of Yugoslavia 1941–1943*. New York
- Buruiană, Ovidiu 2013a: *Construind opoziția. Istoria politică a Partidului național liberal între anii 1927 și 1933*, Iași
- Buruiană, Ovidiu 2013b: *Liberalii. Structuri și sociabilități politice liberale în România interbelică*, Iași
- Byrne, Jeffrey James 2015: *Beyond Continents, Colours, and the Cold War. Yugoslavia, Algeria, and the Struggle for Non-Alignment*. *The International History Review* 37/5, 912–932
- Cain, Daniel 2018: *Grigore Procopiu: Parlamentul în pribegie 1916–1918. Amintiri, note și impresii*. București
- Calic, Marie-Janine 1994: *Sozialgeschichte Serbiens 1815–1941*. München
- Calic, Marie-Janine/Neutatz, Dietmar/Obertreis, Julia (Hgg.) 2011: *The Soviet Union and Yugoslavia in the 1970s*. Göttingen/Oakville
- Câmpeanu, Pavel 2000: *Aspects of Romanian Stalinism's History: Ana Pauker, A Victim of Anti-Semitism?* *East European Politics and Societies* 14/2, 157–178

- Campus, Eliza 1972: *Înțelegerea balcanică*. Bukarest
- Čapo, Hrvoje 2008: Broj primljenih časnika bivše austrougarske vojske u vojsku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. *Časopis za suvremenu povijest* 3, 1087–1103
- Čapo, Hrvoje 2015: *Kraljevina čuvara. Represivni aparat monarhističke Jugoslavije na području hrvatskih zemalja (1918–1941)*. Zagreb
- Case, Holly 2009: *Between States. The Transylvanian Question and the European Idea during World War II*. Stanford
- Cattaruzza, Marina 2007: *Il confine orientale d'Italia*. Bologna
- Cattaruzza, Marina 2014: *L'Italia e la questione adriatica*. Bologna
- Cattaruzza, Marina/Langewiesche, Dieter (Hgg.) 2013: *Territorial Revisionism and the Allies of Germany in the Second World War*. New York
- Čeka, Egin 2014: »Ligji i shenjtë i partisë«. Ateizimi dhe politika ndaj fesë në Shqipërinë komuniste. *Përpjekja* 32/33, 129–152
- Chasiotes, Lukianos 2013: *Ta paidia tu emphyliu*. Athen
- Cioflâncă, Adrian 2007: Preliminaries for the history of the Romanian Communist Youth Union. *Studia Universitatis Babes-Bolyai Historia* 1–2, 75–105
- Clark, Christopher 2012: *Sleepwalkers. How Europe went to War*. London
- Clayer, Nathalie 1990: *L'Albanie, pays des derviches: les ordres mystiques musulmans en Albanie à l'époque post-ottomane (1912–1967)*. Berlin, Wiesbaden

- Clayer, Nathalie 2002: Religion et nation chez les Albanais, XIX e –XX e siècles. Istanbul
- Clayer, Nathalie 2007: Aux origines du nationalisme albanais. La naissance d'une nation majoritairement musulmane en Europe. Paris
- Clayer, Nathalie 2008: L'albanisation des toponymes dans l'Albanie de l'entre-deux-guerres ou les méandres d'une lente construction étatique, in: Gilles de Rapper/ Pierre Sintès (Hgg.), Nommer et classer dans les Balkans. Athen, 237–255
- Clayer, Nathalie 2009: Nathalie Clayer, L'albanisation de la zone frontrière albano-grecque et ses aléas dans l'entre-deux-guerres. Südost-Forschungen 68, 328–348
- Clayer, Nathalie 2014: De retour sur les »révoltes albanaises« de l'après 1908. Südost-Forschungen 73, 191–230
- Clayer, Nathalie/Bougarel, Xavier 2013: Les musulmans de l'Europe du Sud-Est. Des Empires aux États balkaniques. Paris
- Clementi, Marco 2013: Camicie nere sull'Acropoli. L'occupazione italiana in Grecia (1941–1943) Rom
- Conti, Davide 2008: L'occupazione italiana dei Balcani. Crimini di Guerra e mito della »brava gente« (1940–1943). Rom
- Copilaș, Emanuel 2015: Națiunea socialistă. Politica identității în epoca de aur. Iași
- Cornwall, Mark 2000: The Undermining of the Habsburg Monarchy. The Battle for Hearts and Minds. Basingstoke
- Cornwall, Mark (Hg.) 2004: Die letzten Jahre der Donaumonarchie. Der erste Vielvölkerstaat im Europa des frühen 20. Jahrhunderts. Essen

- Cornwall, Mark 2010: The Habsburg Elite and the Southern Slav Question 1914–1918, in: Lothar Höbelt/Thomas G. Otte (Hgg.), *A Living Anachronism? European Diplomacy and the Habsburg Monarchy*. Wien u. a., 239–270
- Cornwall, Mark/Newman, John Paul 2016: *Sacrifice and rebirth. The legacy of the Last Habsburg war*. New York/Oxford
- Cramp, Laurien 2015: *The Warsaw Pact reconsidered. International relations in Eastern Europe, 1955–1969*. London/New York
- Creuzberger, Stefan/Görtemaker, Manfred (Hgg.) 2002: *Gleichschaltung unter Stalin? Die Entwicklung der Parteien im östlichen Europa 1944–1949*. Paderborn
- Crna Gora 2015: *Crna gora u prvom svetskom ratu*. Cetinje/Podgorica
- Csaplár-Degovics, Krisztián 2008: Der erste Balkankrieg und die Albaner. Ein Beitrag zur Geschichte der Unabhängigkeitsproklamation Albaniens (28. November 1912). *SüdostForschungen* 67, 168–201
- Csaplár-Degovics, Krisztián 2014: Krisztián Csaplár-Degovics, Die Internationale Kontrollkommission Albaniens und die albanischen Machtzentren (1913/1914). Beitrag zur Geschichte der Staatsbildung Albaniens. *Südost-Forschungen* 73, 231–267
- Csaplár-Degovics, Krisztián/Demeter, Gabor 2014: Social Conflicts, Changing Identities and Everyday Strategies of Survival in Macedonia on the Eve of the Collapse of the Ottoman Central Power (1903–1912). *The Hungarian Historical Review* n.s. 3/3, 609–649

- Cvetković, Srđan 2006: Između srpa i čekića. Represije u Srbiji 1944–1953. Belgrad
- Cvetković-Sander, Ksenia 2011: Sprachpolitik und nationale Identität im sozialistischen Jugoslawien (1945–1991). Serbokroatisch, Albanisch, Makedonisch und Slowenisch. Wiesbaden
- Daskalakes, Apostolos 1973: Historia tes hellenikes chorophylakes 1936–1950. 2 Bde. Athen
- Daskalov, Rumen 1998: Development in the Balkan Periphery Prior to World War II. Some Reflections. *Südost-Forschungen* 57, 207–244
- Daskalov, Rumen 2005: Bălgarskoto obštestvo 1878–1939. 2 Bde. Sofia
- De Rapper, Gilles 2008: Musulmans convertis et chrétiens autochthones en Albanie du Sud, in: Gilles de Rapper/Pierre Sintès (Hgg.), *Nommer et classer dans les Balkans*. Athen 351–367
- Deletant, Dennis 2006: Hitler's forgotten Ally. Ion Antonescu and His Regime, Romania, 1941–1944. Basingstoke
- Deletant, Dennis 2007: »Taunting the Bear«: Romania and the Warsaw Pact, 1963–1989. *Cold War Studies* 7/4, 495–507
- Deletant, Dennis 2019: Romania under Communism. London/New York
- Demeter, Gábor/Csaplár-Degovics, Krisztián 2013: Albanian-Bulgarian Relations during the Balkan Wars and the Albanian-Macedonian Uprising (»Third Balkan War«, 1913), in: Penka Peykovska/Gábor Demeter (Hgg.), *Bulgaria and Hungary at War (1912–1918)*. Sofia/Budapest, 83–96

- Dépret, Isabelle 2014 Ioannis Metaxás et le religieux (1936–1941): expérience historique et débats actuels en Grèce. Cahiers balkaniques 42: <https://journals.openedition.org/ceb/5120#tocto1n4> (letzter Zugriff am 22. August 2018)
- Der Matossian, Bedross 2014: Shattered Dreams of Revolution. From Liberty to Violence in the Late Ottoman Empire. Stanford
- Dervishi, Kastriot 2015: Burgjet dhe kampet e Shqipërisë komuniste. Tirana
- Dibane, Lena 2000: E edaphike oloklerose tes Elladas 1830–1947. Athen
- Dimitrov, Martin K. 2018: Političeskata logika na socialističeskoto potreblenie. Sofia
- DiNardo, Richard L. 2015: Invasion. The Conquest of Serbia, 1915. Santa Barbara
- Djokić, Dejan 2007: Elusive Compromise. A History of Interwar Yugoslavia. London
- Dobre, Florica u. a. 2011: Acțiunea »Recuperarea«. Securitatea și emigrarea germanilor din România (1962–1989). Bukarest
- Dobrincu, Dorin 2008: Listele morții. Deținuți politici decedați în sistemul carceral din România potrivit documentelor Securității, 1945–1958. Bukarest
- Dobrincu, Dorin 2010: Cedarea Basarabiei a nordului Bucovinei și a ținutului Herța între neputință și iresponsabilitate: 26–28 iunie 1940. Catalogul expoziției. Bukarest
- Dobrincu, Dorin/Mănăstireanu, Dănuț (Hgg.) 2018: Omul evanghelic. O explorare a comunităților protestante românești. Iași

- Dobrivojević, Ivana 2006: Državna represija u doba diktature Kralja Aleksandra (1929–1935). Belgrad
- Dobrivojević, Ivana 2013: Selo i grad. Transformacija agrarnog društva Srbije 1945–1955. Belgrad
- Dobrivojević, Ivana 2015a: (In)Voluntary Builders of Socialism. Young Workers in the Early Socialist Yugoslavia. *Istorija XX veka* 1, 61–75
- Dobrivojević, Ivana 2015b: Living Under Surveillance. Life in Serbia under the Dictatorship of King Aleksandar (1929–1935). *East Central Europe* 42, 70–86
- Dobrivojević, Ivana 2016: Planiranje porodice u Jugoslaviji 1945–1974. *Istorija XX veka* 2, 83–98
- Dogo, Marco/Franzinetti, Guido (Hgg.) 2002: Disrupting and Reshaping. Early Stages of Nation-building in the Balkans. Ravenna
- Dornik, Wolfram 2013: Des Kaisers Falke. Wirken und Nach-Wirken von Franz Conrad von Hötzendorf. Innsbruck u. a. Cioltan-Drăghiciu, Andra-Octavia 2019: »Gut gekämmt ist halb gestutzt«. Jugendliche im sozialistischen Rumänien. Wien
- Dragomir, Elena 2015: Cold War Perceptions. Romania's Policy Change towards the Soviet Union. 1960–1964. Newcastle upon Tyne
- Duijzings, Ger 2002: Die Erschaffung von Ägyptern in Kosovo und Makedonien, in: Ulf Brunnbauer (Hg.), Umstrittene Identitäten. Ethnizität und Nationalität in Südosteuropa. Frankfurt a. M. u. a., 123–148
- Dulić, Tomislav 2006: Mass Killing in the Independent State of Croatia, 1941–1945. A Case for Comparative Research. *Journal of Genocide Research* 8, 255–281

- Dumitru, Diana 2016: *The State, Antisemitism, and Collaboration in the Holocaust. The Borderlands of Romania and the Soviet Union*. Cambridge
- Dutton, David 1998: *The Politics of Diplomacy. Britain and France in the Balkans in the First World War*. London
- Džaja, Srećko M. 2002: *Die politische Realität des Jugoslawismus (1918–1991)*. München
- Egro, Dritan 2012: *Nga Perandoria Osmane në shtetin shqiptar. Disa aspekte të trashëgimisë dhe të ndërprerjës së trashëgimisë osmane*. *Studime historike* 1–2, 171–182
- Egry, Gábor 2012: *Crowding Out: Experiences of Difference, Discourses of Identity and Political Mobilization in Interwar Transylvania*. *Studia Universitatis Cibiniensis. Series historica* 9, 161–182
- Egry, Gábor 2013: *Navigating the Straits. Changing Borders, Changing Rules and Practices of Ethnicity and Loyalty in Romania after 1918*. *The Hungarian Historical Review* 2/3, 449–476
- Egry, Gábor 2014: *Phantom Menaces? Ethnic Categorization, Loyalty and State Security in Interwar Romania*. *The Hungarian Historical Review* 3/3, 650–682
- Egry, Gábor 2017: *The World between Us: State Security and the Negotiation of Social Categories in Interwar Romania*. *East Central Europe* 44, 17–46
- Elenkov, Ivan 2009: *Lekite krile na totalitarnoto vāobraženie*. *Kritika i humanizām* 29/2, 211–235
- Elenkov, Ivan 2009: *Kulturnijat front*. Sofia
- Elenkov, Ivan 2018: *Orbita na socialističeskoto vsekidnevie*.

- Politiki i posledici na organizacionnija obhvat na masite, otnemaneto na sobstvenostta, formirane na neposredstvenoto obkrăženie i korupcijata v Narodna Republika Bălgarija. Sofia
- Elsie, Robert 2015: *The Albanian Treason Trial 1945*. London
- Elsie, Robert/Destani, Bejtullah 2013: *The Cham Albanians of Greece. A Documentary History*. London/New York
- Falina, Maria 2007: Between »Clerical Fascism« and Political Orthodoxy: Orthodox Christianity and Nationalism in Interwar Serbia. *Totalitarian Movements and Political Religions* 8/2, 247–258
- Ferhadbegović, Sabina 2008: *Prekäre Integration. Serbisches Staatsmodell und regionale Selbstverwaltung in Sarajevo und Zagreb 1918–1929*. München
- Ferhadbegović, Sabina 2010: Vor Gericht. Die Soldaten der Handschar-Division im Nachkriegsjugoslawien. *Südost-Forschungen* 69/70, 228–251
- Fevziu, Blendi 2016: *Enver Hoxha. The Iron Fist of Albania*. London/New York
- Fischer, Bernd J. 1984: *King Zog and the Struggle for Stability in Albania*. New York
- Fischer, Bernd J. (Hg.) 2007: *Balkan Strongmen. Dictators and Authoritarian Rulers of South Eastern Europe*. West Lafayette
- Fischer, Bernd J. 2008: *Albania at War 1939–1945*. West Lafayette
- Fishta, Iljaz 2000/2001: Agrarproblem und Agrarreform im Albanien der Zwischenkriegszeit. *Südost-Forschungen* 59/60, 387–422

- Flaiser, Chanken (Hg.) 2003: E Ellada '36–'49. Apo te diktatoria ston Emphylio. Tomes kai synecheies. Athen
- Fleischer, Hagen 1986: Im Kreuzschatten der Mächte. Griechenland 1941–1944. 2 Bde. Frankfurt a. M.
- Fleischer, Hagen/Sboronos, Nikos (Hgg.) 1989: E Ellada 1936–1944. Diktatoria – Katoche – Antistase. Athen
- Focardi, Filippo 2013: Il cattivo tedesco e il bravo italiano. La rimozione delle colpe della seconda guerra mondiale. Rom/Bari
- Freytag, Carl 2012: Deutschlands »Drang nach Südosten«. Der Mitteleuropäische Wirtschaftstag und der »Ergänzungsraum Südosteuropa« 1931–1945. Göttingen
- Fried, Marvin Benjamin 2012: The Cornerstone of Balkan Power Projection: Austro-Hungarian War Aims and the Problems of Albanian Neutrality, 1914–1918. *Diplomacy and Statecraft* 23/3, 425–445
- Friedrich, Wolfgang-Uwe 1985: Bulgarien und die Mächte 1913–1915. Ein Beitrag zur Weltkriegs- und Imperialismusgeschichte. Stuttgart
- Frusetta, James 2010: Fascism to Complete the National Project? Bulgarian Fascists' Uncertain View on the Palingenesis of the Nation. *East Central Europe* 37, 280–302
- Galijaš, Armina 2011: Eine Stadt im Zeichen des Krieges. Ethnopolitik und Alltag in Banja Luka (1990–1995). München
- Geissbühler, Simon (Hg.) 2016: Romania and the Holocaust. Hannover
- Georgiev, Georgi N. 2019: Bălgaro-albanski političeski otnošenija (1908–1915). Sofia

- Gerwarth, Robert 2017: *Die Besiegten. Das blutige Erbe des Ersten Weltkriegs*. München
- Gerwarth, Robert/Horne, John (Hgg.) 2013: *Krieg im Frieden. Paramilitärische Gewalt nach dem Ersten Weltkrieg*. Göttingen
- Gingeras, Ryan 2009: *Sorrowful Shores. Violence, Ethnicity, and the End of the Ottoman Empire, 1912–1923*. Oxford
- Genio, Eyal 2016: *The Ottoman Culture of Defeat. The Balkan Wars and Their Aftermath*. London
- Gjaurski, Marian/Kasabov, Konstantin 2012: *Väoružena säprotiva srešta komunističeskija režim v Bălgarija – gorjanskoto dviženie (1944–1955 g.)*, in: Ivajlo Znepolski (Hg.), *Da poznaem komunizma*. Sofia, 9–57
- Glantz, David M. 2006: *Red Storm Over the Balkans. The Failed Soviet Invasion of Romania*. Lawrence
- Glass, Hildrun 1996: *Zerbrochene Nachbarschaft. Das deutsch-jüdische Verhältnis in Rumänien (1918–1938)*. München
- Glass, Hildrun 2002: *Minderheit zwischen zwei Diktaturen. Zur Geschichte der Juden in Rumänien 1944–1949*. München
- Gobetti, Eric 2013: *Alleati del nemico. L'occupazione italiana in Jugoslavia 1941–1943*. Rom/Bari
- Goldstein, Ivo/Goldstein, Slavko 2015: *Tito*. Zagreb
- Goldstein, Slavko 2018: *1941. Das Jahr, das nicht vergeht*. Frankfurt a. M.
- Gollwitzer Helmut (Hg.) 1977: *Europäische Bauernparteien im 20. Jahrhundert*. Stuttgart
- Gori, Francesco/Pons, Silvio (Hgg.) 1996: *The Soviet*

- Union and Europe in the Cold War, 1943–53. Houndsmills, Basingstoke
- Gostentschnigg, Kurt 2018: Wissenschaft im Spannungsfeld von Politik und Militär. Die österreichisch-ungarische Albanologie 1867–1918. Wiesbaden
- Gräf, Rudolf/Volkmer, Gerald (Hgg.) 2011: Zwischen Tauwettersozialismus und Neostalinismus. Deutsche und andere Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1953–1964. München
- Grandits, Hannes/Sundhaussen, Holm (Hgg.) 2013: Jugoslawien in den 1960er Jahren. Auf dem Weg zu einem (a)normalen Staat? Wiesbaden
- Grebenarov, Aleksandăr/Georgiev, Georgi N. (Hgg.) 2014: 100 godini ot ohridsko-debärsko to västanie. Sofia
- Gross, Stephen G. 2015: Export Empire. German Soft Power in Southeastern Europe, 1890–1945. Cambridge
- Grothusen, Klaus-Detlev 1993: Südosteuropa-Handbuch Bd. 7 Albanien. Göttingen
- Grozeva, Nedjalka 2001: Gorjanite. Sbornik dokumenti 1944–1949 g. Sofia
- Gruev, Mihail 2004: Komunističeskijat elit v Bălgarija – regionalni i nacionalni mreži. Balkanističen forum 1–3, 97–103
- Gruev, Mihail 2009: Preorani slogove. Kolektivizacija i socijalna promjana v Bălgarskija severozapad 40-te–50-te godini na XX vek. Sofia
- Gruev, Mihail 2014: Mladežkite subkulturi v Bălgarija prez 70-te i 80-te godini na XX vek. Kritika i humanizăm 43/1–2, 49–57

- Gruev, Mihail/Kaljonski, Aleksej 2008: Vāzroditelen proces. Mjusulmanskite obštnosti i komunističeskijat režim. Sofia
- Gruev, Mihail/Miškova, Diana (Hgg.) 2013: Bālgarskijāt komunizām. Debati i interpretacii. Sofia
- Gunares, Basiles 2002: Egnosmenon koinonikon phronematon. Koinonikes kai alles opseis tu antikommunismu ste Makedonia tu Empyhliau Polemu (1945–1949). Thessalonike
- Gunares, Basiles 2010: To makedoniko zetema apo ton 19o eos ton 21o aiona. Athen
- Gunares, Basiles (Hg.) 2014: Eroes ton Ellenon. Athen
- Hacısalıhoğlu, Mehmet 2003: Die Jungtürken und die Mazedonische Frage (1890–1918). München
- Hadžijski, Ivan 2016: Vtoroto bālgarsko upravljenje vāv Vardarska Makedonija (april 1941 – septemvri 1944). Dupnica
- Halder, Marc 2013: Der Tito-Kult. Charismatische Herrschaft im sozialistischen Jugoslawien. München
- Halimi, Redi 2014: A Liberal Government in King Zog's Albania? Mehdi Frashëri and the Cabinet of the »Young« (1935–1936). Südost-Forschungen 73 (2014) 306–333
- Hall, Richard C. 1996: Bulgaria's Road to the First World War. New York
- Hall, Richard C. 2000: The Balkan Wars 1912–1913. Prelude to the First World War. London/New York
- Hall, Richard C. 2010: Balkan Breakthrough. The Battle of Dobro Pole 1918. Bloomington
- Hartl, Hans 1977: Der »einige« und »unabhängige«

- Balkan. Zur Geschichte einer politischen Vision. München
Haslinger, Peter 1993: Arad November 1918. Wien u. a.
Hatzivassiliou, Evanthis 2006: Greece and the Cold War.
Frontline State 1952–1967. London
Hatzopoulos, Pavlos 2008: The Balkans beyond
Nationalism and Identity. International Relations and
Ideology. London/New York
Haug, Hilde Katrine 2012: Creating a Socialist Yugoslavia.
Tito, Communist Leadership and the National Question.
London/New York
Hausleitner, Mariana 2001: Die Rumänisierung der
Bukowina 1918–1944. München
Hausleitner, Mariana 2014a: Die Donauschwaben 1868–
1948. Ihre Rolle im rumänischen und serbischen Banat.
Stuttgart
Hausleitner, Mariana 2014b: Der Einfluss des
Nationalsozialismus bei den Donauschwaben im
rumänischen und serbischen Banat. Spiegelungen 9
(63) 2, 57–72
Hausleitner, Mariana (Hgg.) 2018: Die Verfolgung
und Ermordung der europäischen Juden durch das
nationalsozialistische Deutschland 1933–1945. Bd. 13.
Slowakei, Rumänien und Bulgarien. Berlin/Boston
Heinen, Armin 1986: Die Legion »Erzengel Michael« in
Rumänien. München
Heinen, Armin 2007: Rumänien, der Holocaust und die
Logik der Gewalt. München
Heinen, Armin/Schmitt Oliver Jens (Hgg.) 2013:
Inszenierte Gegenmacht von rechts. Die »Legion
Erzengel Michael« in Rumänien 1918–1938. München

- Hensell, Stephan 2012: Albanien als Familienstaat. Zur Genealogie des bürokratischen Feldes in Südosteuropa, in: Mihai. D. Grigore u. a. (Hgg.), Herrschaft in Südosteuropa. Göttingen, 97–118
- Heppner, Harald (Hg.) 2016: Umbruch mit Schlachtenlärm. Siebenbürgen und der Erste Weltkrieg. Köln u. a.
- Herbstritt, Georg 2016: Entzweite Freunde. Rumänien, die Securitate und die DDR- Staatssicherheit 1950 bis 1989. Göttingen
- Hillgruber, Andreas 1954: Hitler, König Carol und Marschall Antonescu. Stuttgart
- Hionidou, Violetta 2006: Famine and Death in Occupied Greece 1941–1944. Cambridge
- Hoare, Marko Attila 2006: Genocide and Resistance in Hitler's Bosnia: the Partisans and the Chetniks, 1941–1943. Oxford
- Hodžić, Sanela/Schölzel, Christian 2012: Zwangsarbeit im »Unabhängigen Staat Kroatien« 1941–1945. Münster
- Höpken, Wolfgang 1997: Strukturkrise oder verpasste Chance? Zum Demokratiepotential der südosteuropäischen Zwischenkriegsstaaten Bulgarien, Jugoslawien und Rumänien, in: Hans Lemberg (Hg.), Ostmitteleuropa zwischen den beiden Weltkriegen (1918–1939). Marburg, 73–127
- Höpken, Wolfgang 2013: »Durchherrschte Freiheit«. Wie »autoritär« (oder wie »liberal«) war Titos Jugoslawien? In: Hannes Grandits/Holm Sundhaussen, Jugoslawien in den 1960er Jahren. Auf dem Weg zu einem (a) normalen Staat? Wiesbaden, 39–65
- Hoppe, Hans-Joachim 1979: Bulgarien, Hitlers eigenwilliger Verbündeter. Stuttgart

- Hoppe, Jens 2004/05: Zwangsarbeit von Juden in Bulgarien während des Zweiten Weltkriegs – die jüdischen Arbeitsbataillone 1941–1944. *Südost-Forschungen* 63/64, 311–338
- Horel, Catherine (Hg.) 2014: *Les guerres balkaniques 1912–1913. Conflits, enjeux, mémoires*. Brüssel
- Hristov, Hristo 2009: Todor Živkov. Biografija. Sofia
- Hristov, Hristo 2015: Imperijata na zadgraničnite firmi. Săzdavane, dejnost i iztočvane na družestvata s bălgarsko učastie zad granica 1961–2007. Sofia
- Hristova, Natalija 2016: Bălgarskijat slučaj. Kultura, vlast, inteligencija 1944–1989 g. Sofia
- Hunyadi, Attila Gábor (Hg.) 2012: *State and Minority in Transylvania 1918–1989. Studies on the History of the Hungarian Community*. New York
- Hüsch, Heinz Günther/Leber, Peter-Dietmar/Baier, Hannelore 2016: *Wege in die Freiheit. Deutsch-rumänische Dokumente zur Familienzusammenführung und Aussiedlung 1968–1989*. Aachen
- Iacob, Bogdan C. 2015: From Periphery to Cardinal Borderland. The Balkans in UNESCO. CAS Sofia Working Papers Series 7, 1–34
- Iatrides, John O. 2005: Revolution or Self-Defense? Communist Goals, Strategy, and Tactics in the Greek Civil War. *Journal of Cold War Studies* 7/3, 3–33
- Idrizi, Idris 2010: Der »Neue Mensch« in der Politik und Propaganda der Partei der Arbeit Albaniens in den 1960er Jahren. *Südost-Forschungen* 69/70, 252–283
- Idrizi, Idris 2018: *Herrschaft und Alltag im albanischen Spätsozialismus (1976–1985)*. München

- Ihrig, Stefan 2014: *Atatürk in Nazi Imagination*. Cambridge
- Ikonomi, Luljeta/Woodcock, Shannon 2014: Imoraliteti në familje. Nxitja e ankesave të grave për të përforcuar pushtetin e partisë në revolucionin kulturor shqiptar. *Përpyjekja* 32/33, 153–180
- Ioanid, Radu 2006: *Holocaustul în România. Distrugerea evreilor și romilor sub regimul Antonescu 1940–1944*. 2. Auflage Bukarest
- Ioanid, Radu 2009: *Tragedia romilor deportați în Transnistria, 1942–1945. Mărturii și documente*. Iași
- Ioanid, Radu (Hg.): 2015 *Securitatea și vânzarea evreilor. Istoria acordurilor secrete dintre România și Israel*. Iași
- Iordachi, Constantin 2004: *Charisma, Politics and Violence: The Legion of the »Archangel Michael« in Inter-war Romania*. Trondheim
- Iordachi, Constantin 2017: *Diplomacy and the Making of a Geopolitical Question: The Romanian-Bulgarian Conflict over Dobrudja, 1878–1947*, in: Roumen Daskalov/Diana Mishkova/Tchavdar Marinov/Alexander Vezenkov (Hgg.), *Entangled History of the Balkans*. Bd. 4. Leiden, 290–393
- Iordachi, Constantin/Bauerkämper, Arnd (Hgg.) 2014: *Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe*. Budapest
- Iordachi, Constantin/Dobrincu, Dorin (Hgg.) 2009: *Transforming Peasants, Property and Power. The Collectivization of Agriculture in Romania 1949–1962*. Budapest
- Iordachi, Constantin/Sciarrino, Blasco 2017: *War veterans, Demobilization and Political Activism: Greater Romania in Comparison*. *Fascism* 6, 75–117

- Iuso Pasquale 1995: Il fascismo e gli Ustascia 1929–1941. Il separatismo croato in Italia. Rom
- Ivetic, Egidio 2006: Le guerre balcaniche. Bologna
- Jakir, Aleksandar 1999: Dalmatien zwischen den Weltkriegen. Agrarische und urbane Lebenswelt und das Scheitern der jugoslawischen Integration. München
- Jakir, Aleksandar 2005: Worker's Self-Management in Tito's Yugoslavia Revisited, in: Fikret Adanir (Hg.), Social Movements in Southeast Europe. Mitteilungsblatt des Instituts für soziale Bewegungen 33, 137–155
- Jakir, Aleksandar 2012: Anti-Communist Guerilla in Croatia, 1946–1951, in: Peter Jašek (Hg.), Anticommunist Resistance in Central and Eastern Europe. Bratislava, 434–449
- Jakir, Aleksandar 2013: Wirtschaft und Wirtschaftsreformen in den 1960er Jahren in Jugoslawien, in: Hannes Grandits/Holm Sundhaussen, Jugoslawien in den 1960er Jahren. Auf dem Weg zu einem (a)normalen Staat? Wiesbaden, 83–108
- Jakir, Aleksandar 2016: Die 7. SS-Freiwilligen-Gebirgs-Division »Prinz Eugen« in Dalmatien, in: Ingo Loose/Burkhard Olschowsky (Hgg.), Nationalsozialismus und Machtausbau im östlichen Europa. München/Berlin, 369–386
- Jakir, Aleksandar 2018: Dalmacija u međuratnom razdoblju 1918–1941. Zagreb
- Jakovina, Tvrtko (Hg.) 2012: Hrvatsko proljeće 40 godina poslije. Zagreb
- Jančev, Veselin (Hg.) 2012: Vojnata takava, kakvato beše. Bălgarija i Părvata Balkanska Vojna 1912–1913 g. Sofia

- Janjetović, Zoran 2013: The Albanians in Yugoslavia 1944–1959. A Difficult Integration, in: Albert Ramaj (Hg.), *Poeta nascitur, historicus fit. Ad honorem Zef Mirdita*. St. Gallen/Zagreb, 687–704
- Jareb, Mario 2006: *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941*. Zagreb
- Jeřábek, Rudolf 1991: *Potiorek. General im Schatten von Sarajevo*. Wien u. a.
- Jezernik, Božidar 2014: *Titos Gulag auf der Insel Goli Otok*. Klagenfurt
- Jinga, Luciana M. 2015: *Gen și reprezentare în România comunistă 1944–1989*. Iași
- Jovanović, Vladan 2012: *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929. Makedonija, Sandžak, Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS*. Beograd
- Jovanović, Vladan 2015: Land Reform and Serbian Colonization. Belgrade's Problems in Interwar Kosovo and Macedonia. *East Central Europe* 42, 87–103
- Jovanović, Vladan 2018: Vladan Jovanović, Bulgaria in the Spotlight. Drug factories in Bulgaria, 1932–1937. *Balkanistic Forum* 2/2018, 75–88
- Kaba, Hamit 2007: *Shqipëria në rrjedhën e Luftës së Ftohtë*. Tirana
- Kahl, Thede 2002: The Ethnicity of Aromanians after 1990: the Identity of a Minority that Behaves like a Majority. *Ethnologia balkanica* 6, 145–169
- Kahl, Thede 2007: *Hirten im Kontakt. Sprach- und Kulturwandel ehemaliger Wanderhirten*. Wien
- Kahl, Thede/Maksuti, Izer/Ramaj, Albert (Hgg.) 2006: *Die Albaner in der Republik Mazedonien*. Wien

- Kailitz, Steffen (Hg.) 2017: Nach dem »Großen Krieg«. Vom Triumph zum Desaster der Demokratie 1918/19 bis 1939. Göttingen
- Kallis, Aristotle 2010: Neither Fascist nor Authoritarian: The 4th of August Regime in Greece (1936–1941) and the Dynamics of Fascisation in 1930s Europe. *East Central Europe* 37/2-3, 303–330
- Kalogrias, Vaïos 2008: Okkupation, Widerstand und Kollaboration in Makedonien 1941–1944. Mainz/Ruhpolding
- Kalogrias, Vaïos/Dordonas, Stratos 2009: Die bulgarische Okkupation in Ostmakedonien und Thrakien (1941–1944). *Südost-Forschungen* 68, 400–417
- Kalpadakes, Giorgos 2012: To makedoniko zetema 1962–1995. Athen
- Kalyvas, Stathis N. 2008: Armed Collaboration in Greece, 1941–1944. *European Review of History* 15/2, 129–142
- Kalybas, Stathes N./Marantzides, Nikos 2015: *Emphyilia pathe*. Athen
- Kambo, Enriketa 2005: *Arsimi në Shqipëri (1945–1960)*. Tirana
- Kambovski, Vlado (Hg.) 2014: *Bukureškiot miroven dogovor. Makedonija i Balkanot*. Shkup
- Kanzleiter, Boris 2011: »Rote Universität«. *Studentenbewegung und Linksopposition in Belgrad 1964–1975*. Hamburg
- Karge, Heike 2010: *Steinerne Erinnerung – versteinerte Erinnerung? Kriegsgedenken in Jugoslawien (1947–1970)*. Wiesbaden

- Karpat, Kemal H. 2001: *The Politization of Islam. Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State*. New York
- Kassabova, Amelia 2007: *Begrenzte Transformation oder Transformation der Begrenztheiten? Politik und uneheliche Geburten im sozialistischen Bulgarien*, in: Ulf Brunnbauer/Wolfgang Höpken (Hgg.), *Transformationsprobleme Bulgariens im 19. und 20. Jahrhundert*. München, 125–147
- Katardžiev, Ivan 2000: *Istorija na makedonskiot narod*. Bd. 4. Shkup
- Kennan, George F. (Hg.) 1993: *The Other Balkan Wars. A 1913 Carnegie Endowment Inquiry in Retrospect*. Washington
- Kezic, Daniel 2017: *Bauen für den Einheitsstaat. Die Eisenbahn Belgrad-Bar und die Desintegration des Wirtschaftssystems in Jugoslawien (1952–1976)*. Berlin
- Kieser, Hans-Lukas/Öktem, Kerem/Reinkowski, Maurus (Hgg.) 2015: *World War I and the End of the Ottomans*. London/New York
- Kilian, Jürgen 2014: *Krieg auf Kosten anderer. Wehrmachtfinanzierung in Griechenland während des Zweiten Weltkriegs*. Südost-Forschungen 73, 38–59
- Király, Béla K./Djordjević, Dimitrije (Hgg.) 1987: *East Central European Society and the Balkan Wars*. New York
- Kissoudi, Penelope 2009: *The Balkan Games and Balkan Politics in the Interwar Years 1929–1939*. London
- Kitanov, Valentin 2009: *Aspekti na političeskite otnošenija na VMORO s Turcija 1903–1914 g*. Blagoevgrad

- Klasić, Hrvoje 2012: *Jugoslavija i svijet 1968*. Zagreb
- Klinger, William 2012: *Il terrore del popolo. Storia dell'OZNA, polizia politica di Tito*. Trieste
- Kofas, John V. 1989: *Intervention and Underdevelopment. Greece During the Cold War*. London
- Kolanović, Nada Kišić 2009: *Muslimani i hrvatski nacionalizam 1941–1945*. Zagreb
- Koliopulos, Ioannes S. 1994: *E diktatoria tu Metaxa kai o polemos tu 40*. Thessalonike
- Kontogiorgi, Elisabeth 2006: *Population Exchange in Greek Macedonia. The Rural Settlement of Refugees 1922–1930*. Oxford
- Kopsidis, Michael 2014: *Bäuerliche Landwirtschaft und Agrarwachstum: Südosteuropa 1870–1940 im Lichte moderner Entwicklungstheorie*. *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* 55/1, 65–92
- Kopsidis, Michael/Ivanov, Martin 2018: *Modern Industry in Southeast Europe 1945–2010: From Rapid Industrialization to Deindustrialization*. *Online-Handbuch zur Geschichte Südosteuropas. Wirtschaft und Gesellschaft in Südosteuropa nach 1800*. München
- Korb, Alexander 2010: *Understanding Ustaša violence*. *Journal of Genocide Research* 12/1–2, 1–18
- Korb, Alexander 2013: *Im Schatten des Weltkriegs. Massengewalt der Ustaša gegen Serben, Juden und Roma in Kroatien 1941–1945*. Hamburg
- Kos, Franz-Josef 1996: *Die politischen und wirtschaftlichen Interessen Österreich-Ungarns und Deutschlands in Südosteuropa 1912–1913. Die Adria-Hafen-, die Saloniki- und die Kavallafrage*. Wien u. a.

- Kostopoulos, Tasos 2013: *E autologokrimene mneme. Ta tagmata asphaleias kai e metapolemike ethnikophrosyne.* Athen
- Kramer, Mark/Smetana, Vít (Hgg.) 2014: *Imposing, Maintaining and Tearing Open the Iron Curtain. The Cold War and East-Central Europe, 1945–1989.* Plymouth
- Kretsi, Georgia 2002: *Austauschbar – nicht-austauschbar. Albanophone Muslime (Çamen) und andere Grenzbevölkerungen des Epirus der Zwischenkriegszeit im Kräftefeld zwischen ethnischer Identitätskonstruktion und Entmischungspolitik. Jahrbücher für Geschichte und Kultur Südosteuropas 4, 205–231*
- Kretsi, Georgia 2007: *Verfolgung und Gedächtnis in Albanien. Eine Analyse postsozialistischer Erinnerungsstrategien.* Wiesbaden
- Kührer-Wielach, Florian 2014: *Siebenbürgen ohne Siebenbürger? Zentralstaatliche Integration und politischer Regionalismus nach dem Ersten Weltkrieg.* München
- Laković, Ivan/Tasić, Dmtar 2016: *The Tito-Stalin Split and Yugoslavia's Military Opening Toward the West, 1950–1954.* Lanham
- Lalkov, Milčo 1983: *Balkanskata politika na Avstro-Ungarija (1914–1917 g.). Avstro-ungarskata diplomacija za sãjuznici prez Pãrvata svetovna vojna.* Sofia
- Lecoeur, Sheila 2009: *Mussolini's Greek Island. Fascism and the Italian Occupation of Syros in World War II.* London

- Leidinger, Hannes u. a. 2014: Habsburgs schmutziger Krieg. Ermittlungen zur österreichisch-ungarischen Kriegführung 1914–1918. St Pölten u. a.
- Lengyel, Zsolt K. 1993: Auf der Suche nach dem Kompromiß. Ursprünge und Gestalten des frühen Transilvanismus 1918–1928. München
- Leuştean, Lucian 2009: Orthodoxy and the Cold War. Religion and Political Power in Romania 1947–1965. New York
- Levy, Robert 2001: Ana Pauker. The Rise and Fall of a Jewish Communist. Berkeley
- Lewis, Mark 2014: The Failure of Austrian and Yugoslav Police to Repress the Croatian Ustaša in Austria, 1929–1934. *Austrian History Yearbook* 45, 186–211
- Lilkov, Vili/Hristov, Hristo 2017: Bivši hora. Kak BKP likvdira elita na Bălgarija. Sofia
- Lita, Qerim 2016: Tokat e liruara (1941–1944). Përmbledhje dokumentesh. 4 Bde. Shkup/Prishtina/Tirana
- Livezeanu, Irina 1995: Cultural Politics in Greater Romania. Regionalism, Nation Building and Ethnic Struggle 1918–1930. Ithaca NY
- Lory, Bernard 2011: La ville balkanissime. Bitola 1800–1918. Istanbul
- Lučić, Iva 2018: Im Namen der Nation. Der politische Aufwertungsprozess der Muslime im sozialistischen Jugoslawien (1965–1971). Wiesbaden
- Lüthi, Lorenz M. 2016: The Non-Aligned Movement and the Cold War, 1961–1975. *Journal of Cold War Studies* 18/4, 98–147

- Lyon, James 2015: *Serbia and the Balkan Front, 1914*. London
- Malcolm, Noel, 1998: *Kosovo. A Short History*. London
- Maner, Hans-Christian 1996: *Parlamentarismus in Rumänien 1930–1940. Demokratie im autoritären Umfeld*. München
- Maner, Hans-Christian 2001: *Zwischen Staat und Nation. Die orthodoxen Kirchen in Südosteuropa im 20. Jahrhundert. Jahrbücher für Geschichte und Kultur Südosteuropas* 3, 27–62
- Maner, Hans-Christian 2007: *Multikonfessionalität und neue Staatlichkeit. Orthodoxe, griechisch-katholische und römisch-katholische Kirche in Siebenbürgen und Altrumänien zwischen den Weltkriegen (1918–1940)*. Wiesbaden
- Manta, Eleutheria 2004: *Oi Musulmanoi Tsamedes tes Epeiru 1923–2000*. Thessalonike
- Margarites, Giorgos 2000: *Istoria tu elleniku emphyliu polemu*. 2 Bde. Athen
- Marinković Sorescu, Annemarie 2017: *Ceaușescu's Personality Cult and Romania Television*. *Balkanica* 48, 343–360
- Marinov, Tchavdar 2010: *La question macédonienne de 1944 à nos jours. Communisme et nationalisme dans les Balkans*. Paris
- Marinov, Tchavdar 2016: *»Nos ancêtres les Thraces«*. *Usages idéologiques de l'Antiquité en Europe du Sud-Est*. Paris
- Marinov, Tchavdar/Vezenkov, Alexander 2014: *Communism and Nationalism in the Balkans: Marriage of Convenience or Mutual Attraction?*, in: *Rumen*

- Daskalov/ Diana Mishkova (Hgg.), *Entangled History of the Balkan*. Bd. 2. Leiden/Boston, 469–555
- Marku, Ylber 2017: *China and Albania. The Cultural Revolution and Cold War Relations*. *Cold War History* 17/4, 367–383
- Marx, Tobias 2016: *Zigeunkulturen im Wandel. Über Roma-/Zigeunereliten in Bulgarien und Mazedonien*. Bielefeld
- Masetović, Julia u. a. 2002: *Balkanföderation und Arbeiterbewegung. Teil 2. Diskussionen in der Kommunistischen Internationale*. Wien
- Mayerhofer, Lisa 2010: *Zwischen Freund und Feind. Deutsche Besatzung in Rumänien 1916–1918*. München
- Mazower, Mark 2005: *Salonica. City of Ghosts. Christians, Muslims and Jews 1430–1950*. London
- Mazower, Mark 2016: *Griechenland unter Hitler. Das Leben während der deutschen Besatzung 1941–1944*. Frankfurt a. M.
- McCormick, Robert B. 2018: *Croatia under Ante Pavelić. America, the Ustaše and Croatian Genocide in World War II*. London/New York
- Mëhilli, Elidor 2011: *Defying De-Stalinization: Albania's 1956*. *Cold War Studies* 13/4, 4–56
- Mëhilli, Elidor 2014: *Mao and the Albanians*, in: Alexander C. Cook (Hg.), *Mao's Little Red Book. A Global History*. Cambridge, 165–184
- Mëhilli, Elidor 2015: *States of Insecurity. The International History review* 37/5, 1037–1058
- Melčić, Dunja 2007: *Der Jugoslawien-Krieg. Handbuch zu Vorgeschichte, Verlauf und Konsequenzen*. Wiesbaden
- Menković, Mirjana 2015: *Jovanka Broz i moda: kolekcija*

- prve dame. *Etnoantropologoški problemi* 10/4, 873–892
- Meta, Beqir 2007: *Albania and Greece 1949–1990*. Tirana
- Metodiev, Momčil 2010: *Meždu vjarata i kompromisa. Bălgarskata pravoslavna cărkva i komunističeskijata dăržava (1994–1989 g.)*. Sofia
- Metodiev, Momčil/Dermendžieva, Marija 2015: *Dăržavna sigurnost. Predimstvo po nasledstvo. Profesionalni biografii na vodešti oficeri*. Sofia
- Micheletta, Luca 2008: *La resa dei conti. Il Kosovo, l’Italia e la dissoluzione della Jugoslavia (1939–1941)*. Rom
- Micheva, Tsvetana 2009: *On the History of the Internal Macedonian Revolutionary Organization (1924–1934)*. *Bulgarian Historical Review* 37/1–2, 80–97
- Milev, Ivo 2018: *Životăt i smărtta na Ljudmila Živkova*. Sofia
- Mioc, Eugen 2007–10: *Comunismul în Banat 1944-1965*. 2 Bde. Timișoara
- Mishkova, Diana 2018: *Beyond Balkanism. The Scholarly Politics of Region Making*. New York/London
- Mišković, Nataša 2009 *The Pre-History of the Non-Aligned Movement: India’s First Contacts with the Communist Yugoslavia, 1948–1950*. *India Quarterly* 65/2, 185–200;
- Mišković, Nataša 2012: *Jovanka and Josip Broz Tito: Gender and Power at the Top of Communist Yugoslavia*, in: Roswitha Kersten-Pejanić u. a. (Hgg.) *Doing Gender – Doing the Balkans*. München u. a., 221–240
- Mišković, Nataša/Fischer-Tiné, Harald/Boškowska, Nada (Hgg.) 2014: *The Non-Aligned Movement and the Cold War*. London/New York

- Mitrović, Andrej 2007: Serbia's Great War 1914–1918. London
- Monzali, Luciano 2007: Italiani di Dalmazia 1914-1924. Florenz
- Monzali, Luciano 2010: Il sogno dell'egemonia. L'Italia, la questione jugoslava e l'Europa centrale. Florenz
- Morgan, Michael Cotey 2018: The Final Act. The Helsinki Accords and the Transformation of the Cold War. Princeton
- Motadel, David 2014: Islam and Nazi Germany's War.
- Mueller, Wolfgang/Gehler, Michael/Suppan, Arnold (Hgg.) 2015: The Revolutions of 1989. A Handbook. Wien
- Müller, Dietmar 2001: Agrarpopulismus in Rumänien. Programmatik und Regierungspraxis der Bauernpartei und der Nationalbäuerlichen Partei Rumäniens in der Zwischenkriegszeit. St. Augustin
- Müller, Dietmar 2005: Staatsbürger auf Widerruf. Juden und Muslime als Alteritätspartner im rumänischen und serbischen Nationscode. Wiesbaden
- Müller, Dietmar 2014: Die Institutionalisierung von Eigentumsformen in Ostmittel- und Südosteuropa im 20. Jahrhundert. Für eine Kulturgeschichte des Rechts, in: Wim van Meurs/Dietmar Müller (Hgg.), Institutionen und Kultur in Südosteuropa. München u. a., 118–162
- Müller, Dietmar (Hg.) 2015: Der »Carnegie Report on the Causes and Conduct of the Balkan Wars 1912/13«. Wirkungs- und Rezeptionsgeschichte im Völkerrecht und in der Historiographie. Leipzig

- Müller, Dietmar/Harre, Angelika (Hgg.) 2010: Transforming Rural Societies. Agrarian Property and Agrarianism in East Central Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries. Innsbruck/Wien/Bozen
- Müller, Florin 2006: Metamorfoze ale politicului românesc 1938–1944. Bukarest
- Müller, Florin (Hg.) 2009: Elite parlamentare și dinamică electorală în România (1919–1937). Bukarest
- Müller, Florin 2014: Societate – ideologie – dictaturi. Bukarest
- Münnich, Nicole 2013: Belgrad zwischen sozialistischem Herrschaftsanspruch und gesellschaftlichem Eigensinn. Die jugoslawische Hauptstadt als Entwurf und urbane Erfahrung. Wiesbaden
- Murgescu, Bogdan (Hg.) 2007: Revoluția română din decembrie 1989. Istorie și memorie. Iași
- Murgescu, Bogdan 2010: România și Europa. Acumularea decalajelor economice (1500–2010). Bukarest
- Musaj, Fatmira 2013: Riorganizimi i Xhandermërisë shqiptare (1925–1928). Studime historike 1–2, 93–113
- Neuwirth, Hubert 2008: Widerstand und Kollaboration in Albanien 1939–1944. Wiesbaden
- Newman, John Paul 2010: Post-imperial and Post-war Violence in the South Slav Lands, 1918–1923. Contemporary European History 19/3, 249–265
- Newman, John Paul 2014: Serbian and Habsburg Military Institutional Legacies in Yugoslavia after 1918. First World War Studies 5/3, 319–335
- Newman, John Paul 2015: Yugoslavia in the Shadow of the War. Veterans and the Limits of State Building 1903–1945. Cambridge

- Newman, John Paul 2017: War Veterans, Fascism, and Para-Fascist Departures in the Kingdom of Yugoslavia, 1918–1941. *Fascism* 6, 42–74
- Nielsen, Christian Axboe 2014: Making Yugoslavs. Identity in King Aleksandar's Yugoslavia. Toronto u. a.
- Nikiforova, Sija 2018: Bălgarskata stopanska politika văv Vardarska Makedonija 1941–1944. Sofia
- Nikolić, Kosta/Dobrivojević, Ivana 2017: Creating a Communist Yugoslavia in the Second World War. *Balkanica* 48, 244–267
- Nikolić, Kosta/Stambolija, Nebojša 2019: Royalist Resistance Movement in Yugoslavia during the Second World War. *Istorija* 20. veka 36/2, 9–36.
- Oberländer, Erwin (Hg.) 2017: Autoritäre Regime in Ostmittel- und Südosteuropa 1919–1944. 2. Auflage Paderborn
- Oberländer, Erwin/Lemberg, Hans/Sundhaussen, Holm (Hgg.) 1993: Genossenschaften in Osteuropa – Alternative zur Planwirtschaft? Wiesbaden
- Oliva, Gianni 2007: »Si amazza troppo poco«. I crimini di guerra italiani 1940–1943. Mailand
- Omerika, Armina 2013: Islam in Bosnien-Herzegowina und die Netzwerke der Jungmuslime (1918–1983). Wiesbaden
- Opfer, Björn 2002/2003: Nationalitätenkampf im Schatten des Krieges. Bulgarische Nationalitätenpolitik in Makedonien 1915–1918. *Südost-Forschungen* 61/62, 289–310
- Opfer, Björn 2005: Im Schatten des Krieges. Besetzung oder Anschluss – Befreiung oder Unterdrückung? Eine komparative Untersuchung über die bulgarische

- Herrschaft in Vardar-Makedonien 1915–1918 und 1941–1944. Münster
- Oprea, Marius 2008: Bastionul cruzimii. O istorie a Securității (1948–1964). Iași
- Pačemska Petreska, Darinka 2004: VMRO 1918–1934. Hronologija. Shkup
- Pârvulescu, Ioana 2015: Și eu am trăit în communism. Bukarest
- Patterson, Patrick Hyder 2011: Bought and Sold. Living and Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia. Ithaca/London
- Pavlaković, Vjeran 2014: The Battle for Spain is ours. Croatia and the Spanish Civil War, 1936–1939. Zagreb
- Pavlović, Momčilo u. a. (Hgg.) 2007: Guerilla in the Balkans/Gerila na Balkanu. Tokyo/Belgrad
- Pechlivanis, Paschalis 2017: Between Détente and Differentiation: Nixon's Visit to Bucharest in August 1969. Cold War History 17/3, 241–258
- Petmezas, Sokrates D. 2002: Agrotike oikonomia, in: Chrestos Chatzeioseph (Hg.), Istoria tes Elladas tu 20u aiona. O Mesopolemos 1922–1940. Bd. 2/1, Athen, 189–249
- Petrakis, Marina 2006: The Metaxas Myth. Dictatorship and Propaganda in Greece. London
- Petrescu, Cristina 2013: From Robin Hood to Don Quixote. Resistance and Dissent in Communist Romania. Bukarest 2013
- Petrescu, Cristina 2014: Peasants into Agro-Industrial Workers. The Communist Modernization of Romanian Villages, 1974–1989, in: Sorin Radu/Cosmin Budeancă (Hgg.), Countryside and Communism in Eastern

- Europe. Perceptions, Attitudes, Propaganda. Wien/Zürich, 594–618
- Petrescu, Dragoș 2010: Explaining the Romanian Revolution of 1989. Culture, Structure, and Contingency. Bukarest
- Petrescu, Dragoș 2014a: Entangled Revolutions. The Breakdown of the Communist Regimes in East-Central Europe. Bukarest
- Petrescu, Dragoș 2014b: State against the Citizens and Citizens against the State. Repression and Insurgent Violence in Communist Romania, 1945–1989. *Arhivele Totalitarismului* 3–4/2014, 125–141
- Petrescu, Dragoș 2016: Commuting Villagers and Social Protest: Peasant-Workers and Working-Class Unrest in Romania, 1965–1989, in: Sorin Radu/Cosmin Budeancă (Hgg.), *Countryside and Communism in Eastern Europe. Perceptions, Attitudes, Propaganda*. Wien/Zürich, 497–524
- Petrov, Bisser/Eldarov, Svetlozar 2013: Institutionalizing Memory: 100 Years Balkan War Studies in Bulgaria. *Études balkaniques* 2013/2, 7–36
- Petruescu, Andreea 2016: Mișcarea stilistă în Basarabia, 1935–1936. Cauze și soluții. Perspective locale. *Caiete CNSAS* IX/1–2, 61–77
- Pezo, Edvin 2013: Zwangsmigration in Friedenszeiten? Jugoslawische Migrationspolitik und die Auswanderung von Muslimen in die Türkei (1918 bis 1966). München
- Pezo, Edvin 2018: Emigration and Policy in Yugoslavia. Dynamics and Constraints within the Process of Muslim Emigration to Turkey during the 1950s. *European History Quarterly* 48/2, 283–313

- Pirjevec, Jože 2016: Tito. München, 122–125
- Pleša, Elis 2015: Gheorghe Gheorghiu-Dej. Cultul personalităţii. Târgovişte
- Plumides, Spyridon G. 2016: To kathestos Ioanne Metaxa. Athen
- Popovic, Alexandre 2009: L'Islam balkanique. Les musulmans du sud-est européen dans la période post-ottomane. 2. Auflage Istanbul
- Popovici, Vlad 2016: Notes on the Romanian civil servants from Beszerce-Naszód/Bistriţa-Năsăud County during World War I and its Aftermath 1914–1921. Anuarul Institutului de Istorie »George Bariţiu«. Series historica 55 (2016). Supliment, 169–180
- Poppetrov, Nikolaj 1982: Faschismus in Bulgarien. Geschichte und Geschichtsschreibung. Südost-Forschungen 41, 199–218
- Poppetrov, Nikolaj 2009: Socialno naljavo – nacionalizmăt – napred. Programni i organizacionni dokumenti na bălgarski avtoritarski nacionalističeski formacii. Sofia
- Portmann, Michael 2008: Die kommunistische Revolution in der Vojvodina 1944–1952. Wien
- Pupo, Raoul 2010: Trieste '45. Bari/Rom
- Pupo, Raoul 2018: Fiume, città di passione. Bari
- Radelić, Zdenko 2002: Križari. Gerila u Hrvatskoj 1945–1990. Zagreb
- Radelić, Zdenko 2005: Opposition in Croatia 1945–1950. Review of Croatian History 1, 227–251
- Radu, Sorin 2004: Electoratul din România în anii democraţiei parlamentare (1919–1937). Iaşi
- Radu, Sorin 2005: Modernizarea sistemului electoral din România, 1866–1937. Iaşi

- Radu, Sorin 2011: Forms of Political and Para-Military Youth Enrolment in Romania. Case survey: The Country's Sentinel (Straja țării) 1934–1940. *Estudios Humanísticos. Historia* 10, 209–277
- Radu, Sorin/Schmitt, Oliver Jens (Hgg.) 2017: Politics and Peasants in Interwar Romania. Perceptions, Mentalities, Propaganda. Newcastle upon Tyne
- Raeva, Biljana/Brunnbauer, Ulf 2013: Fabrikarbeiter, Gewerkschaften und Funktionäre im »entwickelten« Sozialismus. Die Aushandlung von Arbeiterinteressen am Beispiel des bulgarischen Stahlwerks »Kremikovci«. *Südost-Forschungen* 72, 287–318
- Rajak, Svetozar 2012: Yugoslavia and the Soviet Union in the Early Cold War. Reconciliation, Comradeship, Confrontation 1953–1957. London
- Rajak, Svetozar 2014: No Bargaining Chips, No Spheres of Interest. The Yugoslav Origins of Cold War Non Alignment. *Journal of Cold War Studies* 16/1 146–179
- Rajak, Svetozar u. a. (Hgg.) 2017: The Balkans in the Cold War. London
- Ramet, Sabrina P. 2007: Vladko Maček and the Croatian Peasant Defence in the Kingdom of Yugoslavia. *Contemporary European History* 16 (2007) 199–213
- Ramet, Sabrina P./Clewing, Konrad/Lukić, Reneo (Hgg.) 2008: Croatia since Independence. München
- Ramet, Sabrina P./Listhaug, Ola (Hgg.) 2011: Serbia and the Serbs in World War Two. Basingstoke/New York
- Rațiu, Ion 2017/18: Jurnal. 2 Bde. Bukarest
- Rauchensteiner, Manfred 2013: Der Erste Weltkrieg und das Ende der Habsburgermonarchie 1914–1918. Wien

- Redžić, Enver 2005: Bosnia and Herzegovina in the Second World War. New York
- Reinkowski, Maurus 2005: Die Dinge der Ordnung. Eine vergleichende Untersuchung über die osmanische Reformpolitik im 19. Jahrhundert. München
- Ress, Imre 2012: Das Königreich Ungarn im Ersten Weltkrieg, in: Helmut Rumpler, Die Habsburgermonarchie und der Erste Weltkrieg. 1. Teilband. Teil 2. Wien, 1094-1163
- Riccardi, Luca 1987: Il trattato italo-romeno del 16 settembre 1926. Storia delle relazioni internazionali 1, 39–72
- Richter, Heinz A. 1997: Griechenland im Zweiten Weltkrieg. Bodenheim
- Richter, Heinz A. 2012: Griechenland 1940-1950. Die Zeit der Bürgerkriege. Mainz
- Ristovski, Blaže u. a. (Hgg.) 2004: Čento i makedonskata državnost. Shkup
- Rochas, Amandine 2007: La Handschar: histoire d'une division de Waffen-SS bosniaque. Paris
- Rodogno, Davide 2003: Il nuovo ordine mediterraneo. Le politiche di occupazione fascista in Europa (1940–1943). Turin
- Rohdewald, Stefan 2014: Götter der Nationen. Religiöse Erinnerungsfiguren in Serbien, Bulgarien und Makedonien bis 1944. Köln
- Romsics, Ignác 1990: István Bethlens Außenpolitik in den Jahren 1921–1931. Südost-Forschungen 40, 243–291
- Roth, Klaus (Hg.) 1992: Die Volkskultur Südosteuropas in der Moderne. München

- Roth, Harald 1993: Der Deutsch-sächsische Nationalrat für Siebenbürgen 1918/1919. München
- Roth, Harald (Hg.) 1994: Politische Strukturen und Strömungen bei den Siebenbürger Sachsen 1919–1933. Köln u. a.
- Roth, Harald (Hg.) 1995: Minderheit und Nationalstaat. Siebenbürgen seit dem Ersten Weltkrieg. Köln u. a.
- Rudić, Srđan/Milkić, Miljan (Hgg.) 2013: Balkanski ratovi 1912/1913. Nova vićenja i tumaćenja. Beograd
- Rumpler, Helmut 1997: Eine Chance für Mitteleuropa. Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie. Wien
- Rumpler, Helmut (Hg.) 2013/16: Die Habsburgermonarchie und der Erste Weltkrieg. Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Bd. XI/1–2. Wien
- Rutar, Sabine 2016: Betriebliche Selbstverwaltung zwischen den Blöcken – und danach? Das jugoslawische Modell in Rückschau und Perspektive. Südost-Forschungen 75, 118–135
- Rutar, Sabine (Hg.) 2017: The Second World War in Historiography and Public Debate. Berlin
- Ruzicic-Kessler, Karlo 2017: Italiener auf dem Balkan. Besatzungspolitik in Jugoslawien 1941–1943. Berlin/Boston
- Sabrow, Martin/Schattenberg, Susanne (Hgg.) 2018: Die letzten Generalsekretäre. Kommunistische Herrschaft im Spätsozialismus. Berlin
- Sadkovich, James 1987: Italian Support for Croatian Separatism 1927–1937. New York

- Sadkovich, James 1993: The Italo-Greek War in Context: Italian Priorities and Axis Diplomacy. *Journal of Contemporary History* 28/3, 439–464
- Sahara, Tetsuya 2016: The Making of the »Black Hand« Reconsidered. *Istorija 20. veka* 1, 9–29
- Salonica Theatre 2005: The Salonica Theatre of Operations and the Outcome of the Great War. Thessaloniki
- Šarenac, Danilo 2009: Serbia's Great War Veterans as Haiduks and Rebels: 1919–1924. *Der Donauraum* 49/1–2, 109–116
- Šarić, Tatjana 2015: Bijeg iz socijalističke Jugoslavije. Ilegalna emigracija iz Hrvatske od 1945. do početka šestdesetih godina 20. stoljeća. *Migracijske i etničke teme* 31/2, 195–220
- Saxonberg, Steven 2013: Transitions and Non-Transition from Communism. Cambridge
- Scheer, Tamara 2009: Zwischen Front und Heimat. Österreich-Ungarns Militärverwaltungen im Ersten Weltkrieg. Frankfurt a. M. u. a.
- Schmidt-Rösler, Andrea 1994: Rumänien nach dem Ersten Weltkrieg: Die Grenzziehung in der Dobrudscha und im Banat und die Folgeprobleme. Frankfurt a. M., Berlin, Bern u. a.
- Schmidt-Neke, Michael 1987: Entstehung und Ausbau der Königsdiktatur in Albanien. München
- Schmidt-Neke, Michael 2009: Zwischen Kaltem Krieg und Teleologie. Das kommunistische Albanien als Objekt der Zeitgeschichtsforschung, in: Oliver Jens Schmitt/ Eva Anne Frantz (Hgg.), *Albanische Geschichte*. München, 131–147

- Schmidt-Neke, Michael 2016: Chronologie eines albanischen Vierteljahrhunderts. Bd. 1. Vom Systemwechsel zum Krieg um Kosovo. London
- Schmitt, Oliver Jens (Hg.) 2010: Religion und Kultur im albanischsprachigen Südosteuropa. Frankfurt a. M.
- Schmitt, Oliver Jens 2016: Căpitan Codreanu. Aufstieg und Fall des rumänischen Faschistenführers. Wien
- Schmitt, Oliver Jens/Metzeltin, Michael 2015: Das Südosteuropa der Regionen. Wien
- Schödl, Günter 1990: »Kroato-serbische Koalition« und Habsburgermonarchie. Entfaltung und Scheitern des frühen »Jugoslawismus«. Südost-Forschungen 40, 227–241
- Schödl, Günter (Hg.) 1995: Deutsche Geschichte im Osten Europas. Land an der Donau. Berlin
- Schröder, Hans-Jürgen 1975: Südosteuropa als »Informal Empire« Deutschlands. Das Beispiel Jugoslawien. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 23/1, 70–96
- Schröder, Hans-Jürgen 1976: Deutsche Südosteuropapolitik 1929–1936. Zur Kontinuität deutscher Außenpolitik in der Weltwirtschaftskrise. Geschichte und Gesellschaft 2, 5–32
- Schult, Ulrike 2017: Zwischen Stechuhr und Selbstverwaltung. Eine Mikrogeschichte sozialer Konflikte in der jugoslawischen Fahrzeugindustrie 1965–1985. Berlin
- Schultz, Helga/Harre, Angela (Hgg.) 2010: Bauerngesellschaften auf dem Weg in die Moderne. Agrarismus in Ostmitteleuropa 1880 bis 1960. Wiesbaden

- Schwandner-Sievers, Stephanie 1998: Ethnicity in Transition. The Albanian Aromunes' Identity Politics. *Ethnologia balkanica* 2, 167–184
- Seferiades, Seraphim 1999: Small Rural Ownership, Subsistence Agriculture, and Peasant Protest in Interwar Greece. The Agrarian Question Recast. *Journal of Modern Greek Studies* 17, 277–323
- Șerban, Stelu 2006: Elite, partide și spectru politic în România interbelică. Bukarest
- Shepherd, Ben 2012: Terror in the Balkans. German Armies and Partisan Warfare. Cambridge MA
- Sica, Emanuele/Carrier, Richard (Hgg.) 2018: Italy and the Second World War. Alternative Perspectives. Leiden
- Sidorovici, Teofil 1940: Carol II. Din culmea unui deceniu de glorioasă domnie. Bukarest
- Skočev, Borislav 2017: Konclagerăt »Belenec« (1949–1987). Sofia
- Skordos, Adamantios 2010: Die Diktatur der Jahre 1967–1974 in der griechischen und internationalen Historiographie, in: Stefan Troebst/Susan Baumgartl (Hgg.), Postdiktatorische Geschichtskulturen im Süden und Osten Europas. Göttingen, 122–204
- Skordos, Adamantios 2012: Griechenlands makedonische Frage: Bürgerkrieg und Geschichtspolitik im Südosten Europas 1945–1992. Göttingen
- Skordos, Adamantios 2014: Der Bürgerkrieg der 1940er Jahre in der griechischen Erinnerungs- und Geschichtskultur – unter besonderer Berücksichtigung des griechischen »Historikerstreits«. *Zeitgeschichte* 41/1, 19–38

- Skordos, Adamantios Theodor 2016: Griechenland im Kontext des östlichen Europa. Geschichtsregionale, kulturelle und völkerrechtliche Dimensionen. Leipzig
- Smith, Michael Llewellyn 1973: Ionian Vision. Greece in Asia Minor 1919–1922. London
- Solomon, Flavius/Cuşco, Andrei/Ceauşu, Mihai-Ştefan (Hg.) 2016: România şi statele vecine la începutul primului război mondial. Iaşi
- Solomon, Flavius/Rubel Alexander/Zub Alexandru (Hgg.) 2004: Südosteuropa im 20. Jahrhundert. Ethnostrukturen, Identitäten, Konflikte. Iaşi/Konstanz
- Solonari, Vladimir 2010: Purifying the Nation. Population Exchange and Ethnic Cleansing in Nazi-Allied Romania. Baltimore
- Solonari, Vladimir 2016: Nationalist Utopianism, Orientalist Imagination, and Economic Exploitation: Romanian Aims and Policies in Transnistria, 1941–1944. *Slavic Review* 75/3, 583–605
- Sora, Andrei Florin 2012: La sélection scolaire des membres du corps préfectoral roumain, 1918–1940. *Anuarul Institutului de Istorie »George Bariţiu« – Series Historica* 51, 287–303
- Spânu, Alin 2010: Istoria serviciilor de informaţii/contrainformaţii româneşti în perioada 1919–1945. Iaşi
- Sphetas, Spyridon 2012: E titoike Giugokoslabia kai e metapoliteutike Ellada tu Karamanle 1974–1979. Thessalonike
- Štambuk-Škalić, Marina/Matijević, Zlatko 2008: Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu 1918–1919. Izabrani dokumenti. Zagreb

- Stan, Lavinia/Turcescu, Lucian 2007: *Religion and Politics in Post-Communist Romania* Oxford
- Stanciu, Cezar 2015: *România și problema cooperării balcanice 1969–1975*. *Arhivele Totalitarismului* 3–4, 105–120
- Stanciu, Cezar 2016: *Nicolae Ceaușescu și mișcarea comunistă internațională (1967–1976)*. Târgoviște
- Stanciu, Cezar 2018: *Romania and the Third World during the Heyday of détente*. *Third World Quarterly* 39/10, 1883–1898
- Stefanov, Nenad 2017: *Die Erfindung der Grenzen auf dem Balkan. Von einer spätosmanischen Region zu nationalstaatlichen Peripherien: Pirot und Caribrod 1856–1989*. Wiesbaden
- Stojančević, Vladimir (Hg.) 2007: *Prvi balkanski rat 1912. godine i kraj osmanskog carstva na Balkanu*. Belgrad
- Ströhle, Isabel 2016: *Aus den Ruinen der alten erschaffen wir die neue Welt! Herrschaftspraxis und Loyalitäten in Kosovo (1944–1974)*. München
- Sundhaussen, Holm 1971: *Zur Geschichte der Waffen-SS in Kroatien 1941–1945*. *Südost-Forschungen* 30, 176–196
- Sundhaussen, Holm 1995: *Der Ustascha-Staat: Anatomie eines Herrschaftssystems*. *Österreichische Osthefte* 37, 497–533
- Suppan, Arnold 1996: *Jugoslawien und Österreich 1918–1938. Bilaterale Aussenpolitik im europäischen Umfeld*. Wien/München
- Suppan, Arnold 2014: *Hitler – Beneš – Tito. Konflikt, Krieg und Völkermord in Ostmittel- und Südosteuropa*. 2 Bde. Wien

- Suveică, Svetlana 2012: Die Verwaltung Bessarabiens in der Transformation. Legislativer Rahmen, Institutionen und Beamtenschaft (1918–1928). *Südost-Forschungen* 71, 183–233
- Suveică, Svetlana 2017: Loyalties in the Age of Extremes. Local Official in Bessarabia during World War II (1939-1945). *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 65/4, 560–596
- Tasić, Dmtar 2007: Vojni odgovor Kraljevine SHS na komitske, kačacke i druge gerilske akcije na prostoru Južne i Stare Srbije 1919–1920. *Zbornik radova Instituta za savremenu istoriju* 9, 137–152
- Taylor, Karin 2007: Jugend und Massenkultur im sozialistischen Bulgarien: Konflikte und Anpassungsstrategien in den sechziger und siebziger Jahren, in: Ulf Brunnbauer/ Wolfgang Höpken (Hgg.), *Transformationsprobleme Bulgariens im 19. und 20. Jahrhundert*. München, 169–190
- Telbizova-Sack, Jordanka 1999: Identitätsmuster der Pomaken Bulgariens. Marburg/L.
- Tismăneanu, Vladimir/Dobrincu, Dorin/Vasile Cristian 2007: Raport final. Comisia prezidențială pentru analiza dictaturii comuniste din România. Bukarest
- Tismăneanu, Vladimir 2002: *Stalinism for all Seasons. A Political History of Romanian Communism*. Berkeley
- Tismăneanu, Vladimir (Hg.) 2011: *Promises of 1968. Crisis, Illusions, and Utopia*. Budapest/New York
- Tismăneanu, Vladimir/Iacob, Bogdan C. (Hgg.) 2012: *The End and the Beginning. The Revolutions of 1989 and the Resurgence of History*. Budapest

- Todorakova, Milena 2004: Bălgarija i Nezavisimita hărvatskata dăržava (1941–1944). Diplomatičeski dokumenti. Sofia
- Todorova, Maria/Dimou, Augusta/Troebst, Stefan (Hgg.) 2014: Remembering Communism. Private and Public recollections of Lived Experience in Southeast Europe. Budapest
- Todorovski, Zoran 1997: VMRO 1924–1934. Shkup
- Todorovski, Zoran 2013: Avtonomističkata VMRO na Todor Aleksandrov 1919–1924. Shkup
- Tomasevich, Jozo 2001: War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945. Occupation and Collaboration. Stanford
- Tomić, Đorđe/Pavlevski, Stefan 2015: Das werktätige Volk ohne Arbeit – Arbeitslosigkeit und Selbstverwaltung im sozialistischen Jugoslawien als Forschungsgegenstand – eine kritische Bestandsaufnahme. Südosteuropäische Hefte 4/2, 73–90
- Tönnies, Bernhard 1980: Sonderfall Albanien. Enver Hoxhas »eigener Weg« und die historischen Ursprünge seiner Ideologie. München
- Topor, Claudiu-Lucian/Rubel, Alexander (Hgg.) 2016: »The Unknown War« from Eastern Europe. Romania between Allies and Enemies (1916–1918). Iași-Konstanz
- Trașcă, Ottmar 2013: Relațiile politice și militare româno-germane septembrie 1940-august 1944. Klausenburg
- Tricha, Lynthia (Hg.) 1993: Hemerologia kai grammata apo to metopo. Balkanikoi polemoi 1912–1913. 2. Auflage Athen
- Troch, Pieter 2008: The Divergence of Elite National Thought in Montenegro During the Interwar Period. Tokovi istorije 1–2, 21–37

- Troch, Peter 2015: Nationalism and Yugoslavia. Education, Yugoslavism and the Balkans before World War II. London/New York
- Troebst, Stefan 1983: Die bulgarisch-jugoslawische Kontroverse um Makedonien 1967–1982. München u. a.
- Troebst, Stefan 1987: Mussolini, Makedonien und die Mächte. Köln u. a.
- Troebst, Stefan 1994: Yugoslav Macedonia, 1944–1953. Berliner Jahrbuch für osteuropäische Geschichte 2, 103–139
- Troebst, Stefan 2007: Das makedonische Jahrhundert. München
- Troebst, Stefan 2011: Rettung, Überleben oder Vernichtung? Geschichtspolitische Kontroversen über Bulgarien und den Holocaust. Südosteuropa 59/1, 97–127
- Troebst, Stefan 2012: Gewalt und Gewaltlosigkeit in der »Wende« Bulgariens 1989. Südost-Forschungen 71, 344–378
- Troebst, Stefan 2016: Clearing the Backlog of National Agendas. Pre-Communist Projects of Forced Migration under Communism. Südost-Forschungen 75, 199–210
- Tsoutsoumpis, Spyros 2016: A History of the Greek Resistance in the Second World War. The People's Armies. Manchester
- Turcescu, Lucian/Stana, Lavinia 2015: Church Collaboration and Resistance under Communism Revisited: The Case of Patriarch Justinian Marina (1948–1977). Eurostudia 10/1, 75–103

- Țurlea, Petre 2010: Carol II și Camarila regală. Bukarest
- Tzukas, Bangeles 2013: Oi oplarchegoi tu EDES sten Epeiro 1942–1944. Athen
- Ueberschär, Gerd R. (Hg.) 2010: Handbuch zum Widerstand gegen Nationalsozialismus und Faschismus in Europa 1933/39 bis 1945. Berlin/New York
- Unkovski-Korica, Vladimir 2016: The Economic Struggle for Power in Tito's Yugoslavia. From World War II to Non-Alignment. London
- Ursprung, Daniel 2007: Herrschaftslegitimation zwischen Tradition und Innovation. Repräsentation und Inszenierung von Herrschaft in der rumänischen Geschichte. Kronstadt
- Vačkov, Daniel 2017: Avarii i katastrofi. Hronika na socialističeskata industrializacija. Sofia
- Vălkov, Martin Veselinov 2015: Bălgarskoto voennoadministrativno upravljenie v Pomoravieto, Kosovo i Vardarska Makedonija 1915–1918 g. Unveröffentlichte Dissertation Sofia
- van Boeschoten, Riki u. a. (Hg.) 2008: Mnemes kai lethe tu elleniku emphyliu polemou. Thessalonike
- Vasile, Cristian 2003: Între Vatican și Kremlin. Biserica Greco-Catolică în timpul regimului comunist. Bukarest
- Vasile, Cristian 2005: Biserica ortodoxă română în primul deceniu comunist. Bukarest
- Vasile, Cristian 2016: Biserica ortodoxă română în postcomunism. De la căderea dictaturii la aderarea la Uniunea europeană. Câteva considerații istorice. Revista istorică 27/5–6, 579–602
- Vasile, Cristian 2019: Party Intellectuals and Romanian National Stalinism, in: Vladimir Tismăneanu/Bogdan

- C. Iacob (Hgg.), *Ideological Storms. Intellectuals, Dictators, and the Totalitarian Temptation*. Budapest/New York, 389–410
- Vasile, Cristian (Hg.) 2017: »Ne trebuie oameni«. Elite intelectuale și transformări istorice în România modernă și contemporană. Târgoviște
- Veliz, Fernando 2012: *The Politics of Croatia-Slavonia 1903–1918. Nationalism, State Allegiance and the Changing International Order*. Wiesbaden
- Velliadis, Hannibal 2006: *Metaxas-Hitler. Griechisch-deutsche Beziehungen während der Metaxas-Diktatur 1936–1941*. Berlin
- Verdery, Katherine 1991: *National Ideology under Socialism. Identity and Cultural Politics in Ceaușescu's Romania*. Berkeley
- Veremis, Thanos 1997: *The Military in Greek Politics*. London
- Verli, Marenglen/Meta, Beqir 2011: *Monarkia shqiptare 1928–1939*. Tirana
- Vezenkov, Aleksandăr 2008: *Vlastovite strukturi na Bălgarskata komunističeska partija 1944–1989*. Sofia
- Vezenkov, Aleksandăr 2014: *9 septemvri 1944*. Sofia
- Vilari, Giovanni 2007: *A Failed Experiment: The Exportation of Fascism to Albania*. *Modern Italy* 12/2, 157–171
- Vojvodić, Mihailo (Hg.) 2015: *Prvi balkanski rat 1912–1913. Istorijski procesi i problemi u svetlosti stogodišnjeg iskustva*. Belgrad
- Völkl, Ekkehard 1991: *Der Westbanat. Die deutsche, die ungarische und andere Volksgruppen*. München

- Völkl, Ekkehard 1996: Transnistrien und Odessa (1941–1944). Kallmünz
- Von de Grift, Liesbeth 2012: Securing the Communist State. The Reconstruction of Coercive Institutions in the Soviet Zone of Germany and Romania. Plymouth
- Von Hirschhausen, Ulrike/Leonhard, Jörn 2010: Empires und Nationalstaaten im 19. Jahrhundert. 2. Aufl. Göttingen
- Vorpsi, Irida/Idrizi, Idris (Hgg.) 2014: der albanischen Zeitgeschichte gewidmete Sonderausgabe der Zeitschrift Përpejka 32/33 (2014)
- Voss, Christian/Trubeta, Sevasti (Hgg.) 2003: Minorities in Greece. Historical Issues and New Perspectives. Jahrbücher für Geschichte und Kultur Südosteuropas 5
- Vučetić, Radina 2016: Monopol na istinu. Partija, kultura i cenzura u Srbiji šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka. Beograd
- Vučetić, Radina 2018: Coca-Cola Socialism. Americanization of Yugoslav Culture in the Sixties. Budapest-New York
- Woodward, Susan L. 1995: Socialist Unemployment. The Political Economy of Yugoslavia, 1945–1990. Princeton NJ
- Wagner, Ernst 1976: Quellen zur Geschichte der Siebenbürger Sachsen. Köln/Wien
- Wörsdorfer, Rolf 2004: Krisenherd Adria 1915–1955. Konstruktion und Artikulation des Nationalen im italienisch-jugoslawischen Grenzraum. Paderborn u. a
- Yeomans, Rory 2013: Visions of Annihilation. The Ustasha Regime and the Cultural Politics of Fascism, 1941–1945. Pittsburgh

- Yeomans, Rory 2015: *The Utopia of Terror. Life and Death in Wartime Croatia*. Rochester NY
- Yosmaoğlu, İpek 2014: *Blood Ties. Religion, Violence, and the Politics of Nationhood in Ottoman Macedonia 1870–1908*. Ithaca/London
- Zach, Cornelius R. 1989: Politische Prozesse in Rumänien als Taktik der Machtübernahme der Kommunisten: Der Prozeß gegen Iuliu Maniu. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 37 228–249
- Zaugg, Franziska A. 2016: *Albanische Muslime in der Waffen-SS. Von »Großalbanien« zur Division »Skanderbeg«*. Paderborn
- Zavatti, Francesco 2014: *Comunisti per caso. Regime e consenso in Romania durante e dopo la Guerra fredda*. Mailand
- Zec, Dejan 2015: The Sokol Movement from Yugoslav Origins to King Aleksandar's 1930 All-Sokol Rally in Belgrade. *East Central Europe* 42, 48–69
- Zelevos, Ioannis 2002: *Die Ethnisierung griechischer Identität. München 1870–1912*. München
- Žila, Lenina 2014: *Vienska »stapica« – istorija na pregovorite meѓu SSSR i VMRO na Todor Aleksandrov*. Shkup
- Žila, Lenina/Popovskij, Vlado T. 1999/2008: *Makedonskij vopros v dokumentach Kominterna*. 2 Bde. Shkup
- Živojinović, Marc 2008: *Die Stafette der Jugend zu Ehren des Marschalls. Der 25. Mai als Festtag des Titokultes*. *Südost-Forschungen* 67 253–276
- Živojinović, Dragoljub R. (Hg.) 2015: *The Serbs and the First World War 1914–1918*. Belgrad

- Znepolski, Ivajlo (Hg.) 2012: Da poznaem komunizma. Sofia
- Znepolski, Ivajlo u. a. 2019: Bulgaria under Communism. London/New York
- Zofka, Jan 2018: China as a role model? The »Economic Leap« Campaign in Bulgaria (1958–1960). Cold War History 18/3 325–342
- Zografski, Todor G./Zografski, Dimče A. 1974: KPJ I VMRO (Obedineta) vo Vardarska Makedonija vo periodot 1920–1930. Shkup

Pasqyra e hartave

- Harta 1: Traktati i Shën Stefanit dhe Kongresi i Berlinit (1878) (©Joachim Zwick, Ingenieurbüro für Kartographie, Giessen), f. 32
- Harta 2: Çështja maqedone: pretendimet territoriale në fillimi të vitit 1912 (©Joachim Zwick, Ingenieurbüro für Kartographie, Giessen), f. 34
- Harta 3: Evropa juglindore para Luftërave Ballkanike (©Joachim Zwick, Ingenieurbüro für Kartographie, Giessen), f. 45
- Harta 4: Evropa juglindore pas Luftërave Ballkanike (©Joachim Zwick, Ingenieurbüro für Kartographie, Giessen), f. 59
- Harta 5: Evropa juglindore 1918–1923 (©Joachim Zwick, Ingenieurbüro für Kartographie, Giessen), f. 119
- Harta 6: Evropa juglindore në Luftën e Dytë Botërore (gjendja 1942) (©Joachim Zwick, Ingenieurbüro für Kartographie, Giessen), f. 281

Harta 7: Evropa juglindore 1945/47 (©Joachim Zwick, Ingenieurbüro für Kartographie, Giessen), f. 348

Harta 8: Zhvillimi ekonomik dhe industrial (1945–1989) (©Joachim Zwick, Ingenieurbüro für Kartographie, Giessen), f. 404

Harta 9: Shtetet pasuese të Jugosllavisë (2008) (©Joachim Zwick, Ingenieurbüro für Kartographie, Giessen), f. 560

94(=18:497)"20"

323.1(497)"20"

327(497)"20"

Schmitt, Oliver Jens

Ballkani në shekullin XX : një histori post-imperiale /
Oliver Jens Schmitt. - Prishtinë : Artini, 2021. - 644 f. ; 21 cm.

Shqiptarët -- Historia -- Ballkan -- Ballkani -- Historia --
Politika dhe qeverisja

ISBN 978-9951-28-056-3

Aleph [000099064]